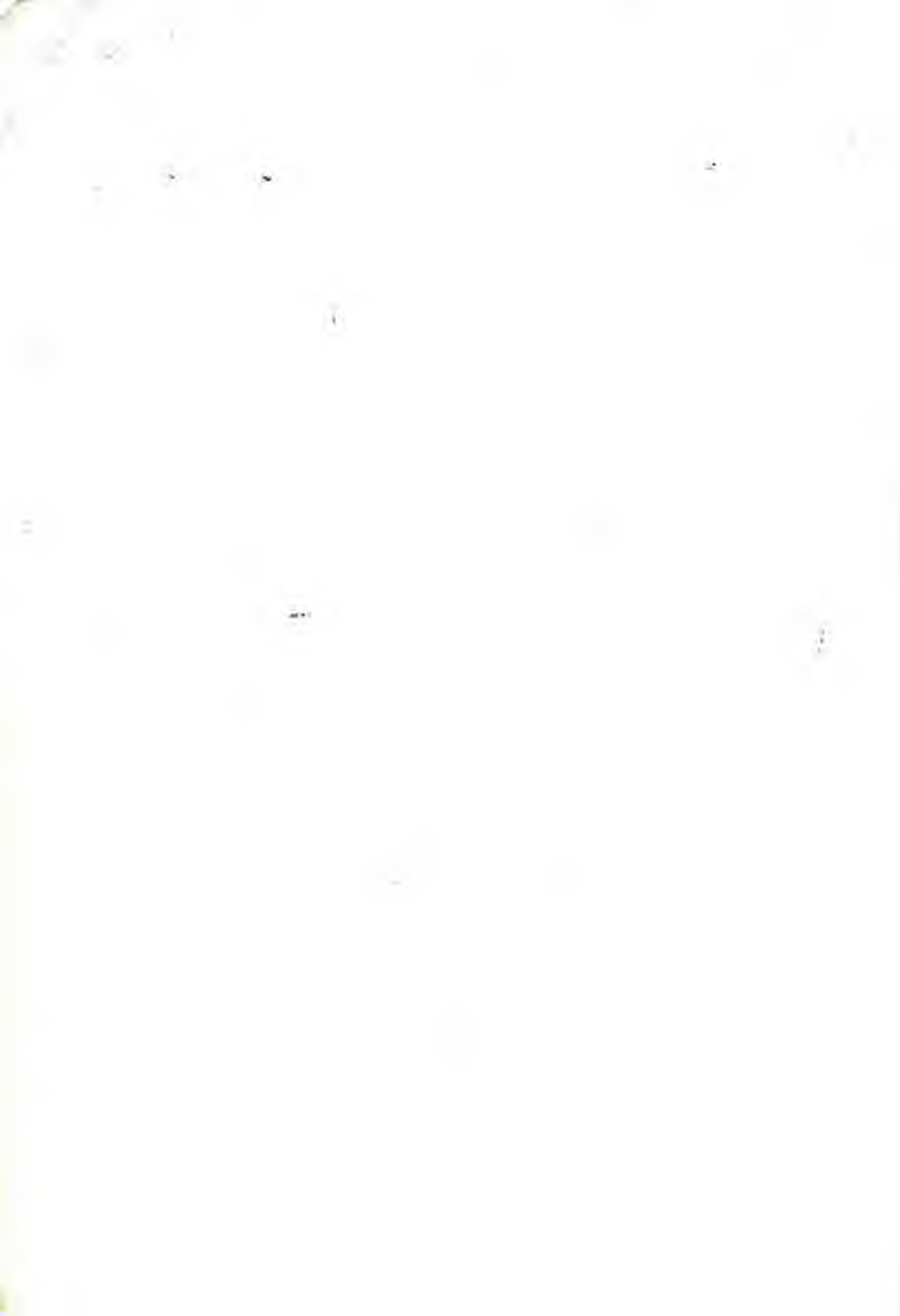


Սերգեյ Հայրապետյան

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

Մեթոդաբանության Հիմնական իրեները

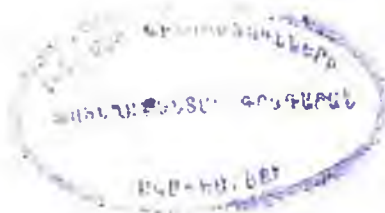


✓
/ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԵՐԳԵՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

A II
87107



ԵՐԵՎԱՆ-2000

ԴՏՀ 930. 1

ԳՄԴ. 63

Հ 300

Տպագրվում է Հայաստանի գիտությունների Ազգային
ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Գրախոս՝ Հայաստանի ԳԱԱ Փիլիսոփայության և իրավունքի
ինստիտուտի փիլիսոփայության պատմության բաժին

Հ 300 ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ս. Ս.

Պատմագիտության մեթոդաբանության հիմնախնդիրները.
մենագրություն

/ՀԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան / Պ. Ս. /, 2000թ, 456 էջ/:

Գիրքը նվիրված է պատմագիտության մեթոդաբանության հիմնախն-
դիրների ընդհանուր տեսական վերլուծությանը, դրանց վերանայմանն ու
շրջանակների ճշգրտմանը: Հեղինակի կողմից փորձ է արվում մշակել նոր մեթո-
դաբանական կողմնորոշիչների կիրառման սկզբունքները պատմական բնույթի
հեզոտություններում: Այն հասցեացրվում է բոլորի՝ դասախոսներին, ուսանո-
ղությանը, պատմափիլիսոփայական պրոբլեմներով հետաքրքրվողներին:

Հ 050200000 2000թ.
752 (01) 2000

ԳՄԴ. 63

© Հայրապետյան Ս.,
2000թ.



ՍԵՐԳԵՅ ՍՏԵՓԱՆԻ ՂԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիայի
հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ

Հեղինակը սույն գիրքը նվիրում է իր ծնողների պայծառ հիշատակին

Հայրը՝

Ստեփան Հայկի Հայրապետյան /Մելիք-Ստեփանյան/ - վաստակավոր իրավաբան:

Մայրը՝

Սիրանուշ Ալեքսանի Տեր-Գրիգորյան - վաստակավոր ինժեներ:



ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վերջին տարիներին պատմության տարբեր հիմնախնդիրների վերաբերյալ հրատարակվել են բազմաթիվ աշխատություններ, բայց և այնպես պատմագիտական տեսական մտքի առաջընթացում դեռևս էական տեղաշարժ չի նկատվում:

Պատմության հարցերի քննության նոր ուղիների որոնումն առանց տեսական հիմնավոր դրույթների կիրառման անիմաստ և աննպատակ է: Հետևաբար պատմագիտության զարգացման իրական ուղին նոր հիմնավոր մեթոդաբանության մշակումն է:

Առանց տեսության զարգացման անհնարին է 21-րդ դար մուտք գործել չհաղթահարելով գաղափարական, հոգևոր, բարոյական խառնաշփոթը:

Այս ընթերցմամբ մտավորականի գերագույն պարտականությունը պետք է լինի հայոց պատմության հարուստ ժառանգության նորովի իմաստավորումը:

Տրամաբանական է, որ դրա իրականացումը հնարավոր է ոչ միայն հայ գիտնականների փորձի, այլ նաև համաշխարհային մտքի նվաճումների կիրառմամբ: Սա դյուրին է, քանի որ հայ ժողովրդի մտածողությունը միշտ ունեցել է բաց համակարգային կողմնորոշում, վերցրել է այլ ազգերի դրական փորձը:

Սակայն այս խնդրում օտար մտքի դրականն ու պիտանին հարկավոր է վերառնել հաշվի առնելով ազգային առանձնահատկությունները: Այս հանգամանքը հատկապես կարևորվում է մեր օրերում, երբ առկա է տարբեր ապրելակերպերի, գաղափարախոսությունների հաղորդակցումը, որը կարող է տեղիք տալ օտարամոլությանը:

Քաղաքակիրթ ազգերը պատմական անցյալի հոգևոր ժառանգության կրողն ու շարունակողն են, որն ամեն մի ժողովրդի կյանքի մասն է: Ժողովրդի ստեղծած արժեքները որպես հոգևոր հարստացման հիմք ձևավորում են ազգային դիմագիծը: Ուստի պատմական իմացությունը հոգևոր կատարելության հիմքն է:

Ամեն մի գիտություն, այդ թվում և պատմագիտությունը, որպես կանոն, ենթադրում է. ա/ ուսումնասիրության առարկա, բ/ օրինաչափություններ և օրենքներ, դ/ դրանց հիման վրա կանխատեսումներ կատարելու հնարավորություն, որոնք հիմք են հանդիսանում տեսական որոշակի դրույթների մշակման համար:

Պատմագիտության հենքը ոչ միայն առկա փաստական նյութն է, այլև համակարգված, վերլուծված, մշակված տեսական դրույթներն են: Մեթոդաբանությունը հարցին առավել տրամաբանական, օբյեկտիվ մոտեցումն է, որը կոչված է իրականացնելու վերը նշված խնդիրները: Ի տարբերություն իմացության տեսության, որն ուսումնասիրում է ճանաչողության ողջ պրոցեսը, մեթոդաբանությունը շեշտը դնում է մեթոդների, ճշմարիտ և արդյունավետ գիտելիքների հասնելու ուղիների վրա:

Պատմագիտության հիմնական խնդիրը մարդկային հասարակության զարգացման օրենքների բացահայտումն ու իմաստավորումն է և հասարակության մեջ կատարվող ամեն մի էական տեղաշարժի արտացոլումն է գտնում մտածողության տեսական մակարդակում:

Պատմական կտրուկ շրջադարձերն առավել ևս կարևորում են աշխարհայացքի, ինչպես նաև սեփական ժողովրդի անցած պատմական ուղու վերաիմաստավորման անհրաժեշտությունը: Այսպես եղավ Ֆրանսիայում բուրժուական հեղափոխությունից, ռեստավրացիայից և հինգերորդ հանրապետության հռչակումից և ԱՄՆ-ում՝ 1861-1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմից հետո:

Հայ պատմափիլիսոփայական միտքը զարգացման հազարամյա ուղի է անցել, որի յուրատեսակ հանրագումար է 20-րդ դարինը:

20-րդ դարի հայ պատմափիլիսոփայական մտքի զարգացման մինչ-խորհրդային, խորհրդային և ներկա փուլերում բազմիցս փորձեր են արվել վերանայելու որոշ հիմնադրույթներ: Վիճահարույց են հայ ժողովրդի ծագման, Հայաստանում ստրկատիրության, հայ ազատագրական շարժման խնդիրները, առաջին և երկրորդ հանրապետությունների պատմության հարցերը և այլն:

Հատկանշական է, որ հայ ժողովրդի պատմության առանցքային շատ հարցեր գնահատվել են միանգամայն հակադիր մեկնակետով, հաճախ առաջնորդվելով պահի թելադրանքով:

Խոսքը ոչ միայն պատմագիտական մտքի կոնյուկտուրային դրսևորման, այլ նաև պատմագիտության կիրառական մշակակության մասին է: Այսինքն պատմական փաստերի վերլուծությունը հիմք է ծառայել համապատասխան մտածողության ձևավորման, պատմական փաստարկմամբ զանգվածների շրջանում որոշակի գաղափարների արմատավորման համար: Այս ամենն էլ կարելի է ծառայեցնել կանխատեսումներ անելուն:

Գիտնականը չի՛նելով որոշակի մտածողության կրողը, իր կամքից անկախ, գործում է որոշակի կաղապարվածության շրջանակներում: Սակայն

հասարակության ազատականացման պայմաններում հնարավորություն է ստեղծվում ազատվելու գաղափարական կապանքներից ու անհարկի կաղապարվածությունից և նոր տեսանկյունից քննության առնել անցյալի ու ներկայի պատմության հիմնախնդիրները:

Պատմագիտության մեթոդաբանական նոր դրույթները երկակի փորձաշրջան են անցնում: Նրանց կենսունակությունն ստուգվում է ոչ միայն հասարակական-քաղաքական պրակտիկայով, այլև պատմաբանների գիտահետազոտական աշխատանքներում վերջիններիս կիրառումով: Այլ կերպ ասած, պատմագիտության մեթոդաբանական ամեն մի դրույթ պետք է ամրապնդվի ոչ թե վերացական դատողություններով, այլ անցյալի և ներկայի կյանքից վերցված կոնկրետ օրինակներով պատմական իրողությունների սթափ վերլուծությամբ, փաստարկված համադրմամբ: Դրանով իսկ ուղի կհարթվի ոչ միայն պատմական իրողությունների քննության ժամանակ տեսության կիրառման, այլև փաստական նյութի հիման վրա կոնկրետ եզրահանգումներ և ընդհանրացումներ կատարելու համար: Վերջինս իր հերթին հող կնախապատրաստի տեսության հարստացմանը:

Խորհրդային շրջանում պատմական մատերիալիզմը դիտվել է որպես ընդհանուր տեսություն և մեթոդաբանություն հասարակական մյուս գիտությունների համար: Պատմական փորձը ցույց տվեց, որ այդպիսի ֆունկցիայի վերագրումը պատմական մատերիալիզմին չափազանցված էր: Նրա մի շարք հիմնադրույթներ՝ հասարակության դասային շերտավորման հիմնավորումները, հասարակական առաջադիմության չափանիշները, հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների ձևավորման, զարգացման և փոփոխության հարցալուծումները, արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների համահունչ զարգացման հիմքերը, սոցիալական հեղափոխությունների պատճառական մեխանիզմների պարզաբանումը, անձի սոցիալականացման գործոնները և այլն այսօր էլ վիճահարույց են:

Ավելին, անձի զարգացումը բացառապես կոլեկտիվի մեջ տեսնելու և փաստորեն անհատի դիմագրկման պատմական մատերիալիզմի գաղափարները փլուզեցին վերջինիս հիմքերը:

Խորհրդային պատմագիտության դեմ գաղափարական պայքարում արևմուտքի շատ գիտնականներ վիճելի դրույթների և տեսակետների հետ միասին առաջ քաշեցին հիմնավոր տեսակետներ, ինչպես կոնվերգենցիայի, սոցիալական տարբեր համակարգերի ծուլման և այլ տեսությունները:

Ներկայումս, պատմագիտությունը հրաժարվելով քննություն չբռնած մեթոդներից, հայտնվել է իմացաբանական, մեթոդաբանական և արժեքաբանական յուրատիպ վակուումի մեջ: Ուստի անհրաժեշտ է այնպիսի նոր մեթոդների որոնումը, որը կհանգեցնի ավանդական որոշ դրույթների վերանայմանը: Պետք է նաև նորոպի իմաստավորվի այս կամ այն հասկացության, կատեգորիայի բովանդակությունը, էլ ավելի խորացվի դրանց գիտականությունը, դրանով իսկ կբարձրացվի պատմագիտական ուսումնասիրությունների գիտա-ճանաչողական արժեքը:

Պատմագիտության նոր մեթոդաբանության մշակումը, առավել ևս նոր դրույթների առաջադրումն անհնարին է առանց փիլիսոփայական և պատմական նոր հետազոտությունների, մեթոդաբանական հարցերի քննության: Թերևս այս դեպքում ուղին պատմության, փիլիսոփայության, փիլիսոփայության պատմության և պատմության փիլիսոփայության հիմնախնդիրների ըստ ամենայնի քննական վերլուծությունն է նոր դրույթների առաջադրման և պատմագիտության ընդհանուր մեթոդաբանության մշակման կտրվածքով:

Այսօր կարևորվում է այնպիսի աշխատությունների հրապարակ գալը, որոնցում կառաջադրվեն պատմության հիմնական հարցերի, տեսական դրույթների, իրողությունների և փաստերի քննության, համակարգային վերլուծության նոր եղանակներ: Նույնքան հրատապ է պատմագիտության կատեգորիալ ապարատի, տեսական մտածողության եղանակների և ձևերի վերակառուցումը: Տեսական, մեթոդաբանական բնույթի աշխատությունները գիտնականների մոտ ձևավորելով նոր մտածողություն, դրականորեն կազդեն պատմագիտական հետազոտությունների ճանաչողական արժեքի բարձրացմանը:

Տեսության զարգացումն ընթանում է ճանաչողության գործընթացում գիտելիքների կուտակմանն ու խորացմանը զուգահեռ: Քանի որ մեթոդաբանության խնդիրները թե՛ բովանդակային, և թե՛ կառուցվածքային առումով բազմակողմանի են, ապա մեթոդաբանության հարցերի քննությունն, առավել ևս տեսական նոր դրույթների մշակումը, չի կարող սպառիչ լինել և առանձին հետազոտողի մենաշնորհը դառնալ:

Այս աշխատությունը պատմափիլիսոփայական մեթոդաբանության վերաբերյալ ամբողջական հետազոտության առաջին փորձն է հայ իրականության մեջ: Այն նորոպի մոտեցում է պատմագիտության արմատական հարցերին գիտության զարգացման ներկա պահանջներին համապատասխան: Գրքում բարձրացված ու քննարկված հարցերն համապա-

տասխան եզրահանգումներով ամենևին սպառնիչ պատասխաններ բովանդակելու հավակնություն չունեն: Կյանքը ցույց է տվել «ավարտուն» տեսական դրույթների մշակման անարդյունավետությունը: Առաջադրված դրույթներն ապագա հետազոտողներին կարող են հնարավորություն տալ համապատասխան հարցերի քննարկման ժամանակ համադրելու իրենց տեսակետները, նույնիսկ ծավալելու բանավեճեր:

Աշխատությունում մեթոդաբանության հարցերը քննության են առնվում փիլիսոփայական, պատմա-քաղաքական մտքի զարգացման նոր մեկնակետով:

Պատմական նախորդ փուլերում, ինչպես նաև խորհրդային իշխանության տարիներին, ստեղծվել է ժողովրդական զանգվածներին հասու բազմաբնույթ, հարուստ պատմագիտական ժառանգություն, որի վերագնահատումը ներկայումս հույժ կարևոր է: Պատմության զնահատության գաղափարայնացված դրույթներին քննադատաբար մոտեցումը հետազոտողին կօգնի օգտագործելու վերոհիշյալ գրականության հարուստ փաստական նյութը: Սույն աշխատությունն այս առումով ևս առաջին փորձն է:

Այն բովանդակում է մինչ այժմ ընդունելի տեսական դրույթների քննադատական վերլուծությունը: Դրանով իսկ կարևորվում է գիտական շրջաններում պատմական նոր մտածողության ձևավորման, անցյալի և ներկայի ուսումնասիրությունների հիմնավոր քննության, տեսական աղբյուրների արժեքավորման, երևույթների, իրադարձությունների պատճառա-հետևանքային կապերի բացահայտման նրա նշանակությունը:

Ի վերջո, մեր ջանքերը կարող են նպաստել բուհական և դպրոցական ծրագրերը հնացած դրույթներից, պատմական գործընթացների և նրանցում այլ ժողովուրդների ունեցած դերի վերաբերյալ հայացքներից ձերբազատվելուն:

Պատմագիտության մեթոդաբանության մշակումն արժեքավորվում է ոչ միայն գիտա-տեսական, այլև հասարակության զարգացման գործնական խնդիրների լուծման հեռանկարների առումով:

Խորհրդային միությունում գործել է գիտահետազոտական հիմնարկների ամբողջական համակարգ, որը կոորդինացրել է գիտության տվյալ բնագավառի հետազոտական աշխատանքները: Վարչահրաձայական համակարգը յուրահատուկ դիրքորոշում է ունեցել հասարակական գիտությունների նկատմամբ: Կուսակցական բարձրագույն ատյաններում հաստատվել է տվյալ բնագավառի գիտական հետազոտությունների թեմատիկական և նշվել են հիմնական ուղղությունները: Անուշադրության չեն մատնվել նաև

պատմության իմացաբանության հետ առնչվող հիմնահարցերը:

Արևմուտքում ևս պատմական գիտության մեթոդաբանական հարցերն եղել են ոչ միայն առանձին ուսումնասիրողների, այլև հետազոտական կենտրոնների ուշադրության առարկան: Իհարկե նրանք գործում են առավել նվազ գաղափարական ճնշման պայմաններում:

Նկատելի է, որ գաղափարական համերկրային առճակատման բացակայության պայմաններում նվազել է ինչպես նախկին խորհրդային, այնպես էլ արևմուտքի գիտնականների զգալի մասի հետաքրքրությունը մեթոդաբանության, այդ թվում և պատմական իմացաբանության հարցերի մշակման նկատմամբ: Նախկին տեսաբաններից շատերն իրենց ուշադրությունը բևեռել են հասարակական կարծիքի ուսումնասիրման, գործնական խնդիրների և համծնարարականների մշակման վրա:

Ժամանակակից գիտական աշխարհում պատմական իմացաբանության հիմնախնդիրների հետազոտությանը ձեռնամուխ են լինում առանձին համարձակ մտածողներ: Վերջիններիս ջանքերով էլ նախադրյալներ են ստեղծվում գիտության անհամեմատ չհղկված բնագավառներում նոր մոտեցումների, տեսական նոր դրույթների մշակման և պատմական իմացաբանության զարգացման հեռանկարների կանխատեսման համար:

Այս ամենը պայմանավորում է պատմագիտության նոր մեթոդաբանության մշակման անհրաժեշտությունը գաղափարական կապաճեքներից ազատագրված տեսության գիտական հիմքի վրա:

Աշխարհը, որում մենք ապրում ենք, ոչ այնքան ճանաչողական, որքան ճանաչողության արդյունքների կիրառման ճգնաժամ է ապրում: Մեր դարաշրջանի մարդուն համաշխարհային իրադարձությունները չափազանց վիթխարի են թվում, որպեսզի նա կարողանա տիրապետել ներգործության որոշակի լծակների: Նման պարագայում գիտնականը կամա թե ակամա, կախման մեջ է ընկնում անցյալից, նրա մտածողությունում գերիշխում են ժամանակավրեպ տեսակետները: Այն կարող է և հանգեցնել ապագայի անիրականամալի մտորումների, ներկայի իրականությունից օտարման: Նման պարագայում մեծանում է իմացության բնագավառում գործնական նպատակամղվածություն ունեցող տեսական հիմնադրույթների մշակման անհրաժեշտությունը:

Հասարակության պատմությունը, չնայած իր բազմերանգությանը և ելևէջներին, բովանդակային առումով միասնական և հարատև ամբողջություն է, որի մասին հստակ պատկերացում կազմելու համար նպատակահարմար է պատմական գործընթացները պայմանականորեն

տրոհել և քննության առնել ըստ առանձին պրոբլեմների:

Պետք է ընդունել, որ պատմության հարցերի քննության արդեն մշակված ծները հաճախ վիճարկելի են և չեն համապատասխանում առաջադրվող նոր պահանջներին: Ուստի այս կամ մեթոդը, որքան էլ այն թվացյալ կատարյալ լինի, չի կարելի ընդունել որպես մեկընդմիջտ տրված:

Մեթոդաբանությունը քննարկման առարկա չդառնալով, իրականության նկատմամբ դադարում է քննադատական լինելուց և դառնում սոսկ հասարակական գործածության առարկա: Ուստի պատմության հարցերի քննության նոր ուղիների որոնումն առանց տեսական հիմնավոր դրույթների կիրառման, անիմաստ և անհեռանկար է:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Պատմությունը մարդկության բանականության վրա իր բարոյա-
հոգեբանական ազդեցությամբ առանձնահատուկ տեղ ունի գիտելիքների
համակարգում:

Այն որպես գիտություն արտահայտում է սոցիալական ճանաչողության
պատմական ձևը, որն օրգանապես կապված է գիտելիքի ինչպես էմպիրիկ,
այնպես էլ տեսական մակարդակների հետ:

Պատմությունն իր զարգացման սկզբնական փուլում ձևավորվել է որպես
էմպիրիկ գիտություն, որն առավելապես շարադրվել է իրադարձությունների
անմիջական մասնակիցների կամ առանձին վկաների կողմից: Հետագայում
այն ենթարկվել է արմատական փոփոխությունների՝ ամրագրելով փաստերի
վերլուծությունը, համադրումը և համակարգումը:

Պատմությունը հունարեն *historia* բառից է, որը հայերեն թարգմանվում է
պատմել իրողությունների, այն ամենի մասին, ինչը ճանաչվել է ժամանակի
ընթացքում: Հասարակության պատմությունն ի տարբերություն տիեզերքի,
երկրի, առանձին գիտությունների պատմության, ուսումնասիրում է մարդկու-
թյան անցյալն իր ողջ բազմազանության և կոնկրետ դրսևորումների մեջ,
որն իմացաբանական հիմք է ծառայում ներկայի ճանաչման և ապագայի
հեռանկարային կանխատեսման համար:

Պատմության իմացությունը մարդու ինքնագիտակցության կարևոր դրսե-
վորումներից է: Իրոք, անցյալը միայն պատմական հուշարձաններով չէ, որ
գոյատևում է, այն նաև իր խորը կնիքն է թողնում մարդու հետագա ողջ գոր-
ծունեության վրա: Պատմական անցյալի անդրադարձը նկատվում է ժողո-
վրդի սովորույթների և ապագայի նկատմամբ ակնկալիքների մեջ:

Պատմական ճանաչողությունն ընդգրկում է հասարակության բարդ և
դինամիկ համակարգը, որում արտացոլված են տարբեր դարաշրջանների
մշակույթների կրողների ճակատագրերը և վարքագիծը:

Այն ճանաչելու ձգտումը մարդկանց համակել է վաղ ժամանակներից և
իր արտահայտությունն է գտել նաև համաշխարհային գրականության մեջ:
Տարբեր դարաշրջանների մեծ բանաստեղծները՝ Վ. Գյոթեն և Ա. Իսահա-
կյանը փորձում են իմաստավորել մարդկային հասարակության պատմու-

թյունը:

Վ. Գյոթեն իր հերոսի Ֆաուստի խոսքերով արտահայտում է միստիկական այն գաղափարը, թե պատմության իմացության համար մարդկությունը թանկ է վճարում, անգամ պրպտուն, համարձակ հետազոտողի կյանքի գնով: Ա. Իսահակյանը «Աբու Լալա Մահարի»-ում պատմական իրողությունների բացահայտմանը մոտենում է մարդկային էության հոգեվերլուծական տեսանկյունով:

Պատմությունը յուրաքանչյուր ժողովրդի հնարավորություն է տալիս իմաստավորելու անցյալը և գտնելու իր ուրույն տեղը մարդկության հետագա առաջընթացում:

Նման եզրահանգման ելակետն այն է, որ հասարակական գիտակցության բոլոր տարրերը՝ գաղափարներ, հայացքներ, սոցիալական, քաղաքական և այլ տեսություններ ունենալով իրենց ծագումնաբանական հիմքը, կարող են ճանաչվել նաև պատմական մեթոդի օգնությամբ, այն է քննության առնվել իրենց ծագման և զարգացման կոնկրետ հանգամանքներում:

Պատմագիտությունը, որն անցել է ձևավորման տևական ուղի, իմաստային առումով սկզբում վերաբերվել է շրջապատող աշխարհի տեսական իմացության ցանկացած ձևին:

Ըստ այդմ, ամեն մի երևույթ, այդ թվում նաև եգիպտացիներին և Թալես Միլեթացուն վերագրվող արևի խավարման կանխագուշակումն ունի իր պատմությունը: Ընդ որում, և Թալեսի, և Անաքսիմանդորոսի մոտ պատմությունը դիտվում է սոսկ դեպքերի և իրադարձությունների հերթափոխություն, որոնք միմյանց հետ կապված են ներքին տրամաբանությամբ: Թեպետև միլեթյան դպրոցի բնափիլիսոփայությունը չի ընդգրկում պատմական իրադարձությունների վերլուծություն, սակայն շրջակա աշխարհի իմաստավորումն արդեն իսկ կրում է պատմականության բնույթ:

Այսպես, մ. թ. ա. 7-6-րդ դդ. հույն փիլիսոփաներ Թալեսը, Անաքսիմանդորոսը անգամ տիեզերքի ծագման գոյության հարցերը փորձում էին բացատրել երևույթի նախապատմությունը տալով: Անաքսիմանդորոսը պատմության մեջ առաջինն է արտահայտել էվոլյուցիայի գաղափարը:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում դիցաբանության, ժողովրդական ավանդույթների, վիպերգական պոեզիայի օգնությամբ մարդիկ փորձել են բացատրել բնականայրերի, քաղաքների, տաճարների ստեղծման նախապատմությունը և դրանց անվանակոչության ակունքները: Այս ամենը ներկայացվել է որպես պատմություն: Մ.թ.ա. 5-րդ դարում պատմություն հասկացությունն իր սկզբնական ընթերցմամբ առաջին անգամ փորձել է հիմնավորել

Յերոդոտոսը: Նա իր ստեղծագործությունն անվանել է «Պատմություն», որում կիրառվել է ճանաչողության հարց ու փորձի մեթոդը:

Սակայն ռազմական բախումների ալեկոծության ժամանակաշրջանի հոգեբանության տարածքային մասնատվածությունը խոչընդոտել է Յերոդոտոսի տեսակետների մասսայականացմանը: Ուստի «պատմություն» հասկացության հերոդոտոսյան հիմնավորումը լայն տարածում չի ստացել: Ավելին, դարերի ընթացքում պահպանվել է «պատմություն» հասկացության նույն ըմբռնումը:

Պատմություն հասկացությունն այժմեական ըմբռնումով շրջանառության մեջ է դրվել մեր թվարկության 4-5-րդ դարերից:

Վաղ միջնադարի հույն, հռոմեացի, հայ պատմիչներն իրենց մատյանները կոչել են պատմություն:

Ժողովուրդների պատմության սկզբնավորման փաստը բացատրվում է մարդու և մարդկային կոլեկտիվների երևան գալով:

Եվ պատահական չէ, որ հին դարերից սկսած, պատմափիլիսոփայական միտքը փորձել է տալ պատմության ընդգրկուն բնորոշումը: Այն դյուրին չէր, քանի որ պատմական գիտությունը դեռ կատարում էր իր նախնական քայլերը: Մինչդեռ պրոփիդենցիալիզմը /նախախնամություն/, որի հիմքում ընկած է պատմության կրոնական ըմբռնումը, դեռևս Ավգուստինոս Երանելուց /354-430/ սկսած պատմությունը դիտել է որպես աստծո կամքի դրսևորում: Ավգուստինոսն իր «Աստծո դատաստանի մասին» աշխատության մեջ հիմնավորում է, որ պատմական իրադարձությունները կախված են աստվածային նախախնամությունից և որ հասարակական կյանքը երկու հակադիր՝ մեղսակից հեթանոսության և աստվածային թագավորության պայքար է: Նրա համոզմամբ աշխարհիկ մեղապարտը մարմնավորված է հռոմեական կայսրության հիմնարկությունների մեջ, իսկ աստվածայինը՝ եկեղեցուն: Այդ իսկ պատճառով էլ աշխարհիկ իշխանությունը պետք է ենթարկվի հոգևոր իշխանությանը:

Այս գաղափարն ընկած էր միջնադարյան եկեղեցական պատմագիտության հիմքում: Ավգուստինոս Երանելին ստեղծեց աստվածային պետության պատմության փիլիսոփայությունը, որի ազդեցությունն այնքան մեծ էր, որ միայն 18-րդ դարում պատմության փիլիսոփայությունը դուրս եկավ վերջինիս ազդեցության սահմաններից:

Նախախնամության տեսությունը զարգացման բարձրակետին հասավ Ժ. Բոսյուեի տեսական ժառանգությունում, որով և ապրեց իր վախճանը: 1681 թթ. գրած «Յամընդհանուր պատմության վերաբերյալ դատողություններ»-

ոււմ նա փորձում է հիմնավորել, որ Աստված անմիջականորեն է կառավարում ժողովուրդների ճակատագիրը, իր կնիքը դնելով դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքի վրա:

Ընդամենը երեք տասնամյակ անց Գ. Լայբնիցը պատմության մեջ տիրապետող է համարում մետաֆիզիկական ուժերը և գաղափարները:

Վերածննդի և հատկապես Լուսավորության դարաշրջանում, նախախնամությունը սուր քննադատության է ենթարկվել: Այսպես, Ֆ. Վոլտերը մերժում է նախախնամությունը, պատմությունը դիտելով ոչ թե Աստծո կամքի դրսևորում, այլ մարդկանց գործունեության արդյունք:

Ֆ. Վոլտերը և նրա հետևորդները ռացիոնալիստական հայացքներ են զարգացնում պատմության նկատմամբ, այն համարելով «բնական օրենքների», մարդու բնական գործունեության օրինաչափ գործընթաց:

Պատմության, որպես գիտական հասկացության, խնդրին ավելի հաճախ են անդրադարձել 18-19-րդ դարերի եվրոպական մտածողները:

Ֆրանսիացի պատմաբան Մ.Բյուկը պատմությունը համարում է «տվյալ ժամանակաշրջանը ներկայացնող մարդկանց մասին» գիտություն: Այս տեսակետը նա փորձում է հիմնավորել այսպես՝ «Պատմությունը մարդկանց է տեսնում բնանկարի կամ տեսանելի շրջագծի, չոր փաստաթղթերի ու հաստատությունների հետևում, բոլորովին օտարացած նրանցից, ովքեր դրանք ստեղծել են»:¹

Գերմանացի պատմաբան Կ. Լամբերտը հիմք է դրել պատմության այսպես ասած «հոգեբանացմանը»/փսիխոլոգիզմին/:

Նա գտնում է, որ պատմական գիտության հիմքը հոգեբանությունն է, և որ «Պատմությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կիրառական հոգեբանություն»:²

Այս գաղափարները հետագայում յուրովի վերարտադրվել են Արևմուտքի շատ ուսումնասիրողների կողմից: Նրանց պատմագիտական հայացքների ձևավորման գործում զգալի է ավստրիացի բժիշկ-հոգեբույժ Զ. Ֆրոյդի ուսմունքի ազդեցությունը:

Զ. Ֆրոյդի հոգեֆիզիոլոգիական վերլուծական մեթոդը բավականին լայն տարածում գտավ ԱՄՆ-ի պատմաբանների շրջանում, որով վերջիններս փորձում են բացատրել մարդուն, հասարակությանը և մշակույթին վերաբերող բոլոր երևույթները: Համաձայն Զ. Ֆրոյդի ուսմունքի, որի ատաղձը կազմում է մարդու մոտ ենթագիտակցական շերտի բացահայտումը, որով պայմանավորված են անհատի գործունեության մի շարք, մինչ այդ անբացատրելի թվացող երևույթները, թաքնված սեքսուալ ինստինկտները /լիբիդո/, պայմանավորում են ոչ միայն հոգեբանական շատ գործողությունները,

նյալն պատմական շատ իրադարձություններ ևս: Պատմության հարցերի քննության ժամանակ Ջ. Ֆրոյդի տեսության կիրառումն ամերիկյան պատմաբանները հիմնավորում են նրանով, որ մարդկանց վարքագիծը և գործողությունները զուրկ են բանական հիմքից: Ուստի և անբաղդատելի են բուն պատմական պրոցեսը ներկայացնող մարդկանց գործողությունները:

Իրականում պատմությունն ուսումնասիրում է մարդկանց բազմապիսի սոցիալական կապերը, գործունեությունը և վերաբերմունքը շրջապատող իրականության նկատմամբ:

Պատմական իրադարձությունների ուսումնասիրության համար հիմք են հանդիսանում գրավոր հուշարձանները, որոնց վերլուծությամբ, համակարգմամբ, դասակարգմամբ զբաղվում է պատմության հարակից առարկան՝ աղբյուրագիտությունը:

Գիտության օժանդակ ծյուղեր են հնագիտությունը և ազգագրությունը, իսկ հարակից գիտությունների շարքին է դասվում դիվանագիտության պատմությունը, որն օժանդակում է պատմագիտությանը համակողմանիորեն ուսումնասիրելու հասարակական գործընթացները:

Վերջին շրջանում նկատվում է պատմության ուսումնասիրության շրջանակների աննախադեպ ընդլայնման, հետազոտման նորանոր օբյեկտների ընդգրկման որոշակի միտում: Հաճախ այն դուրս է գալիս գիտական մտածողության շրջանակներից: Այսպես, եվրոպական որոշ պատմաբաններ ուսումնասիրության խնդիր են դարձնում անգամ խոհանոցի ճաշացանկի պատմությունը: Անկասկած, ժամանակի հրամայականն է եղել պատմության «ավանդական» հիմնախնդիրների ուսումնասիրության շրջանակների ընդլայնումը: Սակայն պարզ է, որ այն չպետք է կատարվի Ջ. Ֆրոյդի հոգեբանական դպրոցի աղճատման կամ «խոհանոցային» տնտեսությունների քննարկումների հաշվին:

Պատմագիտության մեջ տարածված է ժողովրդագրական պրոցեսների, ազգային տեղաշարժերի, ինչպես նաև վերջիններիս բարոյահոգեբանական պատճառների և հետևանքների հետազոտումը, որով և ճշգրտվում են նրա ուսումնասիրությունների շրջանակները: Միմչդեռ ուսումնասիրության շրջանակների անհագուրդ ընդլայնման ձգտումը խաթարում է վերջինիս ամբողջականությունն ու արժեզրկում տեսական դրույթների ճանաչողական նշանակությունը:

Այսպիսով, պատմությունը համադրական գիտություն է, որը քննության է առնում ոչ թե հասարակական կյանքի առանձին կողմերը, այլ ժամանակի

և տարածության մեջ հասարակությունն իր միասնական ամբողջության, փոխկապակցության և զարգացման մեջ:

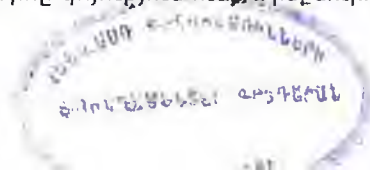
Պատմությունը որոշակի իրականություն ստեղծող իրադարձությունների ժամանակաշրջանի հերթականությունն է: Այն բաժանվում է անօրգանական աշխարհի, ինչպես նաև բուսական և կենդանական աշխարհի ծագման, հասարակության հոգևոր տարբեր ծների /փիլիսոփայության, կրոնի, արվեստի, բարոյականության և այլն/ պատմության: Սակայն մեր ուսումնասիրության առարկան հասարակության պատմության հիմնախնդիրներն են: Ինչպես ամեն գիտություն, պատմությունը ևս հիմնվելով որոշակի օբյեկտիվ գիտելիքների համակարգի վրա, տեսական ընդհանրացման ենթարկելով փաստական նյութը, փորձում է թափանցել հետազոտվող երևույթների էության մեջ, և բացահայտել երևույթները կարգավորող ներքին օրինաչափությունները:

Պատմության դերի գնահատման հարցում եղել են տարաբնույթ մոտեցումներ, այսպես Շ. Մոնտեսքյոն պատմության դերը կարևորում է իրավունքի հիմնախնդիրների մշակման առումով: Օրենսդիրը, ըստ Շ. Մոնտեսքյոյի, պետք է հաշվի առնի ժողովուրդների կյանքում դեր խաղացող բոլոր հնարավոր պայմանները /երկրի բնակլիմայական գոտի, պետության տարածք, կառավարման համակարգ, կրոն, ժողովրդի կենցաղ ու բարքեր/ և համապատասխանաբար մշակի առավել իմաստուն օրենքներ: Շ. Մոնտեսքյոն կոնկրետ օրինակներով ցույց է տալիս օրենքների պայժամավորվածությունը պատմական պայմաններով, դրանով իսկ փորձելով օգնել օրենսդիրներին մշակելու առավել կատարյալ օրենքներ:

Աշխարհի, հասարակության և նրա պատմության վերաբերյալ յուրովի տեսակետ ունի Ա. Շոպենհաուերը: «Աշխարհն իմ պատկերացումն է» - ահա շոպենհաուերյան ճշմարտությունը, որն ուղեցույց պետք է դառնա բոլորի համար:

Այսպիսով, Ա. Շոպենհաուերի փիլիսոփայության աշխարհը մարդու պատկերացումների աշխարհն է, որն հենց սկզբից իր մեջ բովանդակում է սուբյեկտի գիտելիքների խզում օբյեկտիվ աշխարհից: Ըստ Ա. Շոպենհաուերի, մարդը ճանաչողության օբյեկտին մոտենում է իր սուբյեկտիվ եսից ելնելով, փորձելով ճանաչել ընդամենը միայն իր սեփական մտապատկերման ծները:

Այսպիսով, աշխարհն իմ աշխարհն է այն իմաստով, որ ես այն տեսնում եմ իմ կարողություններին համապատասխան: Սակայն աշխարհը միաժամանակ ոչ միայն իմ աշխարհն է: Աշխարհը գոյություն ունի և ինքնուրույն,



հետևաբար այն օբյեկտիվ է:

19-20-րդ դարերի պատմափիլիսոփայական մտքի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են գործել Ա. Շոպենհաուերի փիլիսոփայական հայացքները, որոնք վերջին հաշվով համգում են համաշխարհային կամքի գաղափարի ընդունմանը, որը բացառում է բնության և հասարակության զարգացման օրինաչափությունները, դրանով իսկ նաև գիտական ճանաչողության հնարավորությունը:

Հին և միջնադարի մտածողները, չնայած հասարակության և պատմության հիմնախնդիրներին բազմաբնույթ մոտեցմանը, չկարողացան հաղթահարել նախկին կաղապարվածությունը:

Եիշտ չէ կարծել, թե պատմության մեջ կաղապարվածությանը տուրք տալը հատուկ է միայն նոր ժամանակներին և հատկապես մարքսիստական տեսության հետևողներին: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Հ. Գևորգյանը, միջնադարյան շատ երկերի շարադրանքի մեջ նկատելի է տիպականացված կաղապարվածությունը: «... Նույնիսկ պատմագիտության մեջ, որը գործ ունի եզակի անհատական երևույթների հետ, միջնադարում այդպիսի կաղապարներ են գործածվել պատմական անձանց, նրանց գործողությունների ու ճառերի, պատմական անցքերի, բերդերի ու քաղաքների շինարարության, արշավանքների ու ճակատամարտերի նկարագրությունների ու զնահատությունների մեջ»:³

Ավելին, նման երևույթն իր առավել ցայտուն դրսևորումն է գտել և դարձել գերիշխող եվրոպական պատմագիտության մեջ միջնադարում: Հ. Գևորգյանը հիշատակում է, որ Ազաթանգեղոսի երկը, որում նկարագրված է Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմությունը, թարգմանվել է միջնադարյան քաղաքակրթությունը ներկայացնող բոլոր լեզուներով, դրանով իսկ ունենալով իր որոշակի ազդեցությունը:

Փաստորեն, հայ հեղինակի գործը միջնադարի և հետագա հարյուրամյակների քաղաքակիրթ ժողովուրդների պատմամշակութային արժեքներից է:

Զպետք է համաձայնվել այն տեսակետին, երբ կաղապարվածությունը դիտվում է որպես մտածողության սահմանափակություն: Ամեն մի տեսություն, ըստ էության, ունի որոշակի շրջանակներ, որն ընկալվում է որպես կաղապարվածության դրսևորում և յուրաքանչյուր մտածող գործում է այդ շրջանակներում: Այլ խնդիր է, թե որքանով է ընդարձակ կամ նեղ այդ կաղապարը:

Նմանապես, համաշխարհային ճանաչում ունեցող հեղինակների հայերեն թարգմանած գիտական կամ գեղարվեստական բնյութի երկերը կարծես

դառնում են տվյալ ժողովրդի հոգևոր արժեք: Հայ իրականության մեջ նման դեր են խաղացել Պլատոնի, Արիստոտելի աշխատությունները, Շեքսպիրի պիեսները, Վալտեր Սկոտի պատմավեպերը:

Իմաստասիրական առումով արդարացված է, որ Հ. Միրզոյանը Կղեմես Գալանոսի գիտական ժառանգությունը քննության է առնում հայ կրոնափիլիսոփայական համատեքստում: Նրա կողմից ոչ միայն գիտական հիմնավոր մոտեցում է դրսևորվում, այլև ճշգրտվում է Կ. Գալանոսի տեղը 17-րդ դարի փիլիսոփայական ուսմունքների մշակման գործում:⁴

Աշխատության այս և մյուս բաժիններում փիլիսոփայական մեկնակետով առաջնորդվելն արդարացված է, քանզի փիլիսոփայությունն ընդհանուր մեթոդաբանության դեր է կատարում:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին պատմագիտությունն ստանում է համակարգված տեսք հատկապես Արևմտյան Եվրոպայում, ուր այդ ուղղությամբ առաջին քայլերն են պատմական աղբյուրների վերլուծությունն ու համադրումը, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, էթնիկական և այլ բնույթի ուսումնասիրությունները: Քննարկման հատուկ առարկա է դառնում հասարակական կյանքը՝ մարդու ծագումից մինչև մեր օրերը: Այս ամենը հիմք է հանդիսացել ուսումնասիրության նոր մեթոդ մշակելուն, որը կհանգեցնի իմացաբանության մեջ բարձրացված հարցերի անհրաժեշտության գիտակցմանը:

19-դարում պատմագիտությունն ունեցել է զարգացման տարբեր շրջաններ: Վաղ բուրժուական պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում ամենից առաջ քաղաքական իրադարձություններն են, կառավարման համակարգերն իրենց ծագման դրդապատճառներով:

19-րդ դարի կեսին ձևավորվում է հասարակական գիտությունների մի ամբողջական համակարգ, որն իր դրոշմն է դրել նաև պատմագիտության զարգացման հետագա ընթացքի վրա: Պատմական գիտությունը տրոհվել է առանձին բաժինների: Առանձնացվել են դիվանագիտությունը, գրականությունը, արվեստը, փիլիսոփայության պատմությունը և պատմության ուսումնասիրության այլ ճյուղեր:

Դեռ ավելին, շատ հաճախ այս կամ այն բնագավառի ամբողջական ուսումնասիրությունը տրոհվել է հետազոտման ենթաճյուղերի: Այսպես, 19-րդ դարի կեսին շատ աշխատություններ են լույս տեսել տնտեսական պատմության վերաբերյալ: Միաժամանակ Արևմուտքում և Ռուսաստանում աշխատություններ են գրվել հողային հարաբերությունների պատմության մասին: Այս տեսակետից կարևորվում են Ս. Սոլովյովի աշխատությունները: Նա իր

պատմագիտական ուսումնասիրություններում առանձնակի նշանակություն է տվել աշխարհագրական գործոնի և գաղութային քաղաքականության լուսաբանմանը:

Պատմագիտության ասպարեզում իրենց նոր մոտեցումներով հայտնի դարձան Ֆ. Գիզոն, Օ. Թիերին, Վ. Կյուլեֆսկին, որոնց աշխատանքներն աչքի են ընկնում տեսական ընդհանրացումներ կատարելու միտվածությամբ: Այսպես, պատմական անցյալի ճշմարիտ պատկերը ներկայացնելու իմաստով հիմնավոր է Օ. Թիերիի այն տեսակետը, որ պետք է հեռու մնալ միջնադարն իդեալականացնելու միտումից, որը նկատվում է որոշ տեսաբանների մոտ: Նա միջնադարը ներկայացնում է որպես «ռազմական բռնակալության», կոպիտ ուժի տիրապետության ժամանակաշրջան:

Եվ Գիզոն, և Թիերին հիմնավորել են դասակարգային պայքարի, որպես պատմական իրադարձությունների գլխավոր շարժիչ ուժի գաղափարը: Հետագայում ֆրանսիական պատմագիտության մեջ Թիերիին անվանել են դասակարգային պայքարի կնքահայրը: Ֆ. Գիզոն և Օ. Թիերին փաստորեն պատմագիտությունը հարստացրել են նոր գաղափարներով, որոնք կողմնորոշիչ են եղել մեկ ու կես դար շարունակ:

Դասակարգային պայքարը բուրժուական գաղափարախոսության տեսանկյունից յուրովի են մեկնաբանել ֆրանսիացի պատմաբանները: Ըստ Գիզոյի և Թիերիի հեղափոխության դրոշակակիրը բուրժուազիան է:

Վ. Կյուլեֆսկին բարձրացնելով տնտեսական, մշակութային կյանքին վերաբերվող տեսական առանցքային պրոբլեմները, փորձել է հիմնավորել հասարակության զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները:

19-րդ դարի երկրորդ կեսից նկատվում է պատմագիտական ուսումնասիրությունների շրջանակների ընդլայնում:

Հայ իրականության մեջ պատմական գիտության ասպարեզում իր հեղինակավոր խոսքն է ասել Լեոն: Ճիշտ է, ժամանակակից հայ պատմագիտության տեսանկյունով նրա մոտեցումները վիճահարույց են, իսկ երբեմն գիտականորեն ոչ հիմնավորված, սակայն չի կարելի չընդունել, որ Լեոն գեղեցիկ և պատկերավոր լեզվով ընթերցողին է ներկայացրել հայոց պատմությունը: Անգնահատելի են նաև նրա ծառայություններն ընթերցողների լայն շրջաններում հայոց պատմության տարածման և ազգային ինքնաճանաչողության արմատավորման գործում:

19-րդ դարում եվրոպական երկրներում նկատվում է պատմական գիտության պրոբլեմատիկայի ընդլայնում: Ժամանակի թելադրանքով ավանդական հարցերի քննությանը լրացնելու եկան նոր հիմնախնդիրներ, որոն-

ցում գերապատվությունը տրվում է սոցիալ-տնտեսական թեմատիկային: Այս բնագավառում առավել նշանակալից են ֆրանսիացի Ֆ. դե Կուլանժի, շվեյցարացի Յա. Բուրհարդի աշխատությունները: Այսպես, Յա. Բուրհարդը պատմության մեկնությունը տալու համար դիտարկում է երեք հիմնական ուժեր /պետություն, կրոն, մշակույթ/ փոխալսմանավորվածության մեջ, պատմական ճգնաժամերը, պատմական մեծությունները /անհատ և ընդհանուր/, մանապես երջանկության և դժբախտության դերը համաշխարհային պատմության մեջ, խուսափելով առաջադիմության մեջ օրինաչափություններ տեսնելուց, առաջին հերթին հավատ ընծայելուց, թողնելով պատմական իրադարձություններն անհասանելի հանելուկային առեղծվածի մեջ:

Պատմագիտության սոցիալ-տնտեսական թեմատիկայի մշակման խնդրում իրենց ավանդն ունեն և ոչ պրոֆեսիոնալ պատմաբաններ Կ. Մարքսը, Ֆ. Էնգելսը, իսկ հետագայում Վ. Լենինը, որոնց գործունեությանը չի կարելի միանշանակ գնահատական տալ: Սակայն այն գնահատելիս ելակետ պետք է ընդունվի ոչ թե նրանց զբաղմունքը, այլ վաստակը, որը պատմության, հատկապես նրա շրջադարձային փուլերի գնահատության հարցում չափազանց մեծ է:

Մարքսիզմի տեսաբանները խորությամբ ուսումնասիրել են տնտեսական պատմությունը, պետությունների քաղաքականությունը, որը և հնարավորություն է տվել նրանց ուսումնասիրության ոլորտ ներառել հասարակական կյանքի ողջ գործընթացը: Փորձ է կատարվել ստեղծելու հասարակության տարբեր ոլորտների փոխհարաբերության որոշակի սկզբունքների համակարգ:

Չնայած մարքսիզմի դասականների պատմագիտական աշխատություններում տեղ գտած վիճահարույց հարցերին, նրանց գաղափարները մեծ դեր են խաղացել ոչ միայն իրենց, այլ նաև հետագա դարաշրջանի պատմա-քննադատական մտքի զարգացման գործընթացում: Մարքսիզմի հակառակորդներն անգամ, իրենց ընդդիմախոսների փաստարկները հերքելու նպատակով ստիպված են եղել ջանքեր գործադրել տեսական լուրջ եզրահանգումներ կատարելու համար: Վերջիններս ոչ միայն նպաստել են պատմափիլիսոփայական մտքի զարգացմանը, այլև տեսական շատ դրույթներ հասարակության առաջընթացին նպաստող գործնական քայլերի մշակմանը ծառայեցնելուն:

Պատմափիլիսոփայական մտքի գնահատման հարցում կաղապարվածությունից դուրս չի ելել նաև 19-րդ դարի այնպիսի պատմաբան, ինչպիսին Դ. Էյսկենն է: Գերմանացի հեղինակն իր «Միջնադարյան աշխար-

հայացքի պատմությունը և համակարգը» գրքում միջնադարի հոգևոր պատմությունը ներկայացնում է որպես կաթոլիկական կրոնափոխության ծնավորում և զարգացում անտիկ մշակույթի և քրիստոնեական մտքի մերձեցման միջոցով, իսկ քաղաքական պատմությունը «Աստծո քրիստոնեական պետության»՝ Դոմենա-Գերմանական կայսրության կազմավորում:⁵

Չետագոտողներն իրենց գրեթե բոլոր աշխատություններում սահմանափակվում են միայն եվրոպական կամ մերձավոր և միջին արևելքի ժողովուրդների պատմության հարցերի լուսաբանմամբ: Ինչ վերաբերում է մյուս ժողովուրդների պատմությանը, ապա այն քննարկվում է եվրոպական ազդեցության տարածման մեկնակետով:

Իրավացի է Լ. Ռանկեն, երբ գրում է. «Առանձին առավել մեծ կամ փոքր ժողովուրդների պատմությունների ամբողջությունը դեռևս համաշխարհային պատմություն չէ, քանի որ տվյալ դեպքում տեսադաշտից դուրս է թողնվում իրերի փոխկապակցությունը: Սակայն համաշխարհային պատմության՝ որպես գիտության, խնդիրը հենց այդ փոխկապակցության ճանաչումն է, խոշոր իրադարձությունների զարգացման ընթացքի բացահայտումը, որոնք կապում են ժողովուրդներին և կառավարում նրանց»:⁶

Եթե նախորդ ժամանակաշրջանի գիտնականները սահմանափակվում էին քաղաքակիրթ ժողովուրդների պատմության քննությամբ, ապա 20-րդ դարի սկզբին Ֆ. Յելնոնտը փորձեց համաշխարհային պատմությունը շարադրել ամենևին խտրություն չդնելով ազգերի զարգացման աստիճանների միջև⁷: Նա իր ուսումնասիրությունը կառուցել է զուտ աշխարհագրական սկզբունքով, ընդգրկելով և «քաղաքակիրթ», և «բարբարոս» ազգերի պատմությունը:

Գիտական բարեխղճությունը պահանջում է, որ անցած դարաշրջանի հոգևոր արժեքների գնահատման հարցում ևս դրսևորվի սթափ մոտեցում:

Պատմական անցյալին վերաբերող գիտական հիմնախնդիրների նորովի քննությունն ամենևին չի նշանակում նախորդ դարաշրջանների մտածողության արդիականացում:

Այսօրվա պատկերացումներով և ըմբռնումներով անմտություն է հին աշխարհի և միջնադարյան հեղինակների մատյանների արժեքավորումը: Ժամանակավրեպ է նաև անցյալի հոգևոր ժառանգությունը ժամանակակից գաղափարական մեկնակետով և որակումներով գնահատելը: Հիշենք, թե ինչպես ոչ հեռու անցյալում աղավաղվել են Արիստոտելի, Պլատոնի, Կանտի, Հեգելի և մյուս խոշոր մտածողների երկերի իմաստը և բովանդակությունը: Նրանց ժառանգության առանձին դրույթների շարադրանքը խոր-

հրդային շրջանում, որպես կանոն, ավարտվում էր թևավոր ասույթի վերածված հետևյալ խոսքերով. «խոշոր մտածողները դասակարգային մտածողության սահմանափակության հետևանքով ի վիճակի չէին հասնելու հասարակական-քաղաքական պրոցեսների ճշմարիտ ըմբռնմանը և մեկնաբանմանը»:

Հետևանքը եղավ այն, որ ստեղծվում է հատկապես 1940-ական թ.թ. տարածված այն թյուր կարծիքը, թե քանի որ խորհրդային դարաշրջանի գիտնականն ինքն իր մտածական ապարատի շնորհիվ հասու է ճշմարտությանը, ապա անցյալի հանճարները խոցելի կողմեր ունեն և գուցե և այնքան էլ մեծություններ չեն եղել:

Եթե ամտիկ դարաշրջանում և միջնադարում ոչ պատմաբան խոշոր մտածողները պատմագիտության այս կամ այն հարցի շուրջ արտահայտվում են զգուշավոր, ապա 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած հրատարակման հնարավորություն ունեցող յուրաքանչյուր մտավորական պատմական ցանկացած իրադարձության մասին փորձում է իր հեղինակավոր կարծիքն արտահայտել:

Միաժամանակ պատմագիտական ուսումնասիրությունների շրջանակների անիմաստ ընդլայնումն հանգեցրել է պատմագիտության ոլորտ քաղաքական որոշակի նպատակներ հետապնդող ոչ մասնագետ անձանց ներգրավմանը:

Ներկա դարաշրջանում սովորաբար են պատմագիտության հետ քիչ առնչություն ունեցող այնպիսի քաղաքական գործիչները, որոնց համար տվյալ գիտությունը վերածվել է իրենց կողմից որդեգրված ֆաղափարների և հասարակական առանձին խավերի շահերի արտահայտման միջոցի: Ըստ որում, որպես կանոն, հասարակական ակտիվ մտածողները նախօրոք ընտրում են իրենց հետազոտությունների շրջանակը՝ որոշակի նպատակների հասնելու մտայնությամբ: Այսպես, բոլշևիկյան լիզերների կողմից կամայականորեն շարադրվել է դասակարգային պայքարի և հեղափոխությունների պատմությունը: Որոշակի քաղաքական շարժառիթներից ելնելով, հիմնովին վերաքննման է ենթարկվել Կովկասի տարածաշրջանի պատմությունը: Այսպես, փորձ է կատարվել «հնացնել» որոշ ժողովուրդների, առանձնապես Ադրբեջանի պատմությունը և հավասարության նշան դնել ասենք հայերի և ադրբեջանցիների քաղաքակրթության մեջ ունեցած ներդրման միջև:

Սակայն պատմության բազմաթիվ հարցերի քննարկմանը խորհրդային երկրի գիտնականների կամայական մոտեցումներում անգամ նկատվում է

պատմության գիտականությունն ապահովող փաստարկների խորացման միտում:

20-րդ դարում պատմաբանների ուսումնասիրության տեսադաշտն անհամեմատ ընդլայնվում է, որի անմիջական արդյունքն է անցած և ներկա դարաշրջանների իրողությունների բազմակողմանի և համապարփակ քննությունը: Հատկանշական է, որ պատմաբանները, առանձնապես ԽՍՀՄ-ում իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել են մարդկային առանձին խմբավորումների գործունեության ուսումնասիրությանը:

Այդպես են կյանքի կոչվել արհմիությունների, կոմերիտիության և առանձնապես կոմունիստական կուսակցության պատմությունները:

Պատմաբանների ուշադրությունից չեն վրիպել նաև տարբեր դարաշրջաններում գյուղացիական, բանվորական, ուսանողական հուզումները, աղանդավորական շարժումները, ինչպես նաև որոշակի դասի պատկանող անհատների գործունեությունը:

Աստիճանաբար պատմական աշխատությունների գլխավոր դեմք են դառնում «խաժանովժը», մարդկային հանրությունները, ասպարեզից դուրս մղելով արքաներին և խոշոր գորավարներին:

Պատմաբանների երկու հիմնական դպրոցների՝ բուրժուականի և սոցիալիստականի, գաղափարա-քաղաքական հակամարտությունն հանգեցնում է միմյանց փաստարկները հերքող երկու հակադիր հոսանքների ձևավորմանը:

1960-1980-ական թվականներին արևմուտքի հասարակայնության ուշադրությունը գրավել են այսպես կոչված «սովետոլոգները»: Ըստ որում, նրանցից ամենից ազդեցիկների՝ Դ. Քիսինջերի, Ջ. Բժեզինսկու, Ռ. Արոնի աշխատություններում առաջ քաշված գաղափարները մասսայականացվել են Արևմուտքի զանգվածային լրատվական միջոցների կողմից:

Սինչդեռ ճիշտ հակառակ դրվածքն է ունեցել խորհրդային հասարակագիտական միտքը:

Արդի դարաշրջանի պատմության հարցերը քննարկելիս իրեն գնահատող ամեն մի հետազոտող իր պարտքն է համարել ձեռնամուխ լինել բուրժուական կեղծարարության, այսինքն սովետոլոգների տեսությունների քննադատությանը: Քանի որ նրանց աշխատությունների մուտքը ԽՍՀՄ խստիվ արգելվել է, ուստի և «արևմտյան տեսությունների» մերկացումը Մոսկվայի մարքսիզմ-լենինիզմի կենտրոնական ինստիտուտի աշխատակիցների փոքրաթիվ խմբի մենաշնորհն է եղել: Վերջիններիս մշակած քննադատական դրույթներն անվերապահորեն վերաշարադրել են խորհրդային

և դաշնակից երկրների գրեթե բոլոր պատմաբանները:

Խորհրդային երկրում էլ զանգվածային լրատվական միջոցները պատմության «բուրժուական կեղծարարության» դրույթների քննադատությունը ծառայեցրել են քարոզչական նպատակներին: Դրականն այն է, որ պատմափիլիսոփայական մտքի ասպարեզում ծավալված հակամարտությունն օրյեկտիվորեն նպաստել է մայրցամաքի գրեթե բոլոր հատվածներում այս գիտությունների նկատմամբ հասարակայնության լայն շրջանների հետաքրքրության մեծացմանը:

Իմի բերելով այս ամենը, կարող ենք ասել, որ պատմությունը համադրական գիտություն է, իրադարձությունների հերթականություն և ընթացքն է առնում ժամանակի ու տարածության մեջ հասարակությունն իր միասնական ամբողջության, փոխկապակցության և զարգացման մեջ:

Պատմագիտությունը մարդկային հասարակության պատմությունն ուսումնասիրող գիտությունների համակարգ է, որը ձևավորվել է դարերի ընթացքում, անցնելով բարդ և բազմաբովանդակ ուղի:

Պատմական գիտությունը միաժամանակ կարևոր դեր է խաղում հասարակական զարգացման օրենքների գործողության մեխանիզմների բացահայտման գործում, օրենքներ, որոնք գործում են կոնկրետ պատմական իրողության մեջ:

Եվ վերջապես, մարդկանց գիտակցության վրա ազդեցության աստիճանով է պայմանավորված պատմական գիտության ներգործությունը հասարակական կյանքի վրա:

Այստեղ կարևորվում են գործադրվող լծակները և միջոցները, ինչպես նաև վերջիններիս ազդեցության մասշտաբները:

Պատմագիտությունը, որն անընդհատ զարգացման արդյունք է, ապահովում է ոչ միայն սերունդների մտածողության, այլև նրանց բարոյահոգեբանական մերձեցումը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԶՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հայ իրականության մեջ պատմական իմացաբանության հարցերը մշակվել են վաղ ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը:

Չնայած ոչ նպաստավոր պայմաններին, մասնավորապես օտար զավթիչների տիրապետության հետ կապված հասարակական-քաղաքական կողմնորոշումների կտրուկ փոփոխությանը, պատմագիտությունն առաջատար տեղ է գրավել հայ գիտական մտքի պատմության զարգացման մեջ: Դրա հիմնական պատճառը պետք է փնտրել ոչ միայն մեր ժողովրդի հին ազգ լինելու և ինչպես Մ. Խորենացին է ասել՝ արժանահիշատակ շատ գործեր վավերագրելու մեջ, այլ նաև՝ անցյալի պատմության գիտական նվաճումները հայ ժողովրդի համախմբման ի նպաստ դնելու ծգտման մեջ:

Կա տեսակետ, որ Մ. Մաշտոցի «Յաճախապատում ճառք» ստեղծագործությունը, որը կազմված է 23 ճառերից, հայերեն տառերով գրված կրոնաբարոյախոսական և կրոնափիլիսոփայական բովանդակությամբ առաջին ինքնուրույն գործն է: Նշված աշխատությունն ամբողջ միջնադարի և հետագա դարաշրջանների հայ պատմափիլիսոփայական մտքի զարգացման մեջ որոշակի դեր է խաղացել հասարակական-քաղաքական երևույթների, մարդկային փոխհարաբերությունների և բարոյական ըմբռնումների գնահատման հարցում:

Հայտնի է, որ հայ պատմագիտության ակունքները հասնում են մինչև 5-րդ դար, նրա բուռն ծաղկման ժամանակաշրջանը, մինչև պատմահայր Մ. Խորենացին: Բազմապիսի աղբյուրագիտական նյութերի հիման վրա նա քննական մեկնակետից շարադրել է Հայոց պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև Արշակունիների թագավորության անկումը:

3-5-րդ դարերի հայոց պատմության խորը և հանգամանակից շարադրանք են բովանդակում Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու մատյանները: Գիշտ է, ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ 5-րդ դարի մյուս հեղինակների մոտ գերակշռում է պատմողական ոճը, սակայն հաճախ առկայծում է վերլուծական և անգամ քննական միտքը:

Պատմագիտության ասպարեզում եզակի երևույթ է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, որում տրված է հայոց գրերի ստեղծողի կենսագրության իմաստակից շարադրանքը ժամանակակցի կողմից:

Հատկապես ուշագրավ է ժողովուրդների հնագույն պատմության մեջ երկու ստվարաքանակ բանակների մեծ ճակատամարտի նկարագրությունը, այն էլ ռազմավարության բոլոր կանոնները խորությամբ ուսումնասիրած անմիջական մասնակցի՝ Եղիշեի կողմից:

Պատմավիպասանության համար հիմք են ծառայել Եղիշեի Վարդանանց պատերազմի քննական շարադրանքը, ինչպես նաև Կորյունի պատմությունը:

Հայոց պատմությունը սկզբից ի վեր ձևավորվել է որպես իմաստասիրական գիտություն, որում համադրվում են տարբեր տեսակետներ: Հատկանշական է 5-րդ դարի մտածող Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղննդոց»-ը, որում հեղինակը տեսական և գաղափարական պայքար է ծավալում հայ ժողովրդի ինքնությունությանը սպառնացող ուժերի դեմ: Նա քրիստոնեական ջատագովական հայացքները փորձել է օգտագործել որպես ազգային անկախության համար մղվող պայքարի գաղափարական զենք, իր ողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել Իրանի գաղափարական ագրեսիայի՝ գրադաշտական կրոնի քննադատության վրա:

Հայ պատմագիտական երկերը բացառիկ արժեք ունեն ոչ միայն մեր, այլև հարևան ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման համար: Օրինակ, Կորյունի, Եղիշեի մատյանները հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում նաև վրաց, աղվանից, պարսից ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ: Այս տեսանկյունից կարելի է առանձնացնել Մովսես Կաղանկատվացու (7-րդ դար) «Աղվանից աշխարհի պատմությունը». որը հայ ժողովրդի պատմության քննական վերլուծությունից զատ, ուշագրավ տեղեկություններ է բովանդակում հարևան ժողովուրդների մասին:

Հնարավոր չէ պատկերացում կազմել Հայաստանի վարչա-տնտեսա-կառուցվածքի մասին առանց «Աշխարհացույց»-ի, որը մեզ հասած աշխարհագրական առաջին ամբողջական աշխատությունն է: Այն բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը ընդհանուր երկրագիտական մասն է, իսկ երկրորդը՝ տվյալ ժամանակաշրջանում հայտնի երկրների համառոտ նկարագրությունը: Հեղինակն առանձնակի գործվանքով է ներկայացնում Մեծ Հայքը:

Առաջսօր վիճահարույց են և միանշանակ գնահատության չեն արժանացել «Աշխարհացույց»-ի հրապարակ գալու ժամանակաշրջանի և նրա հեղինակի հարցերը: Պատմագիտության մեջ սովորաբար ընդունված է «Աշխարհացույց»-ը ներկայացնել որպես 7-րդ դարի ստեղծագործություն և վերագրել Անանիա Շիրակացուն:

Ուշագրավ է Բ. Հարությունյանի տեսակետը, որը հայ աշխարհագրական

մտքի փայլուն կոթողի՝ «Աշխարհացույցի» հեղինակ է համարում Մովսես Խորենացուն: Բնականաբար, ժամանակաշրջանի առումով այն տեղափոխվում է 7-ից 5-րդ դարը:

Թերևս իրավացի է Բ. Հարությունյանը, որը բարձր գնահատելով Ա. Շիրակացու ծառայությունը Հայաստանում բնական գիտությունների զարգացման գործում, նրան «ազատում» է «Աշխարհացույցի» հեղինակը լինելու ծանրությունից: ¹

Սիաժամանակ ընդգծենք, որ մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից այնքան էլ էական չէ «Աշխարհացույցի» հեղինակի ով լինելը, կամ ապրած ժամանակաշրջանը:

Դեռևս հայ առաջին պատմիչները գիտակցել են այս կամ այն ժողովրդի պատմության որոշակի պարբերացման ենթարկելու անհրաժեշտությունը: Մ. Խորենացին առաջինն էր, որ դրա համար որպես հիմք ընդունել է երկրի քաղաքական իրավիճակը: Համակարծիք ենք Ս. Մելիք-Բախշյանի այն տեսակետին, համաձայն որի Մ. Խորենացին պատմության պարբերացումը կատարել է հետևյալ հաջորդականությամբ.

ա/ բուն հայկական իշխանների գահակալություն,

բ/ օտարերկրյա նվաճողների տիրապետություն,

գ/ երվանդյան դինաստիայի իշխանություն,

դ/ ներքին կռիվների և Արշակունիների դինաստիայի թագավորություն²:

Մենք փորձել ենք պարբերացման ենթարկել միջնադարյան հայ պատմագիրների գործերն ըստ ընդգրկումն պրոբլեմների:

**1. ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՔ ՓՈՐՁԵԼ ԵՆ ԱՅՂ ՇԱՐԱԴՐԱՆՔՆ ՍԿԱԵԼ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԻՐԵՆՑ ԱՊՐԱԾ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ**

Մ. Խորենացին /5-րդ դար/ առաջին հայ պատմիչն է, որը ձեռնարկում է գրելու Հայաստանի ամբողջական պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև իր ապրած տարիները: Քննադատաբար օգտագործելով մինչ այդ հայոց պատմության եղած հայ և օտարերկրյա սակավաթիվ աղբյուրները, Մ. Խորենացին ստեղծել է գիտական արժեքավոր գործ:

Նա Հայաստանի պատմության շարադրանքն սկսում է հայ ժողովրդի կազմավորումից՝ այն կապելով Հայկի և Արամի հետ: Այստեղ կարևորը ոչ այնքան մեր ժողովրդի ծագումնաբանության հիմնավոր տեսակետի առաջադրումն է, որքան Խորենացու հարցադրման ազգային քաղաքական

կողմը: 5-րդ դարում այդպիսի գիտակցման հասնելն ինքնին վկայում է պատմահոր առաջադեմ գիտական մտածողության մասին:

7-րդ դարի մտածող Սեբեոսի երկի առաջին բաժինը նվիրված է հին Հայաստանին: Համակարծիք ենք Ս. Մելիք-Բախշյանի այն տեսակետին, որ Սեբեոսի տեղեկությունները «Հայկի ու Բելի» առասպելի, պարթևների ու սելևկյանների, Հայաստանի առաջին Արշակունի թագավորների, Պերոզի ժամանակաշրջանի և այլնի մասին աղբյուրագիտական մեծ արժեք ներկայացնել չեն կարող, որովհետև այդ հարցերը նախորդ հեղինակների գործերում ավելի համգամանորեն են շարադրված»: ³

Հովհաննես Դրասխանակերտցու /9-10-րդ դ.դ./ «Պատմութիւն Հայոց» ձեռագիրն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև 924 թվականի իրադարձությունները: Այն դասվում է հայկական լավագույն սկզբնաղբյուրների շարքին:

Հ. Դրասխանակերտցու ժամանակակից Թովմա Արծրունու «Արծրունյաց տան պատմություն» երկն ըստ էության բովանդակում է Հայաստանի պատմության շարադրանքը նախնական ժամանակներից մինչև 10-րդ դարը: Նրա հաղորդած տեղեկություններն հիմնականում համընկնում են հայ և արաբ պատմագիրների վկայություններին:

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը /10-րդ դար/ իր երկն անվանել է «Պատմութիւն տիեզերական», որի շարադրանքն սկսվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանից:

Սամուել Անեցին /12-րդ դար/ իր «Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց» ժամանակագրական բնույթի երկի շարադրանքն սկսում է Ադամից և ավարտում 1180 թվականով: Նա միջնադարյան այն բացառիկ պատմիչներից է, որը նշում է նաև օգտագործած աղբյուրները:

Կիրակոս Գանձակեցու /13-րդ դար/ «Պատմութիւն Հայոց»-ը ընդգրկում է Գրիգոր Լուսավորչի ապրած ժամանակաշրջանից մինչև 1266 թվականը: Նա այդ երկի մեջ հայ և օտար հեղինակների գրավոր սկզբնաղբյուրներին զուգընթաց, օգտագործում է նաև Աստվածաշունչը:

Ստեփանոս Օրբելյանը /13-14 դ.դ./ Սյունիքի պատմությունը շարադրել է նախնական ժամանակներից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը /1305թ./ Ըստ որում, նա հնագույն ժամանակաշրջանի անցքերը նկարագրելիս խուսափում է առասպելաբանությանը տուրք տալուց և բավարարվում է հայ և օտար ազգերի սակավաթիվ սկզբնաղբյուրներով:

Խաչատուր Ջուղայեցու «Պատմութիւն պարսից» երկն ընդգրկում է պատմական մեծ ժամանակաշրջան՝ մ.թ.ա. 6-րդ դարից մինչև մ.թ. 1779

թվականը, երբ վախճանվեց պարսից Քերիմ տիրակալը:

Նա լայնորեն օգտագործել է հայ և պարսկական սկզբնաղբյուրները:

2. ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ, ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՊԼԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կորյունն /5-րդ դար/ առաջիններից էր, որ նկարագրելով իր ուսուցչի մեծագործության մասին՝ հպանցիկ անդրադառնում է նաև Վառճապուհ արքայի հայրենամվեր գործունեությանը:

Ազաթանգեղոսի /5-րդ դար/ «Պատմութիւն և վարք Սրբոյն Գրիգորի» աշխատության կենտրոնական դեմքը Գրիգոր Լուսավորչից հետո Տրդատ 3-րդ թագավորն է:

Փավստոս Բուզանդի /5-րդ դար/ «Պատմություն Հայոց» երկն արժեքավոր տեղեկություններ է բովանդակում 4-րդ դարում Հայաստանի քաղաքական, Արշակունյաց և Մամիկոնյան նախարարական տների պատմության վերաբերյալ: Ըստ որում հայ պետական գործիչները բնութագրվել են համակողմանիորեն իրենց դրական և բացասական հատկանիշներով:

Եղիշեն /5-րդ դար/ «Վասն Վարդանաց և Հայոց պատերազմին» աշխատության մեջ համառոտակի կանգ է առնում հայ արշակունիների թագավորության անկման պատճառների պարզաբանման վրա: Ներկայացվել են հայ նախարարական տները և հանգամանալից վերլուծվել նրանց ղեկավարների գործունեությունը: Ըստ որում, ի տարբերություն Փ. Բուզանդի, նրա մոտ ընդգծված ձևով՝ սև և սպիտակ գույների գերիշխումն է: Եղիշեի Վարդանանց պատմության քաղաքական գործիչները կամ հայրենիքին և եկեղեցուն նվիրյալներ են, և կամ էլ ազգի դավաճաններ ու ուրացողներ:

Ղազար Փարպեցին /5-րդ դար/ ներկայացնելով Արշակունյաց տոհմի գահակալների՝ Արշակի, Խոսրովի և մյուսների գործունեությունը, նախարարների կենտրոնախույս ձգտումները, այդ ամենի մեջ տեսնում է թշնամու՝ պարսկական արքունիքի բացասական դերը:

Խորենացին ավելի հանգամանորեն է մոտեցել Արշակունյաց դինաստիայի թագավորների գործունեությանը: Դրվատանքով է խոսում անգամ հայ հեթանոս թագավորների՝ Արտաշես 1-ինի, Տիգրան Մեծի, Արտավազդ 2-րդի, Տրդատ 1-ինի գործունեության մասին:

Մովսես Կաղանկատվացին /7-րդ դար/ հանգամանորեն անդրադարձել է նախարարական տների պատմությանը: Ի տարբերություն նախորդ պատմիչների, մասնավորապես, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու, նա

իդեալականացնում է իր հերոսներին, նրանց մոտ չտեսնելով որևէ բացասական հատկանիշ:

Վասպուրականի արծունյաց իշխանների պատմությունը ներկայացված է 10-րդ դարի հեղինակ Անանուն Ջրուցագրի /Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի/ «Պատմությունում»: Արժեքավոր է նաև Սմբատ Բագրատունի պետական գործչի, հանուն թագավորական իշխանության ամրապնդման համար աննկուն մարտիկի, կերպարի կերտումը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին /10-րդ դար/ իր «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության մեջ նույնպես անդրադարձել է Սմբատ Բագրատունու գործունեությանը: Կարծում ենք, որ հեղինակը ծանոթ է եղել հայոց թագավորին Անանունի տված գնահատականին: Դրասխանակերտցին իր խորը համակրանքը տածելով Սմբատ Բագրատունու հանդեպ, միաժամանակ իր ատելությունն է արտահայտում պառակտիչ իշխանների և արտաքին թշնամիների նկատմամբ: Դրասխանակերտցու ժամանակակից Թովմա Արծրունին քննադատել է հայ իշխանների հայրենիքի համար կործանարար կենտրոնախույս ձգտումները: Տոհմիկ զգացումներին տուրք տալով, պատմիչը դրվատում է Արծրունյաց տան ներկայացուցիչներին և փորձում սքողել սեփական իշխանության ամրապնդման նրանց ձգտումը, որը պառակտիչ է հայ ժողովրդի համար:

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը /11-րդ դար/ հանգամանալից ներկայացրել է Աշոտ 2-րդ, Աբաս, Աշոտ 3-րդ, Սմբատ 2-րդ և Գագիկ 1-ին գահակալների ժամանակաշրջանի պատմությունը: Հայոց թագավորների գործունեության գնահատականներում նա նախորդ պատմիչներից ավելի չափավոր է:

Ստեփանոս Օրբելյանը /13-րդ դար/ մանրամասնորեն ներկայացրել է Սյունիքի և Օրբելյանների տոհմի պատմությունը: Նրա «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատությունը գնահատելի է նախարարական տների պատմության համակողմանի քննությամբ, ինչպես նաև նրանում օգտագործված աղբյուրների բազմազանությամբ:

Առաքել Դավրիժեցին /17-րդ դար/ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում հայ մեծատունների միջև ծավալված պայքարի մասին:

3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԶԱՆԳՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ԱՆՀԱՏՆԵՐ

Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը կենտրոնական դեմք են Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունում, որոնք լիովին ստվերում են թողնում ժողովրդական զանգվածներին:

Փալատոս Բուզանդի մոտ, ի տարբերություն Կորյունի, որի գործերում ժողովրդական զանգվածները պարզապես ֆոն են գլխավոր հերոսների գործունեության համար, Արշակունիները, Մամիկոնյան նախարարները ներկայացվում են ավելի նեղ ընդգրկմամբ՝ որպես վերնախավ:

Եղիշեն ժողովրդական զանգվածներին դիտում է որպես մի համահավաք ուժ, որին «Մահն իմացյալ՝ անմահություն է» գաղափարին մղում են սրբացած վարդաճանք:

Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկում ևս Վահան Մամիկոնյան ականավոր անհատը կարծեք ժողովրդական անդեն զանգվածներին է ղեկավարում և տանում ազատագրական պայքարի:

Նշանավոր անհատի՝ թագավոր թե իշխան, գնահատության չափանիշը, ըստ Խորենացու, գիտության, արվեստների նկատմամբ նրանց ուշադիր վերաբերմունքի, ստեղծագործողներին հովանավորելու պատրաստակամության մեջ է: Ըստ որում, այս խնդրում նա հանդես է բերում լայնախոհ մոտեցում, ամենևին տարբերություն չդնելով իր և այլազգի ներկայացուցիչների միջև: Ավելին, Խորենացին գովաբանում է հույն իշխանավորներին գիտության և արվեստների հովանավորչության, պախարակում հայ մեծավորներին՝ անտարբերության համար: Նա մեղադրում է անգամ հայ թագավորներին և իշխաններին, ովքեր ժամանակին չեն հավաքել ու գրադարաններում կենտրոնացրել Հայաստանի պատմության մասին գրավոր նյութերը:

Խորենացին նույնպես, ինչպես և Ագաթանգեղոսը, հարկ չի համարել առանձնակի ուշադրություն դարձնելու ժողովրդական զանգվածներ գործոնին:

Զենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի /7-րդ դար/ «Պատմութիւն Տարօնոյ» ժողովածուի գլխավոր հերոսները՝ իշխան Սմբատը, գայլ Վահանը և ուրիշներ, օժտված են բացառիկ գնահատելի հատկանիշներով՝ արի, կամային, կրթված և իմաստուն:

Վերոհիշյալ աշխատության մեջ աշխատավոր զանգվածներն ավելի շատ պատմությունը պարուրող վարագույրի ետևում են, իրենց մեծավորներին ժողովրդական իմաստություն ներարկողներ:

Սովսես Կաղանկատվացին /7-րդ դար/ «Պատմութիւն Աղվանից աշխար-

հի» աշխատությունում նշանավոր անհատների կերպավորմանը մոտեցել է ծայրահեղ բևեռացման մեկնակետով, նշանավոր անհատները և պատմական դեմքերը կամ խիստ դրական են, կամ՝ բացասական:

Այսպես՝ առաջինների շարքին են դասվել Մ. Մաշտոցը, Ջվանշիր իշխանը, իսկ աղվանից կաթողիկոս Վիրոն, ներկայացված է միայն բացասական հատկանիշներով: Նա բռնակալ է, ընչաքաղց և այլն:

Ըստ Մ. Կաղանկատվացու ժողովրդական զանգվածները ընդամենը միջոց են մեծահարուստների համար պատմության կերտման գործընթացում:

Ամանուն Ջրուցագիրը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին մույնպես տոբոք են տալիս անհատների իդեալականացմանը, սակայն երբեմն նրանց պատմությունից տեղեկանում ենք, որ ժողովրդական զանգվածներն ամենևին էլ անդեմ չեն և հաճախ ընդվզում են տիրողների դեմ:

4. ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ Կորյունի և մանավանդ Ագաթանգեղոսի երկերը չեն բովանդակում ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարներ: Իրականում և՛ Կորյունը, և՛ Ագաթանգեղոսը հետապնդել են ազգի ինքնությունը պահպանելու և ուժացումից փրկելու նպատակ, թշնամու դեմ ոչ թե զենքով կռվելու, այլ՝ հայոց դավաճանքը և մշակույթը հաստատուն պահելու միջոցով:

Փավստոս Բուզանդը, Եղիշեն, Եզնիկ Կողբացին Պարսկաստանի նվաճողական և հայերի ծուլման քաղաքականության արմատները տեսնում են զրադաշտական կրոնի տարածման մեջ: Այդ իսկ պատճառով հայ պատմիչները ազգային-ազատագրական պայքարին փորձել են տալ հայ քրիստոնեական գաղափարախոսության պաշտպանության և զրադաշտականի ժխտման տեսք:

Ղազար Փարպեցին գերծ է իր նախորդների՝ Բուզանդի և մանավանդ Ագաթանգեղոսի բարեպաշտությունից:

Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի գլխավոր գործող անձը հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավար Վահան Մամիկոնյանը և նրա զինակիցներն են: Ըստ հեղինակի, այդ պայքարում հայերը հասան նշանակալից հաջողությունների:

Զենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ»-ն ունի նաև հրապարակախոսական հնչեղություն: Աշխատության հերոսները համահավաք կերպարներ են, բոցաշունչ և աննկուն մարտիկներ:

Ղևոնդ պատմիչը, Թովմա Արծրունին, Թովմա Մեծօփեցին տարբեր դարաշրջանների պատմիչներ են, սակայն նրանց միավորում է մեկ հիմնական գաղափար՝ հայ անկախ պետականության համար մեր ժողովրդի պայքարի ջատագովումը:

Հատկանշական է, որ միջնադարյան հայ պատմիչները, նկարագրելով ժողովրդա-ազատագրական պատերազմները, փորձել են բացահայտել այն պատճառները, որոնք հանգեցրին պետականության կորստին: Մատթեոս Ուռհայեցին և մյուսները ոչ միայն հրապուրվել են պատմական իրադարձությունների նկարագրությամբ, այլև կատարել իմաստալից եզրահանգումներ: Այսպես, հայրենիքին և ժողովրդին բաժին ընկած արհաժիրքները նրանք բացատրում են օտարների նենգամիտ քաղաքականությամբ և ազգային անմիաբանությամբ:

5. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Փավստոս Բուզանդը որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում հին Հայաստանի տնտեսության, տարբեր դասերի եկամուտների աղբյուրների և չափաբաժինների մասին: Նա անդրադառնում է նաև հայերի կենցաղին, նրանց բարքերին ու սովորույթներին, առանձնակի տեղ հատկացնում երկրի ներքին կյանքին, տարբեր դասերի փոխհարաբերություններին:

Սովսես Խորենացին էլ ավելի առաջ է անցնում այս հարցում՝ քննադատելով Հայաստանի Ֆեոդալական հասարակարգի արատավոր կողմերը, գրեթե չնշմարելով դրականը երկրի ներքին կյանքում: Ընդհակառակը, նա ծաղրում է նախարարների, դատավորների խաբեությունը, կաշառակերությունը և այլն:

Ղևոնդ պատմագիրը հանդես է բերում տնտեսագիտական իմացություն: Նա հիմնավորում է, որ բնամթերայինի փոխարեն դրամական ռենտայի կիրառումն արաբների կողմից հայ ժողովրդի կեղեքման ավելի արատավոր մեթոդ է:

Երկրի տնտեսական կյանքի քայքայումն ու անկումը, ահավոր սովն ու հիվանդությունները պատկերավոր են ներկայացված Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունում: Ըստ որում, նա չի քողարկում նաև իր ժամանակաշրջանում ծավալված սոցիալական ընդվզումները: Այս առիթով հեղինակը գրում է. «...նուազունքն, քան զմեծամեծան ձեռներեց լինել ջանային, և ծառայքն.. զտեսարս տրեխավորեալ՝ ի գետնի գնացուցեն և ինքեանք ելցեն յերիվարս ահիպարանոցս և առաթուր

հարողս՝ խրոխտացեալք և սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ»։⁴

Թռվմա Արծրունին երկրի սոցիալ-տնտեսական խնդիրները քննության է առնում երկու մեկնակետով։ Նախ, մերկացնում է արաբների հարկային ու հողային դաժան քաղաքականությունը, ապա ցույց տալիս հայ ֆեոդալների բիրտ վերաբերմունքը յուր ազգի աշխատավորների նկատմամբ։

Ներքին և արտաքին հարստահարիչների դեմ ընդվզում է Արիստակես Լաստիվերցին։ Սոցիալական չարիքների արմատները նա տեսնում է ոչ միայն Բյուզանդիայի երկդիմի քաղաքականության, կամ սելջուկ-թուրքական ջարդարարության մեջ, այլ հայ ֆեոդալների ընչաքաղցության։ Համաման գաղափարներ է զարգացնում Մատթեոս Ուռհայեցին։ Նա անդրադառնալով իր երկրի ներքին կյանքին, նշավակում է մեծատունների անօրինականությունները, ընչաքաղցությունը, բարոյազրկումը։ Նա գրում է «...իշխանք յարեանն ի գողս և յաւազակս և յափշտակողս, դատաւորք ի կաշառս և յանիրաւ դատաստանս»։

Վարդան Արեւելցին իր ժամանակի համար խորը գիտելիքներ է դրսևորում հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ազգային հոգեբանության վերլուծման խնդրում։

Կիրակոս Գանձակեցին անդրադառնում է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, նկարագրում քաղաքների, բնակավայրերի ավերումը, առևտրի ու արհեստների քայքայումը, երկրի տնտեսական կյանքի փլուզումը։

Եվ՝ Կիրակոս Գանձակեցին, և՛ Գրիգոր Ակներցին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում մոնղոլների հարկային քաղաքականության վերաբերյալ, որն հիմնովին քայքայեց Հայաստանի տնտեսությունը։

Կիլիկյան Հայաստանում իշխող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները հանգամանակից վերլուծել են Գրիգոր Ակներցին, Սմբատ Սպարապետը և, առանձնապես, Հեթում պատմիչը։

Հայ ժողովրդի կեղեքումն օտարների և սեփական հարստահարիչների կողմից չէր կարող չհարուցել կեղեքվողների ընդվզումը։ Ստեփանոս Օրբելյանը տեղեկություններ է հաղորդում 10-րդ դարում Ցուրաբերդ, Տամալեկք և մյուս բնակավայրերի գյուղացիների ելույթների մասին։

Գրիգոր Տաթևացին /14-15-րդ դար/ փիլիսոփայական պրոբլեմներին զուգընթաց անդրադարձել է նաև սոցիալ-քաղաքական խնդիրներին, հանդես գալով ժողովրդի փրկարացի պահանջները բավարարելու պաշտպանությամբ։

Հայ պատմագիտության մեջ Ձաքարիա Քանաքեռցին /17-րդ դար/

առանձնանում է նրանով, որ մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում է պահում ժողովրդական զանգվածներին, ճնշված ու հարստահարված գյուղացիներին: Նա մերկացնում է պարսկական պաշտոնյաների դաժանությունը, անմարդկային վարքագիծը և քննադատում հայ առևտրավաշխառուական խավին:

6. ԿՐՈՆԱԿԱՆ, ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Կորյունը, Ագաթանգեղոսը, Ղազար Փարպեցին, Եզնիկ Կողբացին հայ քրիստոնեական ջատագովության գաղափարախոսներ են: Ագաթանգեղոսն իր «Պատմություն հայոց» աշխատության մեջ հիմնավորում է, որ աշխարհի նախահիմքն աստվածն է, իսկ երկրի վրա նրա թարգմանը՝ հայոց եկեղեցին: Եզնիկը «Եղծ աղանդոց» աշխատության մեջ հիմնավորում է, որ աստվածն անձ է, իսկ չարն ու բարին՝ գործողության արգասիք, հետևաբար նախահիմք ու աստված լինել չեն կարող: Ագաթանգեղոսի երկը, որն ունի կրոնական և առասպելական երանգավորում, հարուստ նյութ է տալիս և սկզբնաղբյուր ծառայում Հայաստանում քրիստոնեության տարածման պատմության համար:

Փավստոս Բուզանդի երկում բարձրագույն հեղինակությունը եկեղեցին ու կրոնն են: Այդ իսկ պատճառով նրա համար առաջնակարգ սկզբնաղբյուր են Աստվածաշունչը և եկեղեցական այլ գրքերը: Հեղինակն առանձնակի մեծարանք է տածում Ներսես Մեծ կաթողիկոսին, նրան ներկայացնելով որպես լուսավորյալ և ժողովրդասեր հովվապետ:

Եղիշեի համար վարդանանք սրբեր են, որոնք առօրյա կյանքում և պայքարում առաջնորդվում են քրիստոնեական, առաքելական եկեղեցու գաղափարախոսությամբ:

Հայ եկեղեցու, նրա գործիչների նկատմամբ քննադատական մոտեցման առաջին նախանշանները նկատվում են Ղազար Փարպեցու մոտ: Նա մերկացնում է հետադեմ կղերականության մտավոր ու բարոյական արատավոր կողմերը:

Խորենացու մոտ չի նկատվում քրիստոնեական բարեպաշտությանը տուրք տալու միտում: Նա համարձակորեն մերկացնում է հոգևորականության որոշ գործիչների տգիտությունը: Նույն մոտեցումն ենք նկատում Ջենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությունում, որը զերծ է քրիստոնեական բարոյախոսության կաշկանդվածությունից: Եթե Ագաթանգեղոսը քրիստոնեության և հեթանոսության միջև ծա-

վալված պայքարում ունի միանշանակ դիրքորոշում, ապա Ձեռնոք Գլակը և Յոզիան Մամիկոնյանը ավելի շատ անկողմնակալ պատմիչներ են, քան քրիստոնեության ջատագովներ:

Կրոնի և եկեղեցու հարցում Մովսես Կաղանկատվացուն և Սեբեոսին միավորում է մեկ ընդհանուր գաղափար. «Պաշտպանել հայ եկեղեցին օտարների ոտնձգությունից»: Եթե Կաղանկատվացին հիմնական ուշադրությունը բևեռում է քրիստոնեության տարածման պատմության վրա, կրոնական հավատի ամրապնդման խնդրում Մեսրոպ Մաշտոցի դերին, ապա Սեբեոսը, լինելով հայոց կրոնի և դավանանքի ջերմ պաշտպան, անհամոզվածորեն վերաբերմունք ունի քաղկեդոնականության նկատմամբ: Նույնպիսի հետևողականությամբ ժխտում է իր ժամանակաշրջանում ծնավորված և մեծ աղոթություն ձեռք բերող իսլամը:

Յոզիանն էս Դրասխանակերտցին իր «Շարից հայրապետացն Յայոց» երկում համառոտ անդրադարձել է Գրիգոր Լուսավորչի և նրա հաջորդների ժամանակագրությանը: Նա իր մեկ այլ առավել նշանակալից «Պատմութիւն Յայոց» աշխատությունում հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքում մեծ տեղ է տվել կաթողիկոսությանը: Դրասխանակերտցին իր բացասական վերաբերմունքն է արտահայտում պավլիկյան և թոնդրակյան գաղափարախոսությանը:

Յայոց կաթողիկոսների գործունեությունն ավելի համակողմանիորեն է ներկայացված Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատությունում: Յեղիմակը տալիս է Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Սահակ Պարթևը աթոռակալած հայոց կաթողիկոսների գործունեության համառոտ պատմությունը:

Թոնդրակյան շարժման նկատմամբ իր նախորդների նման ժխտողական վերաբերմունք ունի Արիստակես Լաստիվերցին, որը ոչ թե պարզապես ժխտում է թոնդրակյան գաղափարախոսությունը, այլև հավաստի տեղեկություններ տալիս, թե որ խավերը և ինչ մտայնությամբ ներգրավվեցին այդ շարժման մեջ:

Այլ ճանապարհով է ընթացել Վարդան Արևելցին, որը բազմաժանր ստեղծագործող էր: Ուշագրավ են Գրիգոր Լուսավորչին ու նրա ժառանգներին նվիրված ներբողները:

Կիլիկյան Յայաստանում գերիշխող Յայոց եկեղեցին Յոզմի Պապին ենթարկելու վտանգն առաջիններից մեկը նկատեց Ստեփանոս Օրբելյանը: Ավելին, նա հանդես է բերում խորաթափանցություն, հիմնավորելով, որ հայության մի մասի կաթողիկացունը կարող է հանգեցնել հակասությունների

առաջացմանը Կիլիկիայի և մայր Հայաստանի միջև:

Պերճախոս է այն, որ Մխիթար Գոշը /12-րդ դար/ իր «Դատաստանագրքի» շարադրման շարժառիթներից մեկն համարում է այն, որ կրոնավորները և աշխարհիկ իշխանավորները չաղավաղեն ճշմարտությունը և չզբաղվեն կաշառակերությամբ:

Հովհան Որոտնեցու փիլիսոփայական հայացքներն ունեին նաև գործնական նպատակառվածություն և ժամանակին ծառայել են հայոց եկեղեցու գաղափարական հակառակորդների դեմ պայքարին:

Ստեփանոս Օրբելյանի մտահոգությունը հայերի կաթոլիկացման առիթով բաժանում է և Թովմա Մեծոփեցին /15-րդ դար/: Նա հայ եկեղեցու դերը տեսնում է ամենից առաջ ժողովրդի ցիրուցան հատվածների միավորման գործում, որը սակայն չի խանգարում նրան մերկացնելու հոգևորականության հետադեմ ուժերի արատավոր վարքագիծը, բարոյական քայքայվածությունը: Մեծոփեցու հիշատակարանն արժեքավոր սկզբնաղբյուր է 15-րդ դարի հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրության համար:

Եկեղեցու որպես ազգի միավորման գործոնի դերը քաջ գիտակցում էր և Սիմեոն Երևանցին /18-րդ դար/: Ավելին, նա հիմնավորում է հայերի համար քաղաքական իշխանության բացակայության պայմաններում Հայոց կաթողիկոսության կողմից այդ դերի ստանձնումը: Սիմեոն Երևանցին ոչ միայն ժամանակի առաջավոր մտածողներից էր, այլև իր գաղափարները կյանքում կենսագործող աննկուն մարտիկ: Այսպես, նա ակտիվ պայքար է ծավալել հայկական եկեղեցական թեմերի միջև ծագած ներքին վեճերի հաղթահարման համար, ընդվզել նաև հայերի կրոնափոխության Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու քաղաքականության դեմ:

Սիմեոն Երևանցու ստեղծագործություններից հատկապես արժեքավոր է «Ջամբռը», որում հայ եկեղեցու ամբողջական պատմությունը ներկայացնելու փորձ է կատարվել:

7. ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐԸ՝ ՀԱՐԵՎԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԼԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐ

Առանձին պատմիչների գործերը սկզբնաղբյուր են ծառայել հարևան ժողովուրդների պատմության համար: Այսպես, առանձին դրվագներ առանձնացրել են Ագաթանգեղոսը և Կորյունը: Վերջինս նշում է Մաշտոցի դերը նաև վրաց այբուբենի ստեղծման գործում:

Հռոմեական արքունիքում տիրող նենգ բարքերի պերճախոս վկայությունն

է դիտկոչեցեալնոս կայսեր ուղերձը Տրդատ 3-րդին, որը մեզ է փոխանցել Ազաթանգեղոսը: Ոչ պակաս պերճախոս է Փալստոս Բուզանդի տված բնութագիրը պարսից արքունիքին և Շապուհին:

Հոգեբանական առումով այժմեական է Ղազար Փարպեցու այն վկայությունը, որ 481 թվականին պարսիկներն իրենց հրամանատարության տակ գտնվող հայ զինվորներին փորձում են ստիպել արշավելու Վրաստանի վրա: Հայերը ոչ միայն դիմադրում, այլ իրենք են ապստամբում պարսիկների դեմ:

Սովսես Կաղանկատվացին Հայաստանի պատմությունը շարադրում է շրջակա երկրների ու ժողովուրդների պատմությանը սերտորեն՝ շաղկապված: Այսպես, նա հայոց պատմության առանձին իրադարձություններ ու դեպքեր կապում է Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի, Արաբական խալիֆայության և մյուս երկրների տվյալ ժամանակաշրջանի որոշ դրվագների հետ:

Ղևոնդ պատմիչը հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում Արաբական խալիֆայության տնտեսական և, հատկապես հարկային քաղաքականության մասին, որը կարևոր աղբյուր է այդ ժողովրդի պատմության շարադրման համար:

Դավիթ Անհաղթը կարողացավ ոչ միայն ըստ արժանվույն գնահատել անտիկ փիլիսոփայությունը, այլև նրա շատ արժեքներ իր փիլիսոփայական ժառանգության միջոցով փոխանցեց միջնադարին:

Ամանուն Զրուցագիրը պատմում է Սուհամեդի գործունեության և նրա գաղափարախոսության տարածման մասին:

Աղբյուրագիտական առումով կարևոր են նաև Հայաստանում առաջին արաբ խալիֆների վարած քաղաքականության վերաբերյալ տեղեկությունները: Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունյաց» աշխատությունում հանգամանալից խոսվում է Յուսուֆի, Բուղայի և արաբ այլ կառավարիչների հողային, հարկային քաղաքականության մասին, որը լրացնում է խալիֆայության գործունեության պատկերը:

Խնդրո առումով ուշագրավ է Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի «Պատմութիւն տիեզերականը» շարադրված հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության ֆոնի վրա: Պատմիչը ներկայացնելով Տրդատ ճարտարապետի գործունեությունն Հայաստանում, անդրադառնում է նաև նրա ստեղծագործ աշխատանքին Կոստանդնուպոլսում, ուր նա վերակառուցել է ս. Սոփյայի տաճարը:

Արիստակես Լաստիվերցու տեղեկություններն ամբողջացնում են սելջուկ-թուրքերի ազգային իսկական նկարագիրը: Պատմիչը միաժամանակ պատ-

ռում է բյուզանդացիների բարեպաշտի կեղծ դիմակը, մերկացնում նրանց երկդիմի քաղաքականությունը:

Հայաստանում և շրջակա տարածքներում սելջուկ-թուրքերի և Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության ամբողջական պատկերն է բովանդակում Մատթեոս Ուռհայեցու աշխատությունը:

Ըստ երևույթին ազդվելով Դավիթ Անհաղթից, հայ պատմիչները մեկնաբանել ու փորձել են զնահատել օտար հեղինակների գործերը: Գնահատելի է մ.թ.ա.2-րդ դարի հույն քերականագետ Դիոնիսոս Թրակացու «Քերականություն» գրքի հայերեն թարգմանության մանրամասն մեկնությունը Վարդան Արևելցու կողմից:

Վարդան Արևելցու «Հավաքումն պատմութեանը» արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանի, այլև հարևան ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Հայ-վրացական հարաբերությունների, զինակցական կապերի մասին հանգամանալից պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին:

Մոնղոլների պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն Գանձակեցու հաղորդած տեղեկությունները նրանց ծագման, կենցաղի, սովորույթների, նվաճված երկրներում իրականացվող հարկային քաղաքականության մասին: Կ. Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, Կիլիկյան հայկական պետության, այլև Աղվանքի, Վրաստանի և մոնղոլների պատմության վերաբերյալ:

Հետևելով Կիրակոս Գանձակեցուն, Գրիգոր Ակնեբեցի /13-րդ դար/ պատմում է մոնղոլական արշավանքների մասին, նկարագրելով նրանց դաժանությունները:

Խաչակիրների արշավանքների, Բյուզանդիայի, Կիլիկիայի և մոնղոլական իշխանությունների հետ նրանց փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը թերի կլիներ առանց Հեթում Պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց» աշխատության:

Ստեփանոս Օրբելյանն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Խորեզմի սուլթան Ջալալ Էդ-Դինի ու մոնղոլական արշավանքների, հուլավյան պետության ներքին կյանքի վերաբերյալ:

Լանկթմուրի արշավանքների, այլ ժողովուրդների պատմության մասին հարուստ տեղեկություններ է տալիս Թովմա Մեծոփեցին: Ավելին, ուսումնասիրելով Եվրոպական ժողովուրդների պատմությունը, նա իր «Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց» աշխատության մեջ ձեռնոց է նետում նույն ժամանակաշրջանի եվրոպական պատմագիրներին, նրանց

կողմից բարձրաշխարհիկ հասարակության կյանքն իդեալականացնելու հարցում:

«Պատմագիտություն» աշխատությունը, որի հեղինակը Ջաքարիա Քանաքեռցին է, արժեքավոր փաստական նյութ է բովանդակում հարևան երկրների սոցիալ-տնտեսական կյանքի, մեծատունների, ինչպես նաև կեղեքման ենթարկված գյուղացիների մասին:

Խաչատուր Ջուլայեցու /18-րդ դար/ «Պատմություն Պարսից» երկու մասից բաղկացած աշխատությունն սկսվում է Կյուրոս 1-ի գահակալությունից և ավարտվում հեղինակի ժամանակակից Քերիմ խանի մահվամբ:

Խ. Ջուլայեցու աշխատության զնահատման համար այլ չափանիշներ են պահանջվում: Էականը ոչ միայն այն է, որ հայ պատմիչի գործը հարուստ նյութեր է բովանդակում Պարսկաստանի և այլ երկրների վերաբերյալ, այլ նաև այն, որ արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության համար:

8. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԴՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ժողովրդական գրույցները, որպես վիպագրություն գերակշռում են Փ. Բուզանդի աշխատությունում: Նա հավաքել և մշակել է հայ ժողովրդի 4-րդ դարի պատմության վերաբերյալ գրույցներն ու ասքերը:

Մովսես Խորենացին ավելի առաջ է'անցնում նրանից: Նա ժողովրդական վեպերն ու ավանդություններն օգտագործում է որպես պատմական սկզբնաղբյուր: Լինելով խորը մտածող, Խորենացին վերապահումով է մոտենում վերը նշված սկզբնաղբյուրներին, գտնելով, որ հավաստի պատմությունը մարդիկ դարձնում են առասպելներ, փոփոխելով ժամանակն ու անունները:

Ժողովրդական բանահյուսության նյութերն առատորեն օգտագործել են Ձենոբ Գլակն ու Դովհան Մամիկոնյանն իրենց «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատության մեջ:

Կիրակոս Գանձակեցին իր աշխատությունը գրել է հիմք ընդունելով ժողովրդական գրույցները, ավանդությունները, ուրիշների բանավոր խոսքը, որոնց հավաստիությունն ընդգծելու համար հանդես է եկել որպես ականատես:

9. ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽԱՐԴԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՊ

Փալատոս Բուզանդն էպիկական գծերով է նկարագրում պարսից Շապուհ արքայի և Արշակ 2-րդի միջև Անհուշ բերդում տեղի ունեցած միջադեպը:

Հայրենի հողի նկատմամբ Արշակի անսահման սերը հիշեցնում է Չերակլեսի և Անթեյի առասպելը:

Հայերի նկատմամբ սասանյան Պարսկաստանի նոր քաղաքականության մասին է պատմում Ղազար Փարպեցին: Եթե վարդապետ Ժամանակ պարսիկները որդեգրել էին ուժի ու բռնության քաղաքականությունը, ապա հետագայում խարդախ քաղաքականությամբ պարսիկները փորձում էին ներքուստ պառակտել ու թուլացնել Հայաստանը:

Դասական գրականության մեջ բազմիցս հիշատակվում է Սեբեոսի «Պատմութիւն ի Չերակլն» աշխատությունում մեջբերվող բյուզանդական Մավրիկոս կայսեր գրած նամակը պարսից խոսրով 2-րդ Ափարվես արքային, որում քարոզվում է հայաջինջ քաղաքականությունը:

Հայերի նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած երկդիմի քաղաքականությունը ներկայացնում է Արիստակես Լաստիվերցին: Դժվար է կռահել, թե նա ում է ավելի շատ ատում՝ սելջուկ հրոսակախմբերին, թե բարեպաշտի դիմակ հագած բյուզանդացիներին: Այդ նենգամիտ ու դավաճանական քաղաքականությունը նշավակում է նաև Սատթեոս Ուռհայեցին: Սելջուկ-թուրքերի կողմից Հայաստանի շուտափույթ նվաճման պատճառը նա տեսնում է բյուզանդացիների խարդավանքների մեջ:

Մոնղոլներին մեղադրելով Հայաստանի քաղաքների, ավանների, մշակութային կենտրոնների ավերման, ինչպես նաև երկրի տնտեսական կյանքի փլուզման մեջ, Կիրակոս Գանձակեցին նրանց ներկայացրել է որպես բիրտ ու վայրագ ուժ:

13-րդ դարում հայ-եգիպտական փոխհարաբերություններին է անդրադարձել Գրիգոր Ակներցին: Նա նշում է, մասնավորապես, Կիլիկյան Հայաստանի նկատմամբ եգիպտացիների վարած դաժան քաղաքականությունը:

Սմբատ Սպարապետը հանգամանորեն ներկայացնում է Կիլիկիայի և մոնղոլական պետության ռազմա-քաղաքական կապերը, մերկացնում մերձավոր արևելքում, այդ թվում՝ Կիլիկիայում խաչակիրների գաղութատիրական քաղաքականությունը:

Դարեր շարունակ Հռոմը փայփայել է Հայ եկեղեցին Հռոմի Պապին ենթարկեցնելու հույսը: Բյուզանդացիներին հաջողվեց Հայաստանում ստեղծել

հռոմեամետ հոգևորականների խումբ, որը հետապնդում էր Հայ եկեղեցին պառակտելու քաղաքականություն: Այդ մասին գրում է Ստեփանոս Օրբելյանը:

Թովմա Մեծոփեցին պատմում է Լանկեմուրի և թուրքմենական ցեղերի բախումների մասին, որոնց համար պատերազմի թատերաբեմ էր դարձել Հայաստանը: Ցեղախմբերը քաղաքակիրթ ժողովրդի դեմ պայքարի միակ եղանակ ընտրել էին բարբարոսական հարձակումները:

Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ը ոչ միայն Թուրքիայի և Պարսկաստանի ավերիչ պատերազմների նկարագրությունն է, այլև բովանդակում է հայերի հանդեպ թուրք սուլթանների և պարսից շահերի խարդավանքները:

Զաքարիա Քանաքեռցին պարսկական խաներին ներկայացնում է որպես արնախում ավազակների:

10. ԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ԵՎ ՀԵՏԱԴԻՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

Միջնադարում հարստահարվածների պայքարը կեղեքիչների դեմ ընթացել է կրոնական, աղանդավորական քողի տակ: Այս տրամաբանությամբ առաջնորդվելու դեպքում դժվար չէ համոզվել, որ աղանդավորական շարժման մեջ, որպես կանոն, ներգրավվում են հասարակության ընչազուրկ խավերը, որը նկատելի է նաև մեր օրերում:

Բորբորիտների աղանդավորական շարժման մասին հանգամանալից պատմում է Կորյունը:

Փ. Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոցը» հարուստ նյութ է բովանդակում Հայաստանի դասակարգային ու ներդասակարգային պայքարի մասին 4-րդ դարում: Ըստ որում, Բուզանդը նկարագրում է ոչ միայն ֆեոդալների կողմից ընչազուրկների հալածանքի, ստոր ճանապարհով հարստություն կուտակողների, այլև հենց տիրող դասի շրջանակներում ծավալված պայքարի մասին: Այսպես, նա պատմում է Արշակ 2-րդի կողմից անհնազանդ մախարարական տոհմերի բնաջնջման մասին:

Ղազար Փարպեցին նկարագրում է եկեղեցական գործիչների ու մտավորականության շրջանում ծավալված անհաշտ պայքարը 5-րդ դարում:

Առաջադեմ և խավարամիտ ուժերի պայքարի մասին է պատմում Մ. Խորենացին: Մ. Մաշտոցի և Ս. Պարթևի մահից հետո խավարամիտ հոգևորական և աշխարհիկ դասը հանդես եկավ մեծ ուսուցչապետների ավանդները շարունակող մտավորականության դեմ: Ծավալված այս պայքարում անողորք է գտնվել Մ. Խորենացին: Նրան անգամ չի կաշկանդել օտար լծի

տակ Հայաստանի գտնվելու հանգամանքը: Թերևս Մ. Խորենացին է հայ մտավորականության զգալի մասի մոտ արմատավորված այն տեսակետի սկզբնավորողը, թե ազգի փրկությունը նախևառաջ նրա լուսավորության մեջ է:

Ընդհանուր առմամբ այս ճշմարիտ գաղափարի հաջորդայնությունն է խախտված: Նա հետևել է ազգային մեծությունների լուսավորության միջոցով փրկվելու գաղափարին, որ թշնամական միջավայրում անգամ հայը զենքի փոխարեն առաջին հերթին ձեռքն է առել գրիչը և գիրքը:

Մ. Խորենացին «Հայոց պատմությունում» ճիշտ է քննադատել Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի արատավոր կողմերը, իշխանավորների ազահությունը, դատավորների խաբեությունը, հոգևորականների տգիտությունը: Սակայն Խորենացու հիմնական միտվածությունը հակամետոդասակարգերի համերաշխ գոյակցությունն է:

910-ական թվականներին Վասպուրականում տեղի ունեցած միջֆեոդալական գծությունների և այլ դեպքերի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Անանուն Զրուցագիրը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին «Պատմութիւն Հայոց»-ում նկարագրում է Հայաստանում ծավալված սոցիալական ընդվզումները: Դրանք հաճախ շատ պարզունակ էին դրսևորվում: Այսպես, պավլիկյան և թոնդրակյան գաղափարներով հրապուրված աշխատավորներն ապստամբելով իրենց տերերի դեմ, նրանց ցած էին բերում ձիերից ու տրեխներ հագցնելով, ստիպում ոտքով քայլել: Հ. Դրասխանակերտցին գրում է «զտեսարս տրեխաւորեալ ի զետնի զնացուսցեն և ինքեանք ելցեն յերիվարս ահիպարանոցս և առաթուր հարողս՝ խրոխտացեալք և սոնքացեալք մեծավ ապստամբութեամբ»: ⁶

Արիստակես Լաստիվերցին անդրադառնալով ժամանակի սոցիալական ցնցումներին, հիմնավորում է, որ զանգվածային ընդվզումների պատճառ են հանդիսացել աղքատների հաշվին մեծատուներին հղիանալը և անգամ ավազակների հետ նրանց ընկերանալը: Սակայն նա փորձ չի կատարում թափանցելու սոցիալական անհավասարության էության մեջ: Ավելին, քրիստոնեական ջատագովության մեկնակետով է ներկայացնում թոնդրակյան շարժումը, դրա նպատակները:

Հոգևոր, աշխարհիկ ֆեոդալների ընչաքաղցությունը, հոգեկան ու բարոյական անկումը սպանիչ քննադատության է ենթարկել Մատթեոս Ուռհայեցին: Նա գրում է. «... իշխանք յարեանս ի գողս և յավազակս և յափշտակողս, դատաւորք ի կաշառս և յանիրաւ դատաստանս, կրօնավորք թողուն զանապատս և զմենաստանս և յաշխարհի զբաղմունս դեզերին և շրջին ընդ

փողոցս և ի մեջ կանանց, ատեն զաղօթս և թողուն զկարգս կրօնաւորութեան իւրեանց»:⁷

Թովմա Մեծփեցին քննադատության թիրախ է ընտրել հոգևորականությանը, նրան մեղադրելով զեղծարարության, ցոփ ու շվայտ կենցաղավարության մեջ:

Համանման գաղափարներ է զարգացրել Գրիգոր Դարանաղեցին, որը նշավակում է Պոլսո պատրիարքի և նրա շրջապատի խարդախությունները, որոնց դեմ ընդվզում են համեստ ու եկեղեցական կարգը հարգող հոգևորականները:

Զաքարիա Քանաքեռցու ուշադրության կենտրոնում աշխատավոր զանգվածներն են: Նա նկարագրում է հասարակ, ճնշված ու հարստահարված գյուղացիների տառապալից վիճակը:

11. ՕՏԱՐ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՂ ԵՎ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՂ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

Փավստոս Բուզանդի համար կարևոր սկզբնաղբյուր են «Աստվածաշունչը» և օտար հեղինակների կրոնական բնույթի գործերը:

Ղազար Փարպեցին հետևելով ժամանակի պատմագրության առաջադիմական միտումներին «Պատմութիւն հայոց» երկում տալիս է Ագաթանգեղոսի և Փ. Բուզանդի աշխատությունների համառոտ մեկնությունը, ապա քննադատական վերլուծությամբ արժեքավորում նրանց երկերը: Ավելին, նա նման մոտեցում է ցուցաբերում ժամանակակիցների պատմածներին և գրավոր աղբյուրներին, ստուգում նրանց հավաստիությունը և նոթմիայն դրանք ներմուծում քննարկման որոտները:

Մ. Խորենացին օգտվել ու նյութեր է քաղել չորս տասնյակից ավելի օտար աղբյուրներից, գրված մեծ մասամբ հունարեն և ասորերեն լեզուներով և բարեխղճորեն հիշատակել դրանք: Նա առաջնորդվելով աղբյուրների համեմատական ստուգման մեթոդով, շարադրել է հայոց պատմությունը, որում զետեղված փաստերը հայ ժողովրդի կազմավորման, տոհմերի, նախարարական տների, թագավորների մասին գիտական արժեքավոր սկզբնաղբյուր են մեզ համար:

Սեբեոսն այն հեղինակներից է, որը պատմական իրողություններն անծամբ ստուգում և ճշտում է վկայակոչելով նախորդ հեղինակներին, ինչպես նաև հանդես է գալիս որպես ականատես:

Եզնիկ Կողբացին իր աշխատությունում քննադատում է զրադաշտական

կրոնի հիմնադրույթները և հիմնավորում քրիստոնեական ջատագովության մարդասիրական բնույթը:

Օտար հեղինակներ Յերոդոտոսի, Եվսեբիոս Կեսարացու և այլոց գործերն օգտագործել է Թովմա Արծրունին: Արժեքավոր է այն, որ նա քննադատական մոտեցում է դրսևորել օգտագործած աղբյուրներին:

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը նշված աղբյուրներից ամենից շատ օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացուց: Ասողիկն հայոց պատմությունը շարադրելով համաշխարհային ընդհանուր ֆոնի վրա, կատարել է քննական վերլուծություն:

Միջնադարյան հայ պատմիչներն առանձին գործվանքով են խոսել Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկների մասին:

Սամուել Անեցին իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների շարքը սկսում է հենց հույն հեղինակի աշխատության հիշատակմամբ:

Օտար աղբյուրների քննադատական վերլուծությամբ աչքի է ընկնում Ստեփանոս Օրբելյանը:

Գրիգոր Մազիստրոսը /11-րդ դար/ իր աշխատության մեջ շատ հաճախ մեջբերումներ է կատարում հույն հեղինակներից: Նրա «Քերականության մեկնությունը», որը վերաբերվում է Դիոնիսոս Թրակացու քերականությանը, դասագիրք է ծառայել հայկական բարձրագույն դպրոցների համար:

Հովհան Որոտնեցին /14-րդ դար/ ամբողջական աշխատություններ է նվիրել անտիկ շրջանի հույն մտածողների և հատկապես Արիստոտելի գիտական ժառանգության ուսումնասիրությանը: Հ. Որոտնեցու աշխատությունները կանոն դեր են խաղացել հայոց եկեղեցու հակառակորդների դեմ մղված պայքարում:

12. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դեպքերի և իրադարձությունների ժամանակը նշելն ունի այն առավելությունը, որ հնարավոր է դարձնում բնութագրել պատմական դարաշրջանը և պատմագիտությանը հաղորդել հավաստիություն և տալ անհրաժեշտ հիմնավորում:

Պատմագիտական ուսումնասիրությունները հարուստ և բովանդակալից են դառնում պատմական աշխարհագրության և ժողովուրդների թվաքանակի, նրանց զինուժի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալների օգտագործման շնորհիվ:

Ազաթանգեղոսը թերևս հայ առաջին պատմիչն է, որի աշխատությունն

արժեքավոր տեղեկություններ է բովանդակում Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ: Նա նաև վիճակագրական տեղեկություններ է հաղորդում երկրի ներքին կյանքի վերաբերյալ, մասնավորապես նշում է հայկական մի շարք բնակավայրերի ռազմական ուժերի թվաքանակը, որը հետազոտողին հնարավորություն է տալիս վիճակագրական հաշվարկներ կատարելու:

Եղիշեի աշխատությունը ևս որոշ հետազոտական աշխատանք կատարելուց հետո հնարավոր է դարձնում ճիշտ պատկերացում կազմելու պարսից և հայկական գորաբանակների թվաքանակի վերաբերյալ:

Սեբեոսը բարեխղճություն է հանդես բերում իր ժամանակաշրջանի իրողությունների նկարագրության ժամանակ: Ժամանակագրությունը նրա աշխատության մեջ հանգում է իրադարձությունների, անգամ ամսաթվերի հիշատակմանը:

Մովսես Խորենացին ևս կարևորել է ժամանակագրության նշանակությունը, որին դավանել են ինչպես արդեն հիշատակված, այնպես էլ հետագա ժամանակաշրջանների պատմիչները: Առանձնանում է Ղևոնդ պատմագիրը, որը խոսելով 7-ից 8-րդ դարերի արաբ խալիֆների գործունեության մասին, նշում է նրանց տիրապետության հավաստի տարեթվերը:

Նույն սկզբունքով է առաջնորդվել Անանուն Զրուցագիրը, որը ժամանակագրական կարգով ու հաջորդաբար պատմում է Մուհամեդի գործունեության, արաբական 1-ին խալիֆների տիրապետության, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանի հայ նախարարների մասին:

Մատթեոս Ուռհայեցին պատմական դեպքերը ներկայացնում է համակարգված ձևով, ժամանակագրական հաջորդայնությամբ և անգամ իր ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած երկնային լուսատուների, խավարոնների, բնական աղետների և սովի ու համաճարակների մասին պատմելիս փորձում է նշել ճիշտ օրը:

Վարդան Արևելցու «Աշխարհացույցը» իր արժեքով 2-րդն է Անանիա Շիրակացուն կամ Խորենացուն վերագրվող նույնանուն աշխատությունից հետո: Այն անվիճելիորեն հետաքրքրություն է ներկայացնում ուսումնասիրողների համար:

Սմբատ Սպարապետի «Տարեգիրքը» բովանդակում է 951-1271թ.թ. պատմական դեպքերի հավաստի նկարագրությունը տարեթվերի ճշգրտմամբ:

Ստեփանոս Օրբելյանը «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ ներկայացնում է հայրենի երկրամասի նախարարների ու եպիս-

կոպսոսների, ինչպես նաև հայոց կաթողիկոսների գործունեության ժամանակագրությունը: Առանձին կարևորություն տալով դրան, իր մյուս աշխատությունն ուղղակի անվանել է «Ժամանակագրութիւն»: Այսպես է անվանել իր աշխատությունը նաև Գրիգոր Դարանաղեցին, որի սկզբում նա ժամանակագրական ցանկ է բերում, ընդգրկելով 1018-1539թ.թ. պատմական կարևորագույն դեպքերի համառոտ նկարագրությունը:

Ժամանակագրության հարցերին կարևոր տեղ է հատկացնում Առաքել Դավրիժեցին: Նա իր շարադրանքում պահպանում է ոչ միայն ժամանակագրական սկզբունքը, այլ նաև հիմնավորում, որ դա կազմում է յուրաքանչյուր պատմագիտական աշխատության հիմքը:

Պատմագիտական օրագրություն է Ձաքարիա Ագուլեցու գիրքը: Կարևորն այն է, որ նա հիշատակում է բնակավայրեր և ներկայացնում դրանց աշխարհագրական դիրքը: Այս հարցում առավել արժեքավոր է Երեմիա Քեոմուրճյանի աշխատությունը, որը վերլուծում է հայկական և այլ տոմարներին վերաբերող հարցերը և տալիս աշխարհագրական հավաստի տեղեկություններ ոչ միայն Հայաստանի, այլև Ասիայի, Աֆրիկայի և Եվրոպական մի շարք երկրների մասին:

Այսպիսով, վաղ միջնադարի և հետագա դարաշրջանների պատմիչների աշխատությունները, բովանդակելով փաստական հարուստ նյութ, տեսականորեն հող են նախապատրաստել հայոց պատմության համակարգված շարադրանքի համար:

18-րդ դարում արդեն տեսնում ենք հայոց պատմության, որպես ամբողջական գիտության, ուրվագիծը: Միքայել Չամչյանն առաջինն է, որ համակարգված ձևով ներկայացրել է հայոց պատմությունը, օգտագործելով սկզբնաղբյուրներ՝ տարբեր ժողովուրդների լեզուներով: Նա փաստորեն շարունակողն հանդիսացավ Մ. Խորենացու հայրենամանվեր գործի: 1784-1786թ.թ. լույս է տեսնում Մ. Չամչյանի «Պատմություն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784» եռահատոր աշխատությունը, որում շարադրվում է Հայաստանի ամբողջական պատմությունը սկսած հնագույն ժամանակներից: Այն իրավամբ Հայաստանի և հայ ժողովրդի քննական պատմության ստեղծման առաջին փորձն է:

Այս աշխատությունը տարբերվում է հայ ավանդական պատմագիտական աշխատություններից, որոնցում նկատվում են հայոց պատմության պարբերացման անհաջող փորձեր, ժամանակագրության ոչ հստակություն, պատմական փորձի և վերջինից բխող դասերի գործնական նշանակության արժեզրկում:

Մ. Զամչյանը, տիրապետելով բազմաթիվ լեզուների, ծանոթ լինելով եվրոպական պատմագիտական մտքի նվաճումներին, ժամանակի խոշոր մտածողներից է համարվում: Նա ծեռնամուխ է եղել հայոց պատմության պարբերացմանն ու ժամանակագրության մշակմանը, հիմք ընդունելով թագավորների տիրապետության, տիեզերական ժողովների և այլ կարևոր իրադարձությունների տարեթվերը: Վերջինիս կողմից առաջադրվել են պատմության մեկնաբանման նոր սկզբունքներ, որոնց կիրառմամբ բացահայտվում են պատմական ճանցալի օրինաչափությունները:

Այսպես, Մ. Զամչյանն հիմնավորում է, որ պատմությունն ունի գործնական նշանակություն, որը նպատակաուղղված է հասարակության մեջ անհատի ճիշտ կողմնորոշմանը:

Մ. Զամչյանի աշխատությունն արժեքավորվում է նաև նրանով, որ հայկական և օտար աղբյուրների համադրմամբ հնարավորություն է ստեղծվում պարզելու վերջիններիս հավաստիությունը: Նման ստուգաբանությունն ուսանելի է նաև այլ ժողովուրդների պատմությունն ուսումնասիրողների համար: Մ. Զամչյանն առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ մարդկային պատմությունը սկզբնավորվում է Հայաստանից, որը քաղաքակրթության բնօրրանն է: Նա առաջնորդվելով կրոնական մտահայեցողությամբ, պատմական իրադարձությունները դիտել է որպես նախախնամության արդյունք: Թերևս նաև այս է պատճառը, որ նա աշխատությունում քննարկման հատուկ առարկա չի դարձրել երկրի ներքին կյանքի հետ առնչվող հարցերը:

Համաաշխարհային պատմության վերաբերյալ առաջին ծանրակշիռ խոսքը հայ իրականության մեջ պատկանում է Հովսեփ Գաթրոնյանին: Նրա հեղինակությամբ 1849 և 1852 թ. Վիեննայում լույս են տեսել «Տիեզերական պատմության» 1-ին և 2-րդ հատորները, որոնցում դեպքերի շարադրանքը հասցվել է մինչև 480 թվականը:

Հ. Գաթրոնյանը համաաշխարհային պատմությունը բաժանել է երեք հիմնական շրջանների՝ հին /աշխարհի ստեղծումից մինչև Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկումը՝ 476 կամ 480 թ.թ./, միջին /մինչև Ամերիկայի հայտնագործումը 1492թ./ և նոր /Ամերիկայի հայտնագործումից հետո/:

Հ. Գաթրոնյանը նախատեսում էր աշխատությունը լույս ընծայել հինգ հատորով, որը սակայն մնում է սոսկ մտահղացում: Լույս տեսավ ընդամենը երկու հատոր: Այս աշխատությունն արժեքավորվում է նրանով, որ հեղինակը հայոց պատմությունը շարադրել է համաաշխարհային պատմության հետ փոխկապակցված: Նրա վրա մեծ է Մ. Զամչյանի ազդեցությունը, հատկապես հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման հարցերը պարզաբանելիս:

Մ. Չամչյանի ստեղծագործության յուրատեսակ շարունակությունն են Ղուկաս Ինճիճյանի աշխատությունները:

Պատմագիտության մեջ աշխարհագրական գործոնի դերն ու նշանակությունն ընդգծվում է հատկապես 19-րդ դարում: Հայ մտածողներից այս ուղղությամբ առանձնանում է Ղ. Ինճիճյանը, որը բազմաթիվ պատմա-աշխարհագրական աշխատությունների հեղինակ է:

Ղ.Ինճիճյանի գրական ժառանգության մեջ առանձնանում է «Պատապարտում» ութ հատորանոց երկը, որը լույս է տեսել 1824-1827 թվականներին: Նա առանձնապես կարևորում է աշխարհագրական միջավայրի դերը երկրների և ժողովուրդների ճակատագրում:

19-րդ դարի վերջում ինչպես Արևմուտքի և Ռուսաստանի պատմաբանները, այնպես էլ հայ գիտնականներն իրենց աշխատություններում հաճախակի են անդրադառնում սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին:

Պատմաբան, բանասեր Ստեփան Պալասանյանի ամենախոշոր աշխատությունը նրա մահից հետո լույս տեսած «Պատմություն հայոց»-ն է /18-90թ./: Այն աչքի է ընկնում ոչ միայն պատմական անցքերի, այլ նաև ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի խորը և համակողմանի վերլուծությամբ:

Ստ.Պալասանյանի գիտական ժառանգության մեջ զգալի տեղ է հատկացված իմացաբանական հարցերին, ինչպես նաև համաշխարհային պատմության մեջ տարբեր ժողովուրդների դերի պարզաբանմանը: Ի տարբերություն Հ. Գաթրոնյանի, որը մերժում է հասարակական կյանքում ամեն տիպի ցնցումների դերը, նա հայ ժողովրդի գոյատևման խնդիրը կապում է ազգային-ազատագրական պայքարի հետ:

Հայ պատմագիտության զարգացման գործում խոշոր ներդրում ունեն չորս հեղինակություններ՝ Ա. Գարագաշյանը, Ն. Ադոնցը, Լեոն /Առաքել Բաբախանյան/ և Հ. Մանանդյանը:

Լայն և ընդգրկուն են Ա. Գարագաշյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակները:

Մեծ արժեք է ներկայացնում նրա չորս մասից բաղկացած «Զննական պատմություն հայոց» աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1880-1895թ.թ.:

Ա. Գարագաշյան գիտնականին բնորոշ է քննադատական հայեցակետը: Նա պատմությունը դիտում է որպես մարդկային մտքի զարգացման գործընթաց և արդյունք, երևույթների ճիշտ ըմբռնման և կապակցման միջոց, պատմական անցյալի քննադատական վերարտադրություն:

Նա ծայրահեղ քննադատական վերաբերմունք ունի նախորդ դարա-

շրջանի հայ պատմաբանների նկատմամբ: Այսպես, նա թույլ է տալիս ծայրահեղություն, իր նախորդներին մեղադրելով զանազան առասպելներին և կողմնակալ փաստերին տուրք տալու, պատմական օբյեկտիվությունից շեղվելու մեջ: Այստեղից նա համգում է այն հետևության, որ պատմությունը հասարակական մտքի զարգացման ընթացքում պատմական անցյալի քննական վերլուծության հիմքի վրա ձեռք բերած գիտելիքների համակարգ է, որն հնարավորություն է տալիս ըմբռնելու երևույթների պատճառահետևանքային կապերը:

Հայ քննական պատմագրության հիմնադիր, փիլիսոփա Ա. Գարագաշյանը քննարկել է նաև իմացաբանության տրամաբանական հետազոտության մեթոդների խնդիրը, փիլիսոփայության գործնական նշանակությունն ընդգծելու իմաստով: Նա տիրապետելով պատմական և փիլիսոփայական խորը գիտելիքների, բնական է, չէր կարող չանդրադառնալ նաև հայ ժողովրդի պատմության պարբերացմանը: Ա. Գարագաշյանն այն բաժանել է երկու հիմնական շրջանների՝ նախնական, որն սկսվում է հնագույն ժամանակներից մինչև Տիգրան Մեծը, և՝ պատմական, որն ընդգրկում է հետտիգրանյան ամբողջ ժամանակաշրջանը: Էական չէ, թե այս բաժանումը որքանով է ընդունելի, կարևորն այն է, որ հայ իրականության մեջ առաջին փորձերից մեկն է:

Հայ պատմագիտության մեջ Ա. Գարագաշյանի կարևոր ներդրումներից է հայ և օտար մատենագրական հարուստ փաստերի աղբյուրագիտական ու քննական վերլուծությունը, որի շնորհիվ համաշխարհային պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա ճշգրտվել և համեմատական քննության է ենթարկվել Հայաստանի պատմությունը:

Հեղինակը պատմության գիտական շարադրման գլխավոր աղբյուրներ է դիտում հնագիտությունը, ազգագրությունը, լեզվաբանությունը և երկրաբանությունը: Այստեղից էլ հասկանալի է Ա. Գարագաշյանի հրաժարումը միսթարյան միաբանության քահանայական կոչումից /1856թ./ և անցումը մատերիալիզմին ու աթեիզմին: Զուր չէ, որ նա համարվում է խոշոր պատմաբան Լեոյի հոգեհայրը:

Լեոն 20-րդ դարի սկզբից մինչև իր մահը՝ 1932 թվականը, հայ ընթերցողի սեղանին է դրել պատմագիտական բազմափառությամբ, որում նորովի լուսաբանում են ստացել հայ ժողովրդի պատմության հանգուցային շատ հարցեր: Լեոն հայ ժողովրդի պատմությունը քննության է առել հարևան երկրների, ժողովուրդների պատմության ամբողջության մեջ, անցկացնելով զուգահեռներ և կատարելով համեմատական վերլուծություններ: Հայ պատ-

մագիտության մեջ նոր ոճ է Լեոյի կրոնական պատմահայեցողությունից ծերբազատված շարադրանքը: Այս իմաստով համոզիչ են ոչ միայն հայ և մի շարք քրիստոնյա, այլ նաև այլակրոն ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական ու մշակութային կյանքում եղած առանձնահատկությունների, ընդհանրությունների և փոխազդեցությունների վերաբերյալ նրա նկատառումները: Լեոյի պատմագիտական աշխատություններն առանձնանում են փաստական հարուստ նյութի, այդ թվում և օտար աղբյուրների իմացությամբ, կուռ տրամաբանությամբ և խորը ընդհանրացումներով:

Մարդկային հասարակության զարգացման մեջ Լեոն, ինչպես և իր նախորդները /Զամչյան, Ինժիճյան, Գարագաշյան/ գերազնահատել է հոգևոր ու աշխարհագրական գործոնների դերը: Լեոն հարազատ է մնացել իր նախորդներին անցյալի իդեալականացման և պատմության մեջ անհատի դերի գնահատման հարցում:

Նույն ժամանակաշրջանի պատմաբան է Ն. Ադոնցը, որն հեղինակ է հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով լույս տեսած շուրջ 80 գիտական աշխատությունների՝ նվիրված հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմությանը: Համընդհանուր ճանաչում ունի նրա «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատությունը: Այն բովանդակում է Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական և հասարակական-քաղաքական կառուցվածքի, հայբյուզանդական հարաբերությունների և այլ հարցերի վերլուծություն:

Նրա գրչին են պատկանում պատմա-բանասիրական բնույթի բազմաթիվ աշխատություններ: 1946թ., հեղինակի մահից հետո, ֆրանսերեն լույս է տեսնում հայ ժողովրդի պատմության հնագույն շրջանն ընդգրկող երկի առաջին հատորը: «Քաղաքական հոսանքները հին Հայաստանում» /1927թ./ ուսումնասիրությունը Ն. Ադոնցի պատմա-հայեցողական աշխարհըմբռնման վկայությունն է: Նա հիմնավորում է Հայաստանի սոցիալական առաջընթացի աստիճանական վերափոխությունների ուղին, առանց ազգային ազատագրական պայքարի և սոցիալական ցնցումների:

Այդ ժամանակաշրջանում Հ. Մանանդյանը գիտական նախապատվությունը տվեց հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության հարցերին, ընթերցողի սեղանին դնելով ծավալուն գործեր, ազգայինը մեկնաբանելով որպես ընդհանուր շղթայի օղակ, կոփված հարևան ժողովուրդների պատմության և ընդհանուր իրադարձությունների ատաղծում: Նա գրել է հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմությանը, նրա սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին, Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմական աշխարհագրության հարցերին նվիրված ավելի քան 100 աշխա-

տություներ, որոնք հրատարակվել են երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն: Մանանդյանի ուսումնասիրություններում կարևոր տեղ է գրավում Դավիթ Անհաղթի իմաստասիրական ժառանգության վերլուծումն ու գնահատումը, որն իմի է բերվել 1928 թվականին Վիեննայում լույս տեսած «Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» աշխատությունում:

Հ. Մանանդյանը 1940 թվականին լույս է ընծայել «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորը: Հետագայում հրատարակվում է ևս երկու հատոր: Նա սկսել է շարադրել հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ մ.թ.ա. 6-րդ - մ.թ. 16-րդ դարերը, որը, սակայն, ավարտին չի հասցնում:

Մեծ է նաև Հ. Օրբելու ավանդը հայագիտության, մասնավորապես, հնագիտության ասպարեզում: Հովսեփ Օրբելու ուսումնասիրությունները վերաբերում են հայագիտությանը: Նրա գրչին է պատկանում Անիի հնագիտական գտածոների գիտական հետազոտությունը: Հ. Օրբելին լույս է ընծայել Անիի արձանագրությունների իր ուսումնասիրությունները՝ դրանով իսկ հիմք դնելով ժամանակակից հայ վիճագրությանը:

Հայոց պատմության հարցերը հետաքրքրել են նաև օտարազգի խոշոր գիտնականներին, դարձել նրանց համակողմանի ուսումնասիրության առարկան: Այսպես, ռուս պատմաբան Ս. Գլինկան 1832-1833 թթ. լույս ընծայեց հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված մի շարք աշխատություններ, որոնցից ամենաարժեքավորը «Հայ ժողովրդի պատմության տեսությունը» և «Հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող վավերագրերի ժողովածուն» է: Այդ աշխատություններում փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա տրվում է հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր կապերի վերլուծությունն ու գնահատությունը, հիմնավորվում հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը:

Ֆրանսիացի պատմաբան և հայագետ Վ. Լանգլուան մի շարք աշխատություններ է գրել հայոց պատմության տարբեր հիմնախնդիրների շուրջ: Առանձնապես աչքի են ընկնում «Ուսումնասիրություն Սովսես Խորենացու Հայոց պատմության աղբյուրների մասին» /1863թ./ և «Հայաստանի տեղը աշխարհի պատմության մեջ» /1856թ./ աշխատությունները:

Նրա գիտական հետաքրքրության շրջանակներն են Հայաստանի պատմության և Կիլիկիայի հայկական պետության հասարակական-քաղաքական կառուցվածքի հարցերը: Վ. Լանգլուան թարգմանել և երկու հատորով հրատարակել է Փափստոս Բուզանդի, Կորյունի, Խորենացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու երկերը:

Հայագիտության ասպարեզում մեծ ավանդ ունի Նիկողայոս Սառը, որպես հայ մատենագրության կազմողի: Նա գիտական խորությամբ ուսումնասիրել է Ազաթանգեղոսի, Եղիշեի, Եզնիկ Կողբացու, Ղազար Փարպեցու, Մխիթար Գոշի երկերը: Ն. Սառը բացահայտել է հայ մատենագրության ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը, որն օգտակար է ասորա-բաբելոնյան արծանագրությունների վերծանման և հույն-հռոմեական առանձին սկզբնաղբյուրների ճշգրտման համար:

Մեծ արժեք են ներկայացնում Ն. Սառի կողմից Անիի, ինչպես նաև, պատմական Հայաստանի այլ վայրերում կատարված պեղումների արդյունքները:

Հիշատակման արժանի են Ա.Հովհաննիսյանի աշխատությունները, նվիրված միջնադարյան Հայաստանի պատմա-մշակութային հարցերին:

Նրա գիտական որոնումների կենտրոնում հայ ազատագրական մտքի պատմության, հեղափոխական զաղափարաբանության հարցերն են, որոնք ամփոփված են «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» /1957-1959 թ.թ/, «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» /Հ. 1-2, 1955-1956թ.թ/ երկերում:

Աբգար Հովհաննիսյանի գիտական ուսումնասիրությունները նվիրված են Ֆրանսիայի և հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանին: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ա. Հովհաննիսյանի աշխատությունները նվիրված ֆրանսիական հեղափոխությանը և 18-19-րդ դարերի հայ ազատագրական շարժումների լուսաբանմանը:

Կասկածից վեր է, որ հայ պատմափիլիսոփայական միտքն իր իսկ սկզբնավորման օրվանից առ այսօր կրել է անտիկ դարաշրջանի հոգևոր ժառանգության ազդեցությունը և ժամանակի հոգևոր արժեքների յուրացման տեսակետից այն իր դրական նշանակությունն է ունեցել:

Դեռ ժամանակին Ի. Նյուտոնը նախանշելով ճշմարիտ եզրահանգումների տանող միակ ուղին, ընդգծել է. «Եթե ես մյուսներից հեռու էի տեսնում, ապա այն պատճառով, որ կանգնած էի հսկաների ուսերին»:

Պատմափիլիսոփայական մտքի զարգացման ամբողջ ընթացքը ցույց է տալիս, որ հասարակական զարգացման իրական ուղիների որոնման խնդրում անհրաժեշտ է հաշվի առնել ոչ միայն պատմական փորձը, այլ նաև հիշել, որ այս ասպարեզում, ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս չկան անառարկելի հեղինակություններ:

Ամեն թվացյալ կատարյալը, եթե այն վերածվում է անքննելի իրողության, արժեզրկվում է: Այսպես, միջնադարից սկսած, հայ պատմափիլիսոփայական մտածողության մեջ պահպանվել է այն ավանդույթը, համաձայն որի

անտիկ դարաշրջանի գիտական և հոգևոր արժեքներից շեղումը թույլատրելի է միայն իր ազգային երանգավորման դրսևորումներով: Հայ պատմափիլիսոփայական մտածողության զարգացման ընթացքում անտիկ դարաշրջանի արժեքների անքննադատելի ընդունումն հանգեցրել է կաղապարվածության, ստվերում թողնելով ազգային կյանքի թելադրանքով ձեռք բերված նոր գիտելիքների համակողմանի արժեքավորումը: Հարկ է նշել, որ նման մոտեցումը բնորոշ է ոչ միայն հայ, այլ նաև ռուս, լեհ, ֆրանսիացի և այլ մտածողներին: Համակարծիք ենք Կ. Սիրունյանի այն տեսակետին, որ անտիկ ժառանգությունը չի կարելի դիտել որպես գիտականության նախապես տրված չափանիշ: Անցյալի հոգևոր արժեքների իդեալականացումը հանգեցնում է այն բանին, որ անտեսվում են «բնզմադարյա ավանդույթները նյութական և հոգևոր մշակույթի ոլորտում, ժողովրդի գիտակցության մեջ բնական, հասարակական և պատմական երևույթների իմաստավորման, առօրյա կենսագործունեության ընթացքում ձեռք բերված «մասնավոր» գիտելիքների պատկառելի շերտերը, որոնք իրենց համախմբության մեջ հայ ժողովրդի աշխարհայացքի հիմքն են կազմել»⁸:

Եվս մեկ առանձնահատկություն, որը թերևս բնորոշ է հայ պատմափիլիսոփայական մտքի զարգացմանը:

Մինչև 1920-ական թվականները, երբ հորհրդային Հայաստանն սկսեց վերածվել գիտության և հայ մշակույթի կենտրոնի, պատմագիտության ասպարեզում առավել արգասաբեր հետազոտություններ կատարվում էին սփյուռքում և կամ էլ օտարազգի հայագետների շրջանում:

Հայ գաղթօջախները կազմավորվել են տարբեր կրոնական ու դավանաբանական, քաղաքական կարգ ունեցող երկրներում, որն իր անմիջական կնիքն է դրոշմել այդտեղ ապրող և ստեղծագործող հայ պատմաբանների և փիլիսոփաների աշխարհայացքի ձևավորման վրա: Միաժամանակ չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ հայության տարբեր հատվածներ բազմապիսի հոգևոր թելերով կապված են եղել միմյանց հետ: Ուստի և հայ պատմագիտության կազմավորման խնդիրներին անդրադառնալիս ճիշտ չի լինի ջրբաժան գիծ անցկացնել արևմտահայ և արևելահայ մշակութային կյանքի, գիտական մտածողության միջև: Որքան էլ տարաբնույթ, սակայն Արևմտահայ և Արևելահայ գիտական միտքը մեկ ընդհանուր պրոցեսի ելևէջներն են: Անգամ խորհրդային ժամանակաշրջանում սփյուռքը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու միտումը ինչ-որ չափով խորը արմատներ չծագեց արևելահայ իրականության մեջ:

Համամիտ ենք Ս. Սարգսյանի այն տեսակետին, որը վերլուծելով 19-րդ

դարի հայ տեսական-փիլիսոփայական միտքը, հանգում է այն հետևության, որ «Հայ մտավոր, մշակութային կյանքում, հատկապես դարի երկրորդ կեսից սկսած, ուժեղանում է միասնական ազգային մտավոր, մշակութային տարածքային ամբողջություն ստեղծելու անհրաժեշտության գիտակցումը: Այս մտածողությամբ են առաջնորդվել նաև հայկական տարբեր մշակութային կենտրոններում /Վենետիկի, Մադրասի, Կալկաթայի/, գաղթօջախներում /Կ. Պոլիս, Ջնյուռնիա, Թիֆլիս, Մոսկվա և այլն/ հանգրվանած հայ առաջադեմ մտավորականները»:⁹

Եիշտ է, հայ ժողովրդի մտավոր, մշակութային ամբողջության գաղափարը շատ ավելի խորը արմատներ ունի, որն հասնում է մինչև Մաշտոց և Խորենացի: Սակայն այս պարագայում խոսքը վերաբերում է ոչ միայն տվյալ գաղափարի գերիշխմանը, այլև այն զանգվածային գիտակցության մեջ արմատավորվելուն:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ իրականության մեջ ընթանում է միասնական ազգային մտավոր, մշակութային տարածքային ամբողջություն ստեղծելու անհրաժեշտության գիտակցումը, առավել ևս, որ եվրոպայում և եվրասիական տարածաշրջանում թափ էր առել գիտական մտքի և ամբողջությամբ վերցրած մշակույթի ինտեգրացման գործընթացը: Հայ ժողովուրդն ի սկզբանե լինելով հոգևոր արժեքների ակտիվ կրող, այդ ոլորտից դուրս մնալ չէր կարող:

Չնայած արևելահայ գիտության և մշակույթի շատ գործիչներ կրթություն են ստացել եվրոպական համալսարաններում, որն իր կնիքը չէր կարող չդնել նրանց հայացքների ընդհանրության վրա, այնուամենայնիվ, նրանք տեսական հիմնահարցերի քննությանը ցուցաբերել են ինքնատիպ մոտեցում:

Հայ պատմագիտությանը բնորոշ է ժամանակի առաջավոր նվաճումների հետ համաքայլ ընթանալը: Սակայն տարբեր դարաշրջաններում առանձին մտածողների կողմից երբեմն թույլ են տրվել այս հիմնարար սկզբունքներից որոշակի շեղումներ, որը պետք է կապել հայ ժողովրդի օտարի լծի տակ գտնվելու հանգամանքի հետ: Առանձին պատմիչներ չկարողանալով ստանալ հիմնավոր կրթություն Հայաստանում և դրսում, չեն կարողացել լիարժեք դրսևորել իրենց մտավոր ողջ կարողությունները: Կրթական նման, մեր կարծիքով, «վակուումային» իրավիճակում է հայտնվել Անանուն Ջրուցագիրը: Այսպես, նրա աշխատությունը փաստագրական հարուստ նյութ բովանդակելով հանդերձ գերծ է հիմնավոր վերլուծություններից և ընդհանրացումներից, ինչպես նաև չի մատնանշվում օգտագործված աղբյուրները և հեղինակները: Դրանով իսկ նա զիջում է նախորդ և իրեն հաջորդող հեղի-

նակներին: Այս ամենը հանգեցրել է առաջավոր գիտական մտքից հայ պատմագիտության երբեմնի ետ մնալուն: Միաժամանակ հայ պրպտուն մտավորականները ջանքեր չեն խնայել հայ պատմագիտական միտքը ժամանակի առաջավոր նվաճումներին զուգակցելու:

Այսպես, հոլանդացի հայագետ Ժ. Վայտենբերգն ընդգծում է, որ Արևմուտքի հետ ունեցած շփումները հայ մտավորականներին համոզել են սեփական գիտության ժամանակի գիտական մակարդակից հետ մնալու մեջ, որից դաս քաղելով, ըստ Ժ. Վայտենբերգի, հայագիտության մեջ ներմուծվել են Արևմուտքից փոխառված գաղափարներ և կաղապարներ:¹⁰

Հարկ է նշել, որ եվրոպական առաջավոր ուսմունքների, տեսությունների և գիտական մոտեցումների փոխառման համար պարարտ հող են ստեղծվել սփյուռքի կրթամշակութային օջախներում և առանձնապես Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզում:

Ամփոփելի է հայ պատմագիտության, բոլոր դարաշրջաններում՝ պատմագետների սեփական ժողովրդին մատուցած ծառայությունը: Այդ պատմագիտության ավանդույթներով դաստիարակվել են սերունդներ, որոնք պահպանել և իրենց հաջորդներին են փոխանցել մեր ինքնատիպ մշակույթը և հոգևոր արժեքները, անաղարտ պահելով ազգային դիմագիծը:

Պատմագիտության ասպարեզում հասարակության զարգացման հիմնախնդիրների լուսաբանման գործում իրենց ներդրումն են ունեցել և հայ փիլիսոփաները: Առանձնապես գնահատելի է 20-րդ դարի առաջին կեսի մտածողներ Ե. Ֆրանգյանի և Շ. Պերպերյանի թողած ժառանգությունը:

Ե. Ֆրանգյանը համակողմանի քննության է առնում հասարակության զարգացման հիմնախնդիրները: Գիշտ է, այդ տեսակետներում կան վիճահարույց հարցեր: Այսպես, միանշանակ չի կարելի ընդունել նրա մեկնակետը ժողովրդական զանգվածների և խոշոր անհատների պատմության մեջ ունեցած դերի, պատերազմների դասակարգման վերաբերյալ:¹¹

Շահան Պերպերյանը 1950-ական թվականներին գրած «Պատմութիւն իմաստասիրութեան» աշխատության մեջ փորձում է հիմնավորել պատմության և իմաստասիրության պատմության էությունը, վեր հանել հունական իմաստասիրության արմատները: Բնութագրվում են նաև հունական, ֆրանսիական, անգլիական իմաստասիրական դպրոցները: Նրա կողմից տրված դասակարգումը գնահատելի է որպես այս ասպարեզում հայ գիտնականի գաղափարական կաղապարվածությունից ազատականացված առաջին փորձ:¹²

Առանձնապես արժեքավոր են մեր օրերում լույս տեսած պատմագիտա-

կան աշխատությունները, որոնք այսօր իրենց զանգվածային տպաքանակով մեծ ազդեցություն ունեն ընթերցողների լայն շրջանների վրա: Վերջին տասնամյակներում, հատկապես 1960-1980-ական թվականներին, պատմաբաններն իմի բերելով հսկայածավալ աղբյուրագիտական նյութեր, առաջադրել են նախկինում չուսումնասիրված ժամանակագրական բնույթի որոշ թեմատիկ հարցեր:

Քանի որ պատմական գործընթացն ունի տարածա-ժամանակային բնութագրություն, ուստի, թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի ընդգրկման շրջանակներն ազդում են հետազոտության ընթացքի վրա: Լայնամասշտաբ հետազոտություններից առավել տարածվածը վերաբերում է առանձին ժողովուրդների պատմությանը: Տասնյակ հատորներ են կազմում ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի պատմությունները, իսկ հայ իրականության մեջ՝ հայոց պատմության բազմահատորյակն Ազգային Ակադեմիայի հրատարակությամբ:¹³ Վերջինս ընդգրկում է մեր ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նշված կապիտալ աշխատությունում հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացված է տարածաշրջանի և ընդհանրապես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների պատմության միասնական կապի մեջ: Այս տեսակետից հայտնագործություն չկատարելով համանման աշխատությունների շարքում, ակադեմիական հրատարակությունն առանձնանում է հարևան ժողովուրդների պատմության հիմնահարցերի օբյեկտիվ քննությամբ:

Բազմահատորյակը լուրջ ներդրում է արդի պատմագիտության ասպարեզում: Պատմաբանների նոր սերնդին հավանաբար անհրաժեշտ է միայն մտովի ազատագրվել բազմահատորյակում տեղ գտած ԽՍՀՄ պատմագիտությանը բնորոշ գաղափարայնացված մեկնակետից:

Պատմաբանների վերջին մի քանի սերունդների համատեղ ջանքերով փաստորեն, ստեղծվել է մեր ժողովրդի, ինչպես նաև նրա հետ պատմական, տնտեսական, մշակութային սերտ կապերի մեջ գտնվող այլ ազգերի միասնական պատմությունը, որը և այսօր ազգամիջյան հարաբերությունների վերափնաստավորման հնարավորություն է տալիս: Ներկայումս ստեղծվել է պատմագիտական աշխատությունների և փաստավավերագրական ժողովածուների մի ամբողջ գրադարան, որոնցում տեսականորեն վերափնաստավորվել է նաև հայ մատենագիրների գիտական ժառանգությունը, համակողմանիորեն քննության առնելով ոչ միայն պատմության հիմնարար հարցեր, այլ նաև պատմագիտական առանձին հիմնախնդիրներ:

Հայ պատմաբանների հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի աշխա-

տությունները պայմանականորեն կարելի է դասակարգել հետևյալ հաջորդականությամբ.

Սկզբնաղբյուրների գիտական վերլուծություն և արժեքավորում: Առանձնացում են Ա. Աբրահամյանի, Յ. Բարթիկյանի, Ս. Մելիք-Բախշյանի աշխատությունները:¹⁴

Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերի քննություն:

Այս ասպարեզում իրենց ջանքերը միավորել են ոչ միայն պատմաբանները, այլև լեզվաբանները, գրականագետները: Արժեքավոր են Յ. Աճառյանի, Մ. Աբեղյանի, Բ. Առաքելյանի, Ն. Աղոնցի, Ս. Երեմյանի, Գ. Ղափանցյանի, Մ. Սկրյանի, Գ. Ջահուկյանի աշխատությունները: Իրենց ներդրումն ունեն մասնատարազգի գիտնականներ Ա. Մեյեն, Յ. Պետերսենը, Վ. Աբազան, Ս. Գլինկան, Ի. Դյակոնովը, Թ. Գամկրելիձեն, Վ. Իվանովը և այլն:¹⁵

Հայագիտության արդի փուլի համար առաջնային խնդիր է հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերի պարզաբանումը: Դրանց անդրադարձել է Լ. Բարսեղյանը: Ս. Այվազյանն իր գրքում փորձում է հիմնավորել մ.թ.ա. երրորդից առաջին հազարամյակներում հին Հայաստանի գոյության փաստը:¹⁶

Այս առումով հիշատակելի են նաև Ե. Միրզախանյանի հին Հայաստանի և Հռոմի պատմագրությանը նվիրված աշխատությունները: ¹⁷ Ճանաչում գտած գիտնականներ Գ. Սարգսյանը, Կ. Խուդավերդյանը, Կ. Յուզբաշյանը իրենց աշխատությունում քննության են առնում հայության պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև Հայաստանի անկախության հռչակումը՝ 1991թ. սեպտեմբերի 21-ը:¹⁸ Ռ.Մամասերյանը քննության է առնում Հայաստանի արքայական իշխանության ինստիտուտի, պետական գաղափարաբանության հարցերը:¹⁹

Միջնադարյան Հայաստանի վերաբերյալ եվրոպական աղբյուրների լուսաբանման է նվիրված Կ. Ջուլալյանի մենագրությունը: Լ. Բաբայանի աշխատությունը Հայաստանում զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի հոգևոր հաստատությունների գործունեության վերլուծությունն է: ²⁰

Անհրաժեշտ է ավելացնել նաև պատմա-աշխարհագրական բնույթի ուսումնասիրություններ, որոնց շարքին են դասվում Ս. Երեմյանի, Թ. Հակոբյանի, Բ. Հարությունյանի աշխատությունները:²¹

Անվանի գիտնականների մի ամբողջ համաստեղություն զբաղվել է հայ-ռուսական հարաբերությունների ուսումնասիրության հարցերով: Այս առումով առանձնացնում են Մ. Ներսիսյանի, Վ. Պարսամյանի, Գ. Գալոյանի, Վ. Բարխուդարյանի, Զ. Գրիգորյանի, Բ. Ուլուբաբյանի, Վ. Դիլոյանի գործերը:²²

Հայ ազատագրական պայքարի պատմության խնդիրների լուսաբանմանն են նվիրված Աշ. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունները, ուր քննության են առնվել նաև հայերի ռուսական կողմնորոշման հարցերը:²³

Աբ. Հովհաննիսյանը հայոց պատմության հարցերի քննությանը զուգընթաց զգալի ներդրում ունի նաև ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխության և նապոլեոնյան դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրության գործում:²⁴

Հայ գաղթօջախների պատմությունը համակողմանիորեն հետազոտվել է Ա. Աբրահամյանի, Վ. Բարխուդարյանի, Վ. Միքայելյանի, Ա. Մելքոնյանի աշխատություններում:²⁵

Հայ գյուղացիության պատմության հարցերը եղել են Վ. Ռշտունու, Գ. Գեղամյանի, Գ. Շառոյանի, Վ. Ղազախեցյանի ուշադրության կենտրոնում:²⁶ Նրանց հետազոտությունները լուրջ ներդրում են ագրարային հարաբերությունների վերլուծության բնագավառում:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական զարգացման և հասարակության սոցիալական վերափոխման հարցերով լրջորեն են զբաղվել Լ. Խուրշուդյանը, Ս. Ամիրյանը, Գ. Գեղամյանը, Հ. Աբրահամյանը:²⁷

Մեծաքանակ և մեծածավալ է Հայաստանում հեղափոխական շարժման ծավալման, ինչպես նաև վերջինիս վրա ռուսական հեղափոխությունների ազդեցության հարցերին նվիրված պատմագիտական գրականությունը: Առանձնակի կարևորություն ունեն Գ. Ղարիբջանյանի, Գ. Գալոյանի, Փ. Ենգոյանի, Մ. Արզումանյանի, Հ. Ավետիսյանի, Ծ. Աղայանի աշխատությունները:²⁸

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման հերոսամարտիկի՝ Անդրանիկի, ինչպես նաև հայ հեղափոխական գործիչների կյանքի ու գործունեության վերլուծությանն են նվիրել իրենց աշխատությունները Ծ. Աղայանը, Հ. Սիմոնյանը, Գ. Ղարիբջանյանը, Հ. Կարապետյանը:²⁹

Կոմիտեերնի գործունեության, նրանում հայ հեղափոխական շարժման լուսաբանմանն են նվիրված Հ. Ավետիսյանի, Հ. Դարբինյանի աշխատությունները:³⁰

Հայաստանի կոմերիտիության պատմության հարցերը քննության են առնվել Հ. Ավետիսյանի, Հ. Կարապետյանի, Հ. Պողոսյանի, Վ. Ղազանչյանի աշխատություններում:³¹

Հայոց դիվանագիտության պատմության հարցերին է անդրադարձել Է. Զոհրաբյանը: Նրա ուշագրավ աշխատությունը պրոբլեմի նորովի իմաստավորման հաջողված փորձ է:³²

Հայոց ցեղասպանության նյութերի ժողովածուն, որ լույս է տեսել Մ.

Ներսիսյանի և այլոց ջանքերով, խթանել է տվյալ հարցի հասարակական հնչեղությամբ: Դրանից առաջ 1941 և 1944 թվականներին Կահիրեում լույս է տեսել Գաբրիել Լազեանի «Հայաստանը և հայ դատը» աշխատությունը: Հայոց ցեղասպանության և երիտթուրքերի տմարդի քաղաքականության հարցերը քննության են առնվում Զ. Կիրակոսյանի, Ա. Համբարյանի, Վ. Միքայելյանի, Ս. Ստեփանյանի, Վ. Տատրյանի, Ռ. Ավագյանի, Կ. Խուդավերդյանի ուսումնասիրություններում:³³

Զ. Կիրակոսյանը և Ս. Ներսիսյանը պատմության թուրք կեղծարարների ու նրանց խոսափողների փաստարկները մերկացնող աշխատությունների հեղինակ են:

Նորովի մոտեցումներ ու գիտական տեսակետներ են բովանդակում Հ. Ավետիսյանի աշխատությունները, որոնք նվիրված են հայկական հարցի 1915-1923թ.թ. պատմությանը, ինչպես նաև Հայաստանում և Անդրկովկասում դրան առնչվող իրադարձություններին:³⁴

Գիտա-ճանաչողական հետաքրքրություն է ներկայացնում «Հայկական հարցը» ստվարածավալ ժողովածուն, որը հեղինակային կոլեկտիվ աշխատանք է Կ. Խուդավերդյանի գլխավորությամբ և խմբագրությամբ:³⁵ Արժեքավոր է Ս. Զաքարյանի «Հայ իմաստասերները» մատենաշարը:³⁶

Ս. Մուրադյանը ռուս պատմագիտական մտքի լույսի ներքո քննախոսում է հայոց պատմության առանցքային հարցերը:³⁷

Հ.Մելիքսեյանն իր ուսումնասիրության նյութ է ընտրել սփյուռքահայության պատմության մի շարք պրոբլեմներ:³⁸

Հայրենական պատերազմի պատմությունը ներկայացված է Ա. Սիմոնյանի, Վ. Մուրադյանի, Գ. Աբրահամյանի աշխատություններում:³⁹ Առանձնապես հետաքրքրություն է ներկայացնում Փ. Ենգոյանի աշխատությունը՝ նվիրված Մեծ հայրենականին համալսարանականների մասնակցությանը:⁴⁰ Հայաստանի արհմիությունների պատմությունն ուսումնասիրել է Ա.Վարդապետյանը:⁴¹

Հ.Աբրահամյանի աշխատությունը համակողմանիորեն քննության է առնում մեր հասարակության երբեմնի ստվար զանգվածի՝ բանվոր դասակարգի, սոցիալական դրությունը և գործունեությունը:⁴²

Հայաստանի մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերի պատմությունը Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթության պատմության լայն հենքի վրա լուսաբանված է Բ. Հարությունյանի ուշագրավ աշխատությունում: Նույն հեղինակի մեկ այլ գործի մեջ լուսաբանվում են միջնադարի հայոց պատմության կնճռոտ խնդիրները:⁴³

Հայ պարբերական մամուլի պատմությանը նվիրված ուշագրավ աշխատությունների հեղինակ են Ա.Կարինյանը, Մ.Մխիթարյանը, Խ.Բարսեղյանը, Յ.Ֆելեքյանը, Յ.Իսահակյանը, Ս.Ավագյանը, Ա.Խառատյանը:

Այս ամենը հիմք են ծառայել հայոց պատմության ամբողջական դասագրքի լույս ընծայմանը, որում արժեքավոր ներդրում ունեն Յ. Ժամկոչյանը, Ս. Պողոսյանը, Աշ. Աբրահամյանը, Վ. Պարսամյանը, Ստ. Մելիք-Բախշյանը:⁴⁴ Սակայն հիշյալ դասագրքերն իրենց արժեքավորությամբ հանդերձ, կրում են ժամանակի գաղափարախոսության դրոշմը: Անաչառ մոտեցումով են շարադրված Յ. Ավետիսյանի, Վ. Ղազախեցյանի, Գ. Գեղամյանի, Բ. Ուլուբաբյանի ուսումնական ձեռնարկները:

Քաղաքական կուսակցությունների ծագման ու զարգացման օրինաչափություններին, ինչպես նաև տիպաբանության հարցերին է նվիրված Գ. Զեռյանի աշխատությունը:⁴⁵

Կ. Միրունյանի «Մտավորականություն, քաղաքականություն, իշխանություն /տեսական վերլուծության փորձ/» ե., 1993թ., աշխատությունում վերլուծվում է մտավորականության տեղը և դերը Հայաստանի արդի սոցիալ-քաղաքական գործընթացներում: Վերոհիշյալ խնդիրները ավելի խորացված քննության են առնվում նրա մեկ տարի հետո լույս տեսած մի այլ աշխատությունում:⁴⁶

Հումանիտար գիտությունների փոխկապակցվածության վկայությունն է բանասեր Ս. Սարինյանի աշխատությունը, որը հայ ազգային գաղափարաբանության պատմաքննական տեսության վերլուծականն է: Նույն գնահատականին է արժանի հաջատուր Աբովյանի կյանքին և գործունեությանը նվիրված Պ. Հակոբյանի աշխատությունը:⁴⁷

Արդեն հիշատակված, նաև չհիշատակված հեղինակների ջանքերով ամնախընթաց վերելք է ապրել նոր ժամանակների պատմագիտությունը: Այս հեղինակներին զուտ կաբինետային ուսումնասիրողներ չպետք է համարել: Նրանք հանրապետության պարբերական մամուլում իրենց հրապարակումներով, բուհական լսարանում կարդացած դասախաստություններով, ազգաբնակչության լայն շրջաններում հրապարակային ելույթներով հսկայական ներգործություն են ունեցել հասարակական կարծիքի ձևավորման, ինչպես նաև հետագա սերունդների դաստիարակության վրա: Նրանց հետազոտությունների հիման վրա գրվել են դպրոցական և բուհական դասագրքեր, ձեռնարկներ, ինչպես նաև նորովի է կազմակերպվել դասավանդումը:

Կոնցեպտուալ առումով հայ պատմագիտությունից են սնվել մասսայա-

կանություն վայելող պատմավիպասանության այնպիսի ստեղծագործությունները, ինչպիսիք են Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն, Բաֆֆու «Սամվելը» և «Դավիթ Բեկը», Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանքը», Ստ. Ջորյանի «Պապ Թագավորը» և այլն:

Արդարությունը պահանջում է ասել, որ պատմագիտական շատ աշխատություններում գերակշռող մասը կազմում է նկարագրությունը, կամ լավագույն դեպքում, առանձին փաստերի վերլուծությունը: Առկա է հասարակության զարգացման և տեսական հետազոտությունների մակարդակների անհամապատասխանություն:

Պատմության փորձը ցույց է տալիս, որ ինչպես նախկինում, այնպես էլ ներկայումս, երբ ամբողջատիրությունից անցում է կատարվում ժողովրդավարության, պատմագիտությունը ենթարկվում է հիմնավոր փոփոխությունների, որոնք կատարվում են ոչ թե ինքնաբերաբար, այլ՝ գիտնականների նոր աշխարհըմբռնման շնորհիվ: Այս ուղղությամբ հայ պատմագիտության մեջ առաջին փորձը կատարել է Կ. Սարգսյանը: 1991, 1997 թվականներին լույս են տեսնում նրա երեք աշխատությունները:⁴⁸ Այս գործերը գրավեցին ընթերցողների ուշադրությունը՝ տեղի տալով տարաբնույթ կարծիքների և գնահատումների: Արցախյան գոյամարտի խնդիրներն ու նպատակները գիտական հիմնավորում ստացան Բ. Ուլուբաբյանի, Յու. Խոջաբեկյանի, Ս. Մելքունյանի աշխատություններում:⁴⁹

Գ.Ազատյանի մենագրությունում բերվում և վերլուծվում են 12 միջազգային պայմանագրեր և համաձայնագրեր, որոնք բովանդակում են հայկական հարցը շոշափող հողվածներ և էականորեն ազդել են մեր ժողովրդի ճակատագրի վրա:⁵⁰

1960-1980-ական թվականները խիստ արգասավոր էին հասարակական գիտությունների, մասնավորապես՝ պատմագիտության համար: Գնալով մեծանում էր պատմագիտական աշխատությունների տպաքանակը: Իսկ լրատվության միջոցները պարբերաբար հաղորդումներ և զանգվածային հրապարակումներ են ունեցել պատմության հրատապ հարցերի վերաբերյալ: Պատմության առարկայի դասավանդմանը պատշաճ տեղ է հատկացվել դպրոցական և բուհական ուսուցման համակարգում:

Նույն ժամանակաշրջանում ԽՍՀՄ-ում տպագրվել են իմացաբանական վերլուծությամբ պատմագիտական մի շարք աշխատություններ, սակայն որոնցում հայ հեղինակներին չի հաջողվել իրենց ուրույն ներդրումն ունենալ: Մինչդեռ չի կարելի ժխտել խորհրդային գիտնականների որոշակի ազդեցությունը հայ պատմագիտական մտքի վրա:

Պատմագիտական հարուստ գրականությունը չի կարելի միանշանակ գնահատել: Մի շարք աշխատություններ, որոնցում քննարկվում են պատմական գիտության տեսական և մեթոդական հարցեր, չնայած իրենց վաղեմությանը, պահպանել են արդիական հնչեղություն: Դրանց շարքին կարելի է դասել Մ. Բարգի, Ա. Ուվարովի, Գ. Իվանովի, Ա. Կորշունովի, Յու. Պետրովի, Ե. Ժուկովի, Վ. Իվանովի, Դ. Մարկովի, Բ. Մագիլնիցկու. Ա. Ռակիտովի աշխատությունները⁵¹, որոնցում տրված է պատմական իրադարձությունների գիտական խորը վերլուծությունը՝ հիմնականում ազատված գաղափարական կապանքներից:

ԽՍՀՄ-ում պատմագիտության հիմնախնդիրները փիլիսոփայական մեկնակետով քննության առնողներից առաջիններից մեկը Ա. Ռակիտովն է: Մինչև նա վերը նշված հարցի առանձին ասպեկտներ վերլուծվել են միայն արևմուտքի գիտնականների կողմից: Նա ուշադրություն է դարձնում պատմական հետազոտության համար կարևորություն ներկայացնող պատմության օրենքներ, պատմական փաստ, պատմական ճանաչողություն և այլ հասկացությունների պարզաբանմանը:

Գրքում քննության են առնվում գիտական հետաքրքրության շարժառիթները և պատմական իմացաբանության կառուցվածքը: Ընթերցողը Ա. Ռակիտովի գրքում կստանա հետևյալ հարցերի պատասխանը. հնարավոր է արդյո՞ք հավաստի գտելիքներ ձեռք բերել և ի՞նչպես, ի՞նչ ուղիներով կարելի է հասնել դրան:⁵²

Սակավաթիվ չեն և այն աշխատությունները, որոնց հեղինակները պատմական փաստերի ընտրության և համակարգման, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական գործընթացների էության և գնահատման հարցերում միտումնավորություն են դրսևորել և կատարել սոցիալական պատվեր: Ցածր պատրաստականություն ունեցող շատ հեղինակների երկերում տիրապետող մարքսիստական գաղափարախոսությունն է: ⁵³

Արևմուտքի շատ գիտնականներ մարքսիզմի տեսական բոլոր դրույթները անվերապահորեն հերքել են և երբեմն շեղվել պատմագիտության հիմնահարցերի համակողմանի քննությունից: Նշենք Լ. Գոլդստեյնին, Ռ. Արոնին, Կ. Յասպերսին և ուրիշների: ⁵⁴

Չնայած խորհրդային և արևմուտքի պատմափիլիսոփայության ընդգծված գաղափարայնացվածությանը, պատմագիտական առանձին դրույթների արժեգրվումը, նրանցում մշակված տեսական, մեթոդաբանական ընդհանրացումները որոշակի ներդրում են պատմական իմացաբանության ասպարեզում: Առկա հսկայածավալ գրականության վերլուծությունը հնարավոր

րություն է տալիս պատմական ճանաչողության տեսամեթոդաբանական հարցերի քննության ժամանակ նոր մոտեցումներ դրսևորել և բացահայտել վերջիններիս գործնական նշանակությունը:

Ինչպես 1960-1980-ական թվականներին, այնպես էլ հետագայում, հայ գիտնականները ձեռնպահ են մնացել պատմական գիտության իմացաբանության հարցերին վերաբերող աշխատությունների հրատարակումից:

Պատմագիտության տեսական հարցերի արդյունավետ ուսումնասիրությունն անհնարին է առանց փիլիսոփայական մտքի պատմության մեթոդաբանական խնդիրների քննության: Հայ փիլիսոփայության պատմության և պատմության փիլիսոփայության խնդիրների քննական վերլուծության ասպարեզում բեղմնավոր աշխատանք են ծավալել Ս. Արևշատյանը, Ա. Թևոսյանը, Գ. Գրիգորյանը, Գ. Խուլայանը, Հ. Գևորգյանը, Հ. Միրզոյանը, Կ. Միրումյանը, Հ. Շաքարյանը և ուրիշներ:

Նրանք տեսական ընդհանրացման նոր աստիճանի են բարձրացրել իրենց նախորդների՝ Վ. Չալոյանի և Հ. Գաբրիելյանի հիշարժան աշխատություններում բովանդակվող գաղափարները: Վ. Չալոյանը և Հ. Գաբրիելյանն իրենց փաստարկումներով եկան լրացնելու հայ պատմագիտության և փիլիսոփայության պատմության միջև առաջացած խզումը:

Հայտնի է, որ հայ փիլիսոփայության պատմությունը համակարգված տեսքի է բերվել վերջին կես դարում, մինչդեռ պատմագիտությունը՝ շուրջ երկու հարյուրամյակում: Իրոք, Հայաստանի և հայ ժողովրդի քննական պատմությամբ առաջինը զբաղվել է Ս. Չամչյանը, որը 1784-1786թ.թ. ձեռնամուխ է եղել հայոց պատմության եռահատոր աշխատության լույս ընծայմանը:

Այնուամենայնիվ, հայ պատմագիտության և հայ փիլիսոփայության մեթոդաբանության միջև կապ դեռևս չի ստեղծվել:

Հայ փիլիսոփայության պատմության առաջին ուսումնասիրողների՝ Վ. Չալոյան և Հ. Գաբրիելյան/ աշխատությունները հատկապես արժեքավորվում են գիտահետազոտական բարդ խնդիրների առաջադրմամբ:⁵⁵

Երկու հեղինակներն էլ ամբողջությամբ օգտագործել են հայ փիլիսոփայական մտքի անվանի մտածողների աշխատությունները: Իրենց ժամանակի մտածողությանը բնորոշ մեթոդաբանական կադապարվածությունը նրանք կարողացել են մասամբ հաղթահարել:

Ս. Արևշատյանը և Կ. Միրումյանը, անդրադառնալով փիլիսոփայության պատմության 20-րդ դարի 40-ական թվականների առաջին լուրջ հետազոտություններին, ընդգծում են, որ նրանցում որպես մեթոդաբանական հիմք

«... կարող էին հանդես գալ միայն մարքսիստական փիլիսոփայության սկզբունքները, որոնք անցել էին խորհրդային ամբողջատիրական համակարգի քաղաքական-գաղափարախոսական հնոցով: Եվ օբյեկտիվորեն, և՛ սուբյեկտիվորեն դրանք միակ առկա մեթոդաբանական կողմնորոշիչներն էին, որոնցով կարող էին ղեկավարվել հայ փիլիսոփայապատմական գիտության հիմնադիրները»:⁵⁶ Դա վերաբերում է հիմնականում խորհրդահայ իրականության մեջ գործող մտածողներին, թերևս բացառություն են կազմում առանձին հետազոտողներ, ինչպիսին Ե. Ֆրանգյանն է, ինչպես նաև սփյուռքահայ մտավորականների մեծ մասը: Դրանց շարքում առանձնանում է Շ. Պերպերյանը, որը առաջին հայ գիտնականն է, որ փորձում է տեսականորեն իմաստավորել պատմության՝ որպես գիտության, բովանդակությունը: Նա գրում է. «Պատմությունը իբրև հիմնական յղացք ունի ժամանակը, տևողությունը, և այդ տևողութեան մեջ հիսուսիլը ինչ-ինչ դեպքերու և իրողութիւններու: Պատմութիւն ըսած ատեն ժամանակ կըմբռնենք, իսկ ժամանակն ալ պէտք չէ ըմբռնել պարապ վայրկեաններ այլ լեցուն ժամանակ մը, այս պարագային՝ լեցուն իմաստասիրական մտածումով»:⁵⁷

Շ. Պերպերյանի ընդհանուր առմամբ ճիշտ այս մոտեցումը կարիք ունի լրացման: Գնահատելին Շ. Պերպերյանի մոտ այն է, որ գործելով արևմտահայ իրականության մեջ, փորձել է հայության երկու հատվածներին վերլուծաբար ներկայացնել հին աշխարհի, վերածննդի դարաշրջանի և իր ժամանակաշրջանի պատմա-փիլիսոփայական միտքը: Ուշագրավ է ներկա իմաստասիրության «զխավոր ուղղությունների» քննությունը նրա կողմից: Նրանում, ցավոք, բացակայում են իր ժամանակաշրջանի հայ, ռուս և ընդհանրապես խորհրդային պատմափիլիսոփայական դպրոցի ներկայացուցիչների աշխատությունների վերլուծությունը, ինչը չէր կարող չանդրադառնալ հեղինակի գիտական ժառանգության արժեքավորման վրա:

20-րդ դարի սկզբի փիլիսոփա Ե. Ֆրանգյանը փորձում է հերքել մարքսիստական այն դրույթը, համաձայն որի հասարակության զարգացումը կախված է բացառապես արտադրողական ուժերի զարգացումից: Նա գրում է. «Արտադրական ուժերի զարգացումը հասարակական զարգացման միակ պայմանը, մանավանդ նախապատճառը չէ: Եթե այդպես լիներ, եթե այլ գործոններ դեր չխաղային, այն ժամանակ անբացատրելի կմնար այն երևույթը, թե ինչո՞ւ մի երկրում, օրինակ Անգլիայում, արտադրողական ոյժերը հասել են արտակարգ զարգացման, իսկ մի այլ երկրում, օրինակ՝ Պարսկաստանում, նույն ոյժերը դեռ ևս գտնվում են զարգացման ամենա-

նախնական աստիճանի վրայ: Այս գործում, անկասկած, մեծ դեր են խաղում և խաղացել են, ենթակայական ոյժերը, գիտակցության ձևերը, իդեոլոգիան կամ՝ Մարքսի խօսքերով՝ հասարակական կառուցվածքի վերնաշենքը: Մի տեղ ահա այս ենթակայական ազդակները նպաստում են արտադրողական ոյժերի զարգացման, իսկ մի այլ տեղ, ընդհակառակը, յետ են պահում այդ զարգացումը»:⁵⁸

Օբյեկտիվությունը պահանջում է նշել, որ Կ, Մարքսը, չանտեսելով գաղափարախոսության դերը, Գերմանիայի զարգացման առանձնահատկություններին համապատասխան առաջնությունը վերապահել է տնտեսական գործոնին, իսկ Ե. Ֆրանգյանը գտնում է, որ այդ երկու գործոններն անհրաժեշտ է քննարկել իրենց համադրության մեջ:

Պատմական այս կամ այն ժամանակաշրջանում առաջնային դեր կարող են խաղալ արտադրողական ուժերը, որոնց համապատասխանում են որոշակի արտադրական հարաբերություններ, այսինքն պատմության շրջադարձային փուլում առաջին պլան են մղվում գիտակցության ձևերը, գաղափարախոսությունը:

Ե. Ֆրանգյանը հերքում է մարքսիստական այն դրույթը, թե պատմությունը «դասակարգերի կռվի» պատմություն է: Նա գրում է «Պատմութեան բովանդակութիվը չի լցվում միայն դասակարգային պայքարի պատմութիվով: Պատմութիվը չի ստեղծվում և առաջ շարժվում միմիայն այդ գործոնի շնորհիվ: Դասակարգային կռիվը մեկն է ժողովուրդների պատմական զարգացման ազդակներից, և հզոր ազդակներից: Բացի դրանից ոչ ավելի»: ⁵⁹

Պատմական փորձն ապացուցում է, որ առավել արյունահեղ և ծավալուն են ազգերի և պետությունների միջև ծավալված բախումները: Այդպես եղել է դեռևս հին ժամանակներում և առավել չափով այն դրսևորվեց 20-րդ դարում: Չէ որ երկու համաշխարհային պատերազմներն էլ արդյունք են ազգերի և պետությունների միջև առաջացած հակասությունների, այլ՝ ոչ դասակարգային հակամարտության: Հիշենք, որ խորհրդային գաղափարախոսներն անգամ հարկադրված էին ընդգծել, որ երկու աշխարհամարտերն էլ արդյունք էին իմպերիալիստական պետությունների ճամբարում առաջացած ներհակության, այլ ոչ դասակարգային հակամարտության:

Հին և միջին դարերի հայ պատմական և փիլիսոփայական մտքի զարգացումն ընթացել է սերտաճած: Բացառություն է կազմում Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայությունը: Ուստի և պատմագիտության մեթոդաբանության մշակման հարցում նույն չափով կարևոր է պատմության և փիլիսոփայության հիմնախնդիրների քննությունը: Այս առումով, մեր գիտական հետա-

զոտության տեսանկյունից նույնչափ կարևոր են և՛ հայ ժողովրդի, և՛ հայ փիլիսոփայական և քաղաքական մտքի պատմությունը, և իրավունքի հիմնահարցերի ուսումնասիրությամբ նվիրված աշխատությունները:

1980-1990-ական թվականներին հայ քաղաքագիտական մտքի ասպարեզում հետաքրքիր ուսումնասիրություններով հանդես եկավ Ա. Յովսեփյանը: Ուշագրավ է Ա. Յովսեփյանի և Ս. Յովհաննիսյանի «Քաղաքականության պատմական դասերը և արդիականությունը» գիրքը:⁶⁰

Հայոց առաջին դատաստանագրքերի հեղինակների՝ Մ. Գոշի և Ս. Սպարապետի բովանդակալից կյանքին և գործունեությանն են նվիրված ճանաչված իրավագետներ Ա. Սուքիասյանի և Ա. Գալստյանի աշխատությունները:⁶¹

Համադրական վերլուծության և մեթոդաբանական հետազոտության օրինակ է Հ. Գաբրիելյանի «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմությունը» քառահատորը: Այստեղ նա ոչ միայն մանրամասն վերլուծում և հիմնավորում է փիլիսոփաների հայացքները, պարզաբանում նրանց աշխարհայացքային դիրքորոշումները, այլև անդրադառնում գաղափարական հիմնական ակունքներին, փորձելով հիմնավորել գիտական որոշակի դպրոցին հարելու դրդապատճառները: Այսպես, բացահայտելով Դավիթ Անհաղթի տեղն ու դերը հայ իրականության մեջ, ցույց տալով նրա փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման վրա Պլատոնի, Արիստոտելի, Պորփյուրի ազդեցությունը, Հ. Գաբրիելյանը նրան դասում է հեղինակությունների շարքին: Ընդ որում, նա իր այս միտքն հիմնավորում է փաստելով, որ Անհաղթը, ընդօրինակելով իր հոգևոր հայրերին, չի դիմագրկվել և գտնելով փիլիսոփայական սեփական արահետը, դարձել է իր ուսուցիչներին հավասար հեղինակություն: «Դավիթ Անհաղթի ստեղծած փիլիսոփայական կուլտուրան ոչ միայն իր արմատներով, այլ նաև բովանդակությամբ թե՛ հունական է, և թե՛ հայկական, ավելի ճիշտ դրանց սինթեզն է, որը շոշափելի ազդեցություն ունեցավ ինչպես հայ, այնպես էլ բյուզանդական մտքի հետագա զարգացման վրա»: ⁶²

Զժխտելով Հ. Գաբրիելյանի դերը Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական ժառանգության ուսումնասիրության գործում, հարկ է նշել, որ այս ասպարեզում առաջնեկը Վ. Չալոյանն էր:

Հ.Գաբրիելյանը բնութագրելով տնտեսական դարաշրջանները և նրանցում հայերի խաղացած դերը, ի վերջո տուրք է տալիս հեղափոխական դեմոկրատիզմին: Նա հիմնավորելով կալվածատիրական հարաբերությունների դեմ պայքարում հայ կապիտալի դրական ազդեցությունը, միաժամանակ ընդգծում է նրա «ռեակցիոն» դերը ազգային-ազատագրական

շարժումների ասպարեզում: 3. Գաբրիելյանի համոզմամբ միայն հայ հեղափոխական ղեմնկրատիան է պայքարել բոլոր հետադիմական ուժերի դեմ:

19-րդ դարը բնորոշելով որպես հայ ազգային-բուրժուական մշակույթի ծնավորման ու վերելքի ժամանակաշրջան, 3. Գաբրիելյանը այստեղ կարևորում է հատկապես հայ հեղափոխական ղեմնկրատիայի դերը:

«Բուրժուազիայի գլխավորած շարժումը երբեք ժողովրդական շարժում չի եղել ... ի հակադրություն բուրժուա-լիբերալ շարժման, ռևոլյուցիոն ղեմնկրատիայի շարժումները եղել են բառիս լայն առումով ժողովրդական, ազգային-ազատագրական, պայքարելով երկու ճակատով՝ գոյություն ունեցող ֆեոդալական բռնապետության և հայ խոշոր բուրժուազիայի դեմ...»⁶³

Հասարակական կյանքի կարևոր իրադարձություններն ու արմատական տեղաշարժերը լույս հեղափոխական ղեմնկրատիզմի չափանիշներով արժեքավորումը բնորոշ է խորհրդային պատմաբաններին: Եվ զարմանալի չէ, որ անվանի գիտնականները, բարձր գնահատելով պարբերական մամուլի դերը, մոռացության են մատնել մամուլի շատ օրգանների խմբագիրների լիբերալ-բուրժուական հոսանքի ներկայացուցիչներ լինելը:

Ձուտ հեղափոխական ղեմնկրատիզմի սկզբունքներով կյանքի բազմաբնույթ իրադարձությունների արժեքավորումը Վ. Ռշտունուն, 3. Գաբրիելյանին և մյուսներին հնարավորություն է չեն տվել տեսնելու հայ իրականության մեջ ազգապահպանության ասպարեզում ազգային-պահպանողական հոսանքի դերը: Կարծում ենք 3. Գաբրիելյանը այսօր դժվար թե համաձայնվեր նախկին իր այն տեսակետին, թե «Պահպանողական մամուլն ամուր կերպով կառչել էր հայ հին անցյալին: Ճշմարիտ հայը միշտ պետք է ապրի անցյալի հուշերով և իր ստեղծագործության համար նյութ պետք է վերցնի միայն այդ անցյալից... այս հիման վրա ստեղծվեց գրական մի ամբողջ հոսանք, որը հայրենասիրության պայծառ գաղափարը վերածեց հայրենամոլության»⁶⁴: Հետագա իրադարձությունները կասկածի տակ առան նման տեսակետները:

Գործիչների՝ պետականությունից զրկված, օտարների լծի դեմ մաքառող ժողովրդի ազգային նկարագիրն անաղարտ պահելու հայրենամուկեր ձգտումները, դժվար թե հայրենամոլություն դիտվեն: Պատմական այս ճշմարտությունը վերականգնելու գործում հայ պատմափիլիսոփայական միտքը շատ անելիքներ ունի:

Վ. Զալոյանը շարադրել է հայ փիլիսոփայության պատմությունը սկզբնավորումից մինչև 18-րդ դարը: Արժեքավորն այն է, որ հեղինակը նյութը շարադրել է հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմության հենքի վրա: Վ. Զալոյանի

աշխատությունը զնահատելի է նրանով, որ նրանում հայ փիլիսոփայական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչների աշխարհայացքը բնութագրվել է ձեռագիր հարուստ նյութերի օգտագործումով:

Դավիթ Անհաղթի հունարեն և հայերեն ձեռագրերի զուգահեռ վերլուծությունը և համադրությունը Վ. Չալոյանը կատարել է այնպիսի խորաթափանցությամբ ու վարպետությամբ, որ այն կարելի է ինդուկցիայի և դեդուկցիայի համակցման կատարելության օրինակ համարել: Մեթոդաբանական տեսակետից չափազանց կարևոր են նրա եզրահանգումներն ու ամփոփումները սկզբնաղբյուրների զուգահեռ վերլուծությամբ և արժեքավորմամբ:*

ՀԳԱ-ի փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտը Վ. Միրունյանի խմբագրությամբ հրատարակել է «Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում» ժողովածուի երեք պրակները: Դրանցում նորովի, համակողմանիորեն քննության են առնվում հայ փիլիսոփայության պատմության հարցերը:

Մեր ուսումնասիրության խնդիրների տեսանկյունից կարևոր են նշված ժողովածուի հեղինակների առաջադրած տեսական մի շարք սկզբունքները հայ փիլիսոփայության և առհասարակ պատմական հետազոտությունների վերաբերյալ:

Սկսած 18-րդ դարից հայ պատմագիտությունը ձեռք է բերել պատմության քննության բավականին հարուստ փորձ և անգամ իշխող մարքսիստական գաղափարախոսության պայմաններում հայ առանձին պատմաբաններ համարծակություն են ունեցել հանդես գալու ազգային հիմնախնդիրների պաշտպանությամբ, ինչպես նաև մեր մշակութային արժեքների յուրացման փորձերի դեմ: Չնայած խորհրդային իշխանությունների որոշակի հակազդեցությանը և ստալինյան բռնապետության կտրուկ արգելքներին, հայ առանձին պատմաբաններ համարծակորեն հանդես են եկել պանթուրքիզմի քաղաքականության, ինչպես նաև մեր ժողովրդի պատմության նենգափոխումների քննադատությամբ, հայ դատի պաշտպանությամբ:

Խորհրդային դարաշրջանում հայ պատմաբանները ևս զերծ չեն մնացել հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի իմաստավորման ներդասակարգային մտայնությունից: Այնուհանդերձ, հետա-

**Վ. Չալոյանի կարևոր ներդրումը փիլիսոփայության ասպարեզում, Անդրկովկասի որոշ մտավորականների շրջանում Դավիթ Անհաղթի անվան շուրջ ծավալված բանավեճին վերջակետ դնելն է: Հատկապես համառություն են դրսևորել վրաց փիլիսոփաներն Անհաղթի վրացի լինելու իրենց վարկածով: Ի վերջո, Վ. Չալոյանը գիտնականի բարեխղճությամբ հիմնավորել է Անհաղթի հայ էթնոսին պատկանելու փաստարկները, ստեղծել նրա կենսագրականի ու փիլիսոփայական հայացքների վերաբերյալ ծանրակշիռ աշխատություն:*

գոտողների օգտագործած պատմական հարուստ փաստերը և իրադարձությունների քննական վերլուծությունը ամուր հիմք են ստեղծել գիտական եզրահանգումների համար:

Պատմագիտության վերջին տասնամյակում կուտակած հարուստ, երբեմն էլ հակասական փաստական նյութի քննական վերլուծությունը արմատապես փոխում է հասարակական գիտություններում շուրջ 70 տարի գերիշխող համոզմունքները: Ուստի հետազոտողից պահանջվում է ոչ միայն ուսումնասիրված փաստերի համակողմանի և նորովի գնահատում, այլև սկզբնաղբյուրների արժեքավորման նոր չափանիշների որոնում: Այս ամենը կնպաստի պատմագիտության տեսության մշակման որոշակի բազա ստեղծելուն:

Արևմուտքի և նախկին խորհրդային գիտնականների մեծ մասը հրաժարվել են իրենց որդեգրած տեսական շատ դրույթներից և ներկայումս պատմագիտությունը հայտնվել է թվացյալ տեսական վակուումի մեջ, վերադառնալով գիտությունների էմպիրիկ մակարդակից տեսական ընդհանրացումների ժամանակաշրջանին:

Մեթոդաբանության հիմնախնդիրների մշակումը անհրաժեշտ է նաև նրանով, որ ներկայումս պատմագիտությունը դեռ ամբողջովին չի ձեռքագտկել գաղափարական կապանքներից, պատմական փաստերի և իրողությունների համադրման ու վերլուծման դեր չի ստանձնել:

Դեռևս չձևավորված նոր մեթոդաբանության բացակայության պատճառով պատմաբանների հետազոտությունների մեծ մասը չի համապատասխանում գիտության ներկա պահանջներին:

Յուրօրինակ իրավիճակ է ստեղծվել հասարակական գիտությունների բնագավառում: Խորհրդային գիտնականները ապրել են ստեղծագործական ազատության բացակայության պայմաններում: Իսկ այսօր, երբ վերացվել են քաղաքական արգելքները, բայց դեռևս հաղթահարված չի հոգեբանական պատմեշը, հետազոտողների մեծ մասը պատրաստ չէ նորովի ստեղծագործելուն:

Վերջին տարիներին լույս տեսած պատմագիտական աշխատություններում և հատկապես հրապարակային պաշտպանության ներկայացված ատենախոսություններում, նկատելի է մեթոդաբանության ընտրության խնդրում չկողմնորոշվելը: Հատկապես առանձին երիտասարդ հետազոտողների գիտական բարեխղճության պակասը հանգեցնում է անցյալի ձեռքբերումներից հրաժարվելուն և ներկա իրավիճակն եթե ոչ գունագարդելու, ապա ինչ-որ ձևով արդարացնելու ծայրահեղական մոտեցում-

ներին: Փաստորեն կրկնվում է խորհրդային պատմագիտության 20-րդ դարի 20 - 30-ական թվականներին թույլ տրված սխալը, երբ սովի, դասակարգային սուր հակամարտության և տեռորի առկայության պայմաններում նշավակվել են մինչպատերազմյան ձեռքբերումները և արդարացվել է երկրում այդ ժամանակ ստեղծված իրավիճակը:

Անկասկած, Հայաստանի Հանրապետությունը այսօր աչքի է ընկնում իր ներքաղաքական կայունությամբ, որին, որոշ առումով, նպաստում է նաև հայության դիրքերի ամրապնդումը Արցախում: Մինչդեռ գովերգել շրջափակման մեջ գտնվող և սոցիալական անլուծելի խնդիրների առջև կանգնած երկիրը, փաստորեն, կնշանակի առաջնորդվել լեռնյան այն կարգախոսով, թե «ամեն մի իրադարձության գնահատությունում ... անհրաժեշտ է բացահայտ կանգնել որոշակի հասարակական խմբի դիրքորոշման վրա»: Բուլշևիզմի գաղափարախոսի այս միտքը ներկայումս հնչում է որպես անախրոնիզմ: Մինչդեռ համընդհանուր երևույթների ամբողջական քննությունը միայն կարող է հանգեցնել պատմական գործընթացների զարգացման օրինաչափությունների բացահայտմանը:

Փորձառու հայ պատմաբանների որոշ մասը հրաժարվելով տեսական «անպտուղ» որոնումներից և խուսափելով նորանուծության համարձակ փորձությունից, իրենց ուսումնասիրություններում պահպանում են չափի, հավասարակշռության սկզբունքը, որի հիմքում ընկած է ոչ թե գիտականությունը, այլ հետազոտողի կենսափորձից բխող զգուշավորությունը:

Քիչ չեն նաև այն պատմագետները, որոնք ստանձնել են պասիվ դիտողի դեր, սպասելով այն ժամանակներին, երբ տեսության, մեթոդաբանության ասպարեզում կնշմարվի «որոշակիություն»:

Նկատվում է նաև որոշ հեղինակների տեսական և մեթոդաբանական ոչ պատշաճ պատրաստվածությունը, որոնք բավարարվում են միայն անցյալում ձեռք բերված գիտելիքներով և ապավինում սեփական կենսափորձին:

Այս ամենի հետևանքը մի շարք աշխատություններում պատմական իրադարձությունների մակերեսային, ոչ համակարգված վերլուծությունն է: Սակայն որքան էլ հասարակական գիտություններում դրսևորվեն պահպանողականություն, իսկ հետազոտողների մոտ՝ անցյալի մտածողության առանձին տարրեր, ժամանակի հրամայականով մշակվում են պատմության ուսումնասիրության նոր մեթոդներ:

Փաստորեն, գիտնականները հայտնվում են այնպիսի իրավիճակում, երբ նրանց ինքնատիպությունը կարող է դրսևորվել միմիայն տիրապետող տեսությունների փաստարկման և հիմնավորման արդյունավետ ուղիներ

որոնելու մեջ:

Ներկայումս մեթոդաբանության հարցերի մշակումը գիտական շրջաններում դիտվում է որպես համարձակ նախաձեռնություն: Քանի որ պատմագիտությունն ուսումնասիրում է բազմապիսի բարդ ու հակասական փաստեր ու գործընթացներ, կամա թե ականա վերանայվում են նախկին մոտեցումները, վերաիմաստավորվում շատ դրույթներ, որոնք խորհրդային ժամանակաշրջանում համարվել են ինքնին ընդունելի: Հիշենք պատմական երևույթների գնահատման դասակարգային, կուսակցական մոտեցումը, որ բնորոշ էր տիրապետող գաղափարախոսությանը:

Այդ մտայնությունն ակնհայտ դարձավ հայկական առաջին հանրապետության ժխտման և դրա պատմական նշանակության ծաղրանքի մեջ: Միաժամանակ չափազանցվում էր երկրորդ հանրապետության նշանակությունը հայ ժողովրդի ճակատագրում:

21-րդ դարի շեմին որոշ պատմաբանների և քաղաքագետների կողմից նույնպիսի հետևողականությամբ ժխտվում է երկրորդ հանրապետության պատմական նշանակությունը, գերազնահատվում առաջինին և երրորդին:

Ներկայումս նախկին մոտեցումներն արմատապես վերանայելու փորձեր են արվում: Այն հնարավորություն է ընձեռում ձեռքազատվելու տիրապետող համոզմունքներից: Հրապարակ են գալիս գաղափարայնացված կոնցեպցիաներին փոխարինելու եկող նոր պատկերացումների և գաղափարների ուրվագծերը: Սակայն կարևորը՝ հին մոտեցումներից հրաժարվելիս չպետք է ընկնել ծայրահեղության մեջ, կրկնելով նախորդների սխալները:

Մակերեսային են որոշ մտածողների այն պատկերացումները, թե հասարակական-տնտեսական կյանքում ընթացող արմատական փոփոխությունների ազդեցությունն այնքան մեծ է, որ այն ինքնաբերաբար կհանգեցնի անցյալի դոգմատիկ մտածողության վերանայմանը հասարակական գիտություններում: Մինչդեռ իրականում հասարակական-տնտեսական գործընթացների և գիտության կապը ոչ թե անմիջական է, այլ միջնորդավորված: Հետևաբար գիտական ճշմարտությանը կարելի է հասնել լինել միայն տեսական որոնումների, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դժվարությունների հաղթահարման ուղիով:

Անհրաժեշտ են հասարակության զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման նոր մոտեցումներ՝ ժամանակի քննությունը բռնած գիտական ուսմունքների և տեսությունների հիմքի վրա:

Գիտական ուսմունքների և տեսությունների մշակումը տեսական

գործընթաց է, որը ենթադրում է գիտական տարբեր ուղղությունների և դպրոցների պատկանող փիլիսոփաների, պատմության տեսաբանների համատեղ ջանքերը: Հետևաբար այն պետք է իրականացվի բանավեճերի, տարաբնույթ աշխատությունների և կարծիքների համադրման հիմքի վրա:

Ուստի պետք է հղկել պատմական ուսումնասիրությունների գիտական ապարատը և ճշգրտել քննարկվող հարցերի շրջանակները, գիտական ամուր հիմքի վրա դնել պատմական նոր երևույթներին և իրադարձություններին վերաբերող տեսությունների մշակումը: Այս ուղղությամբ որոշակի աշխատանք են տանում Արևմուտքի և նախկին խորհրդային տարածաշրջանի գիտնականները:

Նոր մտածողության լույսի ներքո դեռևս բավարար չէ մեթոդաբանության հարցերի մշակումը, որը պայմանավորված է ինչպես հիմնախնդրի բարդությամբ, նմանապես և հետազոտողների տեսական ոչ լրիվ պատրաստվածությամբ: Արդյունքը այն է, որ առ այսօր դեռևս լույս չի տեսել նշված հարցերի վերաբերյալ թեկուզ և մեկ ամբողջական աշխատություն: Այն սահմանափակվել է միայն պրոբլեմային հոդվածների հրապարակումներով, որոնց կարևորությունն անվիճելի է մեթոդաբանության առանձին դրույթները մշակելիս: Այսօր զգացվում է այնպիսի աշխատությունների հրապարակման անհրաժեշտությունը, որոնք հնարավորություն կտան պատմությունը ուսումնասիրողներին տեսական համակողմանի գիտելիքներ ստանալու անցյալի և ներկայի երևույթների և իրադարձությունների մասին:

Սոցիալական փոփոխությունները, ժողովրդական զանգվածների գործունեությունը մշտապես ծնում են պատմական նոր իրավիճակներ, զարգացման միտումներ և հակասություններ, որոնք պահանջում են համակողմանի վերլուծություն: Հետևաբար գիտական ճշմարիտ եզրահանգումների հասնելու միակ ուղին նոր մեթոդաբանության մշակումն է:

Անվիճելի է, որ ուսումնասիրությունների գիտական խորության աստիճանը, դրանց հասարակական հնչեղությունն ու արդյունավետությունն առավելապես պայմանավորված են իմացության մեթոդաբանությամբ: Մինչդեռ հանրապետության տարբեր դպրոցների և ուղղությունների հարող պատմագետների գերակշռող մասի ուսումնասիրություններում պատմական անցյալի և ներկայի գնահատման հարցում նկատվում է տարակարծություն: Այսպես, անվանի գիտնականներ Մ. Նեոսիսյանը, Վ. Պարսամյանը, Գ. Ղարիբջանյանը, Գ. Գալոյանը հայ-ռուսական հարաբերությունները միշտ ներկայացնում են հավերժ բարեկամական: Եթե հիշատակվածներից առաջին երկուսի մեկնակետը հասկանալի է, ապա տարաբնույթ արխիվային

նյութերին ծանոթանալու գրեթե անսահմանափակ հնարավորություն ունեցող Գ. Գալոյանի որոշ տեսակետները Հայաստանի պատմության 1917-1923թ.թ. ժամանակաշրջանի առանձին հիմնահարցերի վերաբերյալ՝ վիճահարույց են: Մասնավորապես, անքննադատ չի կարելի ընդունել 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը խորհրդահայ պատմագիտության կողմից որպես խռովություն որակելու տեսակետին Գ. Գալոյանի հակվածությունը: Նման առանձին դրսևորումները չեն նվազեցնում նրա «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թ.թ.» աշխատության ճանաչողական նշանակությունը: ⁶⁵

Ինչպես Գ. Գալոյանը, այնպես էլ առանձին գիտնականներ՝ Զ. Ավետիսյան, Զ. Սիմոնյան, Վ. Միքայելյան, Լ. Խուրշուդյան, Գ. Ղարիբջանյան, Վ. Ղազախեցյան, Գ. Գեղամյան, Ս. Ամիրյան, Զ. Իսահակյան, Մ. Հակոբյան, Զ. Կարապետյան, քննադատաբար վերլուծելով իրենց նախկին մոտեցումները, նորովի են լուսաբանում հայոց պատմության հիմնահարցերը:

Վերը նշված գիտնականներին հաջողվել է հաղթահարել երբեմնի տեսական կաղապարվածությունը և հրաժարվել մշակված նախկին սխեմաներից, այլակարծություն չհանդուրժող մտածելակերպից: Գիտնականների խնդիրը դժվարանում է նրանով, որ դեռևս չկան պատմագիտական հարցերի նորովի քննությունն ու մեկնությունը բովանդակող տեսական բնույթի աշխատություններ:

Այդ իմաստով պատմագիտության մեթոդաբանության մշակումը գիտության զարգացման առանցքային հարցերից է: Այն թելադրված է ոչ միայն պատմագիտության զարգացման ներքին տրամաբանությամբ, այլև գործնական խնդիրների լուծման անհրաժեշտությամբ: Այսպես, անցյալի պատմության հիմնահարցերի խորը քննությունը հնարավորություն կընձեռի համադրման տրամաբանությամբ պարզել ներկա շատ իրողությունների բովանդակությունը, ուստի գիտական մեթոդաբանության նկատմամբ աճող հետաքրքրությունը բացատրվում է ամենից առաջ նրանով, որ անցյալի և ներկայի պատմության նորահայտ փաստերը պահանջում են անկողմնակալ, խոր և համակողմանի քննություն, որով և կմեծանա պատմագիտության ճանաչողական նշանակությունը:

Ներկա պայմաններում ստեղծվել է մի կողմից պատմական իրադարձությունները օբյեկտիվորեն ուսումնասիրելու հնարավորություն, իսկ մյուս կողմից շարունակվում է գաղափարաքաղաքական համընդհանուր տարրնթացության պայմաններում գիտական ուղղվածությունից չչեղվելու միտումը: Ահա այս դեպքում միայն կարող ենք խուսափել անցյալի սխալ-

մերից և պատմափիլիսոփայական մորագույն ծեռքբերումների հիման վրա առաջընթաց քայլ կատարել պատմական իմացաբանության բնագավառում:

Իհարկե, ճիշտ չի լինի գիտական մոր տեսությունների ծագման և զարգացման իրողությունն անմիջականորեն հանգեցնել հասարակության մեջ ընթացող արմատական փոփոխություններին: Դրանց միջնորդավորված կապը շատ ավելի բարդ ու հակասական է: Տեսության զարգացումն ընթանում է գիտելիքների կուտակմանն ու խորացմանը զուգընթաց: Ուստի մեթոդաբանության հարցերի քննությունը, առավել ևս՝ տեսական դրույթների մշակումը, չի կարող ավարտուն լինել, կամ էլ առանձին հետազոտողի մենաշնորհը դառնալ:

Ներկայացված աշխատությունը մեթոդաբանության վերաբերյալ պատմափիլիսոփայական հետազոտության առաջին ամբողջական փորձն է հայ իրականության մեջ: Այն մորովի մոտեցում է պատմագիտության արմատական հարցերին: Նման աշխատությունների հրապարակ գալը թելադրված է ժամանակի հրամայականով:

Ներկայումս, երբ անհամեմատ աճել է պատմագիտության նկատմամբ հասարակության լայն շրջանների հետաքրքրությունը, անհրաժեշտություն է դարձել պատմագիտական աշխատությունները գաղափարայնացված միակողմանի մոտեցումներից և կանխորոշված եզրահանգումներից ձերբազատելը, որի իրական ուղին պատմագիտության մոր մեթոդաբանությանը տիրապետելն ու արդյունավետ կիրառելն է:

Գիտության զարգացմամբ, տեսական դրույթների գործնական նշանակությամբ և կիրառման ընդլայնմամբ է այսօր պայմանավորված մեթոդաբանական մոր հիմնավորումների և մոտեցումների մշակման հրատապությունը: Հայ պատմագիտության հարուստ ավանդույթները տեսական լայն ընդհանրացումների հնարավորություն են ընձեռում: Համակարծիք ենք Հ. Գևորգյանի և Կ. Միրումյանի այն տեսակետին, որ մեթոդաբանական հետազոտությունների տեսանկյունից ավելի ճիշտ կլինի ուսումնասիրության շրջանակներում ընդգրկել առավելապես պատմական անցյալը, որը նախկինում արդեն համակողմանիորեն վերլուծվել է:

Իրոք, պատմության անաչառ դատավորը սերունդների կենսափորձն է: Անդրադառնալով Հ. Գևորգյանի և Կ. Միրումյանի տեսակետներին, երբեմն այն տպավորությունն են ստանում, որ նրանց աշխատություններում մոտեցումները տարբեր են:

Մի դեպքում փորձ է կատարվում վաղօրոք մշակված սխեմաները և տեսական դրույթները հիմնավորել մոր փաստական նյութով, իսկ մյուս

դեպքում՝ փաստերի համադրմամբ և վերլուծմամբ կատարել տեսական ընդհանրացումներ և հիմնավորումներ: Թերևս սրանցից նախընտրելի է վերջինը, որի դեպքում առանձին ջանքեր չեն պահանջվում պատմական իրադարձության տեսական ընդհանրացման և հիմնավորման համար, բացառելով ոչ գիտականության ամեն մի դրսևորում: Իրոք, խորաթափանց գիտնականի համար փաստերի ամբողջական շղթան տեսական ճշմարիտ եզրահանգումների հիմքն է կազմում:

Պատմական անցյալին զուգահեռ կարևորվում է նաև ներկայի վերլուծությունը, որը չնայած բարդ և հաճախ հակասական բնույթին, ճշմարիտ եզրահանգումների հնարավորություն է ընձեռում:

Հայերն էթնիկական առանձին ընդհանրություն են, և քանի որ ճակատագրի բերումով ցրվել են աշխարհով մեկ կրել են տարբեր ժողովուրդների բարոյաքաղաքական, նույնիսկ բնապատմական ազդեցությունները: Ահա թե որն է այլ երկրներում ապրող հայերի միմյանցից նկատելի տարբերությունը: Սակայն չնայած դրան, ԱՄՆ-ում, կամ ասեմք մերձավոր արևելքում ստեղծագործող հայ մտավորականն իր ներդրումն է ունենում ազգային մշակույթի զարգացման գործում: Դրանով էլ ձևավորվում է մեկ ընդհանուր, համահայկական մտածողություն և գործելակերպ:

Այսպիսով, դժվար է պատկերացնել հայ պատմագիտության զարգացումն ինչպես նախորդ դարաշրջանների անվանի մտածողների, այնպես էլ առանց արդի հետազոտողների ներդրման: 19-րդ և հատկապես 20-րդ դարի պատմաբանները հայ պատմագիտությունը հասցրին զարգացման նոր աստիճանի, առաջադրեցին պատմության արժեքների գնահատության նոր չափանիշներ, մշակեցին հայ ժողովրդի պատմության քննության նոր մոտեցումներ:

Նշված գիտնականները հաղթահարեցին գռեհիկ սոցիոլոգիզմի տասնամյակներ շարունակ իշխող ոգին, խորամուխ եղան պատմության և հասարակական կյանքի բարդությամբ մեջ, ձևավորելով նոր դպրոց պատմաբանների սերունդների համար:

Նրանք զգալի դեր կատարեցին մեր մտածողության շղթայազերծման, պատմական ճշմարտությունն ի հայտ բերելու և մտքերի ազատականացման ճանապարհին:

Ներկա պատմաբանների ազգօգուտ առաքելության համար նախադրյալներ էին ստեղծել նախորդ դարաշրջանների հայ մտածողները, քանի որ հայ հումանիտար գիտությունը բովանդակային առումով սերտորեն կապված է եղել ազատագրական, հայրենասիրական շարժման հետ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՁԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ՓՈՒԼԵՐՈՒՄ

Պատմական գիտակցությունն օբյեկտիվ իրականության արտացոլումն է: Այն ողջ հասարակության և առանձին խմբերի պատկերացումներն են մարդկության անցյալի և իրենց իսկ սեփական կեցության մասին: Այս առումով պատմական գիտակցությունը և իմացաբանությունը գտնվում են փոխադարձ կապի մեջ:

Իմացությունը մարդու պրակտիկ գործունեության հիմքի վրա դեպի ճշմարտությունը տանող ուղին է:

Այստեղ մարդկության անհատական փորձին լրացնելու են գալիս նաև տեսական բնույթի ուսումնասիրությունները:

Պատմական գիտելիքները լինելով մարդկության բազմադարյան իմաստության հանրագումարը, հազարամյակների պատմության հիշողությունը, հնարավորություն են տալիս ոչ միայն բացատրելու ներկա իրողությունները, այլև կանխատեսելու հասարակության զարգացման հնարավոր միտումները:

Պատմական մտածողության ձևավորումը ենթադրում է ամենից առաջ պատմական գիտելիքների կուտակում և դրանց համակարգում: Հետագայում հրատապ է գիտական գրականության, մասսայական հրապարակումների, պարբերական մամուլի և հեռուստատեսության, ինչպես նաև համապատասխան ուսումնական հաստատությունների միջոցով գիտելիքները ժողովրդական լայն զանգվածներին հասցնելու գործընթացը:

Պատմական մտածողությունն անցել է ձևավորման երկարատև ուղի: Այսպես, դարերի ընթացքում ամեն մի ժողովուրդ ձեռք է բերել իր ծագման ու ձևավորման, ինչպես նաև կարևորագույն իրադարձությունների և նշանավոր գործիչների վերաբերյալ որոշակի պատկերացումներ, որը և հնարավորություն է տվել սեփական պատմությունը բաղդատել այլ ժողովուրդների և ամբողջությամբ վերցրած համաշխարհային պատմության հետ:

Տարբեր դարաշրջանների մտածողների բազմաթիվ սերունդների համատեղ ջանքերով մաքրագործվել և գիտական հիմնավորում են ստացել սոցիալական հանրության և ազգային պատմության վերաբերյալ գաղափարները:

Դեռևս հին աշխարհի մտածողների մոտ եղել է այն պատկերացումը, որ աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունները նպատակաուղղված բնույթ են կրում: Պլատոնը, Արիստոտելը, Պոլիբիոսը /մ.թ.ա. 5-4 դարեր/, ներկայացրել են պատմությունը ցիկլային շրջապտույտի միևնույն ստադիաների կրկնության ձևով:

Անտիկ դարաշրջանի որոշ հեղինակների կարծիքով պատմությունն իրադարձությունների սոսկ պատահական հերթափոխություն է, որի ետևում թաքնված է անփոփոխ, մնայունը: Արդեն մեր թվարկության առաջին դարում Յեսիոդոսը, առանձնապես Սենեկան, իրենց ապրած հնադարյան ժամանակաշրջանը «ոսկե դարի համեմատությամբ» համարել են հետընթաց քայլ: Լ. Սենեկան «Լուցիլիոսին ուղղված բարոյական նամակներում» Պլատոնի և Արիստոտելի դարաշրջանն ամենավառ գույներով է ներկայացնում, մինչ-դեռ մ.թ.ա. առաջին դարը բնութագրում քաղաքական և բարոյական անկմամբ:

Անտիկ դարաշրջանի նկատմամբ կարոտախտից զուրկ են 17-րդ դարի առաջին կեսի մտածողներ Ֆ. Բեկոնը և Ռ. Դեկարտը, որոնք չնայած բացարձակ միապետության ջատագովներ են, սակայն հասարակական հարաբերությունները քարացած, անփոփոխ վիճակում չեն դիտում: Նրանք իրենց աշխատություններում հիմնավորում են այն գաղափարը, որ աշխարհի գիտական ճանաչելիությունը դեռ առջևում է և չի բացառվում ավելի կատարյալ հասարակությունների ձևավորումը:

Եթե Բեկոնը և Դեկարտն առաջադիմության գաղափարը կապում են գիտական ճանաչողության խորացման հետ, ապա Թյուրգոն և Կոնդորսեն հասարակական առաջադիմության գաղափարը՝ սոցիալական հարաբերությունների զարգացման հետ:

Պատմական զարգացման հակասական բնույթն իր հիմնավորումն է ստացել նաև Վիկոյի և Ռուսոյի աշխատություններում:

Այս պրոբլեմը համակողմանիորեն քննության է առնվել նաև Յեզելի կողմից, որը քննադատության է ենթարկել ոչ միայն այն մտածողներին, որոնք խոնարհվում են անցյալի պատմական ժառանգության առջև, այլ նաև նրանց, ովքեր այն ժխտում են: Յեզելը միաժամանակ պատմական առաջադիմությունը կապում է համաշխարհային ոգու ինքնազարգացման հետ:

Գերմանական դասական փիլիսոփայության հսկաները, ինչպես իրավա-ցիորեն նկատում է Վ. Պոդոսյանը, բացարձակացնում են տեսության նշանակությունը, անկախ այն բանից, ստացվող արդյունքը գործնականում

շահավետ է, թե ոչ:¹

Նման մոտեցումը հասկանալի է, քանի որ Ի. Կանտը, Գ. Հեգելը և մյուսները ապրել են մի այնպիսի դարաշրջանում, երբ Գերմանիան մասնատված կիսաֆեոդալական երկիր է եղել:

Հայտնի է, որ գիտական ճանաչողությունն իրականացվում է էմպիրիկ և տեսական մեթոդների միջոցով, որոնք ուսումնասիրվում են գիտական մեթոդաբանության կողմից: Կանտը մեթոդաբանությունն իրավացիորեն համարում է գիտության զարգացման տեսական նախադրյալ:

Արդի դարաշրջանում մեթոդաբանական հարցերի մշակումը դարձել է նաև նեոթոմիստների փիլիսոփայական որոնումների առարկա:

Նկատի ունենալով, որ իրենց հոգևոր հայրը՝ Թոմմա Աքվինացին, առանձնակի կարևորություն չի տվել մեթոդաբանության հիմնահարցերի մշակմանը, նրանք փորձում են զարգացնել որոշակի տեսակետներ, նախորդի հեղինակությունը չսասանելով հանդերձ: Այսպես, նեոթոմիստ Բ. Լակեբրիենը գրում է, թե «Մոորումները մեթոդի շուրջ դարձել են ժամանակակիցների դատողությունների առարկան, մինչդեռ միջնադարյան մտածողը կարողանում էր օգտվել մեթոդից իր հանճարի ինտուիտիվ համոզվածությամբ»:²

Այսպիսով, մեթոդաբանության մշակման անհրաժեշտությունը գիտակցում են բոլորը և պատմափիլիսոփայական ուղղությունների ու դպրոցների միջև տարբերությունը տեսական առանձին դրույթների մշակման և դրանց կիրառման մեջ է:

Մեթոդաբանությունը, բացի առավել ընդհանուր օրենքներից, ներառում է նաև մասնավոր հասկացություններ, կատեգորիաներ և մեթոդներ, ինչպես նաև մեթոդագոյացնող սկզբունքներ: Մեթոդաբանության, ինչպես նաև նրա հետ առնչվող մի շարք պրոբլեմների ուսումնասիրությունը հրատապ է մեր օրերում, երբ հասարակական-քաղաքական զարգացման մոր ուղիներ են որոնվում: Հետազոտական ջանքերը վերջին հաշվով հանգեցնում են հասարակության զարգացման ներքին տրամաբանության բացահայտմանը: Նոր մեթոդաբանության մշակումը հնարավորություն կտա հայտնաբերել իրականության ճանաչման ռեալ ուղին, այն է իրականի ճանաչումը վերացական մտածողության միջոցով, որի օգնությամբ հետազոտողը թափանցում է երևույթների և պրոցեսների էության մեջ:

Իրավացի են այն փիլիսոփաները, ովքեր պնդում են, թե մարդը ձգտում է ամենից առաջ բացատրել ոչ թե աշխարհը, այլ որոշել իր տեղն աշխարհում, դրանով իսկ հանգելով տարբեր դարաշրջանների, անցյալի և ներկայի միջև

կապի բացահայտմանը և դրանից բխող առաջիկա խնդիրների գիտակցմանը:

Պատմական ճանաչողության տեսական դրույթները հիմնավորում կամ հերքվում են կենդանի պրակտիկայում, փաստերի համադրմամբ, նոր հիպոթեզների առաջաշանմամբ:

Համայն մարդկության և ընդհանրապես յուրաքանչյուր ժողովրդի զարգացումն ընթացել է որոշակի փուլերով, որոնց հատուկ են ընդհանուր օրինաչափություններ: Այն դրսևորվել է մարդկային պատմության համերկային իրադարձությունների և հասարակական իրավիճակների կրկնության ձևով:

Ինչ վերաբերում է պատմական կոնկրետ իրադարձություններին, ապա դրանք ընդհանուր օրինաչափությունների մասնավոր դրսևորումներն են միայն:

Պատմական օրինաչափությունների բացահայտումն իրական պատմական պրոցեսների կոնկրետ վերլուծության հիմքն է: Այսինքն, տեսության իմացությունը բազմաբնույթ պատմական երևույթների վերլուծության, համադրման և համակարգման հնարավորություն է տալիս:

Քանի որ գիտելիքների յուրացման պայմանները միանման չեն, ուստի և պատմական բնագավառի օրինաչափությունների բացահայտման խնդրում հետազոտողից պահանջվում է ոչ միայն ընդհանուրի և առանձինի խորը ըմբռնում, այլ նաև հետազոտության բազմազան եղանակների տիրապետում:

Պատմության մեթոդաբանությունը կոչված է իրականացնելու որոշակի խնդիրներ: Մեթոդաբանությունը մի կողմից ուղեցույց է պատմական կոնկրետ տեղեկությունների բացահայտման, հավաքման, մշակման ու վերլուծության, իսկ մյուս կողմից՝ վերջիններիս արդյունքների համակարգման, մեկնաբանման և ընդհանրացման համար:

Պատմական ճանաչողությունը հնագույն ժամանակներից առ այսօր փիլիսոփայության և պատմության սերտաճման պրոցեսում անցել է կազմավորման և զարգացման տևական ուղի: Պատմական գիտության տեսական խնդիրների փիլիսոփայական իմաստավորման արձատները նշարկվում են դեռևս անտիկ դարաշրջանի մտածողների, հատկապես Թալեսի, Պլատոնի, Արիստոտելի աշխատություններում:

Պլատոնը պատմականության սկզբունքը քննության է առնում բարոյականության հիմնադրույթներին զուգահեռ: Պատահական չէ, որ հասարակության զարգացման գործընթացում տեսնելով պետության ծագումը, նա արդարամտությունը և բարի գործերը համարում է ոչ միայն հոգու

մերդաշնակություն, այլև հասարակական առաջընթացի նախապայման: Ուստի Պլատոնը հասարակության և առանձին անհատների գործունեությունը բնութագրելիս առաջնորդվում է չորս հիմնական հատկանիշներով՝ իմաստություն, արիություն /համարձակություն/, խոհեմություն / ինքնատիրապետում/ և արդարամտություն: Ըստ Պլատոնի պետությունը մարդ է ավելի մեծ ծավալով:

«Պետություն» աշխատության մեջ Պլատոնն առանձնացնում է բարոյակամության չափանիշները և արդարության երկու տիպի դրսևորում՝ արդարությունը առանձին մարդկանց նկատմամբ և արդարությունը հասարակական հարաբերություններում և հիմնավորում է, որ այդ հիմնախնդիրը լուծելու համար պետք է պարզել պետության ծագման նախադրյալները, քանզի «... պետության ծագումը միաժամանակ արդարության ծագումն է»: Նրա ըմբռնմամբ պետության ծագման հիմքում ընկած են սպառնողական պահանջումները: Առանձին անհատն ի վիճակի չէ բավարարելու բնական, սննդի, հագուստի և այլ կենսամիջոցների նկատմամբ իր կարիքները և ստիպված դիմում է այդ կազմակերպության ծառայություններին:

Արիստոտելը մշակել է ուսմունք կատեգորիաների մասին, որոնց որոշ մասն ուղղակի առնչվում է պատմության հարցերի քննությանը: Դրանցից են՝ տեղը, ժամանակը, քանակը, գործողությունը, փոխհարաբերությունը:

Իր քաղաքական հայացքներում Արիստոտելը ելնում է «մարդը հասարակական կենդանի է» գաղափարից: Իսկ այդ ոլորտն ընդգրկում է ընտանիքը, հասարակությունը, պետությունը:

Նա հիմնավորում է, որ սկզբնական բնականոն զարգացման ընթացքում ձևավորվել են կնոջ և ամուսնու, ծնողների և երեխաների, տիրոջ և ստրուկի փոխհարաբերությունները, որոնք կարգավորելու համար ստեղծվել է պետությունը որպես անհրաժեշտություն և կոչված է ծառայելու բոլորի երջանկությանը:

Ինչպիսի՞ն է եղել պատմական իմացության զարգացման ընթացքը: Գերմանացի բանաստեղծ և փիլիսոփա Ֆ. Շիլլերի /1759-1805 թ.թ./ հայացքներում թերևս իմացությունը կորցնում է իր ինքնուրույն մշանակությունը:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին իմացաբանության տեսության մեջ ի հայտ եկան բազմաթիվ փիլիսոփայական ուղղություններ՝ էմպիրիզմ, էմպիրիոկրիտիցիզմ, իդեալիզմ, կոնվենցիոնալիզմ, կրիտիցիզմ, ֆեմոմենալիզմ, պոզիտիվիզմ, պրագմատիզմ, ռեալիզմ, սենսուալիզմ, սկեպտիցիզմ և այլն: Դրանցից յուրաքանչյուրը մշակեց իր տեսակետները իմացաբանության հարցերի վերաբերյալ: Այսպես, ճեթոմիստներն իմացաբա-

նությունը տարրալուծում են մետաֆիզիկայի մեջ: Էկզիստենցիալիզմը փորձում է սուբյեկտ-օբյեկտ հարաբերությունը փոխարինել աշխարհում մարդու կեցության հասկացությամբ:

Իմացաբանության խնդրում իրենց ծանրակշիռ խոսքն ասացին առանձին ճանաչված գիտնականներ: Այս հարցում ուշագրավ է գերմանացի մտածող Ե. Բերնհայմի տեսակետը, որի գրչին են պատկանում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին լույս տեսած պատմագիտության մեթոդաբանական մի շարք աշխատություններ:

Ե. Բերնհայմն առանձնացնում է պատմական գիտության զարգացման երեք փուլեր: Առաջին փուլին են վերաբերում այն աշխատությունները, որոնք հետապնդում են գեղագիտական նպատակներ, ծառայում նշանակալից իրադարձությունների հավերժացմանը, կամ էլ հանդիսանում իրերի վիճակի անքննադատ վավերագրողներ: Վերջինիս դասական օրինակը նա համարում է Հերոդոտոսին: Այս տեսանկյունից բնորոշ կարելի է համարել Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» և Եղիշեի վարդանանց սրբագործության մասին պատմող մատյանները:

Երկրորդ Ե. Բերնհայմն անվանում է պրագմատիկ փուլ, երբ որպես հասարակական կյանքի ղեկավար ուղեցույց, գլխավոր նպատակ համարվել են պատմությունից քաղած դասերը: Ըստ գերմանացի գիտնականի այն սկզբնավորվել է Թուկիդիդեսի աշխատություններում և իր բարձրակետին է հասել անտիկ դարաշրջանի հեղինակ Տակիտոսի մոտ:

Հայ իրականության մեջ որպես պրագմատիկ փուլի ներկայացուցիչ առանձնանում է Մ. Խորենացին, որի «Հայոց պատմությունը» կառուցված է պատմությունից դասեր քաղելու սկզբունքով:

Ըստ Ե. Բերնհայմի, երրորդ փուլին է վերաբերում ծագումնաբանական պատմագրությունը: Այս փուլում պատմաբանի խնդիրն է եղել գիտելիքներ ձեռք բերել ցանկացած պատմական երևույթի լինելիության վերաբերյալ, պարզել, թե ի՞նչ է այն իրենից ներկայացնում և ինչպես է զարգանում տվյալ սոցիալական միջավայրի հետ ունեցած կապերի մեջ: Ըստ նրա, այս աստիճանին անցնելու տեսական նախադրյալները ձևավորվել են դեռևս 18-րդ դարի նախաշեմին: Գերմանացի գիտնականը կասկածի տակ է առնում պատմագիտության առաջին երկու աստիճանների ճանաչողական տվյալների գիտականությունը:

Միաժամանակ Ե. Բերնհայմը հասարակական կարևորության տեսանկյունից առավելությունը վերապահում է հին և միջնադարյան պատմիչների աշխատություններին:

Գերմանացի գիտնականը 19-րդ դարը համարում է պատմագիտության ավարտուն ձևավորման ժամանակաշրջան:³ Դժվար չէ նկատել, որ մինչև 19-րդ դարն ստեղծված պատմագիտական ամբողջ ժառանգությունը Ե. Բերնհայմը համարում է սոսկ աղբյուրագիտական բազա պատմության գիտական շարադրանքի համար: Նա իրավացի է պատմության, որպես համակարգված գիտության, ձևավորումը 19-րդ դարին վերագրելու փաստի մեջ, երբ գիտական հետազոտություններում սկսում է լայն կիրառություն ստանալ քննադատական մեթոդը:

Ե. Բերնհայմի այս տեսակետը չժխտելով հանդերձ, հարկ է ավելացնել, որ նախորդ դարաշրջանների շատ աշխատություններ բովանդակում են ոչ միայն տեղեկություններ, այլև գիտական ընդհանրացումների համար անհրաժեշտ վերլուծություններ և հիմնավորումներ:

Հենց Ե. Բերնհայմի կողմից առաջին երկու աստիճաններին վերագրվող աշխատությունների գիտա-ճանաչողական արժեքի մասին է վկայում նրանցում հասարակական կյանքի ղեկավարման հմտության և գեղագիտական խնդիրների լուծման նպատակների բացահայտումը:

Հարցի քննության խնդրում ուշագրավ է Կ. Բրեյգինգի տեսակետը: Նա գտնում է, որ պատմական հետազոտության խնդիրն այն հյուսվածքի «բացումն» է, որը կազմված է հազարավոր թելերից և որի ամեն մի թելը հազարամյակների խորքում է, կամ մոտ անցյալում:

Պատմական ճանաչողության տեսության բնագավառում ժամանակակից մոտեցումների հիմքը դրվել է մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Մ. Մանդելբաումի, ինչպես նաև Ռ. Կոլինգվուդի աշխատություններում, որոնք սակայն լույս են տեսել հետպատերազմյան տարիներին: Իրոք, Մ. Մանդելբաումի «Պատմագիտական գիտելիքների պրոբլեմը»⁴ և Ռ. Կոլինգվուդի «Պատմության գաղափարը»⁵ աշխատությունները պատմագիտության մեթոդաբանության մշակման բնագավառում ունեն կարևոր ներդրում: Ներկայումս, երբ իմացաբանության ասպարեզում կուտակվել են բավականին գիտելիքներ, Մ. Մանդելբաումի և Ռ. Կոլինգվուդի դատողությունները կարող են թվալ ոչ համոզեցուցիչ: Միաժամանակ չպետք է անտեսել, որ նրանց աշխատությունները, որոնք բովանդակում են նաև հիմնավոր հարցալուծումներ, հող են նախապատրաստել պատմագիտության տեսության հետագա մշակման համար:

Ուշագրավ է Ռ. Կոլինգվուդի այն միտքը, որ պատմաբանները հիմնականում զբաղված են հարցադրումներ կատարելով և անցյալի մասին փաստեր արծանագրելով: Նա գտնում է, որ այս տեսակետից պատմաբան-

ների աշխատությունները էապես տարբերվում են թշնամիների դեմ Միջագետքի թագավորների տարած հաղթանակները նկարագրող արձանագրություններից: Ըստ Ռ. Կոլինգվուդի, քանի որ այս դեպքում մտածական գործունեության նպատակը ոչ թե նոր գիտելիքների ձեռքբերումն է, այլ՝ փաստերի արձանագրումը, ուստի մենք գործ ենք ունենում ոչ թե պատմական, այլ կրոնական, քաղաքական մտքի հետ:

Ռ. Կոլինգվուդը գտնում է, որ պատմաբանների ուսումնասիրության հիմնական առարկան անցյալի մտածողների տարբեր աղբյուրներում հիշատակած մտքերն են: Պատմությունն ունի ուսումնասիրության իրեն հատուկ մեթոդը, որը հանգում է պատմական գործիչների մտքերի վերարտադրմանը: Նա բերում է հետևյալ օրինակը. կարդալով Թեոդորոսի օրենսգիրքը, անհրաժեշտ է պարզել, թե հոգեբանական ինչ իրավիճակում է գտնվել կայսրը, ինչպիսի հնարավորություններ է ունեցել և որոնք են եղել ընդունված օրենքների դրդապատճառները: Այս ամենը հաշվի առնելով է պատմաբանը վերարտադրում կայսեր մտքերը:

Եվ Մ. Մանդելբաումը, և՛ Կոլինգվուդը պատմական պրոցեսների ուսումնասիրության մենաշնորհը վերագրում են փիլիսոփայությանը, քանի որ խոսքը գնում է պատմական երևույթների էությունը որոշող գիտելիքների բնութագրման մասին:

Ռ. Կոլինգվուդի մեթոդը վերլուծական է, որի շնորհիվ հնարավորություն է ստեղծվում բացահայտելու երևույթների ներքին տրամաբանական կապը:

Ուշագրավ է Մ. Մանդելբաումի այն դատողությունը, որ մեթոդաբանությունը պետք է ելակետ ընդունի էմպիրիկ հետազոտություններում ընդգծված փաստերի վերլուծությունը և բացահայտի գիտական հետազոտության համար հիմք ծառայող նախադրյալները: Այս դեպքում հետազոտողի հիմնական խնդիրն է պարզել, թե իր կողմից առաջ քաշված դրույթներում չկա՞ն արդյոք ներքին հակասություններ, որոնք կարող են արժեզրկել էմպիրիկ հետազոտության արդյունքների գործնական նշանակությունը:

Մ. Մանդելբաումն ընդունելով ճշմարտության օբյեկտիվ բնույթը և ընդգծելով ապացուցման, որպես ճշմարտությունը բացահայտելու միջոցի, դերն ու նշանակությունը, միաժամանակ ավելացնում է, որ դա չի նշանակում, թե պատմաբանը պարտադիր պետք է դիտարկի բոլոր իրադարձությունները, քանի որ այդ արդեն արվել է մեկ ուրիշի կողմից:

Մ. Մանդելբաումն այն կարծիքին է, որ պատմաբաններն աղբյուրների քննական վերլուծության միջոցով բացահայտում են պատմական ճշմարտությունը: Միաժամանակ նա ավելացնում է, որ պատմական հետազո-

տությունները գիտելիքներ են տալիս առանձին դեպքերի մասին, որոնցից տեսական գիտությունները /տնտեսագիտություն, սոցիոլոգիա և այլն/ բխեցնում են օրենքներ: Տեսական գիտելիքներն իրենց հերթին պատմաբանների կողմից օգտագործվում են գործնական խնդիրների լուծման նպատակներով:

Վիճահարույց են Ռ. Կոլինզվուդի և Մ. Մանդելբաումի որոշ տեսակետներ: Մասնավորապես անհիմն է Ռ. Կոլինզվուդի այն պնդումը, թե պատմագիտական աշխատությունները սոսկ էմպիրիկ բնույթ ունեն և ճիշտ չէ նրանց տեսական գիտությունների շարքին դասելը:

Զնայած այս ամենին, անվիճելի է Մ. Մանդելբաումի և Ռ. Կոլինզվուդի աշխատությունների արժեքավորությունը պատմագիտության, հատկապես մեթոդաբանական հարցերի բարձրացման և լուսաբանման խնդրում:

Այս ասպարեզում տեսական որոնումները կատարվում են նաև «Ֆրանկֆուրտյան դպրոցի» կողմից: Այս դպրոցի ներկայացուցիչ Յու.Յաբերմանի համար պատմական պրոցեսը մի կողմից աշխատանքային գործունեության ընթացքում մարդկային սեռի վերարտադրության բնապատմական պրոցես է, մյուս կողմից ինտերակցիայի՝ մարդու, որպես ինքնուրույն հասարակական սուբյեկտի, ձևավորման պատմական պրոցես: Յու.Յաբերմանի մոտ աշխատանքը և ինտերակցիան կազմում են ստեղծագործական, միասնական գործունեության երկու համարժեք՝ միջնորդավորված կապեր: Տարբերակելով պատմության ասպեկտները, Յու. Յաբերմանը խախտում է նշված միասնությունը, հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ մարդը ներգործելով արտաքին աշխարհի վրա և փոխելով այն, դրանով իսկ փոխում է նաև իր բնույթը:

1960-ական թվականներին աշխարհի, հատկապես Արևմուտքի առաջավոր գիտական դպրոցները իրենց ուշադրությունը բևեռում են պատմագիտության տեսական հարցերի լուսաբանման վրա: Այսպես, Ռ. Բերկգիֆերը հանդես է գալիս պատմաբանների այնպիսի տեսական աշխատություններ ստեղծելու գաղափարով, որ իրենց հետազոտություններում անպայման օգտագործեն հասարակական մյուս գիտությունների նվաճումները:⁶

Պատմագիտության տեսական հարցերի նորոգի մեկնաբանությունը դարձավ խորհրդային պատմափիլիսոփայության հիմնախնդիրը: Ըստ որում, պատմական իմացաբանության նոր դրույթները մշակվել են պատմական մատերիալիզմի շրջանակներում:*

* Պատմագիտության մեթոդաբանության մշակման ամիրաժեշտությունը գիտակցել են բոլշևիկյան լիդերները: Պատահական չէ, որ Լենինը դեռևս քաղաքացիական պատերազմի տարիներին փորձել է տեսականորեն վերաիմաստավորել պատմագիտության հիմնադրույթները:

Վերոհիշյալ հարցերը քննարկված են սույն աշխատության առանձին գլխում:

Աշխարհի քաղաքական պատկերի ներկա փոփոխումը պատմագետներին մղում է ոչ միայն որոշ հիմնադրույթների վերանայմանը, այլ նաև կյանքի է կոչում հետազոտման նոր մեթոդներ և տեսություններ:

Մեթոդը հունարեն բառ է, որը թարգմանվում է ուղի, հետազոտության եղանակ, ամենաընդհանուր նշանակությամբ՝ նպատակներին հասնելու միջոց:

Գիտության բնագավառում մեթոդը ճանաչողության միջոց է, որի շնորհիվ հետազոտողը, ղեկավարվելով սեփական վարկածով, ուղի է հարթում դեպի ուսումնասիրության օբյեկտը: Տարբեր ժամանակներում փորձեր են կատարվել մշակելու համընդհանուր կիրառում ունեցող այն միակ մեթոդը, որն հանգեցնում է մեթոդոլոգիական մոնիզմի իդեալին: Սակայն կյանքն ապացուցեց, որ ունիվերսալ մեթոդ լինել չի կարող, իսկ դրա ստեղծման փորձերը, ինչպիսին պատմական մատերիալիզմն է, դատապարտված են ձախողման:

Մեթոդի մասին ուսմունքը գիտական ճանաչում է գտել նոր ժամանակներում: Մինչ այդ մտածողների մեծ մասի մոտ ջրբաժան գիծ էր անցկացվում գիտության և գիտական մեթոդի միջև:

Ճանաչողության տեսության, որպես հետազոտության առանձնահատուկ բնագավառի ընդունումը բարձրացրեց ոչ միայն գիտական մեթոդաբանության, այլև գիտությունների ճանաչողական նշանակությունն ընդհանրապես:

Ճանաչողությունը գործընթաց է, որն ընթանում է պարզից դեպի բարդը, ստորինից դեպի բարձրը, թերի գիտելիքներից դեպի խորը ընդհանրացումներ: Այն հարաբերականից բացարձակ ճշմարտությունը տանող ուղի է: Մեթոդն իրականության տեսական յուրացման, ինչպես նաև մեր գիտելիքների պրակտիկ գործառնության եղանակների և հնարքների ամբողջությունն է:

Փիլիսոփայության մեջ վաղուց արդեն առանձնացվել է ճանաչողությունը բնութագրող երկու աստիճան՝ զգայական /զգայություններ, ընկալումներ, մտապատկերներ/ և ռացիոնալ /մտածողությունը բազմազան ձևերով՝ հասկացություններ, դատողություններ, մտահանսգումներ, եզրահանգումներ/:

Ճանաչողության պրոցեսում գիտելիքների խորացմանը և զարգացմանը զուգընթաց մշակվել է մեթոդի մասին ուսմունքը՝ մեթոդաբանությունը, որի հիմքում ընկած է ճանաչողությունը: Մեթոդաբանությունը հունարեն *մեթոդ*

/methods/ և ուսմունք /logos/ բառերի համակցումն է:

Մեթոդաբանական գիտելիքների մի քանի դասակարգում գոյություն ունի, որոնցից ամենատարածվածը՝ բաժանումն է ըստ բովանդակության և ձևի:

Բովանդակայինը ներառում է հետևյալ հիմնախնդիրները. գիտական գիտելիքի կառուցվածքն ընդհանրապես, ինչպես նաև գիտական տեսությունը, նրա ծագման և փոփոխման օրենքները, գիտության և նրա առանձին ճյուղերի հասկացական հենքը, նրա մեջ ընդունված բացատրական սխեմաների բնութագրությունը, մեթոդների կառուցվածքը և գործառնության կարգը, գիտականության պայմանները և չափանիշները: Մեթոդաբանությունը տեսական ամբողջականացված գիտելիքների գործնական կիրառումն է և հնարավորություն է տալիս գիտական հիմնավորված, համակարգված սկզբունքների հիման վրա քննության առնել պատմական իրողությունները, դրանց հեղեղում նշմարել հատուկը, գլխավորը, կայունը և օրինաչափը: Մեթոդաբանությունը հետազոտողին ինքնուրույն մտածելու և երևյալներն արժեքավորելու արվեստ է ուսուցանում:

Մեթոդաբանությունն ըմբռնվում է բառի լայն և նեղ իմաստով: Առաջին իմաստով այն տեսական գործունեության ուղղությունը և վերջնական նպատակը որոշող փիլիսոփայական ընդհանուր դրույթների և սկզբունքների ամբողջությունն է:

Պատմական իմացության նկատմամբ մեթոդաբանության լայն իմաստով կիրառման դեպքում օբյեկտիվության և պատմականության սկզբունքները ձևակերպվում և մանրամասնվում են մինչև կոնկրետ կիրառման աստիճան:

Նեղ իմաստով մեթոդաբանությունը առանձնահատուկ բնագավառ է, որի խնդիրն է համապատասխան գործընթացի տեսական հետազոտումը, վերլուծությունը, վերակառուցումը, մեթոդների արդարացումը և հիմնավորումը: Այդ դեպքում մեթոդն ըմբռնվում է որպես տվյալ պրակտիկ գործունեությունը կարգավորող նորմերի, կանոնների և չափանիշների ամբողջություն:

Քանի որ խոսքը գիտական ճանաչողության մասին է, մեթոդաբանությունը նեղ իմաստով զբաղվում է առավելապես մեթոդների ուսումնասիրությամբ և արժեքավորմամբ: Դրանք հիմք են ծառայում տեսական գիտելիքների կառուցման, նորմատիվների և չափանիշների մշակման համար:

Մեթոդաբանության տարբեր բնորոշումներից ընդունելի կարելի է համարել հետևյալ ձևակերպումը. մեթոդաբանությունը գիտական հետազոտության և իմացության տեսություն է, ուսմունք գիտական ճանաչողության մեթոդների վերաբերյալ:

Սկզբում մեթոդաբանությունը դիտվել է որպես իրականության հետ մարդկանց փոխհարաբերության, նրանց պրակտիկ գործունեության իրականացման եղանակների և հնարների համակարգ, դրանց վերաբերյալ ուսմունք: Հետագայում այն դառնում է գիտական ճանաչողության և աշխարհի վերափոխման մեթոդների, այս կամ այն գիտության մեջ կիրառվող հետազոտության հնարների վերաբերյալ ամբողջական ուսմունք: Մեթոդաբանության մշակման գործում առանձնահատուկ տեղ ունեն Սոկրատեսը, Պլատոնը և Արիստոտելը, Բեկոնը, Դեկարտը, Կանտը, Հեգելը, Կ. Պոպերը, Վայդեմեյերը և ուրիշներ:

Սոկրատեսը կարևորում է դիալեկտիկական մեթոդի, որպես երկխոսության միջոցով հակառակորդի թույլ կողմերը բացահայտելու և ճշմարիտ եզրահանգում կատարելու միջոցի դերը: Հույներն ընդգծել են վերլուծման և համադրման կարևորությունը՝ էականը երկրորդականից տարբերելու, էության ճանաչողությունը խորացնելու և բնորոշ գծերը բացահայտելու գործում:

Շարունակելով իր նախորդին, Պլատոնը դիալեկտիկ է համարում նրանց, ովքեր կարողանում էին վիճահարույց հարցեր բարձրացնել և երկխոսության ճանապարհով դիմացիներին համոզել իր ճշմարտության մեջ:

Պլատոնի դիալեկտիկայի բարձրակետը ճշմարտության գաղափարի ըմբռնումն է: Նա պնդում է, որ դիալեկտիկայի օգնությամբ կարելի է որոշել իրերի էությունը և ճշմարտության հասնել առանց «նախասկզբնական ենթադրության»:

Պլատոնը հիմնավորում է ուսումնասիրության կանոնակարգված մեթոդի անհրաժեշտության գաղափարը:

Արիստոտելն առաջադրել է մտքի ձևերի՝ հասկացություններ, դատողություններ և մտահանգումներ, կառուցման և դասակարգման սկզբունքները, ապացուցման կանոնները: Նա առաջնությունը տվել է հետազոտության դեդուկտիվ մեթոդին, ձևակերպել ձևական տրամաբանության կատեգորիաների կուռ համակարգը, որը երկար ժամանակ կատարել է հետազոտության մեթոդաբանական դեր:

Հին ժամանակաշրջանից սկսած մտածողները փորձում են բացահայտել տեղի ունեցող իրադարձությունների էությունը և ծագման պատճառները: Սրա հիմնավորման առաջին փորձերը նկատվում են Պոլիբիոսի, Տիտոս Լիվիոսի, Տակիտոսի և այլ ներկայացուցիչների մոտ: Վաղ քրիստոնեական դարաշրջանի մտածողներ Ավգուստինոսի, Եվսեբիոսի, Ագաթանգելոսի աշխատություններում մի կողմից նկատում ենք աստվածաբանական

քարացածության հաղթահարում, իսկ մյուս կողմից, զուտ աստվածաբանական հայացքների գերակշռություն, որոնց ազդեցությունը պահպանվել է շուրջ մեկ հազարամյակ:

Միայն վերածննդի դարաշրջանում /15-17-րդ դ.դ./ կրոնական սխոլաստիկան առաջին անգամ քննադատության է ենթարկվել և առանձին մտածողներ փորձեր են կատարել պատմական իրողությունները բացատրել աշխարհիկ մտածողության սկզբունքներով: Սակայն նրանց առավելապես հուզել են գեղեցիկի, մարդու պրոբլեմները և ոչ հասարակության զարգացման ընդհանուր հարցերը:

Հետայսու մեթոդաբանության հարցերն առանձնահատուկ տեղ են գրավել բնափիլիսոփայական և փիլիսոփայական գիտելիքների համակարգում:

Սկսած 17-րդ դարի փիլիսոփաներ Ֆ. Բեկոնից և Ռ. Դեկարտից գիտական ճանաչողության մեթոդների տեսական հիմնավորումն իր առավել զարգացումն է ստացել:

Ռ. Դեկարտը դատողություններ անելով աշխարհի մասին, այն համեմատել է նուրբ կառուցվածքով իսկայական մեքենայի հետ և հանգել այն հետևության, որ եթե աշխարհը մեխանիզմ է, ապա իմացությունը պարզ նախահիմքից աշխարհի մեքենայի ստեղծման որոշակի տարբերակ է: Հետևաբար նա մեթոդը համարում է կառուցողական գործիք:

18-րդ դարի Ֆրանսիացի լուսավորիչներ Վոլտերը, Դիդրոն, Ռուսոն, Մոնտեսքյոն բանական մտածողության դիրքերից քննադատել և հակադրվել են պատմության կրոնա-աստվածաբանական բացատրությանը:

Այս հայացքներն ամբողջական տեսք են ընդունել Վոլտերի «Պատմության փիլիսոփայություն» աշխատության մեջ: Վոլտերը պատմությունը դիտել է ոչ թե աստծո կամքի արտահայտություն, այլ մարդկանց ստեղծագործության արդյունք:

Գիտական մեթոդաբանության մշակման տեսանկյունից կարևորվում է Դ. Դիդրոյի կողմից աշխարհի ճանաչելիության գաղափարի հիմնավորումը:

Պատմական իմացաբանության բնագավառում որոշակի ներդրում ունի իտալացի փիլիսոփա, պալատական պատմիչ Ջ. Վիկոն: Դեռևս 18-րդ դարի սկզբին նա հիմնավորում է պատմական գործընթացի օբյեկտիվությունը և բանավիճելով Ռ. Դեկարտի հետ, պնդում է, որ պատմագիտությունը սոսկ մարդկանց սեփական արժանիքների գնահատականն է:

Ջ. Վիկոն ժողովուրդների պատմությունը բաժանում է երեք դարաշրջանների: Այն է՝ աստվածային /առանց պետականության, քրմերի ենթակայու-

թյան տակ/, հերոսական /ազնվական պետություն/ և մարդկային / ժողովրդավարական հանրապետություն կամ ներկայացուցչական միապետություն/:

Ըստ Վիկոյի, աստվածային դարաշրջանը մարդկության մանկությունն է, որում անհատը գտնվում է կրոնական պատկերացումների ազդեցության տակ: Հասարակական կարգի պահպանումն իրականացվում է աստծո հանդեպ վախի ներշնչմամբ: Այստեղ օրենքի դեր են կատարում միասփիզմը, թեոլոգիան:

Հերոսների դարաշրջանը մարդկության երիտասարդությունն է, արիստոկրատների իշխելու ժամանակաշրջանը, որն աչքի է ընկնում սոցիալական դաժան պայքարով, և իշխում է քաղաքացիական արդարության ոգին, օրենքները նպատակամղված են պատրիկների մասնավոր շահերի պաշտպանությանը:

Մարդկային դարաշրջանը հասունությունն է, ուր իշխում է իրավահավասարության սկզբունքը: Մարդիկ առաջնորդվում են բնական արդարության սկզբունքով և համախմբվում ազատ հանրապետություններում, ուր գործում է մասնավոր շահը հասարակական ու պետական շահերին զուգակցելու սկզբունքը:

Զ. Վիկոյի համոզմամբ ժողովուրդներն անցնելով զարգացման այս երեք փուլերը կրկին վերադառնում են նախնական աստիճանին՝ վայրենությանը, որից նորից սկսվելու է վերընթաց զարգացումը:

Սրանով նա փորձել է հիմնավորել պատմական շրջապտույտի տեսությունը, գտնում է, որ յուրաքանչյուր բոլորաշրջան ավարտվում է տվյալ հասարակության համընդհանուր ճգնաժամով և փլուզումով: Ըստ Վիկոյի, բոլոր ժողովուրդները անխուսափելիորեն անցնում են զարգացման երեք փուլերը: Այն է՝ զարթոնք, ծաղկում, անկում: Միաժամանակ, նրա մոտ նկատվում է վերապահում ժողովուրդների զարգացման աստիճանները «բոլորաշրջանին» հանգեցնելու տարաժամկետության հարցում:

Այս գաղափարները իրենց հետագա զարգացումն են ստացել գերմանացի լուսավորիչ Ի. Հերդերի աշխատություններում: Նա լինելով Վոլտերի և Դիդրոյի ժամանակակիցը, համամիտ է նրանց հակակղերական հայացքներին, սակայն տարակարծիք է պատմության գնահատման հարցերում: 1784-1791 թականներին գրված իր «Դատողություններ պատմության փիլիսոփայության վերաբերյալ» բազմահատոր աշխատությունում, Ի. Հերդերը պատմությունը դիտում է որպես բնության զարգացման տրամաբանական շարունակություն: Ըստ նրա, ամեն մի ժողովրդի պատմություն, անկախ նրա

հասարակական գնահատումից, հանդիսանում է համաշխարհային պատմության անքակտելի մասը:

Պատմության մեթոդաբանության ամբողջական տեսություն են մշակել գերմանական դասական փիլիսոփայության ներկայացուցիչները: Նրանք ասպարեզ իջնելով ֆրանսիացի և գերմանացի լուսավորիչներից ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո, պատմության ըմբռնման վերաբերյալ մշակել են նախորդներից հիմնովին տարբերվող տեսություններ:

Ի. Կանտը պատմությունը դիտում է զուտ բանականության արտահայտություն:

Գերմանացի փիլիսոփան պատմությունը տեղափոխելով բարոյագիտության աշխարհի պատմական գործընթացների էությունը համարում է անճանաչելի:

Ի. Կանտը, ըստ էության, առաջինն է հիմնավորել բախումների դերը հասարակական կյանքում: Ըստ նրա, միայն հակադիր ուժերի թշնամանքի և բախման շնորհիվ է հնարավոր մարդկային ցեղի գերագույն խնդրի իրականացումը, այն է՝ համընդհանուր իրավական, քաղաքացիական հասարակության ստեղծում:

Ի. Կանտը փորձում է այս խնդրում ցուցաբերել ավելի լայնախոհ մոտեցում: Նա պնդում է, որ առաջադիմության հիմնական պատճառը հասարակությունը բզկտող ներքին հակամարտություններն են ու պայքարը: Հետևաբար նա դուրս է գալիս ազգային նեղ շրջանակներից և պատմությունը դիտում համաշխարհային պատմության տեսանկյունից: Ի. Կանտը միաժամանակ ընդգծում է նաև պետությունների միջև հավիտենական խաղաղության հաստատման կարևորությունը: Նա, չնայած հասարակական գործընթացներում գերազնահատել է բախումների դերը, միաժամանակ բացառել է հասարակության զարգացման բնականոն ընթացքը բռնի եղանակով փոխելու հնարավորությունը: Նա շատ հաճախ բերում է կայսր Վիլհելմ առաջինի խոսքերը: Վերջինս ահաբեկված Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխությունից, շարունակ կրկնում է. «արեք ինչ ուզում եք, մտածեք ինչի մասին կամենում եք, միայն թե հնազանդվեք»:

Գերմանացի փիլիսոփա Ի. Ֆիխտեն համգում է բացարձակ «ես»-ին, որը ինքնին ստեղծում է պատմությունը, արարում աշխարհն իր դրսևորումներով: Ըստ նրա, այն սկզբնական «մաքուր» բանականության անգիտակից տիրապետության վիճակից, իր ժամանակաշրջանին հատուկ համընդհանուր անկման և ալլասերման ուղիով անցնում է գիտակցված բանականության հաստատման:

Դասական փիլիսոփայության ականավոր ներկայացուցիչ Գ. Յեզեյի պատմափիլիսոփայական հայացքներում նկատվում է Ի. Ֆիխտեի ազդեցությունը: Գ. Յեզեյը պատմությունը ամբողջությամբ վերցրած ներկայացնում է որպես համաշխարհային ոգու առաջադիմություն, որը ծավալվում է որպես միմյանց փոխարինող առանձին ժողովուրդների ինքնահաստատման պատմական պրոցես: Ուշագրավ է համաշխարհային պատմության հիմնավորման հեզելյան գաղափարը: Նա այն ներկայացնում է որպես պատմական դարաշրջանների հերթափոխման օրինաչափ պրոցես: Ըստ Յեզեյի, համաշխարհային պատմությունն առեւելի հոսք է, որն ունենալով իր առանձին ճյուղավորումները, ընթանում է առաջադիմության ընդհանուր մայրուղիով: Նա առանձնահատուկ ծնով ընդգծում է, որ «Համաշխարհային պատմությունը պրոցես է, որը պետք է ճանաչվի որպես անհրաժեշտություն»⁷: Միաժամանակ Յեզեյը պնդում է, որ պատմական զարգացումը համաշխարհային ոգու կանխորոշման, և՛ ոչ մարդկանց պրակտիկ գործունեության արդյունք է:

19-20-րդ դ.դ. եվրոպական պատմափիլիսոփայական մտքի վրա մեծ ազդեցություն է թողել Ֆ. Հեյլինգը: Նա պատմական ճանաչողության հիմնական միջոց է համարում ինտուիցիան: Չնայած Հեյլինգի այս մեթոդն ընդունել են շատ հետևորդներ, սակայն այն չի վերածվել պատմական պրոցեսների բացատրության համապարփակ տեսության մշակման միջոցի:

Պատմության իմացաբանության հարցերի քննարկմանը ուշադրություն է դարձրել նաև Լ. Ռանկեն: Նրա հայացքներին բնորոշ է պահպանողականությունը: Նա զարգացնելով զուտ փաստի գաղափարը, պատմական փաստերը ձերբազատել է տեսական ընդհանրացումներից:

19-րդ դարի կեսին պատմական իմացաբանության ամբողջական տեսության մշակման հիմք են ծառայել նախորդ դարաշրջանների մտածողների առաջադրած հիմնադրույթները: Սակայն պատմագիտության իմացաբանական տեսության մշակումը դյուրին չի եղել: Այն ճանաչված գիտնականների սերունդների որոնումների արդյունք է:

Պատմության մեթոդաբանության շարունակական ուսումնասիրության հիմքը դրել է գերմանացի պատմաբան Ի. Դրոյզեն: Այս ասպարեզում նա հավաքել է փաստական հարուստ նյութ, որը հիմք է ծառայել համալսարանական դասընթացի մշակման համար: 1857-1883թ.թ. նա Բեռլինի համալսարանում մեթոդաբանության հատուկ դասախոսություն է կարդացել ուսանողության և բուհի աշխատողների համար: Փաստական նյութերի և գիտական վերլուծության զուգակցմամբ գերմանացի պատմաբանը հրա-

տարակել է ամբողջական աշխատություն, որն առաջին փորձն է պատմության մեթոդաբանության մշակման ասպարեզում:⁸

Վ. Վինդելբանդը, Գ. Ռիկերտը, Մ. Վեբերը շարունակել են Ի. Դյուգենի պատմության մեթոդաբանության դրույթների մշակման ուղղությամբ կատարած աշխատանքները: Նրանք հիմնավորել են պատմության, որպես գիտական իմացության առանձնահատուկ ձևի գաղափարը: Գերմանացի գիտնականների կողմից բարձրացվել է մեթոդաբանության հիմնական, այն է ճանաչողության սուբյեկտի /պատմաբանի/ և օբյեկտի /ուսումնասիրվող պատմական իրականության/ փոխհարաբերության հարցը:

Վ. Վինդելբանդը գտնում է, որ ի տարբերություն բնական գիտությունների, որոնք ուսումնասիրում են ընդհանուրը, կրկնվողը, օրինաչափը իրականության մեջ, պատմական գիտությունը գործ ունի եզակի, բացարձակ, անկրկնելի իրադարձությունների հետ:

Մ. Վեբերը, Ռիկերտի և Դիլթեյի հետ մշակել է նախնական գաղափարի տեսությունը, որն ուղղված է հետազոտական գործունեության հիմք հանդիսացող երևույթների կրկնությունն օբյեկտիվ օրինաչափություն ընդունելու սկզբունքի դեմ:

19-20-րդ դ.դ. հանգուցակետում, չնայած որոշ տարակարծություններին, պատմական իմացության առանձնահատկություններն ուսումնասիրող եվրոպացի գիտնականների այս սերնդի ջանքերի շնորհիվ մեթոդաբանությունը դարձավ հատուկ ուսումնասիրության առարկա:

19-րդ դարի կեսերին տեսական անգիջում պայքար է ծավալվել համաշխարհային պատմության զարգացման օրինաչափ բնույթի ընդունման, կամ ժխտման հարցի շուրջ: Բանավեճերի արդյունքը եղավ բազմաթիվ փաստերի համակարգումն ու հիմնավորումը, նրանց միջև պատճառահետևանքային կապերի բացահայտումը, որը և խթանեց պատմագիտության հետագա զարգացմանը:

Հենց այս ժամանակաշրջանում էլ լույս են տեսնում համաշխարհային պատմության բազմահատոր, սովորածավալ աշխատություններ:

19-րդ դարի կեսին Արևմուտքի պատմափիլիսոփայության մեջ իշխել է ռոմանտիզմը: Այն համընդհանուր պատմության տեսությանը հակադրել է ազգային գաղափարախոսությունը, որի հիմքում ընկած է այս կամ այն ժողովրդի ազգային եզակիության գաղափարը: Պատահական չէ, որ այս սկզբունքով առաջնորդվող պատմաբաններ Կ. Բոլնը, Ժ. Տիբոնը, Կ. Սավինին մարդկային պատմությունը դիտում են տարբեր ժողովուրդների կենսագրության, բարքերի, սովորույթների, իրավական հարաբերություն-

ների հանրագիտարան: Այս գաղափարների տրամաբանական շարունակությունը տեսնում ենք Թ. Կառլեյլի մոտ, որը պատմությունը ներկայացնում է որպես «միջին խավից» վեր կանգնած հերոսների հաղթարշավ:

Տարբեր հետազոտողների կողմից պատմությունը դիտվել է ոչ թե որպես իրադարձությունների ամբողջական շղթա, այլ առանձին խոշոր գործիչների կամքի արտահայտություն: Նրանց կողմից պատմառաջատարները կապը կամ ընդհանրապես չի քննարկվել, կամ էլ մակերեսորեն է շոշափվել:

Կ. Յասպերսը պատմական իրականությունը համարում է անկրկնելի: «Եթե մենք պատմությունը քննենք ընդհանուր օրինաչափությունների տեսանկյունից, ապա երբեք չենք կարող հաղորդակցվել իրական պատմությանը, քանի որ պատմությունը անվերապահորեն ընդունելի անհատական մի բան է»⁹ - պնդում է նա: Կ. Յասպերսի այս գաղափարը ժխտում է հասարակական ամենաբարդ երևույթները միմյանց կապակցող պատմականության մեթոդը: Նրա փիլիսոփայական հարուստ ժառանգությունը գնահատելով հանդերձ, չպետք է մոռանալ վերոհիշյալ մեկնակետի վիճահարույց լինելն արդի պատմագիտության մեթոդաբանության տեսանկյունից: Պատմականությունից հրաժարվելը կնշանակի պատմությունը դիտել ճանաչողության համար անհասանելի, անըմբռնելի, եզակի իրադարձությունների ամբողջություն:

Պատմական գիտելիքների ճշմարտացիության ստուգման և ապացուցման հնարավոր ուղիներից մեկը պատմառաջատարներին անհրաժեշտ կապերի, պատմական այս կամ այն օրինաչափության բացահայտումն է:

Գերմանացի փիլիսոփա Է. Հուսեռլը, որի գաղափարները մեծ ազդեցություն են ունեցել Արևմուտքի 20-րդ դարի հասարակական-քաղաքական մտքի վրա, պատմական զարգացումը ներկայացնում է իբրև պատմության մեջ ի սկզբանե տրված «թաքնված բանականության», «մտքի» անվերջ ծավալում: Ուստի, անցյալի և ներկայի հասարակական զարգացման բոլոր գործընթացները և դիաբախումները ներկայացվում են որպես հոգևոր, առավելապես փիլիսոփայական պրոբլեմներ:

Գերմանացի գիտնականը տվյալ դեպքում «փիլիսոփայական» բառին տալիս է լայնիմաստ նշանակություն, այն վերագրելով տարբեր կենսա-դիրքորոշումների, մտածելակերպերի և վարվելակերպերի բախմանը:

Փաստորեն Է. Հուսեռլը վերլուծության և ճանաչողության այս կամ այն մեթոդին վերագրում է համընդհանուր նշանակություն:

Պատմական զարգացման հակասություններին բնորոշ վերոհիշյալ

առանձնահատկությունը, որը դրսևորվում է տարբեր կողմնորոշումների, բախումների, մտածելակերպի կոնկրետ ձևերում, Հուսեռլի մոտ ոչ թե պարզապես ֆենոմենոլոգիական վերլուծություն է, այլ՝ պատմական զարգացման սկզբունք, օրենք: Ավելին, Է. Հուսեռլը հանգում է այն հետևության, որ փիլիսոփայությունը հասարակական ճգնաժամային բոլոր իրադրությունների լուծման գլխավոր միջոց է: Ելնելով այս ամենից, նա քննադատում է նոր ժամանակի փիլիսոփայությունը, գտնելով, որ արդի փիլիսոփայությունը նեղացրել է իրականության շրջանակները, այն նույնացրել գիտական ճանաչողությանը: Մինչդեռ նշում է Հուսեռլը, «ճանաչողությունը, եթե մենք այն վերցնենք իր ողջ ընդգրկումով, ներառյալ բանականը և ոչ բանականը, հայեցողականը և ոչ հայեցողականը և այլն, ներառում է բանախոհության ամբողջ ոլորտը»:¹⁰ Ըստ Է. Հուսեռլի ճանաչողության մասին նոր ուսմունքը հիմք պետք է ընդունի «ամենից էականի սահմանազատումը, այն է իդեալականի խիստ անջատումն իրականից»: Ծշարտությունները, մասնավորապես տրամաբանական, Հուսեռլը վերագրում է իդեալական ոլորտին, որը նրա արտահայտությամբ չունի մարդկային, ժամանակային գոյություն և առհասարակ օժտված չէ գոյության իրավակացությամբ:

Է. Հուսեռլը փորձում է ժխտել իրականի և իդեալականի, իրական զարգացման և ծշարտությունների աշխարհի միջև գոյություն ունեցող ամեն մի կապի դրսևորում: Նա ճանաչողության տեսության համար չի ընդունում գործունեության և պատմականության սկզբունքների առաջնայնությունը, գտնելով որ զուտ ֆենոմենոլոգիական ուսմունքի մեջ պետք է դեն նետվի գործունեության մասին միտքն անգամ, պետք է հաղթահարվի «գործունեության ֆետիշիզմը»:¹¹

Է. Հուսեռլը շեշտը դնում է ծշարտության ակնհայտության, ինքնաբացահայտման մոմենտների վրա: Չնայած որոշակի հակասականությանը, հեղինակը ֆենոմենոլոգիայի գլխավոր խնդիրը համարում էր ճանաչողության /և մտածողության/ էության և կառուցվածքի բացահայտումը, նրա առարկայական կապերի որոշումը: Է. Հուսեռլի բարձրացրած տեսական իմացաբանական հարցադրումները լիարժեք լուծում չէին կարող ստանալ ֆենոմենոլոգիայի մեթոդի կիրառման դեպքում, քանի որ հենց հեղինակի խոստովանությամբ փիլիսոփայական վերլուծության «սկզբնաղբյուրը և գլխավոր հանգուցակետը» դառնում են «զուտ սուբյեկտիվության միմչև այժմ բոլորովին անծանոթ թագավորությունը և տրանսցենդենտալ /այսինքն հոգեկան և ֆիզիկական իրականությունները - Ս. Հ./ հարցադրումների

անվերջական ոլորտը»¹²: Է. Հուսեռլն այս տեսակետը փորձում է տարածել նաև պատմական իմացաբանության խնդիրների քննարկման վրա:

19-րդ դարի սկզբին ձևավորված մարքսիստական պատմափիլիսոփայական միտքը խոհեմորեն որդեգրեց գերմանական դասական փիլիսոփայության և ֆրանսիական ուտոպիական սոցիալիզմի հոգևոր արժեքները:

Մարքսիստ տեսաբանները, հիմք ընդունելով հասարակության զարգացման համընդհանուր օրենքները, տվեցին հասարակական-տնտեսական կացութաձևի կատեգորիայի սահմանումը: Հասարակության պատմական տիպ, որը հիմնված է որոշակի արտադրանական վրա և հանդես է գալիս իբրև մի նոր աստիճան մարդկության առաջադիմական զարգացման մեջ նախնադարյան համայնական հասարակարգից սկսած, ներառյալ ստրկատիրական հասարակարգը, ֆեոդալիզմը և կապիտալիզմը, մինչև կոմունիստական ֆորմացիան:

Անկախ այն բանից, թե վերջինս որքանով է արտահայտում երևույթների ստույգ իսկությունը, մարքսիստական մեկնակետը խթանեց տեսության զարգացմանը, ասպարեզ եկան այդ հաստատող կամ ժխտող տեսակետներ:

Պատմաբանների, փիլիսոփաների և այլ մտածողների նախորդ սերունդների կողմից հսկայածավալ գիտական աշխատանքներ են տարվել քննադատաբար վերլուծելու և իմաստավորելու մարդկության անցած պատմական ուղին:

Ակնհայտ են 18-19-րդ դարերի հայկական և համաշխարհային պատմափիլիսոփայական մտքի նվաճումները հասարակական զարգացման օրինաչափությունները բացահայտող տեսական դրույթների մշակման առումով: Ըստ ամենայնի գնահատելով նախորդ մտածողների ձեռքբերումները, հարկ է ընդգծել, որ պատմության հարցերը քննության առնելիս նրանք չկարողացան բարձրանալ համակարգված տեսական բացատրության: 19-րդ դարի վերջին պատմական գիտությունը հասնում է իր զարգացման բարձր աստիճանին: Համակողմանիորեն քննության են առնվում պատմության տարիներ շարունակ հակասական գնահատությունների արժանացած կնճռոտ պրոբլեմները, պատմագիտության մեթոդաբանության հիմնահարցերի մշակման փորձեր են արվում հետազոտական միտքը դնելով գիտական հողի վրա: Իսկ 19-20-րդ դարերի հանգուցակետում այն Արևմուտքի, հատկապես գերմանական, պատմափիլիսոփայական մտքի առաջնահերթ խընդիրներից է դառնում, որը պայմանավորված էր հնագիտական խոշոր հայտնագործություններով և փաստական նյութի հարստացմամբ: Հին աշխարհի պատմության ուսումնասիրությունը դրա շնորհիվ դառնում է ավելի առար-

կայական և հավաստի:

Ղեռնա 1960-80-ական թվականներին նկատվել է գիտնականների տարակարծությունը պատմական գործընթացների գնահատումներում և ի հայտ են եկել մի շարք գիտական ուղղություններ, որոնք փորձել են համագամանորեն բացատրել հասարակության պատմության հիմնահարցերը:

Այսպես, 1960-70-ական թվականներին Արևմուտքի պատմափիլիսոփայության մեջ լայն տարածում են ստանում մարքսիզմը ժխտող տեսություններ: Արևմուտքի տեսաբանները փորձել են հիմնավորել այն գաղափարը, որ պատմությունը ոչ թե հասարակության օրինաչափ զարգացման գործընթաց է, այլ պատմաբանի սուբյեկտիվ մտահայեցողության արդյունք: Այս մոտեցումով նեոկանտականները նվազեցնում են ճանաչողության դերն ու նշանակությունը պատմագիտության մեջ: Նրանք պնդում են, որ պատմագիտության հիմնական խնդիրը ոչ թե որոշակի օրինաչափությունների բացահայտումն է, այլ սոսկ առանձին փաստերի նկարագրությունը:

Նույնատիպ տեսակետ են զարգացնում պրագմատիստները՝ պատմությունը դիտելով որպես միմյանցից անջատ փաստերի կույտ: Առավել ծայրահեղ տեսակետի են էկզիստենցիալիստները, ըստ որի պատմությունն անհատական բազմապիսի ճակատագրերի հանրագումար է:

Պատմագիտության տեսության դերի նսեմացման փաստարկներից մեկն էլ այն է, որ բոլոր դեպքերում առանց հիմնադրույթների մշակման, ամենակարող ժամանակը կտա բոլոր հանգուցալուծումների բանալին: Ժամանակը ինքնին, առանց որոշակի մոտեցումների մշակման, չի կարող տալ պատմության առաջադրած և ոչ մի հարցադրման ստույգ պատասխանը:

Իրավացի է Սոֆոկլեսը, երբ պնդում էր, թե ժամանակը բացահայտում է յուրաքանչյուր քողարկվածը և քողարկում՝ բացահայտվածը:

20-րդ դարի սկզբին ձևավորվել են հասարակության զարգացման օրինաչափությունները բացահայտող ուսմունքներ, ինչպես նաև մշակվել զարգացման առաջատար միտումները կանխորոշող նոր տեսություններ: Համապատասխանաբար փոփոխության է ենթարկվել նաև պատմագիտության գիտական հասկացությունների ապարատը: Պատմափիլիսոփայական բնագավառի մտածողներն առանձին դրույթների համադրումից անցնում են գրված սովորածավալ ուսումնասիրությունների քննադատական վերլուծությանը:

20-րդ դարի կեսից պատմագիտության զարգացմանը զուգահեռ, փոփոխության են ենթարկվել նաև պատմական երևույթների ճանաչողության և իմաստավորման մեթոդները:

4. Պոպերն իր «Բաց հասարակությունը և նրա թշնամիները» աշխատության մեջ հանդես է եկել քաղաքական և տեսական այն մեկնաբանությամբ, որ հասարակության մասին տեսական գիտելիքը կարելի է համարել գիտական միայն այն դեպքում, եթե վերջինս ենթակա է հիմնավոր ժխտման կամ ֆալսիֆիկացիայի:

Կարելի է համաձայնվել 4. Պոպերի այն տեսակետին, որ գիտելիքներն իրենց բնությո՞վ վարկածային են, հետևաբար միշտ չէ, որ կարող են լինել անսխալ, ուստի հերքելի են: Բնականաբար, գիտական վերլուծության ժամանակ նախընտրելի է լինել համարձակ, ձեռնպահ մնալ պահպանողականությունից, առաջադրել նոր տեսություններ և զգուշավոր լինել վերջիններիս պրակտիկ կիրառման հարցում:

Պատմագիտությունը, որպես պատմական գիտելիքների ամբողջական համակարգ, ձևավորվել է հասարակական մյուս գիտությունների՝ փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի փոխազդեցության գործընթացում:

Մեր կարծիքով մեթոդաբանության համար հիմք կարող է ծառայել պատմագիտության հարցերի փիլիսոփայական իմաստավորումը, որն առաջին հերթին հանգում է հետազոտության մեթոդներին, այն է՝ երևույթների տարածաժամանակային դիտարկումը, ընդհանրացումը, ծագման պատճառների բացահայտումն ու հետևանքների կանխատեսումը:

Կոնկրետ ուսումնասիրությունների ժամանակ նշված մեթոդների կիրառումը ենթադրում է ընդհանրացման յուրօրինակ միջոցների և դեպի կոնկրետը տանող ուղիների որոնում և բացահայտված նոր տվյալների ինդուկտիվ ընդհանրացում:

Փիլիսոփայությանը բնորոշ է երևույթների շատ հաճախ առաջին հայացքից անտեսանելի թվացող ներքին կապերի բացահայտումը, որով իսկ դրանք դառնում են բացատրելի և կառավարելի:

20-րդ դարի երկրորդ կեսից պատմական իրադարձությունների ուսումնասիրությունն առավելապես իրականացվում է նեղ մասնագիտական շրջանակներում:

Պատմական ուսումնասիրության հիմնական ոլորտ են դառնում քաղաքականը, տնտեսականը, մշակութայինը, ռազմականը և այլն:

Այսպիսով, պատմության գիտական ուսումնասիրության հիմնադրույթների մշակման փորձը դարերի ընթացքում գիտությունների զարգացմանը զուգընթաց ձևավորվել է որպես պատմության գիտական մեթոդաբանություն:

Պատմական փորձի ուսումնասիրության հիմքի վրա պատմագիտության

մեթոդաբանական հարցերի տեսական վերլուծությունը հնարավորություն կտա պատմական բնույթի աշխատություններում առաջ քաշել նոր դրույթներ և կատարել տեսական հիմնավոր ընդհանրացումներ:

Պատմության մեթոդաբանության օգնությամբ հնարավոր է դառնում լիովին բացահայտել պատմագիտության սոցիալական ֆունկցիաները, որոնք երկուսն են՝ իմացաբանական-ստեղծագործական, որն օրգանապես շաղկապված է հասարակական առաջադիմության տեսության հետ և դաստիարակչական, որը որոշակի գիտելիքների շնորհիվ նպաստում է աշխարհայացքի ձևավորմանը:

Փորձը ցույց է տալիս, որ իմացության ցանկացած մեթոդ, որքան էլ այն լինի խորը և գիտական, չի կարող համապարփակ համարվել: Հետազոտական խնդիրների արդյունավետ լուծման նպատակով հարկ է լինում կիրառել քննարկվող պրոբլեմների էությանը համապատասխանող տարբեր մեթոդներ: Հետևաբար, ցանկացած մեթոդի կիրառումը պահանջում է լայնախոհություն:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ պատմագիտության մեթոդաբանությունը սերտորեն առնչվում է փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և մի շարք այլ գիտությունների մեթոդաբանական խնդիրներին: Ուստի նպատակահարմար է պատմության իմացաբանության հարցերի քննարկումը ներկայացնել փիլիսոփայական մտքի զարգացման ընդհանուր ֆոնի վրա:

Վերոհիշյալ մոտեցումներից ելնելով, կարելի է հետևություն անել, որ պատմական զարգացման գործընթացները, չնայած երբեմն իրենց թվացյալ «անկախության», փոխկապակցված են և կազմում են համաշխարհային պատմության բաղկացուցիչ մասը: Ուստի կասկածելի է այն մտածողների ջանքերի արդյունավետությունը, որոնք փորձում են պատմական երևույթները վերլուծել անջատ-անջատ, և ոչ համաշխարհային ընդհանուր գործընթացների շրջանակներում: Միայն մասնակիի և ընդհանուրի համակցությամբ են պատմական գործընթացները ճանաչելի և հիմնավոր վերլուծելի ու դասակարգելի: Ուստի, պատմական հետազոտություններում անհրաժեշտաբար ընդհանրացվում է հումանիտար գիտությունների տեսության մեթոդների կիրառման հայրենական և համաշխարհային փորձը:

Հայ մտածողների խնդիրն է հայրենական պատմագիտությունն ինտեգրել համաշխարհային գիտության անդաստանում ընթացող պրոցեսներում:

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԵՏԱՁՈՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԹՈԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ**

Մեթոդաբանական առումով տարբերակում ենք գիտելիքի էմպիրիկ և տեսական մակարդակներ: Առաջին դեպքում, որպես կանոն, գործ ենք ունենում երևույթի նկարագրության, իսկ երկրորդում՝ պատճառահետև-վանքային կապերի բացահայտման հետ:

Ակնհայտ է, որ պատմական իրադարձությունները գտնվում են պատճառահետևանքային փոխադարձավորվածության մեջ և ինչպիսի բնույթ ու մասշտաբներ էլ կրեն ու ձեռք բերեն, իմաստավորվում են տվյալ հասարակության տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական հարաբերությունների ամբողջության մեջ: Այստեղից բխում է մեթոդաբանության, որպես պատմական հետազոտության և իմացաբանության համակարգված սկզբունքների միասնության ըմբռնումը:

Ինչպես իրավագիտոսն նկատել է Կ. Միրունյանը, ներկայումս ստեղծված մեթոդաբանական, արժեքաբանական և իմացաբանական բարդ իրավիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է.

ա/ Դեռևս իր ազդեցությունը չկորցրած մարքսիստական մեթոդաբանության «վերամոտրոգում», հատկապես այն ուղղելով վերջինիս ծայրահեղ գաղափարա-քաղաքական միտումների և սուր անկյունների հարթեցմանը:

բ/ Ներկայումս, այդ թվում և արևմուտքում, գոյություն ունեցող բազմաթիվ մեթոդաբանական համադրություններից որևէ մեկի ընտրություն:

գ/ Առկա մեթոդաբանությունների հիման վրա նոր մեթոդաբանական համակարգի ստեղծում:

դ/ Ազգային մտքի և մշակույթի պատմության ուսումնասիրության սեփական մեթոդաբանական հիմքերի մշակում:¹

Գիտական իմացության տեսանկյունից թվում է, թե այս մոտեցումներն իրարամերժ են: Մինչդեռ, մարքսիստական մեթոդաբանության և ներկայումս գոյություն ունեցող արևմտյան մեթոդաբանական համադրությունների համակողմանի քննական վերլուծությունը հիմնավոր եզրահանգումների, նոր մեթոդաբանության մշակման օբյեկտիվ հիմք է ստեղծում:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Կ. Միրունյանը պատմափիլիսոփայական իր հետազոտություններում առաջնորդվում է գ/ և դ/ կետերում

նշված հիմնադրույթներով:

Առավել կարևոր է հայ պատմափիլիսոփայության համակողմանի և խորը քննությունը բովանդակությամբ հարուստ և ընդգրկուն փաստական նյութերի և նոր մոտեցումների հիման վրա:

Պատմագիտության տեսական դրույթների մշակման, հետազոտությունների ճանաչողական դերի բարձրացման ելակետ է պատմագիտության հիմնադրույթների և կատեգորիաների իմացությունը:

Իրադարձությունների օբյեկտիվ կապերի և զարգացման մեխանիզմի բացահայտումը հետազոտողին կտա հիմնավոր հետևությունների և եզրահանգումների հնարավորություն: Դա հիմնավորվում է պատմական իրադարձությունների վերլուծությամբ: Մենք ականատես ենք եղել, թե ինչպես ներքին հակասությունների և արտաքին գործոնների ազդեցությունը հանգեցրին ձևավորված և կենսունակ օրգանիզմի՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը: Չնայած ներքին լարվածությանը, սպառազինությունների մրցավազքին, չի կասեցվել քաղաքաշինության, գյուղատնտեսության մեքենայացման, մշակույթի վերանորոգչական աշխատանքների վերելքը: Նոր թափ է ստացել կրթության, գիտության զարգացումը: Դրական լուծում են ստացել սոցիալական ոլորտի մի շարք կարևոր խնդիրներ:

Այսպիսով, վերը նշված մոտեցումը կարող է օգնել բացահայտելու քաղաքական, տնտեսական, սոցիալ-հոգեբանական այն գործոնները, որոնք հանգեցրին նախկին համակարգի փլուզմանը:

Նույն տրամաբանությամբ կարելի է բացատրել հասարակական խոշոր ցնցումները, հատկապես՝ հեղաշրջումները և հեղափոխությունները:

Գիտական ճանաչողությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ կոնկրետ երևույթների վերլուծության ժամանակ անհրաժեշտ է կիրառել նաև պատմականի և տրամաբանականի միասնության սկզբունքը:

Պատմական երևույթների տեսական հիմնավորման համար կարևորվում է նաև անհրաժեշտության և պատահականության, հնարավորության և իրականության, փոխհարաբերության դիալեկտիկայի ըմբռնումը:

Անկասկած, այստեղ առկա է պատմագիտության ոլորտը փիլիսոփայության ներթափանցման որոշակի պարտադրվածություն: Սակայն տրամաբանական կլիմի վերը նշված փիլիսոփայական մոտեցումները կիրառել նպատակային՝ այն է պատմագիտության հարցի քննության ժամանակ դրանք դիտել որպես ճանաչողության զարգացում երևույթից դեպի էություն, արտաքինից դեպի ներքին:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ փիլիսոփայության սկզբունքների

կիրառումը հնարավորություն է տալիս համակողմանիորեն քննության առնելու պատմական փաստերը, բացահայտելու դրանց ներքին կապերը, երևույթների ծագման ու առաջացման պատճառներն ու հետևանքները և միաժամանակ նախադրյալներ ստեղծում պատմական զարգացման հնարավոր ուղիների կանխատեսման համար: Այստեղ մեծանում է նաև պատմական ճանաչողության հետ առնչվող հիմնախնդիրների փիլիսոփայական իմաստավորման դերը: Այս դեպքում, մեթոդոլոգիական սկզբունքների համաձայն, գիտելիքները վերածվում են ճանաչողության ուղեցույցի՝ հանդես գալով գործողության համապատասխան ծրագրերի ձևով:

Փիլիսոփայական որոշակի դրույթների, սկզբունքների հիման վրա կարելի է մշակել պատմության մեթոդաբանության խնդիրները բնութագրող գիտական խայեցակետ:

Պատմագիտական ուսումնասիրությունների ճանաչողական արժեքն առավելապես պայմանավորված է վերջինիս մեթոդաբանական խնդիրների լուծմամբ: Պատմական ճանաչողությունն արտացոլում է հասարակական զարգացման օբյեկտիվ ընթացքը, խստիվ պահպանելով ժամանակագրական հաջորդայնությունը:

Տեսությունը և գիտական ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը այն հիմնաքարն են, որի վրա կառուցվում է շինությունը և ցույց տրվում պատմական տարբեր իրադարձությունների կապը:

Մեթոդաբանությունը ներառում է գիտելիքների տրամաբանական կառուցվածքի հիմնավորումը, կողմնորոշիչ սկզբունքների մշակումը, ինչպես նաև գիտական տեսությունների ստեղծման, գիտելիքների համակարգված տիպականացման մեթոդների հետազոտությունը:

Պրոբլեմի մշված շրջանակների առնչությամբ առաջնային խնդիր է դարձել գիտելիքների տրամաբանական կառուցվածքի հիմնավորումը, որը և հանգեցրել է մեթոդաբանության՝ որպես գիտության ինքնուրույն ոլորտի ստեղծմանը: Վերջինիս բարձրագույն աստիճանը փիլիսոփայության մեթոդաբանությունն է, որի կողմնորոշիչ սկզբունքները հնարավորություն են տալիս մեթոդաբանական կոնկրետ աշխատանքը կատարել գիտական մակարդակով:

Տվյալ հետազոտության գիտական մակարդակի ապահովողի դերում հանդես է գալիս պատմագիտությունը: Կոնկրետ գիտությունների տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը մշակվում են ոչ միայն փիլիսոփայության, այլև՝ հենց՝ առանձին գիտությունների բնագավառում: Կոնկրետ գիտությունները փիլիսոփայության համար լինելով մասնակի, իրենց հեր-

քին կարող են հանդես գալ որպես մեթոդաբանություն գիտելիքի ավելի մեղ շրջանակների համար: Ինքնըստինքյան մեթոդաբանությունը դառնում է առավել ճկուն և անմիջապես արծագանքում ժամանակակից գիտության հրատապ պահանջներին:

Պատմական ճանաչողությանը բնորոշ են առանձնահատկություններ, որոնցից հատկապես կարևորվում են երկուսը.

Առաջին, պատմական ճանաչողության օբյեկտը վաղ և ոչ հեռու անցյալն իմաստավորող իրադարձություններն են: Ի տարբերություն բազմաթիվ այլ գիտությունների, այստեղ պատմական փորձը միշտ չէ, որ կրկնվում է իր հիմնական և ածանցյալ բոլոր հատկանիշներով, ներքին և արտաքին ուժերի համանման ձգտումներով և նպատակներով, ողջ տարածաշրջանի նույնատիպ իրավիճակով: Ճիշտ է, սոցիալական հարաբերություններն իրենց որոշակի դրսևորումներով հաճախ անցյալից տեղափոխվում են մեր օրերը, որի վկայությունն այն թևավոր արտահայտությունն է, թե պատմությունը մերթ ընդ մերթ կրկնվում է խեղկատակության ձևով: Սակայն դա չի նշանակում, թե կարող է ստեղծվել մի իրավիճակ, որը կդառնա ճանաչողության համար լիարժեք փորձարարական բազա:

Երկրորդ, պատմական իրադարձությունների ճանաչողության գնահատության խնդրում մեծ է արժեքային գործոնի դերը: Կարևորվում է իրադարձությունների, ժամանակի նշանավոր գործիչների, ամբողջությամբ վերցրած, դարաշրջանի օբյեկտիվ գնահատությունը, որն անմիջականորեն պայմանավորված է ինչպես գիտության զարգացման տվյալ մակարդակով, այնպես էլ դեպքերին հետազոտողի մոտեցմամբ և քննական վերլուծությամբ: Նրա գիտական բարեխղճությունը և դարաշրջանի գնահատման չափանիշները զգալիորեն պայմանավորված են հետազոտողի ժամանակաշրջանով և տվյալ հասարակական-քաղաքական մթնոլորտով:

Պատմաբանը զրկված է անցյալն անմիջականորեն դիտարկելու, բայց ոչ հետևանքները տեսնելու հնարավորությունից: Անցյալի և ներկայի միջև առկա է ներքին տրամաբանական, շարունակական կապ: Հետազոտողը փաստորեն գործ ունի անցյալի հետևանքների հետ:

Ներկայի իրողությունները հանդիսանալով անցյալի շարունակությունը, վերառնում են վերջինիս շատ հատկանիշներ: Պատմաբանը, հետազոտության պրոցեսում վերակերտելով անցյալը, փորձում է ներկայի և անցյալի միջև կամուրջ գցել: Ուստի և, ներկայի խորը իմացությունը հիմք է ստեղծում ներթափանցելու անցյալի պատմության մեջ:

Պատմական գիտության առանձնահատկություններից է նաև նրանում

գիտափորձի գրեթե բացակայության դեպքում հեռավոր ու մոտ անցյալի, ինչպես նաև ընթացիկ ժամանակաշրջանի պրոբլեմների հիմնավոր քննությունը գիտական մեթոդաբանության շրջանակներում:

Ինչպես բոլոր գիտությունները, պատմագիտությունը ևս ունի իր ուսումնասիրության առարկան և համակարգման սկզբունքները:

Պատմագիտությունն ուսումնասիրում է անցյալի իրողությունները: Փաստերի քննական վերլուծությունը, համադրումը հնարավորություն է ընձեռում խորը եզրահանգումներ կատարելու, ինչպես նաև բացահայտելու անցյալի և ներկայի փոխկապակցվածության աստիճանը և կանխատեսելու զարգացման հետագա ընթացքը: Քանի որ, սոցիալական զարգացման այս կամ այն կոնկրետ փուլը բացատրելու համար կարևոր նշանակություն ունի անմիջականորեն նախորդող իրավիճակի վերլուծությունը, ուստի անցյալի պատմական փորձն անհրաժեշտ նախապայման է արդի խնդիրների ճշմարիտ, գիտական վերլուծության և սահմանման համար:

Պատմական մոտեցումը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու հասարակական երևույթների իրական բովանդակությունը:

Պատմական իմացության գործընթացում ոչ միայն անցյալն է ազդում ներկայի վրա, ձևավորում որոշակի տեսակետներ, այլ իր հերթին ներկայի մտածելակերպը նպաստում է պատմական իրադարձությունների նորովի իմաստավորմանը: Այսպես, ժամանակակից պատմական գիտելիքները, որոնց հարստացման աղբյուր է անցյալի ժառանգությունը, իրենց հերթին կարող են հաստատել կամ հերքել պատմական փաստերի և իրադարձությունների մասին նախկին պատկերացումները, կամ վերջիններիս տալ նոր մեկնաբանություն, նոր գնահատումներ:

Իրոք, բոլոր դարաշրջաններում անցյալի պատմությունը գրեթե վերաբժեքավորվում է: Նրանում հաճախ նկատվում են նախկինում չիմաստավորված, կամ էլ այլ կերպ գնահատված նոր կողմեր: Այսպես, ԽՍՀՄ-ը հարկադրված էր ընդունել ռուսների կողմից լեհ սպաների գնդակահարության փաստը: Գերմանացիները համծն առան իրենց մեղսագործությունը հրեաների հանդեպ: Առաջին դեպքում երևույթն արժեքավորվեց զուտ բարոյա-հոգեբանական առումով, իսկ տվյալ պարագայում դրան ավելացան նաև գործնական քայլերը. գերմանացիներին պարտադրվեց հրեաներին նյութական փոխհատուցում տալ:

Պատմության գնահատության հարցում ընդհանրապես հաճախ են փոխվում մոտեցումները: Դրանց մի մասը հիմնավոր են, քանի որ նպատակամղված են պատմության օբյեկտիվ ընթացքի վերլուծությանը եզրահան-

գումներ կատարելուն, իսկ որոշ մասն էլ, որոնց համար հիմք են ծառայում առանձին մշանակալից իրադարձությունները, չափազանցված են: Այս առումով դատողությունների համար առատ նյութ է տալիս Եվրոպայում ավատատիրությունից կապիտալիզմին անցման շրջանի պատմափիլիսոփայական մտքի վերլուծությունը:

Նախորդ դարաշրջանի պատմությունը դիտվել է հիմնականում որպես ասպետական գործերի, կամ նենգամիտ կայսրերի և թագավորների գործունեության ժամանակաշրջան, իսկ ժողովրդական զանգվածները ներկայացվել են սոսկ նրանց կամակատարներ: Հիշենք Լյուդովիկոս 14-րդի, Նապոլեոնի, Վիկտորիա թագուհու, Ֆիլիպ 2-րդի և այլ աշխարհակալների և «անդեն զանգվածների» նկարագրությունը:

Կապիտալիզմի դարաշրջանում խոշոր անհատներ-զանգվածներ գնահատությանը վերը մշված մոտեցումը սակավ է փոփոխվել: Մեծարվել են այն տիրակալները, ովքեր առաջին հերթին մտահոգվել են տնտեսության զարգացման և բանակի վերազինման խնդիրներով: ԱՄՆ-ում այդ դեմքերն էին Ջորջ Վաշինգտոնը և Աբրահամ Լինկոլնը, Եվրոպայում՝ Բիսմարկը և այլ քաղաքական գործիչներ:

Սակայն 17-19-րդ դարերի պատմափիլիսոփայական միտքը պատմության առանցքային հարցերին մոտենում է ընդհանուր տեսանկյունից, առանց հարցերի համակողմանի քննության և գնահատման: Իսկ առանձին խոշոր մտածողներ փորձել են տեսականորեն իմաստավորել պատմական իրողությունները:

Ընդհանուր-տեսական սկզբունքների առաջադրման գործում զգալի ներդրում են կատարել Վիկոն, Ռուսոն, Հեգելը և այլ մտածողներ: Նրանք փորձել են իմաստավորել պատմության զարգացման ներքին տրամաբանական կապը: Վաղ բուրժուական շրջանի պատմական մտքի զարգացումն ընթացել է միջնադարյան պատմագիտության ու պատմափիլիսոփայության մեջ իշխող դոգմատիզմի և կլերականության դեմ մղված պայքարում:

Գերմանական դասական փիլիսոփայության ներկայացուցիչ Գ. Հեգելը հասարակության պատմությունը դիտելով որպես անհրաժեշտ, օրինաչափ պրոցես, այն փորձել է պայմանավորել համաշխարհային ոգու զարգացումով:

Արժեքավոր են Գ.Հեգելի պատմության վերաբերյալ գաղափարները, հատկապես երբ նա պատմության փուլերը դիտում էր փոխկապակցվածության և փոխպայմանավորվածության մեջ:

Խորհրդային պատմագիտությունը համարվել է մարքսիզմի տեսության

ժառանգորդ: Սակայն նրան բնորոշ պրակտիցիզմը այլ հետևանքներ է ունեցել:

Խորհրդային պատմագիտությունն անցյալի և ներկայի առանցքային հարցերը մշակել է նոր մոտեցումներով, որոշ դեպքերում հեռանալով մարքսիզմի դասական դրույթներից, առաջնորդվելով ԽՄԿԿ-ի և Խորհրդային կառավարության ընթացիկ քաղաքական շահերով:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ պատմության հիմնահարցերի վերաքննության հիմքը միայն անցյալի և ներկայի սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունների նորովի իմաստավորումը չէ:

Ինչպես ամեն մի գիտություն, այնպես էլ պատմագիտությունն ապրում է ամընդհատ զարգացում, որի ընթացքում անցյալի փաստերի և իրադարձությունների քննադատական վերանայումը, պատմական արժեքների վերագնահատությունը հիմնականում կապվում են պատմական նոր աղբյուրների հայտնաբերման, ինչպես և աղբյուրագիտական ճշգրտումների հետ:

Նոր ժամանակներում, երբ փորձ է կատարվում համակարգված ձևով քննության առնել պատմական երևույթները և իրադարձությունները, բացահայտել պատմաառահետևանքային կապերը, առաջնակարգ նշանակություն է ձեռք բերում պատմագիտության մեթոդաբանության արդիականացումը:

Պատմաբանը հետազոտական աշխատանքի ժամանակ առնչվում է երեք կարգի իրողությունների.

ա/ օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող պատմական իրականությունը, բ/ տվյալ իրականությունն արտացոլող աղբյուրները, փաստերը, գ/ անցյալ և ներկա դարաշրջանների գիտական գրականությունը, մեկնությունները:

Դեռևս 19-րդ դարի վերջին պատմաբանների և փիլիսոփաների մեծ մասը հանգում են այն հետևության, որ անցյալի և ներկայի գնահատությանը պետք է ցուցաբերվի երկակի մոտեցում՝ իմացաբանական և աքսիոլոգիական /արժեքաբանական/: Իմացաբանականի դեպքում ձեռք են բերվում բազմապիսի գիտելիքներ, պարզվում մարդու կողմից աշխարհի ճանաչողության հնարավորությունները, որոշվում գիտելիքների ճշմարտացիության ու հավաստիության աստիճանը:

Արժեքաբանականի դեպքում կեցությունը տրոհվում է երկու տարրերի՝ իրականություն, որպես մարդկային տարատեսակ ցանկությունների և ձգտումների օբյեկտ, և՝ գնահատում:

Աքսիոլոգիան /արժեքաբանություն/ խնդիր է դնում ցույց տալ, թե կեցության ընդհանուր կառուցվածքի մեջ որքա՞ն է հնարավոր արժեքը և ինչպիսին է վերաբերմունքը իրականության հանդեպ:

Այս երկու մոտեցումները հանգամանորեն վերլուծված են ամերիկացի պատմափիլիսոփա Բարետի 1908թ. հրատարակված աշխատություններում, որոնցում առաջ քաշված գաղափարները չափազանց կենսունակ են և իրենց հետագա զարգացումն են ստացել այլ մտածողների մոտ:

Պատմաբանների և փիլիսոփաների գործերում առկա են իմացաբանական և աքսիոլոգիական մոտեցումները: Ըստ որում, Պլատոնից մինչև Ջեյմսն ընկած ժամանակաշրջանում պատմաբանների և փիլիսոփաների մոտ այն կրել է տարերային բնույթ, իսկ 20-րդ դարում՝ դարձել բավականին նպատակային և գիտակցված: Նշված մոտեցումների միջև չկա անջրպետ և նրանց կիրառման չափը պայմանավորված է գիտնականի անհատականությամբ:

Եթե մինչև 19-րդ դարի կեսը պատմագիտական աշխատություններում իմացաբանականի և արժեաբանականի համադրումը կրել է տարերային բնույթ, ապա հետագայում այն դառնում է համակարգված:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ճանաչված շատ գիտնականներ հիմնավորել են իմացաբանական և աքսիոլոգիական մոտեցումների զուգակցման և նույն ուսումնասիրության շրջանակներում նրանց համասնության պահպանման խնդիրը:

Սակայն մարքսիստական պատմագիտության ասպարեզ գալով առաջին պլան է մղվում պատմագիտական ուսումնասիրություններում նշված մոտեցումներից որևէ մեկին գերապատվություն տալու հարցը և ի վերջո մարքսիստ պատմաբանները հակվում են այն գաղափարին, որ իմացաբանականը իր խորը փաստարկումներով պետք է տեղի տա աքսիոլոգիականին:

Նման մոտեցմամբ են հետագայում առաջնորդվել ԽՍՀՄ-ի և դաշնակից երկրների պատմաբանների մի շարք սերունդներ:

Գիտության շահերը թելադրում են վերը նշված երկու մոտեցումների համատեղ կիրառման անհրաժեշտությունը: Անկասկած, պատմաբանի առանձնաշնորհն է աքսիոլոգիական մոտեցմամբ գնահատել անցյալը և ներկան, հավանություն տալ կամ դատապարտել նշանավոր անձանց գործելակերպը: Մինչդեռ աշխատության շարադրանքի գիտականության ապահովումը հնարավոր չէ առանց իմացաբանական մոտեցման: Ուստի աքսիոլոգիական մոտեցմանը իմացաբանականի շրջանակների նեղացման հաշվին գերապատվություն տալը չի կարող բավարարել ժամանակակից պատմագիտության պահանջները: Սա հասկանալի է, քանի որ առաջնությունը տրվում է գիտելիքների ձեռք բերմանը, այլ ոչ դրանց վերաբերյալ կարծիքների արտահայտմանը և գնահատմանը:

Բնականաբար, գիտնականի առջև դրված նպատակը չէ, նրա կարողություններից վեր է փոխել հասարակության զարգացման օրենքները, կամ էլ ներգործել վերջիններիս բնականոն ընթացքի վրա: Հետազոտողը պարզապես խորամուխ է լինում պատմական կոնկրետ գործընթացների ուսումնասիրությունների մեջ, որի համար ուղեցույց է գիտական մեթոդաբանությունը:

Այս կամ այն պրոբլեմի քննության ժամանակ պատմագիտության հիմնական խնդիրը երևույթների և իրադարձությունների պատճառական կապերի բացահայտումն ու հիմնավորումն է:

Պատճառա-հետևանքային կապերի բացահայտման արդյունավետ մեթոդ կարելի է դիտել Բեկոն-Միլի ինդուկցիան, որն իրադարձությունների ու գործընթացների պատճառական կապերի ու գործողության մեխանիզմների ուսումնասիրության հնարներից է:

Կարևոր է նմանության մեթոդը, երբ հետազոտվող երևույթների երկու և ավելի դրսևորումներ ունեն մի ընդհանուր պայման, որին և համաձայնեցվում են տվյալ երևույթների պատճառը /կամ հետևանքը/ հանդիսացող բոլոր մյուս գործողությունները:

Դեռևս Արիստոտելը անհատի ձևավորման գործում կարևորագույն դեր է հատկացրել նմանությանը, գտնելով, որ «նմանակությունը» հասարակության զարգացման հիմքն է:

Ըստ էության, այս մեթոդն անհատի սոցիալական և մշակութային փորձին հաղորդակցվելու ուղիներից է:

Տարբերությունն ըմբռնվում է որպես այս կամ այն երևույթի և գործընթացի ներքին հակասականությունը, զարգացումը բնորոշող կարևոր կողմ:

Տարբերության մեթոդի դեպքում պայմանները համանման են բոլոր հանգամանքներում, բացառությամբ մեկի, որը լինելով տարբերիչ, հանդիսանում է պատճառ կամ հետևանք:

Նմանության և տարբերության կատեգորիաները գտնվում են անխզելի կապի մեջ, ուստի պատմագիտության հարցն էլ քննարկելիս դրանք պետք է դիտվեն նույն ձևով:

Նմանության և տարբերության մեթոդ. երբ երևույթների առաջացման երկու կամ ավելի դրսևորումներ ունեն միայն մի ընդհանուր պայման և միանման հանգամանքների բացակայությունը հանգեցնում է տվյալ երևույթի ի հայտ չգալուն: Հենց այս հանգամանքով էլ երևույթների երկու շարքերը տարբերակվում են որպես պատճառ և հետևանք:

Ուղեկցվող փոփոխությունների մեթոդ. ամեն մի երևույթ ինչ որ ձևով առաջացնում է մեկ այլ երևույթի փոփոխություն, որը վերջինիս հետ որոշակիորեն

կապված լինելով, հանդիսանում է դրա պատճառը կամ հետևանքը:

Նշված մեթոդն ամենից առաջ էմպիրիկ տվյալների, սոցիոլոգիական հետազոտությունների և մարդկանց կենսափորձի հիման վրա նոր գիտելիքների ձեռքբերման եղանակ է: Այս մեթոդները պատմաբանների համար յուրատեսակ ուղեցույց են իրադարձությունների վերլուծման, ընդհանրացման և եզրահանգումներ կատարելու պրոցեսում:

Արդի պատմագիտության հարցերի քննությունը, բնականաբար, ենթադրում է հետազոտության այս բոլոր եղանակների զուգակցում:

Ներկայումս հասարակական գիտությունների զարգացումն ընթանում է միջառարկայական գիտությունների փոխգործողության պայմաններում: Հարակից առարկաների ծնունդը դարձել է ժամանակակից գիտության զարգացման բնորոշ գիծ: Առանձնապես նկատվում է բնական և հումանիտար գիտությունների մերձեցման միտում: Օրինակ, նշենք պատմական մարդաբանությունը, պատմական էկոլոգիան, էթնիկական բժշկագիտությունը և այլն:

Ինչպես հասարակական բոլոր գիտությունները, այնպես էլ պատմագիտությունը զբաղվում է կոնկրետ փաստերի, իրադարձությունների, երևույթների փոխկապակցվածության, համընդհանուր օրինաչափությունների բացահայտմամբ, որում դրսևորվում է իմացաբանության սկզբունքների միասնությունը:

Անկասկած, պատմական իմացության մեթոդաբանության մշակումը և պրակտիկ կիրառումը պատմաբանների մենաշնորհն է, սակայն իմացության մեթոդների ուսումնասիրությունը, առավել ևս տեսական դրույթների մշակումը չի կարող իրականացվել սոսկ պատմագիտության շրջանակներում: Մեթոդաբանության պրոբլեմները անհամեմատ ընդգրկում են, որոնց պարզաբանման ընթացքում պատմաբանն անխուսափելիորեն առաջնորդվում է նաև փիլիսոփայության և հասարակական մյուս գիտությունների սկզբունքներով: Նոր մեթոդաբանության հիմքը փիլիսոփայական վերլուծությունն է, որն հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրել պատմական իրադարձությունների և հասարակության մեջ ընթացող գործընթացների փոխկապակցվածությունը, բացահայտելու զարգացման օրինաչափությունները և կազմում է պատմական գիտության փիլիսոփայական բովանդակությունը:

Փիլիսոփայական մտածողությունից պատմագիտականին անցումը կնշանակի վերացականից գնալ կոնկրետը:

Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, պատմության և այլ գիտությունների

հասկացությունների ու կատեգորիաների հմտորեն կիրառումը անցյալի և ներկայի իրադարձությունների համակողմանի վերլուծման և վերա-
իմաստավորման հնարավորություն է ընձեռում:

Այսպիսով, պատմափիլիսոփայական իմացության տեսական նոր
դրույթների մշակման մեթոդաբանությամբ տիրապետելը հետազոտող-
ներին հնարավորություն կտա բացահայտելու հասարակության զարգաց-
ման ներքին փոխկապակցվածությունը:

Տեսական խորը գիտելիքները նրանց կօգնի նորովի շարադրելու անցյալի,
հատկապես 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի հայոց պատմությունը:

Պատմության հարցերի քննության ժամանակ դետերմինիզմը /լատիներեն
determinism - որոշել, սահմանել/, կողմնորոշիչ սկզբունք պետք է լինի, այն
է, պատմագետը ելնում է նյութական և հոգևոր աշխարհի երևույթների
փոխկապակցվածության և փոխայմանավորվածության օբյեկտիվ օրինա-
չափության ընդունումից: Դետերմինիզմի ելակետը պատճառականության
սկզբունքն է, այսինքն երևույթների այնպիսի կապը, երբ մի երևույթ /պատ-
ճառ/ որոշակի պայմաններում անհրաժեշտաբար կյանքի է կոչում և պայ-
մանավորում մեկ այլ երևույթի /հետևանքի/ գոյությունը:

Ներկա պայմաններում իրադարձությունների և գործընթացների միջև
փոխադարձ կապի բազմազան ձևերը, որոնք մեծամասամբ կրում են միջ-
նորդավորված և ոչ թե պատճառա-հետևանքային անմիջական կապի
բնույթ, ենթադրում են դետերմինիզմի սկզբունքի դրսևորում:

Սոցիալական դետերմինիզմի սկզբունքը ենթադրում է հասարակական
կյանքի օրինաչափ բնույթի ընդունում: Եթե այն վերագրենք պատմությանը,
ապա չի նշանակում, թե մարդկային պատմությունը տրված է ի վերուստ և
ենթակա չէ փոփոխության:

Պատմագետը պետք է առաջնորդվի այն սկզբունքով, որ հասարակության
զարգացման հիմնական միտումները պայմանավորող օրենքները չեն
կարող կանխորոշվել առանձին անհատների և սոցիալական խմբերի գործո-
ղություններով ու շարժառիթներով: Հասարակական կյանքում մշտապես
առկա են տարբեր հնարավորություններ, որոնց իրականացումը շատ
դեպքերում կախված է հասարակության անդամների սոցիալ-քաղաքական
հասունության աստիճանից: Ուստի, դետերմինիզմի սկզբունքը ենթադրում
է ոչ թե երևույթների պատճառա-հետևանքային պարզ ու անմիջական կապ,
այլ ընդհակառակը, տեսնում է հասարակական այս կամ այն խմբի, ինչպես
նաև նշանավոր անհատների գործունեության շարժառիթների և նպատակ-
ների ազատ ընտրության հնարավորությունը:

Գիտությունների բնագավառում ճշմարտությանը հասնելու արդյունավետ ուղին դետերմինիզմի սկզբունքի պահպանումն է: Հեղինակի կոնկրետ նպատակներից անկախ պատմագիտական աշխատություններում պահպանվում են շարադրման որոշակի կանոններ:

Պատմագիտական հետազոտության նախնական փուլը ուսումնասիրվող օբյեկտի վերաբերյալ էմպիրիկ գիտելիքների պարզաբանումն է, նյութի, փաստերի հավաքումը, համեմատումը և համակարգումը, աղբյուրների դասակարգումը, որը հետազոտության նախապատրաստական աշխատանքն է: Այն հնարավորություն է տալիս ներկայացնել ուսումնասիրվող իրադարձությունների ամբողջական նկարագրությունը էմպիրիկ մակարդակի վրա: Իսկ գիտափորձնական փաստերը և նկարագրությունները անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծում տեսական հիմնավոր ընդհանրացումների համար:

Պատմագիտական հետազոտությունների տեսական մակարդակն ապահովում է պատմական փաստերի իմաստավորումը, պատճառա-հետևանքային կապերի բացահայտումն ու գնահատումը: Միաժամանակ պարզաբանվում է հետազոտվող երևույթի էությունը, նրա զարգացման օրինաչափությունները և միտումները:

Ուսումնասիրությունների գիտական արժեքը որոշվում է առավելապես տեսական ընդհանրացվածության մակարդակով, երբ պատմական տեղեկությունների բովանդակությունը և նկարագրությունը համապատասխանեցվում են պատմագիտության, փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի որոշակի դրույթներին, օրենքներին և սկզբունքներին, որը փաստական նյութի տեսական իմաստավորման անհրաժեշտությամբ հանդերձ չպետք է բռնազբոսիկ բնույթ կրի:

Պատմաբանը հետազոտական աշխատանքում առաջնորդվում է պատմականի, տրամաբանականի և համակարգման ընդհանուր, գիտական մեթոդներով, իսկ ավելի կոնկրետ համեմատական, տիպականացման և համակարգային մոտեցմամբ:

Կիրառվելով տարբեր հետազոտություններում դրանք դրսևորվում են անքակտելի կապի և միասնության մեջ:

ա/ Պատմաժազումնաբանական մեթոդը հնարավորություն է ընձեռում ժամանակագրական հաջորդականությամբ բացատրել տվյալ իրողության ծագման, ձևավորման առանձնահատկությունները պատմական փոփոխության, շարժման պրոցեսում և վեր հանել զարգացման օրինաչափ պատճառա-հետևանքային կապերն իրենց կոնկրետ դրսևորումներում:

Այս մեթոդին միաժամանակ բնորոշ են որոշակի սահմանափակություններ, որոնք ամենից առաջ դրսևորվում են զարգացման գործընթացը վերլուծելիս, հաշվի առնելով փոփոխությունները, ամտեսելով օբյեկտիվ իրականությանը բնորոշ կայունության տարրերը:

Պատմաժագումնաբանական մեթոդն ավելի շատ հակված է նկարագրությանը, փորձին, որը պատմական հետազոտություններում փաստական նյութի ժողովման, նախնական մշակման և համակարգման գզալի ջանքեր է պահանջում: Նման դեպքում մակերեսային մոտեցումը կարող է ստեղծել այն տպավորությունը, թե ուսումնասիրության գլխավոր խնդիրը հավաքած նյութի մշակումը և համակարգումն է: Մինչդեռ, չժխտելով վերջինիս կարևորությունը, պետք է նշել նաև, որ այն համարվում է սոսկ հետազոտության նախնական փուլ: Չնայած իր վաղեմությանը, չպետք է անտեսել պատմաժագումնաբանական մեթոդի հստակ մշակված տրամաբանական և կիրառական ապարատ չունենալու հանգամանքը: Ուստի պատմական հետազոտության այս և մյուս մեթոդների զուգորդմամբ ապահովվում է վերջինիս կիրառման արդյունավետությունը:

Պատմական երևույթ ինքնին գոյություն չունի: Այն պատմական գործընթացի բաղադրամասն է: Անկասկած, լինում են և իրադարձություններ, որոնց ազդեցությունը հասարակական կյանքում տևական չէ: Այս հանգամանքը թելադրում է տարբերակված մոտեցում երևույթների գնահատությանը:

Պետք է ընդունել, որ հետազոտական աշխատանքի արդյունավետությունը պայմանավորված է պատմաբանի համեմատություններ, ընդհանրացումներ կատարելու կարողությամբ: Իրոք, մերօրյա իրադարձությունների արժեքավորումն առանց պատմական զուգահեռների և համեմատությունների անիմաստ կլիներ, որն առանձնապես կարևորվում է հեռավոր անցյալի իրողությունները քննության առնելիս:

Միայն հետազոտության պատմահամեմատական մեթոդի հիման վրա կարելի է պարզաբանել ժողովուրդների, ազգերի ծագումնաբանական և ազգակցական փոխադարձ կապերն ու հարաբերությունները: Վերջինիս կիրառումը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն համադրել տարբեր ժողովուրդների կյանքում դարակազմիկ իրադարձությունները, այլ նաև զուգահեռներ անցկացնել ոչ տևական մշակություն ունեցող դեպքերի միջև:

Պեռևս Արիստոտելի, Շ. Մոմտեսքոյի և հին ու միջնադարյան այլ մտածողների ստեղծագործություններում առանձին հարցերի քննության ժամանակ հանդիպում ենք պատմահամեմատական մեթոդին, ինչպես նաև վերջինիս

գործնական կիրառման օրինակների: Սակայն միայն 19-րդ դարում այն դարձավ գիտական ուսումնասիրության առանձնահատուկ մեթոդ: Պատմահամեմատական մեթոդի ճանաչողական լայն հնարավորությունները հետազոտողին ոչ միայն օգնում են համեմատության միջոցով հիմնավոր զուգահեռներ անցկացնելու և պատմական ընդհանրացումներ կատարելու, այլ նաև ընդլայնելու ուսումնասիրվող երևույթների շրջանակները և անգամ նրանում ընդգրկելու այլ ոլորտներ:

Պատմահամեմատական մեթոդի գլխավոր առավելություններից է նաև այն, որ սակավաթիվ փաստերի առկայության պայմաններում անգամ հետազոտողը կարող է բացահայտել ուսումնասիրվող երևույթների էությունը, բովանդակային հատկանիշները, անգամ այն դեպքում, երբ վերջիններս հստակ չեն:

Սիաժամանակ այս մեթոդի օգնությամբ վեր են հանվում ընդհանուրը և կրկնվողը, անհրաժեշտը և օրինաչափը:

Ինչպես ամեն մի մեթոդ, այնպես էլ պատմահամեմատականը, ենթադրում է հստակ, ճկուն ապարատի ստեղծում և համակողմանի տիրապետում դրան:

Յետազոտողի թերի բանիմացության դեպքում մտավախություն կա, որ նա կարող է հրապուրվել նմանակմամբ, ձևական համեմատություններով: Ի վերջո, պատմական ոչ հիմնավոր զուգահեռներ անցկացնելը կարող է հանգեցնել խեղաթյուրված պատկերացումների: Չնայած այս մեթոդի բացահայտ առավելություններին, այն ոչ միանշանակ գնահատականի է արժանացել: Այսպես, 20-րդ դարի առաջին կեսին պատմականության սկզբունքի ապրած ճգնաժամի և Արևմուտքում տարածում գտած ֆունկցիոնալ-կառուցվածքային մեթոդի առկայության պայմաններում աստիճանաբար սկսում են մեղանալ պատմահամեմատական մեթոդի կիրառման ոլորտները:

Այսպիսով, պատմագիտության բնագավառում հետազոտության հիմնական սկզբունքը պատմահամեմատական մեթոդն է: Այն, ըստ էության, մեկից ավելի համակարգերին վերաբերող իրական փաստերի ճանաչումն է նմանությունների ու տարբերությունների վերլուծության հիման վրա:

Պատմահամեմատական մեթոդի համար ելակետայինը այն իրողության գիտակցումն է, որ պատմական զարգացման ընթացքում երևան են գալիս ոչ միայն առանձնահատուկ, եզակի, այլ նաև ընդհանուր երևույթներ: Ըստ որում, վերջինս, որպես կանոն, կրկնվում է պատմության զարգացման տարբեր փուլերում:

Պատմաբանի խնդիրը ոչ թե կրկնվող երևույթների արտաքին նմանության դիտարկումն է, այլ՝ դրանց ներքին բովանդակության, ընդհանուր էական գծերի բացահայտումը:

բ/ Պատմատիպականացման մեթոդ:

Հասարակական կյանքը որակական մի վիճակից մյուսին անցման բուռն զարգացման պրոցես է: Պատմատիպականացման վերլուծության մեթոդը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ընդհանուրը իր եզակի, կոնկրետ դրսևորումների մեջ, առանձնացնելու ստադիալ-միատարրը տվյալ ժամանակահատվածում:

Հասարակական կյանքի երևույթների տիպականացումը պահանջում է օբյեկտի որակական բնութագրություն:

Իմացաբանական առումով առավել արդյունավետ է այնպիսի տիպականացումը, որն հնարավորություն է տալիս ոչ թե պարզապես առարկաների համապատասխան տիպերը առանձնացնել, այլ՝ տվյալ սեռին պատկանելիության սահմանները որոշել:

Այս նպատակով առանձին գիտնականների կողմից մշակվել են տիպականացման համապատասխան մեթոդներ: Պատմաբանները հաշվիչ մեքենայի կիրառման նպատակով այլ մասնագետների օգնությամբ կազմում են հատուկ ծրագրեր: Մաթեմատիկական ծրագրավորմանը հետազոտողը դիմում է այն պարագայում, եթե հետազոտության նպատակին չի հաջողվում հասնել ավանդական մեթոդներով: Պատմաբանները հետազոտական աշխատանքում մաթեմատիկական մոդել կարող են օգտագործել հասարակական պրոցեսների այն օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների բացահայտման համար, որոնք բխում են ուսումնասիրության խնդիրներից:

Հատկանշական են պատմական հետազոտություններում մաթեմատիկական մեթոդի կիրառման առանձնահատկությունները: Մոդելավորումը, որի հիմնական խնդիրը երևույթների և գործընթացների էության համակողմանի բացահայտումն է ամբողջության մեջ, սկսվում է ուսումնասիրության առարկայի ընտրությունից և հետազոտական հարցերի առաջադրումից: Այլ կերպ ասած, երևույթները և գործընթացները դիտարկվում են որպես ամբողջական համակարգ:

գ/ Պատմահամակարգման մեթոդ:

Գիտական ճանաչողության հիմնական խնդիրն է հետազոտության օբյեկտի համակարգային ամբողջական վերլուծությունը: Դեռևս անտիկ դարաշրջանի մտածողներ Պլատոնի, Արիստոտելի աշխատություններում

հանդիպում ենք նման վերլուծության, որը հետագա դարաշրջաններում մտածողների ուշադրությանը չի արժանացել:

Մինչև 19-րդ դարի կեսը ամբողջի կատեգորիան հանգեցվել է կոնկրետ առարկաների և երևույթների ընթերցմանը և ապացուցման կարիք չի ունեցել, իսկ հաճախ էլ տեղափոխվել է բնափիլիսոփայական կառույցներ: 20-րդ դարում համակարգային մոտեցումը դառնում է առաջատար գիտական ճանաչողության բնագավառում: Պատմագիտության մեջ էլ ավելի լայն կիրառություն են ստանում համակարգային մոտեցումը և վերլուծությունը, որը բխում է հասարակական կյանքի՝ որպես երևույթների և գործընթացների փոխկապակցված ամբողջության ընթերցումից: Պատմահամակարգման մեթոդի կիրառումը տարբեր պատմական համակարգերի գործունեության և զարգացման ներքին մեխանիզմների բացահայտման հնարավորություն է ընձեռում:

Համակարգային մոտեցումն օգնում է պատմական դարաշրջանների և կարևորագույն իրադարձությունների ներքին տրամաբանական կապերի բացահայտմանը, ինչպես նաև պարզելու հասարակական զարգացման բազմապիսի օրինաչափություններ և ամբողջական տեսություններ մշակել:

Պատմական իրադարձությունների քննության ժամանակ համակարգային վերլուծության կիրառումն արդարացվում է այն առումով, որ ուսումնասիրության օբյեկտ են հանդիսանում այնպիսի իրողություններ, որոնք հաճախ անկրկնելի են և չեն կարող ենթարկվել քանակական գնահատության: Այն ուղղված է այլընտրանքային վարկածների առաջադրման և վերջիններիս համադրման չափանիշների մշակման խնդրի լուծմանը:

Գիտության շահերը թելադրում են, որ առաջադրված նպատակն ընդհանուր առմամբ չպետք է հակադրվի պատմության մասշտաբային իրողությունների կամ առանձին հարցերի քննությանը:

Ինչպես նախորդ մեթոդները, պատմահամակարգայինը ևս պահանջում է կիրառման շրջահայացություն: Հակառակ դեպքում այն կարող է հանգեցնել ուսումնասիրվող իրականության սուբյեկտիվացմանը, ինչպես նաև համակարգերի կառուցվածքի ձևայնացմանը:

դ/ Քանակական և մեքենայական մեթոդ

20-րդ դարի երկրորդ կեսին կուտակված հսկայածավալ պատմական տարաբնույթ լուրջ տեղեկության համակարգումն անհնարին է իրականացնել ավանդական եղանակներով:

Պատմաբանները հատկապես ընթացիկ դարաշրջանի հասարակական բարդ երևույթները և գործընթացները ուսումնասիրելիս հարկադրված են

բազմաթիվ նյութեր մշակել և համակարգել: Փաստերի և տեղեկությունների հավաքման համար քիչ ջանքեր չեն պահանջվում: Այս խնդրում պատմաբաններն առաջնորդվում են սկզբնաղբյուրների ելակետային տվյալների մշակման քանակական և մեքենայական մեթոդներով:

1980-90-ական թվականները համարձակորեն կարելի է անվանել պատմության մաթեմատիկանացման ժամանակաշրջան: Բավականին արդյունավետ է դարձել պատմության, հնագիտության և աղբյուրագիտության մի շարք պրոբլեմների ուսումնասիրության բնագավառում հաշվիչ տեխնիկայի և մաթեմատիկական մեթոդների կիրառումը: Այս ամենը հնարավորություն է տալիս գիտական շրջանառության մեջ դնել ուսումնասիրության ավանդական եղանակին անմատչելի ծավալային և բովանդակային առումով հսկայական փաստական նյութ:

Ինչպես արդեն նշվել է, պատմական նյութի տիպականացման ժամանակ արդյունավետ է մաթեմատիկական եղանակի կիրառումը, իսկ պատմության ցանկացած պրոբլեմը վերլուծելիս նախընտրելի է մեքենայական մեթոդը: Այս դեպքում մեքենայական ծրագրերի կազմման և բարդ տեխնիկայի գործարկման նպատակով անհրաժեշտ է պատմաբանի և համակարգչավորողի համագործակցությունը:

ե/ Վիճակագրական մեթոդ:

Վիճակագրական մեթոդի արդյունավետությունը լիովին նպայմանավորված է հաշվիչ տեխնիկայի կիրառմամբ: Սովորաբար, այս մեթոդի օգնությամբ են դիմում որոշակի օրինաչափություններ պարզելու դեպքում: Այն հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տնտեսական և սոցիալական զարգացման դինամիկան, ինչպես նաև անհաջողություններն ու նահանջը: Այս ամենը պատմաբանի դատողությունների և եզրահանգումների համար առատ նյութ է տալիս:

զ/ Կոմկրետ սոցիոլոգիական հետազոտությունների մեթոդ:

1970-ական թվականներից սկսած պատմագիտությունը ավելի հաճախ է դիմում սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքների օգտագործմանը: Այս մեթոդի կիրառումը նախատեսում է անկետավորում, ներկային և անցյալին վերաբերող նյութերի հավաքում բանավոր և գրավոր հարցման, անմիջական դիտումների միջոցով:

Սոցիոլոգիական հետազոտություններն առանձնապես արդյունավետ են ներկայի իրողությունների վերլուծության ժամանակ: Արդի դարաշրջանի պատմական, քաղաքական գործընթացների ուսումնասիրության գիտաճանաչողական արժեքը մեծանում է, եթե այն ուղեկցվում է սոցիոլոգիական

հետազոտությունների արդյունքների համադրմամբ: Սա նշանակում է հասարակությունը միաժամանակ դիտել որպես ամբողջական համակարգ, առանձին բաղադրամասերի, սոցիալական հաստատությունների, գործընթացների միասնություն: Վերջինս հնարավորություն կընձեռի բացահայտելու սոցիալական զարգացման տեմպերը և լարվածության աստիճանը մասշտաբային և տեղային առումով: Նման քննությունը կբարձրացնի պատմական, սոցիալական գործընթացների վերլուծության գիտական արժեքը:

Այսպիսի ուսումնասիրությունները նպաստում են իրականության բարդ երևույթների համակողմանի վերլուծմանն ու ըմբռնմանը:

Հետազոտության պատմական եղանակի բաղադրամասերն են համաժամանակյա քննությունը, հետադարձ, արդիականացման, պարբերացման մեթոդները, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր դերն ու նշանակությունը և արտահայտում է ժամանակային իմաստ:

է/ Պարբերացման /պերիոդիզացիայի/ մեթոդ:

Ժամանակային մեթոդների շարքին է դասվում պարբերացումը: Այս մեթոդի կիրառումը հնարավորություն է տալիս հաշվի առնել ուսումնասիրվող երևույթների զարգացման որակական փոփոխությունները և պատմական պրոցեսներն ու երևույթները հետազոտել կոնկրետության և անկրկնելիության մեջ, առանձնացնելով ընդհանուր և յուրահատուկ պատմական օրինաչափությունները:

Պատմության պարբերացումը, լինելով պատմագիտության առանցքային խնդիրներից, երկար ժամանակ բանավեճերի տեղիք է տվել: Ուշագրավ է բուլղարացի Վ. Հաջինիկոլովի տեսակետը, որի համաձայն պատմության պարբերացումը «պատմական ժամանակաշրջանների սահմանազատումն ու մասնատումն է դրանցում ընթացող գործընթացների որակական տարբերություններին համապատասխան»: ²

Պատմական դարաշրջանը բնութագրվում է ոչ միայն իրեն բնորոշ յուրահատկությամբ, այլ նաև երևույթների և իրադարձությունների ընդգրկմամբ: Պատմական պրոցեսների պարբերացումն օգնում է բացահայտելու երևույթների ներքին օրինաչափությունները և ընդհանրացումներ կատարել:

Խորհրդային պատմաբանները պատմության պարբերացման հիմք են ընդունել հասարակական տնտեսական կացութաձևերը, որոնց մասին նրանց ուսմունքը համարվել է աքսիոմատիկ և անառարկելի: Փաստորեն, պատմության պարբերացումը ծառայել է սոցիալական որոշակի խմբերի և ամենից առաջ կուսակցական ընտրախափի շահերին: Այս նպատակն է հետապնդել պատմության պարբերացման հանգեցումը պետական-

իրավական ոլորտում կատարվող զուտ ձևական փոփոխություններին: Նման մոտեցման արդյունք է խորհրդային երկրի պատմության պարբերացումը «սոցիալիզմի կառուցման», «զարգացած կամ հասուն սոցիալիզմի» և այլ փուլերի: Մինչդեռ, պատմության պարբերացումը ենթադրում է բազմակողմանի մոտեցումներ, ոչ միանշանակ գնահատություններ:

Արդի մտածողների համար դյուրին չէ չափանիշի ընտրությունը, քանի որ համաշխարհային պատմական գործընթացն անհամաչափ է: Առանձին ժողովուրդներ տարբեր ժամանակներում են անցնում զարգացման համանման փուլերը: Այստեղ կարևոր դեր են խաղում բնակլիմայական, էթնիկական և այլ գործոններ: Մեծ է նաև աշխարհագրական միջավայրի դերը: Այսպես, տնտեսական, ռազմական, քաղաքական և մշակութային առումով տարածաշրջանի առավել ազդեցիկ երկիրը կարող է խթանել կամ արգելակել մյուս երկրների և ժողովուրդների զարգացումը: Այս դեպքում դժվար է ընտրել պարբերացման միասնական չափանիշ, որը բավարարի ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ տարածաշրջանի և առանձին երկրների պատմության համակարգված ուսումնասիրության բոլոր պահանջները:

Արևմուտքում հասարակական զարգացման օրինաչափությունների հիմնավորման տեսակետից աչքի է ընկնում ճանաչված գիտնական Ա. Թոյնբիի տեսությունը: Նա հիմնավորել է հասարակության ցիկլային զարգացման գաղափարը, ըստ որի գոյություն է ունեցել քսանմեկ քաղաքակրթություն, որոնցից յուրաքանչյուրն անցել է ծաղման, վերելքի և անկման որոշակի ցիկլ: Ա. Թոյնբին գտնում էր, որ վերստեղծված «խսկական» քրիստոնեությանը բախտ է վիճակվել վերածվելու բարձրագույն քաղաքակրթության:

4. Յասպերսը, որի պատմափիլիսոփայական ժառանգությունը լայն ճանաչում ունի, ժխտում է այն գաղափարը, որ գլոբալ պատմության պարբերացման ելակետը սոսկ համաշխարհային կանոնների առաջացումն է: Նա փորձում է հիմնավորել այն դրույթը, որ պատմական դարաշրջանի ժամանակագրական հաշվարկը պետք է սկսվի մոտավորապես մ.թ.ա. 800-200 թվականներից, այն կապելով Չինաստանում, Հնդկաստանում, Պարսկաստանում և Հունաստանում վաղ փիլիսոփայական հայացքների ծնավորման հետ: Հիշենք Կոնֆուցիոսին, Հերակլիտին, Պլատոնին, Արիստոտելին, Քսենոֆոնին, հնդկական փիլիսոփայական աղբյուրները՝ ռիգվեդաներ, ուպանիշադներ, պատմաբաններ Թուկիդիդեսին, Պոլիբիոսին և այլոց: Ըստ Կ. Յասպերսի, հոգևոր դարաշրջանում «մշակվել են հիմնական

կատեգորիաները, որոնցով մարդկությունը դատում է մինչ այսօր, հիմք է դրվել մարդկանց կյանքը կանխորոշող համաշխարային կրոններին»:³

4. Յասպերսը փիլիսոփայության իմաստը տեսնում է տարբեր երկրների և դարաշրջանների միջև բոլոր սահմաններից վեր կանգնած համամարդկային մշակութային մայրուղիների ստեղծման մեջ: Ժամանակների այդպիսի կապերը, նրա խոսքերով ասած, ապահովվում են ժամանակի «առանցքային» նվաճումներով:

Նկատելի է, որ 4. Յասպերսի և նրա սովարաթիվ հետևորդների հայացքներում բացարձականացվում է ազգային ինքնատիպությունը, անկրկնելիությունը: Մինչդեռ նման ընտրողական մոտեցումը հազիվ թե գիտական ամուրի հիմք ծառայի հասարակական զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների բացահայտման համար:

Մարդկային հասարակության զարգացումն օրինաչափ բնույթ ունի: Դեռևս 1851-1854 թվականներին գրած «Դրական քաղաքականության համակարգը» աշխատության հեղինակ Օ. Կոնտը հիմնավորել է այդ գաղափարը: Նա միաժամանակ գտնում է, որ գիտությունը չպետք է բացահայտի երևույթների պատճառները, այլ պետք է բավարարվի միայն դրանց ընթացքը հավաստելով:

Հայտնի է, որ մարդկային պատմությունը տարաբնույթ է: Այդ իսկ պատճառով ամեն մի պարբերացում զերծ չէ պայմանականությունից: Ուստի, այս խնդրում հիմնականը տեղային բնույթի պատմական գործընթացները, մասնակի կապերի բացահայտումը հասարակական զարգացման ընդհանուր միտումների մաս դիտելն է:

Անկասկած, ժամանակային մյուս մեթոդները շատ ավելի հստակ են և գիտական շրջաններում առանձին տարակարծություններ չեն հարուցում:

ը/ Համաժամանակյա /սինխրոն/ մեթոդ:

Այս մեթոդը ենթադրում է տարբեր երկրներում և տարածաշրջաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների և երևույթների միաժամանակյա ուսումնասիրություն: Դրա կիրառումը պատմաբանին հնարավորություն է տալիս տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական կյանքում և հոգևոր ոլորտում միաժամանակյա ընթացող գործընթացներում առանձնացնել ընդհանուրը և առանձնահատուկը:

թ/ Ժամանակագրական /խրոնոլոգիական / մեթոդ:

Այս մեթոդն օգնում է իրադարձությունները և երևույթները դիտել ժամանակային հաջորդականությամբ, շարժման և զարգացման մեջ:

ժ/ Հետադարձ /ռետրոսպեկտիվ/ մեթոդը նախատեսում է պահպանված

հնի առանձին կողմերի ուսումնասիրություն: Այս պարագայում հնարավոր է դառնում յուրովի վերակերտել և իմաստավորել անցյալի իրողությունները:

ի/ Արդիականացման /ակտուալացման/մեթոդն օգնում է գիտական պրպտումների շնորհիվ ձեռք բերված պատմական գիտելիքները ներդնել գործունեության համապատասխան ոլորտում: Այս մեթոդը հիմք է ծառայում գիտական կանխատեսումների և պատմության դասերից բխող գործնական հանձնարարականների մշակման համար: Ուստի պատմական հետազոտության մեթոդների իմացությունը, վերջիններիս գիտական ապարատին տիրապետելն ու դրանց հմուտ կիրառումն ուղի են հարթում անցյալի և ներկայի պատմության համակողմանի քննության համար:

Գիտական աշխատանքում մեթոդաբանության առանձին դրույթների կիրառումը բարձրացնում է տվյալ հետազոտության գործնական նշանակությունը:

Դժվար չէ նկատել, որ պատմական իմացության և հետազոտության մեթոդաբանական սկզբունքների արժեքավորումն հիմնված է գերազանցապես եվրոպական և ռուսական հեղինակների աշխատությունների քննական վերլուծության վրա:

Նկատելի է, որ պատմության ծագումնաբանական և իմացաբանական հիմնախնդիրներին նվիրված աշխատություններում հետազոտողների մեծ մասը սահմանափակվել է եվրոպական ավանդույթներով: Դա բացատրվում է նրանով, որ մասնագիտական պատմական շատ աշխատություններ արևելքում ի հայտ են եկել զգալիորեն ուշ և եվրոպական հեղինակներին հայտնի դարձել այն ժամանակ, երբ պատմական իմացաբանությունը առաջընթաց էր ապրել:

Զթերագնահատելով նախորդ մոտեցումների նշանակությունը, չենք կարող հաշվի չառնել, որ յուրաքանչյուր հետազոտության հիմքում ընկած են գիտական մտածողության ավանդական ձևերը, այն է՝ վերլուծությունը և համադրումը:

Անալիզի դեպքում պատմական բոլոր երևույթներն ուսումնասիրվում են առանձին-առանձին, մասնատված: Հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացվում է առանձին բաղադրամասերի քննությանը:

Սինթեզը փաստորեն հանգում է առանձին-առանձին քննության առնված և վերլուծված բաղադրամասերի միավորմանը մեկ ամբողջության մեջ: Այն հնարավորություն կտա բացահայտելու բաղադրամասերի էական կապերը և հարաբերակցությունը:

Այսպես օրինակ, ճշմարիտ կլինի հայկական հարցը դիտարկել Հայաս-

տանի առաջին բաժանումից /Հռոմի և Պարսկաստանի միջև 387 թ./ մինչև
մեր օրերը: Դրա ընդհանուրի մեջ քննությունը չի բացառում բաղադրա-
մասների առանձին-առանձին վերլուծությունը:

Վերացարկումն հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրվող օբյեկտի
հատկանիշներից մտովի վերանալով խորությամբ ըմբռնել էությունը:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՌԻՍԻՄԼԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

Աղյուսակ 1

1	2	3	4	5	6	7
Պատմաժա- գումնաբա- նական -	Պատմատի- պականաց- ման -	Պատմահա- մակարգ- ման -	Համակարգ- չային -	Վիճակագրա- կան -	Սոցիոլոգիա- կան հետազո- տությունների -	Պարբե- րացման /պերիոդի- զացիայի/ - Պատմա- կան պրո- ցեսների ու երևույթ- ների հե- տազոտու- մը կոնկրե- տության և անկրկնե- լիության մեջ, ընդ- հանուր և յուրահատուկ պատմական օրինաչափու- թյունների առանձնացում
Տվյալ իրողու- թյան ծագման, ձևավորման առանձնա- հատկություն- ների և պատ- ճառահետևա- քային կապերի բացահայտում	Ընդհանուրի բացահայ- տումը եզակի, կոնկրետ դրստորումնե- րի մեջ, ստա- դիալ-միա- տարրի առանձ- նացում տվյալ ժամանակա- հատվածում	Հետազոտու- թյան օբյեկ- տի համա- կարգված ամբողջական վերլուծու- թյուն	Սկզբնաղ- բյուրների եկակետային տվյալների քանակա- կան համա- կարգում	Հաշվողական տեխնիկայի կիրառումը որոշակի օրի- նաչափություն- ների բացա- հայտման հի- ման վրա ցույց տալ սոցիալ- տնտեսական գարգացման դինամիկան	Անկետավո- րում, անցյալի և ներկայի վե- րաբերյալ նյու- թերի հավաքում, քանակոր կամ զրավոր հար- ցումներ, անմի- ջական դիտում- ներ	Պատմա- կան պրո- ցեսների ու երևույթ- ների հե- տազոտու- մը կոնկրե- տության և անկրկնե- լիության մեջ, ընդ- հանուր և յուրահատուկ պատմական օրինաչափու- թյունների առանձնացում

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԿԻՐԱՈՄԱՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախորդ գլուխներում ներկայացվեց պատմական գիտության հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերն անցած տևական ուղին:

Պատմական առանձին փաստերը ցայտուն դարձնելու, կամ լռության մատնելու և դրանց նշանակությունը նվազեցնելու միջոցով պատմաբանները հետապնդել են մարդկանց մոտ որոշակի տրամադրություններ արմատավորելու միտում: Նման միտվածությունն առանձնապես նկատելի է 19-20-րդ դարերում, երբ հասարակության հակադիր ուժերը փորձել են պատմափիլիսոփայական մտքի նվաճումները յուրովի ծառայեցնել իրենց դասակարգային շահերին:

Ըստ որում, եթե մինչ այդ խոշոր մտածողների աշխատություններին հղումը կրել է տարերային բնույթ, ապա 1920-ական թվականներից և արևմուտքում և՛ հատկապես ԽՍՀՄ-ում այն դառնում է առավել գիտակցված և նպատակային:

ԽՍՀՄ կազմավորմամբ պատմության, հասարակության զարգացման հեռանկարների շուրջ հակադիր տեսակետների պայքարը տեղափոխվել է ինչպես պրակտիկ, այնպես էլ տեսական խնդիրների լուծման բնագավառ:

Յոթանասուն տարի շարունակ խորհրդային երկրում և նրա սահմաններից դուրս լույս են տեսել մարքսիստական ոգով գրված հսկայական տպաքանակով պատմագիտական, փիլիսոփայական, տնտեսագիտական և այլ բնույթի աշխատություններ:

Ներկայումս աշխարհի գրադարաններում և մարդկանց մասնավոր հավաքածուներում մեծ թիվ է կազմում այդպիսի գրականությունը, որը չնայած գաղափարական միտվածությանը, հարուստ փաստական և ճանաչողական նյութ է բովանդակում:

Արևմուտքի փիլիսոփաները, պատմաբանները, սոցիոլոգները, իրավագետները տվել են մարքսիստական տեսության և սոցիալիզմի պրակտիկայի համակարգված քննադատությունը, որն հանգեցրել է ամբողջական մի տեսության, այսպես կոչված «սովետոլոգիայի» ձևավորմանը: Արևմուտքի առաջատար բուհերում անգամ հիմնվել են սոցիալիզմի տեսության և

պրակտիկայի ուսումնասիրության, ինչպես նաև ԽՍՀՄ և մյուս սոցիալիստական երկրները ներսից քայքայելու հանձնարարականներ մշակող ամբիոններ: Որքան էլ կողմնակալ, այնուամենայնիվ գիտական հիմնավոր դրույթներ են բովանդակում սովետոլոգներ Ռ. Արոնի, Ջ. Բժեգինսկու, Դ. Զիսինցերի և մյուսների, ինչպես և խորհրդային պատմափիլիսոփայական մտքի խոշոր ներկայացուցիչների աշխատությունները: Միաժամանակ հարկ է ընդգծել, որ պատմական փաստերը և իրողությունները միտումնավոր, յուրովի խեղաթյուրել և մեկնաբանել են թե՛ խորհրդային, և թե՛ Արևմուտքի գիտնականները: Սա ամենևին էլ զարմանալի չէ, քանի որ աշխարհայացքային-գաղափարական պայքարը մարդկության ուղեկիցն է բոլոր դարաշրջաններում: Փոփոխվում են միայն պայքարի ձևերն ու եղանակները:

Ըստ ամենայնի կապահանջվեն պատմափիլիսոփաների մի քանի սերունդների համատեղ ջանքերը վերը նշված աշխատություններում առաջադրած պրոբլեմները նորովի քննելու և մեկնաբանելու համար: Ուստի առաջնահերթ խնդիր է մարքսիստական պատմափիլիսոփայական գրականության և «սովետոլոգիայի» հիմնադրույթների քննադատական վերլուծությունը: Այն հնարավորություն կընձեռի պատմագիտությունն ազատելու երբեմնի տեսական-գաղափարական կապանքներից և մշակել պատմական իմացաբանության նոր տեսական դրույթներ:

Երբեմն առանձին հետազոտողների մոտ ստեղծվում է այն թյուր կարծիքը, թե գաղափարական պայքարը 19-20-րդ դարերին է բնորոշ և հին աշխարհում այն չի եղել, իսկ եթե ինչ-որ ձևով էլ դրսևորվել է, ապա ավելի շատ անհատականացված բնույթ է կրել և անցել պատմության գիրկը: Իրականում գաղափարական պայքարն իր տարբեր նրբերանգներով ծավալվել է բոլոր ժամանակներում՝ անտիկ աշխարհում, միջնադարում և մեր օրերում: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ս. Արևշատյանը, միջնադարում հայ իրականության մեջ գաղափարական պայքարը սուր ձևով դրսևորվել է միայն դավանաբանական, աստվածաբանական վեճերում, իդեալիստական աշխարհայացքի և կրոնական մտածելակերպի ընդհանուր շրջագծում: ¹

Երբեմն այդ ույն «խավարամիտ» միջնադարում գաղափարների ազատ արտահայտման նկատմամբ ավելի հանդուրժողականություն է դրսևորվել, քան ԽՍՀՄ-ում մարքսիստական տեսությունից ամեն մի շեղման դեպքում:

Դրա վկայությունն է այն, որ միջնադարյան պատմաբանները և փիլիսոփաները աստծո գաղափարի հետ մեկտեղ ընդունել են աշխարհի օբյեկտիվ գոյությունը: Անհանդուրժողականություն է դրսևորվել նաև Արևմուտքում իր իսկ ապրելակերպը, բարոյական ըմբռնումները և զանգվածային կուլտու-

րայի արժեքները քննադատող մտավորականների նկատմամբ:

Միաժամանակ պետք է վերաբեքավորվեն այն տեսությունները, որոնք ձևավորվել են օբյեկտիվ իրականության համակողմանի քննության նպատակ հետապնդելով և զերծ են մնացել գաղափարական կաղապարվածությունից:

Սակայն չի բացառվում, որ անգամ այս հիմքի վրա ստեղծված տեսությունները միտումնավոր խեղաթյուրվեն և ծառայեցվեն որոշակի խմբերի շահերին:

Մինչդեռ մարքսիստական պատմափիլիսոփայությունը ի տարբերություն նախորդների, երբևէ չի քողարկել իր դասակարգային գաղափարական ուղղվածությունը: Վերջինիս համար որպես ընդհանուր տեսություն և մեթոդաբանություն է ծառայել դիալեկտիկական և պատմական մատերիալիզմը: Սակայն ճիշտ չէ կարծել, թե մարքսիզմի դասականները ստեղծել են ավարտուն պատմափիլիսոփայական տեսություն: Պարզապես Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը, որպես ժամանակի խոշոր մտածողներ հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները գնահատել են խորաթափանցությամբ: Փաստորեն մարքսիզմը ներկայանում է որպես ավարտուն տեսության ստեղծման փորձ:

Նրանց կողմից առաջադրված մեթոդաբանական առանձին դրույթներ հետազայում, գլխավորապես խորհրդային շրջանում, ի մի են բերվել և մեկնաբանվել տիրապետող գաղափարական և քաղաքական շահերի տեսանկյունից:

Ստեղծված իրավիճակը դիպուկ է բնութագրել Կ. Միրունյանը, նշելով, որ «... բազմաթիվ մեքենայություններին, գաղափարախոսական կանխամտածվածություններին ենթարկվելու հետևանքով բուն Մարքսից «մարքսիստական» ուսմունքում այնքան էլ շատ բան չի մնացել»: ²

Ներկայումս հայ պատմագետներն հրաժարվելով մարքսիստական մեթոդաբանությունից, չպետք է դեն մետեն այդ տեսության մեջ եղած արժեքավորը:

Մեր կարծիքով, այս դեպքում անհրաժեշտ է անվարան հղումներ կատարել ոչ միայն այն մտածողներին, որոնք եղել են մարքսիզմի դասականների առանձնակի ուշադրության կենտրոնում, այլ նաև հենց իրենց՝ 19-րդ դարի խոշոր մտածողներ Կ. Մարքսին և Ֆ. Էնգելսին:

Հայտնի է, որ Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը հատուկ ուշադրություն են դարձրել հասարակության ձևավորման և զարգացման փուլերի ուսումնասիրությանը: Արտադրության եղանակի բոլոր ձևերը դիտելով հասարակական կյանքի

զարգացման հիմք, Կ. Մարքսը նշել է, որ տնտեսական դարաշրջանները տարբերվում են ոչ թե նրանով, թե ի՞նչ է արտադրվում, այլ նրանով, թե ինչպե՞ս և աշխատանքի ի՞նչ միջոցներով է արտադրվում: Ըստ մարքսիզմի հիմնադիրների, յուրաքանչյուր հասարակական-տնտեսական կացութաձև իրենից ներկայացնում է յուրատեսակ «կենդանի սոցիալական օրգանիզմ», որի բնույթն ամենից առաջ պայմանավորված է նյութական արտադրական հարաբերություններով, որոնք կազմում են ամեն մի հասարակության տնտեսական հիմքը՝ բազիսը: Այս հիմնադրույթը դարձավ հասարակական գիտությունների մեթոդաբանական ուղեցույց:

Կ. Մարքսը առանձնացնում է նախնադարյան համայնական, ստրկատիրական /անտիկ/, ֆեոդալական, բուրժուական և կոմունիստական հասարակարգերը:

Հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների մասին ուսմունքը մարքսիստ-հասարակագետների կողմից ընդունվել է որպես պատմության մատերիալիստական ըմբռնման անկյունաքար: Հասարակական-տնտեսական կացութաձևն իր դրսևորման յուրաքանչյուր կոնկրետ փուլում հասարակական-տնտեսական հարաբերությունները միասնության մեջ ներառող ամբողջականություն է: Այդ տեսությունը հասարակական-տնտեսական ֆորմացիան դիտում էր իբրև հասարակության կոնկրետ պատմական տիպ, որն հիմնված է արտադրության որոշակի եղանակի վրա և հասարակական առաջընթացի որակական մի նոր աստիճան է՝ նախնադարյան համայնական հասարակարգից, ներառյալ ստրկատիրական հասարակարգը, ֆեոդալիզմը և կապիտալիզմը, մինչև կոմունիստական ֆորմացիան:

Այս հիմնավորումից հետո մարքսիզմի տեսաբանները կատարում են երեք հիմնական հետևություններ: Նախ՝ մի կացութաձևից անցումը մյուսին կատարվում է սոցիալական հեղափոխության միջոցով: Երկրորդ՝ կապիտալիստական հասարակությունը դասակարգային հակամարտության վրա հիմնված վերջին ֆորմացիան է, որով և ավարտվում է մարդկության նախապատմությունը: Երրորդ՝ կոմունիստական ֆորմացիան պատմության մեջ առաջին անգամ պայմաններ է ստեղծում մարդկության անսահման ընդունակությունների զարգացման համար, որով և սկզբնավորվում է մարդկության իսկական պատմությունը:

Հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի հիմնահարցը գիտական շրջաններում միշտ էլ եղել է վիճելի և հաճախ ստացել է գաղափարախոսական տարբեր երանգավորումներ:

Ըստ էության հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի ամբողջական,

առավել հաճախ և ընդունելի սահմանումը տրվել է Մարքսի և Էնգելսի կողմից:

Խորհրդային գիտնականներն աներկբա ընդունել են Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի հեղինակությունը, մինչդեռ Արևմուտքի մտածողները նույնպիսի հետևողականությամբ փորձել են հերքել նրանց տեսությունը:

Այս առումով հակամարքսիստական ուղղվածություն ունի ամերիկացի սոցիոլոգ, տնտեսագետ և պատմաբան Ուոլդ Բոսթոուի «տնտեսական աճի ստադիաների» տեսությունը, որը մշակվել է 1960-1970 թ.թ.: Նա այն որակում է որպես պատմության ամբողջական ըմբռնում, որով հակադրվում է հասարակական - տնտեսական կացութաձևերի մարքսյան տեսությանը: Ու. Բոսթոուն տարբերակում է մարդկության զարգացման հետևյալ աստիճանները. մինչև ֆեոդալիզմի ավարտում շրջան, որը նա անվանում է «ավանդական հասարակություն», «նախադրյալների ստեղծման կամ անցման հասարակություն» /անցում մինչնոնոպոլիստական կապիտալիզմին/, «թռիչքների կամ տեղաշարժերի ժամանակաշրջան»: Նա վերջինս համարում է պատմականորեն մինչնոնոպոլիստական կապիտալիզմից մոնոպոլիստականին անցման և վերջապես հասունության շրջան, որը բնութագրվում է որպես ինդուստրիալ հասարակություն և զանգվածային սպառման բարձր մակարդակի դարաշրջան: Վերջինիս իդեալական օրինակ Ու. Բոսթոուն համարում է անգլոամերիկյանը:

Ու. Բոսթոուի տեսական առանձին դրույթներ կրում են կամայական և գիտականորեն չհիմնավորված բնույթ: Թերևս նման տեսությունը կարող է կիրառելի լինել ԱՄՆ-ի պատմության դասակարգման նկատմամբ, որն ընդամենը երկու հարյուրամյակի տևողություն ունի:

Հասկանալի է, որ ժամանակակից պատմագիտությունը հազիվ թե համաձայնվի նման մտահայեցողությանը, առավել ևս՝ այն պատմական բնույթի ուսումնասիրությունների մեթոդաբանության մշակման համար հիմք ընդունի:

Հայտնի է, որ մարքսիստական տեսությունը հասարակական կյանքի զարգացման որոշիչ գործոն համարում է նյութական արտադրությունը, որով և պայմանավորված են սոցիալական հակասությունները: Նման մոտեցման դեպքում հասարակության բնութագրության հարցում հաշվի է առնվում միայն տնտեսական գործոնը: Իրականում կոնկրետ կացութաձևը հասարակական կյանքի վերարտադրության յուրահատուկ եղանակ է: Ուստի, մարդկային այս կամ այն կոնկրետ հասարակության բնույթը, ինչպես և զարգացման տիպը, անհրաժեշտ է որոնել ոչ միայն սոցիալական, այլև կենսա-

բանական, բարոյա-հոգեբանական և այլ ոլորտներում: Քանի որ բնական-ժողովրդագրական գործոնները միանման չեն տարբեր երկրներում և տարածաշրջաններում, ապա նյութական արտադրության միևնույն մակարդակի պայմաններում անգամ ձևավորվում են տարբեր քաղաքական կառույցներ:

Դժվար չէ համոզվել մարքսիստական այն գաղափարի անհիմն լինելու մեջ, ըստ որի բոլոր տարածաշրջանները և երկրները պարտադիր պետք է ապրեն հինգ հասարակական-տնտեսական կացութաձև, այն է նախնադարյան, ստրկատիրական, ավատատիրական, կապիտալիստական և կոմունիստական:

Շատ ժողովուրդներ, ինչպես անգլիացիները, ֆրանսիացիները և այլոք փաստորեն չեն ապրել ստրկատիրական ժամանակաշրջանը: Վիճահարույց է նաև Հայաստանում պատմական այդ փուլի առկայությունը: Վ. Դիլոյանը փորձում է հիմնավորել Հայաստանում ստրկատիրական հասարակական-տնտեսական կացութաձևի առհասարակ բացակայության տեսակետը:

Հայտնի է, որ ավատատիրական հասարակական-տնտեսական կացութաձև չեն ապրել Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներ: Իսկ կոմունիստականը չթևակոխեցին աշխարհի երկրների մեծ մասը և անորոշ է նրանց այդ համակարգին երբևիցե անցնելու հեռանկարը:

Կյանքը ցույց տվեց, որ մարքսիստական պարբերացումը համապարփակ չէ, հետևաբար հասարակության զարգացման պատմականության սկզբունքը ճշգրտելիս պետք է հաշվի առնվի ընդհանուր քաղաքակրթության աստիճանական զարգացման արժեքավորումը: Ի տարբերություն հասարակական-տնտեսական կացութաձևի, որը նյութական բարիքների արտադրության եղանակն է, քաղաքակրթություն հասկացության ըմբռնման հիմքում ընկած է հասարակական կյանքի վերարտադրությունն ամբողջությամբ վերցրած, այսինքն՝ մարդկային ներուժ, նյութական բարիքների արտադրության եղանակ և աշխարհագրական միջավայր: Վերապահումով պետք է մոտենալ մարքսիստական այն դրույթին, ըստ որի նյութական արտադրության ոլորտում հասարակության զարգացման օրինաչափությունների բացահայտումը կամա թե ակամա հանգեցնում է քաղաքականությունը տնտեսության խտացված արտահայտությունն է, դասակարգերի և դասակարգային պայքարի արդյունքն է հետևությանը:

Առանց տնտեսության, նաև տվյալ հասարակության մեջ սոցիալական տարբեր շերտերի շահերը հաշվի առնելու, հնարավոր չէ վարել հիմնավոր քաղաքականություն: Ճշմարիտ է և այն, որ մեծ մեծ կենսաբանության դեպքում

քաղաքականությունը հանգեցվում է սոսկ դասակարգային հարաբերությունների և շահերի արտացոլմանը, զրկվելով համամարդկային բովանդակությունից: Միակ հետևությունն այն է, որ քաղաքականությունը ոչ միայն էկոնոմիկայի, այլ ամբողջ հասարակական կյանքի, նրա արտադրության եղանակի դրսևորումն է: Քաղաքականությունը լինելով դասակարգային, այս դեպքում ձեռք է բերում նաև համամարդկային բնույթ:

Հետագայում մարքսիստական պատմափիլիսոփայության մեջ հասարակական-տնտեսական կացութաձևի մասին ուսմունքը դիտվել է որպես պատմական իմացաբանության միակ տեսություն:

Նկատելի է, որ մարքսիստական պատմագիտությունն առանձին դեպքերում փորձել է մարդկային հասարակության զարգացմանը ոչ այնքան բնորոշ, եզակի դեպքերը ներկայացնել որպես օրինաչափություն և դրանք քննել համակարգված տեսության շրջանակներում: Այսպիսի մոտեցումը նվազեցնում է պատմական իրադարձությունների վերլուծությամբ տրված եզրահանգումների ճանաչողական արժեքը և դարձնում դրանք խիստ գաղափարայնացված:

Պատմագիտության մեթոդաբանության հիմնական խնդիրը, ըստ պատմական մատերիալիզմի, հասարակական տնտեսական կացութաձևի ձևավորման և կենսագործունեության վերլուծությունն է: Այս ուսմունքը նրա հեղինակների կողմից ներկայացվել է որպես համապարփակ տեսություն: Օրինակ, այն պատմագիտությանը հնարավորություն է տալիս իմաստավորելու պատմական գործընթացները, գտնելու ընդհանուրը պատմական բազմաբնույթ իրադարձություններում, որոնք ինչպես տարբեր երկրների և տարածաշրջանների, այնպես էլ դարաշրջանների և ժամանակահատվածների պատմությունն են:

Հասարակական-տնտեսական կացութաձևի մարքսիստական ըմբռնումն ունի զուտ տնտեսական բացատրություն: Բացարձականացնելով բազիսի որոշիչ դերը, մարքսիզմն անտեսում է պատմական գործընթացի վրա քաղաքական գործոնների, գաղափարախոսության, մշակույթի, ազգային ինքնագիտակցության և սոցիալական հոգեբանության, ամբողջությամբ վերցրած՝ վերնաշենքի ազդեցությունը: Վերնաշենքը փաստորեն վեր է ածվում սոսկ կցորդի և կորցնում բազիսի վրա ներգործելու ինքնուրույն նշանակությունը: Մինչդեռ իրականում բազիսը և վերնաշենքը գտնվում են սերտաճման, դիալեկտիկական կապի մեջ:

Հասարակական երևույթների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առավելապես կապիտալիզմի ժամանակ է էկոնոմիկան հանդիսանում հիմնական

դետերմինացնող գործոն, իսկ մինչկապիտալիստական հասարակարգում սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները, հասարակության պետաիրավական և քաղաքական համակարգերը: Ուստի և հասարակական-տնտեսական կացութաձևի բնորոշմանը պետք է ցուցաբերվի տարբերակված մոտեցում:

Սովորաբար հասարակական-տնտեսական կացութաձևը բնութագրվում է որպես մարդկային հասարակության կոնկրետ պատմական տիպ:

Հնացել է արդյոք հասարակական-տնտեսական կացութաձևի տեսությունը: Եթե տիպականացումը պատմագիտության մեջ թույլատրելի է, ապա ինչո՞ւ հնարավոր չէ պատմականորեն որպես նման տիպականացում դիտել վերը նշված դասակարգումը: Այստեղ առանցքայինը հասարակական-տնտեսական կացութաձևը հասարակական գործընթացների և իրադարձությունների բացատրության միակ միջոց լինելու իրավունքի վերապահումից զրկելն է:

Մեր կարծիքով կացութաձևի ուսմունքը բացահայտում է պատմության ընթացքում ձևավորված հասարակության որոշակի տիպերի բովանդակությունը: Այս առումով կարելի է բանավիճել կացութաձևերի տեսության հեղինակների հետ: Գիտական առումով հիմնավոր չէ կացութաձևերի որոշակի թվաքանակի առանձնացումը, որը պայմանավորված է ոչ թե դրանց տևականությամբ, այլ արտադրության եղանակների հնարավոր թվաքանակով:

Հայտնի է, որ մասնավոր սեփականատիրական հասարակարգերն հիմնված են արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականության վրա: Սակայն մարքսիզմի տեսաբանները դրանք անջատելով միմյանցից, դիտում են որպես տարբեր կացութաձևեր: Նման մոտեցման հիմք է ծառայում այն, որ գոյություն են ունեցել մասնավոր սեփականության տարբեր ձևեր, այսինքն մասնավոր սեփականատիրական արտադրական հարաբերությունների տարբեր համակարգեր:

Դժվար չէ նկատել, որ մարքսիզմի տեսական նման հիմնավորումը տրված է դասակարգային շահերի տեսանկյունից:

Արդի դարաշրջանի իրադարձությունները պահանջում են նոր մոտեցումներ:

Ներկայումս էլ պատմագիտության մեթոդաբանության առանցքային հարցերից է պատմության պարբերացումը: Դեռևս 18-րդ դարում պատմության համակարգված տեսությունների ձևավորման առաջին իսկ քայլերը որոնումներ են այս ասպարեզում: Սկզբնական շրջանում պատմական գործընթաց-

ների պարբերացման հիմքում դրվել են աստվածաշնչյան լեզենդները: Հետագայում պատմությունը բաժանվել է չորս փուլերի՝ ասորա-բաբելոնական, պարսկական, հունա-մակեդոնական և հռոմեական: Ավելի ուշ պատմությունն սկսել են բաժանել տարբեր դարաշրջանների՝ հնագույն, միջնադարյան, նոր և նորագույն:

Հնագույն դարաշրջանը տևել է մինչև անտիկ քաղաքակրթության կործանումը, որին փոխարինել է միջնադարը: Միջնադարյան և նոր պատմության ջրբաժան գիծ է ընդունվում Բյուզանդիայի կործանումը /1453թ./: Այն հետագայում տեղափոխվել է ավելի ուշ շրջան: Փաստորեն 18-19-րդ դարերում գիտնականների մոտ առաջանում են հիմնավոր տարակարծություններ և կամայական մեկնաբանություններ դարաշրջանների գնահատման հարցում:

Խնդրի կարևորությունն այնքան մեծ է եղել, որ անգամ փիլիսոփաները ձեռնամուխ են եղել պատմական գործընթացների պարբերացմանը: Նման որոնումները բնորոշ են հատկապես գերմանական դասական փիլիսոփայության ներկայացուցիչներին: Այսպես օրինակ, Ի. Կանտը պատմական փուլերի պարբերացման աղբյուրը տեսնում է շարժման մեջ, որի բարձրագույն նպատակը հասարակության մեջ բարոյական ինքնահաստատումն է:

Գ. Հեգելը պատմության տարանջատման պատճառը տեսնում է «Ժողովրդի ոգու» մեջ: Ըստ Հեգելի, պատմության զարգացման յուրաքանչյուր դարաշրջանում տարբեր ձևով է դրսևորվում և ժողովրդի ոգին: Այն արտացոլվում է տվյալ երկրի սահմանադրական նորմերում, բարոյականության, կրոնի, արվեստի, գիտության դրույթներում ու սկզբունքներում: Այս պարագայում Գ. Հեգելը փորձում է ցույց տալ, որ պատմության յուրաքանչյուր դարաշրջան բնորոշվում է ուրույն գործընթացներով: «Ժողովրդի ոգու» ճանաչումը, ըստ նրա, իրականացվում է պատմական փաստերի վերլուծության հիման վրա: Ըստ որում, Գ. Հեգելն առանձնացնում է արևելյան ժամանակաշրջանը, որպես պատմական գործընթացների սկիզբ, անտիկ ժամանակաշրջանը, որպես քաղաքակրթության ձևավորման և պատմության ավարտի փուլ, այն վերագրելով գերմանական ժողովրդին և պրուսական սահմանադրական միապետությանը և որը դիտվում է մարդկության կողմից ազատության գաղափարի իրացման ավարտված հնարավորություն: Ուստի և, ըստ Հեգելի, այն պատմության զարգացման բարձրագույն աստիճանն է, նրա եզրափակումը:

Այս հարցում հասարակական իրադարձությունների գնահատման այլ չափանիշներ են առաջադրում ուսուպիստ-սոցիալիստները: Այսպես, օրինակ,

ՍԵՆ-Սիմոնը պատմական դարաշրջանները տարանջատում է փիլիսոփայական հայացքներից ելնելով: Նա հասարակական զարգացումը բաժանում է երեք հիմնական աստիճանների՝ կրոնական, մետաֆիզիկական և պոզիտիվ: Սեն-Սիմոնը պատմական դարաշրջանների տարբերակումը կապում է նաև աշխատավորների շահագործման իրավական նորմերի մեղմացման հետ: Այսպես, ստրուկների դաժան շահագործումն աստիճանաբար փոխարինվում է ճորտատիրական իրավունքի վրա հիմնված ավելի նվազ շահագործմամբ, իսկ ճորտատիրական իրավունքին փոխարինում է ազատ վարձու աշխատանքի շահագործումը: Դրանից ելնելով Սեն-Սիմոնը եվրոպական մայրցամաքի շրջանակներում հնագույն դարաշրջանը որակում է ստրկատիրական շահագործման տիրապետության աստիճան, միջնադարը՝ ճորտատիրության, իսկ նոր դարաշրջանը՝ վարձու աշխատանքի շահագործման:³

19-20-րդ դարերում պատմափիլիսոփայության մեջ առանձնակի ուշադրություն է դարձվել համաշխարհային պատմության դասակարգմանը: Նոր տեսությունների շարքում առանձնացվում են Օ. Շպենգլերինը և Ա. Թոյնբրինը, որոնցում զարգացվել է համաշխարհային պատմության բոլորաշրջանների գաղափարը: Օ. Շպենգլերը և Ա. Թոյնբրին հասարակության պատմությունը, որը գերազանցապես կրում է քաղաքական բնույթ, փորձել են փոխարինել մշակույթի պատմությամբ: Պատմության մեջ մշակույթին գերապատվություն տալը նրանց հանգեցրել է այնպիսի նոր երևույթների հիմնավորմանը, ինչպիսիք են՝ ժողովրդի ոգին, կենսական պոթենցիալը և այլն, որոնք իրենց ծագման իսկ ժամանակշրջանից բավականին լայն տարածում են ստացել:

1930-ական թվականներին «ազգային ոգու յուրահատկության» տեսությունը ծառայեցվել է մի ամբողջ ժողովրդի հոգեբանական և գաղափարական մշակմանը: Սակայն ազգամիջյան փոխշփումների ակտիվացման հետևանքով ներկայումս վերը նշված մեթոդները կորցրել են իրենց գրավչությունը:

1960-1970-ական թվականներին անգլիացի պատմաբան և սոցիոլոգ Ա. Թոյնբրին համաշխարհային պատմությունը դիտում է նույնաման փուլեր /ծնունդ, աճ, անկում, քայքայում, կործանում/ ունեցող տարբեր քաղաքակրթությունների հանրագումար:

Տրամաբան և սոցիոլոգ Կ. Պոպերը պատմական մատերիալիզմը և սոցիալ-տնտեսական կացութաձևերի կատեգորիան դիտում է դոգմատիզմով ամրապնդված «պատմական գուշակություն», որը պատմական

իրականությունը փոխարինում է հասարակության զարգացման վերաբերյալ վաղօրոք մշակված սխեմայով նախնադարյան համայնական հասարակարգից՝ դասակարգային հասարակության միջոցով անցում կոմունիզմի դարաշրջանին:

Փիլիսոփա Ա. Բրուները պնդում է, որ «պատմությունը չպետք է ներկայացնել որպես ներփակ համակարգ, որում յուրաքանչյուր հաջորդ աստիճան նախորդի տրամաբանորեն անխուսափելի, անհրաժեշտ արդյունքն է»:⁴

Արդի պատմագիտության հրատապ խնդիրներից է հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի մարքսիստական տեսության քննադատությունը: Այն պատմության պարբերացմանը միակողմանի մոտեցումից խուսափելու, ինչպես նաև, 19-րդ դարի վերջի եվրոպական մտածողների մշակած տեսությունների ճիշտ գնահատման նախապայման է:

Մեր կարծիքով, առաջնությունը պետք է տալ այն տեսությանը, որը պատմությունը դասակարգում է հնագույն, միջնադարյան և նոր ու նորագույն շրջանի: Այս դասակարգումը ազատում է դասակարգային նեղ մտահայեցողական մոտեցումներից և հնարավորություն է ընձեռում հարցի ավելի ընդգրկուն և լայնախոի լուսաբանման համար: Պատմության բաժանումը հնագույն, միջին և նոր դարաշրջանների ամենևին չի բացառում դրանց պայմանական տրոհումն առանձին ենթաշրջանների և դրա շնորհիվ էլ կատարել մանրակրկիտ ու ընդհանրացված քննություն, բացահայտել բովանդակային ներքին կառուցվածքային կապերը: Սակայն չի բացառվում պատմության դասակարգման այլ տեսակետների, նոր մոտեցումների շուրջ բանավեճերի ծավալումը և պատմափիլիսոփայական տարբեր դպրոցների պայքարը: Չպետք է անտեսել, որ միակարծությունն ու դասակարգային մոտեցումը հանգեցրել են նրան, որ պատմության հարցերի քննության մատերիալիստական մտահայեցողությունը դիտվել է գիտական, իսկ իդեալիստականը՝ ոչ գիտական: Այս պատճառով տարբեր դարաշրջանների իդեալիստ պատմափիլիսոփաների մի ամբողջ սերնդի գիտական ժառանգությունը աղավաղված ձևով է ներկայացվել:

Մարքսիստական տեսությունը, հավակնելով հասարակության զարգացման պատմության գիտական վերլուծությանը, զերծ չի մնացել պատմական սահմանափակությունից, որը դրսևորվել է առավելապես մարքսիստ տեսաբանների գործերում: Նրանք ֆետիշացնելով մարքսիզմի հիմնադրույթները, զարգացման տարբեր աստիճաններում գտնվող ժողովուրդների կյանքում դրանց ներդնելու փորձերն հանգեցրել են մարդկային տրամաբանությանը խորթ տեսական, սոցիալական, բարոյա-քաղաքական դրսևորումներին:

Մարդկության մեծ մասի վաղեմի երազանքն է ներդաշնակ և մարդասիրական հասարակության կառուցման կոմունիստական գաղափարների կենսագործումը: Պատահական չէ, որ դրանցով տոգորված են եղել ֆուշոյի մտածողներ և ազնիվ երազողներ Թ. Սորը, Թ. Կամպանելան, Սեն-Սիմոնը, Շ. ֆուրյեն, Ռ. Օուենը, ինչպես նաև մարքսիզմի դասականները:

Գործնականում կոմունիզմի գաղափարներն հանգեցրել են իրարամերժ հետևանքների: Կոմունիզմի հիմնադրույթների առավել կամ պակաս հետևողական կիրառմամբ կառուցվել է մի այնպիսի հասարակություն, որտեղ իրականացվել են սոցիալ-տնտեսական լայնածավալ, նպատակասլաց ծրագրեր: Միաժամանակ կոմունիստական գաղափարները ներծծված լինելով չհանդուրժող իդեալիզմով, հասցրել են մարդկային հոծ զանգվածների ողբերգությանը, մարդու տարրական իրավունքների նախնադարյան ձևերի ոտնահարման զանգվածային կիրառմանը: Ռուսաստանի հետամնաց ճորտատիրական ավանդույթներին Վ.Ի.Լենինի կողմից մարքսիզմի առանձին դրույթների միաձուլման փորձը կոմունիզմը վերածել է քաղաքական ճնշման գործիքի: Փաստորեն խզում առաջացավ կոմունիզմի մարդասիրական գաղափարների և նրա գործնական կիրառման միջև: Իրականում կոմունիզմի պատմական նվաճումները երկար չեն պահպանվել, մինչդեռ բացասականը՝ միլիոնավոր զոհեր, խեղված ճակատագրեր, բարոյա-հոգեբանական ճնշում, խորը հետևանքներ է թողել առ այսօր:

Պատահական չէ, որ 21-րդ դարի շեմին խիստ նեղացել է կոմունիզմի գաղափարների տարածական ազդեցությունը և տեսական ու գործնական առումով այն խորը ճգնաժամ է ապրում:

Սակայն քննադատական տեսանկյունով վերաքննությունն անհրաժեշտ է հասարակագիտական մտքի, հատկապես պատմական մատերիալիզմի ասպարեզում, ուր կոմունիզմի վերաբերյալ կուտակվել է հսկայածավալ գրականություն:

Պատմական մատերիալիզմի ուսմունքի համաձայն, դասակարգային հասարակարգում հասարակական գիտակցության ամեն մի ձև կրում է դասակարգային, կուսակցական բնույթ: Այս մեկնակետը հանգեցնում է համամարդկային արժեքների նսեմացմանը: Մինչդեռ անկախ հասարակարգի բնույթից, մարդկանց գիտակցության մեջ ամրագրված են չարի ու բարու, ընտանիքի, մարդկանց միջև ներդաշնակ փոխհարաբերությունների, գեղեցիկի զգացումները:

Մարքսիստ պատմաբանները հասարակական իրադարձությունների գնահատության ժամանակ ելնում են մի կողմից դասակարգային, կուսակ-

ցական դիրքորոշումից, մյուս կողմից՝ պնդում գիտական օբյեկտիվությանն իրենց հավատարմության մասին: Այս իմաստով հակասություն է առաջանում նրանց գաղափարայնացված տեսության և իրականության միջև:

Գիշտ է, պարբերաբար անհրաժեշտություն է առաջացել «պարզաբանումներ» կատարել, «շտկումներ» մտցնել ինչպես մարքսիստական տեսության, այնպես էլ սոցիալիստական պրակտիկայի գնահատման մեջ: Սա նույնիսկ նկատելի եղավ Ն. Մառի մարքսիստական լեզվաբանության գնահատման հարցում, որը 1950-ական թվականներին ուներ սոցիալ-քաղաքական հնչեղություն:

Նման մոտեցում դրսևորվեց բռնի ուժով գյուղի կոլեկտիվացման և հարկադրական մեթոդների դատապարտման հարցերում 1930-ական թվականներին:

Խորհրդային ողջ ժամանակաշրջանում կամայական մոտեցումը դարձել էր գործելակերպ:

Պատմական մատերիալիզմի հիմնադիրները և նրանց հետևորդները գտնում են, որ գիտելիքների համակցումը գաղափարախոսությանը ճանաչողության արդյունքները դարձնում է խորը և գիտական: Իրականում գիտությունը և գաղափարախոսությունը նույնը չեն, քանի որ մի բան է գնահատողական մոտեցումը հասարակական երևույթներին, մի այլ բան՝ իմացությունը:

Խորհրդային դարաշրջանում պատմագիտությունը կրել է կուսակցական բնույթ, որը հիմնավորվում էր նրանով, որ դասակարգային հասարակության մեջ չի կարող լինել վերդասակարգային, «չեզոք» դիրքորոշում:

Յետևաբար պատմաբանն իր ուսումնասիրություններում կամա թե ակամա արտահայտում է որոշակի սոցիալական խմբերի, կամ առանձին դասակարգի շահերը: Յենց դասակարգային նպատկամղվածությունում էլ դրսևորվել է պատմագիտության կուսակցականությունը: Այս դրույթի ջատագովների հիմնական փաստարկն այն է, որ պատմաբանը պատկանում է որոշակի սոցիալական, ազգային, մշակութային կամ որևէ այլ հանրության, ուստի նա իր հայացքներում անխուսափելիորեն կրում է միջավայրի ազդեցությունը:

Ամեն մի, անգամ առավել քաղաքականացված հասարակարգում, այլախոհության դրսևորումները գիտության մեջ շեղումներ են ընդհանուր կանոններից և ոչ ավելին:

Նման պարագայում, երբ հասարակագետի հետազոտական ջանքերը գնահատվում էին ոչ թե նրա ստեղծագործական արժանիքներով, այլ տիրա-

պետող գաղափարախոսության շրջանակներում գործելու հմտությամբ, ասպարեզ իջավ գիտնական-ակտիվիստների մի ողջ սերունդ: Վերջիններս իրենց ներդրումն ունեցան գիտության, այդ թվում և պատմագիտության ասպարեզում որոշակի կաղապարների մշակման առումով: Այսպես, վերևից տրված հրահանգների նկատմամբ վերաբերմունքով պատմաբանները բաժանվեցին «լավատեսների» և ոչ «լավատեսների»: Եթե առաջիններն աչքի ընկան խորհրդային իրականությանը շռայլ գովեստներ ուղղելով, ապա մյուսները՝ վերջինիս առանձին թերությունների մեղմ քննադատությամբ: Քանի որ նման մտայնությունը գիտական առանձին ջանքեր չէր պահանջում, պատմագետների շարքերը համալրվեցին տարբեր «տրամաչափի» կուսակցական աշխատողներով: Փաստորեն, 1970-80-ական թվականներին պատմագիտությունը երկփեղկվեց:

Մի կողմից ջանքեր էին գործադրում արհեստավարժ հետազոտողները, իսկ մյուս կողմից՝ դիսերտացիաներ «թխում» կուսակցական և խորհրդային աշխատողները:

Խորհրդային միությունում կուսակցականության դրսևորման բարձրագույն ձևը համարվել է ԽՄԿԿ-ի կողմից բանվոր դասակարգի արմատական շահերի պաշտպանությունը:

Հասարակական գիտությունների ասպարեզում 70 տարի շարունակ արմատավորված կուսակցականության սկզբունքով կանխորոշվել են պատմաբանի եզրահանգումները հասարակական գործընթացների և առանձին երևույթների քննության ժամանակ: Իրականում գաղափարական վիթխարի ապարատը վաղօրոք մշակել է տեսություններ և հանձնարարականներ հասարակագետների համար: Ըստ էության պատմաբանի խնդիրն է եղել միայն մշակված տեսությունները հիմնավորող փաստերի հավաքումն ու համակարգումը:

Տասնամյակներ շարունակ պատմության հիմնահարցերը քննության են առնվել գլխամասային ինստիտուտներում: Դրանք կրել են որոշակի ուղղվածություն և արժեքավորվել գրեթե դոգմայի վերածված դրույթների շրջանակներում: «Տեսական մամլակը» ճզմել է ազատ ստեղծագործական մտքի զարգացումը:

Գաղափարական կաղապարվածությունը նաև գիտնականների որոշ մասի ինքնուրույն մտածողություն դրսևորելու անկարողության արդյունք էր: Սակայն խորհրդային իշխանության տարիներին էլ հայ պատմագիտական միտքը չի ամլացել:

Անվանի պատմաբաններ Ա. Հովհաննիսյանը, Հ. Մանանդյանը և ուրիշներ

իրենց աշխատություններում ստեղծել են հիմնավոր խնդիրների առաջադրման և լուծման կուռ ամբողջություն:

Պատմագիտությունը շատ դիմամիկ է և ժամանակն իր պահանջներն է թելադրում: Մեծացել են և պատմաբանին ներկայացվող պահանջները բովանդակային առումով, որից էլ ծագում է այն հարցը, թե ինչպիսի՞ հասարակական խնդիրների ծառայի պատմագիտությունը, ի՞նչ սկզբունքներով առաջնորդվի պատմագիտության ասպարեզում տասնամյակներ շարունակ տքնած կամ նոր մուտք գործած մտածողը: Այս ամենի պատասխանը միանշանակ լինել չի կարող:

Մեր կարծիքով ներկայումս գլխավոր խնդիրը հանգում է հետևյալին. հաշվի առնելով կրթական համակարգի և ողջ հասարակության պահանջները, պարզել պատմագիտության հետագա զարգացման ուղղությունները՝ նոր մեթոդաբանության մշակման շնորհիվ:

Կոմունիստական գաղափարախոսությունը մարքս-լենինյան տեսության կենսունակությունը հիմնավորում էր սոցիալիզմի համաշխարհային-պատմական նվաճումներով քաղաքականության, մշակույթի, էկոնոմիկայի, գիտության բոլոր ոլորտներում, ինչպես նաև սոցիալիստական և բանվորական շարժման, ազգային ազատագրական պայքարի հաջողություններով:

Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզումն ի դերև հանեց մնալ հիմնավորումների սնանկությունը:

Արևմուտքի պատմաբանները ևս չեն խուսափել իրենց գաղափարաքաղաքական հակառակորդներին «ներկացնելու» գայթակղությունից: Ըստ որում, նրանց տեսական դրույթները խիստ նպատակամղված - կողմորոշիչ բնույթ ունեն:

«Սովետոլոգների» նախասիրություններից է կապիտալիստական և սոցիալիստական հասարակարգերի միջև հավասարման մշան դնելը: «Կապիտալիզմի և սոցիալիզմի միջև որակական տարբերությունները չքացել են, վերջինս պետական-կազմակերպված, ավարտուն կապիտալիզմ է» - պնդում էր գերմանացի Գ. Աբոշը: ⁵ Դժվար չէ նկատել, որ Գ. Աբոշի և նրա դավանակիցների տեսությունները նպատակամղված են մշակելու որոշակի հասարակական կարծիք երկու տարբեր բևեռներում գտնվող հասարակարգերի միջև առաջացած անջրպետի հաղթահարման և անգամ դրանց միաձուլման մասին: Ավելին, քանի որ Արևմուտքի մտածողները համոզված են եղել կապիտալիզմի կենսունակության հարցում, ապա այդ միաձուլումը նրանք համարել են սոցիալիզմի համակարգի քայքայումը և իսպառ վերացումը:

1970-1980-ական թվականներին Արևմուտքում լայն տարածում է գտել

կապիտալիզմի վերափոխման, նրա շահագործողական էության վերացման և, այսպես ասած, «համընդհանուր բարեկեցության» հասարակարգի կառուցման տեսությունը:

Սովետոլոգիայի փաստարկներից է նաև սոցիալիստական իրականության հոռի կողմերի մերկացումը: Ըստ որում, նրանք առաջարկել են սոցիալիզմի սեփական մոդելը, որում բացառվում է տնտեսության, գիտության, մշակույթի և այլ ոլորտներում պետական իշխանության վերահսկողությունը:

1960-1970-ական թվականներին սովետոլոգիայի ասպարեզում ակտիվ գործունեություն են ծավալել Ռ. Գարոդին և Ռ. Արոնը: Ռ. Գարոդին, որն իրեն համարում է սոցիալիզմի գաղափարների պաշտպան, միաժամանակ նկատում է էական տարբերություններ սոցիալիստական երկրների միջև: Ըստ նրա ԽՍՀՄ-ը, Չեխոսլովակիան, Լեհաստանը ներկայացնում են յուրատեսակ լուրջ կազմավորումներ, որոնք որոշակի չկրկնվող տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, սոցիալ-հոգեբանական, ազգային, տարածաշրջանային և այլ պայմանների ծնունդ են: Ըստ Գարոդիի, սոցիալիզմի յուրաքանչյուր մոդելին բնորոշ են ինչպես ծագման յուրահատուկ պայմաններ, այնպես էլ զարգացման կոնկրետ օրենքներ:

Սոցիալիզմի փորձը վկայում է իրականությանը Ռ. Գարոդիի տեսության չհամապատասխանելը: Սոցիալիստական լազերի երկրների հասարակական-տնտեսական կյանքին, գաղափարախոսությանը և մշակույթին բնորոշ են եղել ընդհանրություններ: Ազգային առանձնահատկությունները էական դեր չեն խաղում այդ պետությունների կառուցվածքային համակարգում:

«Խորհրդային մոդելի» համակողմանի վերլուծությամբ Գարոդին հիմնավորում է այն գաղափարը, որ ԽՍՀՄ-ում չեն գործել ժողովրդավարության սկզբունքները: Իշխանությունները ժողովրդական զանգվածներին պարտադրել են կուսակցական ընտրախափի կամքը: Խորհրդային երկրի 70-ամյա փորձը հաստատում է Ռ. Գարոդիի տեսակետի ճշմարտացիությունը: Կարելի է համաձայնվել նրա այն պնդմանը, որ խորհրդային վարչակարգի աշխատանքին բնորոշ է վարչարարությունը:⁶

Ռ. Արոնը մարքսիզմի տեսության մեջ փորձում է նշմարել խոցելի կողմեր: Այսպես, նա ցանկանում է հիմնավորել, թե մարքսիզմն իրեն է վերապահում աշխարհի և պատմության համերկրային հիմնախնդիրների այնպիսի դիտարկողի դեր, որը խոստանում է մարդկության բարոյական ծգտումները համատեղել իրադարձությունների զարգացման անհրաժեշտ ընթացքի օբյեկտիվ վերլուծության հետ:

Նա հիմնավորում է «միմիմալ սոցիալիզմի» մոդելը, որը կարող է էվոլյուցիոն ճանապարհով արևմտանվորական հասարակությանը հասցնել լիակատար «ազատ հասարակության»:⁷

Ռ. Ուելսոնը, Ա. Տուրյեն և առանձնապես Ռ. Արոնը զարգացրել են այն տեսակետը, որ սոցիալիստական երկրների ձեռք բերած հաջողությունները հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում ոչ թե սոցիալիզմի կենսունակության, այլ զանգվածային բռնությունների գործադրման արդյունք են:

Այս տեսակետին պետք է մոտենալ որոշակի վերապահումով: Իրոք, սոցիալիստական հասարակության մեջ համրային շատ արժեքներ ստեղծվել են հարկադրանքի, բռնությունների միջոցով: Հիշենք գյուղի կոլեկտիվացումը, հարվածային խոշոր կառույցները և այլն: Սակայն հետազայում այս հիմքի վրա ծնունդ է առել զանգվածների նախաձեռնությունը, նոր թափ ստացել ստեղծագործելու, արարելու եռանդը:

Այլ է եղել խնդիրը կուսակցական, պետական կառավարման ոլորտում: Կարելի է համաձայնվել Ռ. Բարոյի այն տեսակետին, որ ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում կառուցվել է մերժելի «պետական-բյուրոկրատական մոդել»: Եվ դեռ ավելին, ԽՍՀՄ-ում «հին ագրարային դեսպոտիզմին» փոխարինելու է եկել «նոր ինդուստրիալ դեսպոտիզմը»:⁸

Սովետոլոգների մեծ մասը հիմնավորում են այն տեսակետը, որ աշխարհում դեռևս չի ստեղծվել ներդաշնակ որևէ հասարակություն, հետևաբար ոչ սոցիալիզմի, և ոչ էլ կապիտալիզմի վերափոխումները չեն համապատասխանում հասարակության մարդասիրական պահանջներին: Սակայն նույն ինքը Ռ. Արոնը, իսկ հետագայում Ջ. Բժեզինսկին և Ջ. Քիսինջերը միտումնավոր առաջադրել են միայն սոցիալիզմի վերափոխման և հումանիզացիայի գաղափարը: Ինչ վերաբերվում է արևմուտքի հոռի կողմերին, ապա վերջիններս նրանք անդրադարձել են հպանցիկ, առանց շոշափելու խորքային թաքնված պրոբլեմները: Այս իմաստով հատկանշական է Ա. Շաֆիի տեսակետը: 1970-ական թվականներին նա առաջարկում է ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում ստեղծել գոյություն ունեցող հասարակարգից էապես տարբեր մի նոր հասարակարգ և ապրելակերպ: Այն ենթադրում է առավել զարգացած արտադրողական ուժեր ու մշակութային բարձր արժեքներ, սոցիալիզմի մերձեցում ժողովրդավարությանը: Ըստ Ա. Շաֆիի, սոցիալիզմն այս պարագայում ձեռք կբերի մարդասիրական բնույթ:⁹

Պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ կապիտալիզմի և սոցիալիզմի միջև հակամարտությունը 1970-1980-ական թվականներին հանգեցրել է ինչպես բացասական, այնպես էլ դրական հետևանքների:

Առաջինի շարքին է դասվում սպառազինությունների անգիջում մրցավազքը, որն արտահայտվել է ժողովրդի ստեղծած վիթխարի նյութական արժեքները մարդկության ոչնչացմանը ծառայեցնելու մեջ: Երկրորդը կապվում է կապիտալիզմի և սոցիալիզմի համակարգերի մրցակցության պայմաններում ժողովրդի ապրելակերպի բարելավմանն ուղղված էական տեղաշարժերի հետ: Այսպես, արևմուտքում դադարել է գործելուց «մասնագիտությունների արգելման» պրակտիկան, երբ այլախոհները զրկվել են պետական ծառայությունից կամ կրթության բնագավառում աշխատելուց:

Գրեթե միաժամանակ սոցիալիստական երկրներում որոշակիորեն ապահովվել է քաղաքացիների անձեռնմխելիությունը:

Արևմուտքի տեսաբանները /Ջ. Բեքզինսկին, Յ. Զիսինջերը/ խորհրդային վարչակարգը համարել են բռնատիրական, քանի որ այնտեղ առաջնորդվել են իշխող կուսակցության ցուցումներով:

Այս տեսակետը կարելի է ընդունել որոշակի վերապահումով: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, նորանկախ երկրներում, ուր գործում են տասնյակ կուսակցություններ, իրական ժողովրդավարությունը համարվում է ոչ թե կուսակցությունների քանակի, այլ հասարակական գործընթացներում ժողովրդական զանգվածների դերի ապահովումը: Մինչդեռ եթե մի կողմ թողնենք արտաքին ոչ էական դրսևորումները, ապա ներկայումս էլ նախկինի նման թղթի վրա են մնացել «աշխատավորների մասնակցությունը երկրի կառավարմանը» կամ «հասարակական կյանքի ղեկավարմանը» կարգախոսները:

Կոմունիստական գաղափարախոսության և սոցիալիզմի պրակտիկայի նկատմամբ այնքան մեծ է եղել արևմուտքի պատմաբանների, սոցիոլոգների, տնտեսագետների և քաղաքագետների ատելությունը, որ նրանք իրենց տեսակետների հիմնավորման համար հաճախ անտեսել են խորհրդային երկրի նվաճումները:

Այսպես, խորհրդայնագետները փորձել են անտեսել ԽՍՀՄ-ի նվաճումները տնտեսության, գիտության, մշակույթի, սոցիալական ոլորտներում:

Առաջադրվել են տեսակետներ ԽՍՀՄ-ում փոքր ազգերի նկատմամբ գաղութացման քաղաքականության վերաբերյալ: Նման պնդումներն անհեթեթ են: Իրականում ԽՍՀՄ ծայրամասերում ինտենսիվորեն ընթացել է տնտեսության բոլոր ճյուղերի զարգացումը: Անգամ որոշ հանրապետություններում /Անդրկովկաս, Մերձբալթիկա/ ժողովուրդների կենսամակարդակը հաճախ ավելի բարձր է եղել բուն Ռուսաստանի ազգաբնակչության կենսամակարդակից: Դրանում մեծ դեր են խաղացել ինչպես

բնակլիմայական պայմանները, վերը նշված ժողովուրդների աշխատասիրությունը, այնպես էլ կենտրոնի միտված քաղաքականությունը երկրի միասնությունը սիրաշահման ճանապարհով ամրապնդելու ուղղությամբ:

Փոքր ազգերի նկատմամբ կենտրոնի հավասարակշռված քաղաքականության մասին է վկայում այն փաստը, որ նույնիսկ հանրապետություններում հիմնվել են ազգային ակադեմիաներ՝ իրենց բազմաթիվ ինստիտուտներով, բացվել են բուհեր, օպերային և դրամատիկական թատրոններ, կառուցվել է ստորգետնյա երկաթուղի:

Հիմնավոր չէ և հակասովետիզմի այն փաստարկը, թե ԽՍՀՄ-ում ընթանում էր ազգերի ուժացման գործընթաց և շուտով բոլորը կդառնային ռուսներ: Իրականում խորհրդային իշխանության տարիներին, հատկապես 1960-1985 թ.թ. լայն զարգացում են ստացել ազգային փոքրամասնությունների լեզուն, մշակույթը, կրթությունը և գիտությունը: ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիներին նկատվել է իշխանությունների հանդուրժողականությունն անգամ կրոնի նկատմամբ:

Սակայն չի կարելի անտեսել ազգային հարցում համանման դրսևորումները նախկին ԽՍՀՄ-ում և ներկայիս ԱՄՆ-ում: Միացյալ նահանգներում և՛ ամերիկացման համընդհանուր գործընթացն է, և՛ հասարակության բաժանումը ըստ ռասայական, կրոնական, լեզվական առանձնահատկությունների:

Այսպիսով, կապիտալիզմի և նրա բարոյական արժեքների քննադատությունը մարքսիստ տեսաբանների, ինչպես նաև սոցիալիզմինը՝ խորհրդայնագետների կողմից, ճշմարտացիի հետ միասին բովանդակում են նաև հնարածին, չհիմնավորված դրույթներ:

Իրավացիորեն հարց է ծագում, արդյոք մինչմարքսյան դարաշրջաններում պատմագիտությունը գերծ է եղել կուսակցականությունից:

Կասկածից վեր է, որ բոլոր ժամանակներին էլ բնորոշ է եղել միջավայրի ազդեցությունը մտածողների վրա: Այս է վկայում յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմությունը: Այսպես, եզնիկ Կոդբացու «Եղծ աղանդոց» մատյանում նշավակվում են պաշտոնական եկեղեցու դոգմերը հերքողները, աղանդավորությունը, միաժամանակ մերկացվում է զրադաշտության կրոնական քաբողջությունը:

Անցյալի պատմագիտության մեջ զգալի է ազատախոհության շունչը, որը սակայն չի խանգարել հասարակության անդամների նկատմամբ տարբերակված մոտեցմանը: Այն հիմնականում դրսևորվել է եկեղեցու սպասավորների հասցեին արված քննադատությունում: Միաժամանակ հայ

պատմիչների մատյաններում տիրապետել է այն գաղափարը, ըստ որի աստծո առջև հավասարապես պատասխանատու են բոլորը՝ և՛ ռամիկները, և՛ ընտրյալները: Դրանցում խարազանվում են երկրի տերերի ու եկեղեցական այրերի ամբարիշտ վարքագիծը և գործողությունները:

Արևմուտքում գնահատման այս ավանդույթը պահպանվել է ավելի հետևողականորեն: Հիշենք առաջին դարի պատմիչ Սվետոնիոս Տրանկվիլիոսի «Տասներկու կայսրերի կյանքը» քրոնիկը, որում հռոմեական կայսրերը և ողջ արքունիքը ներկայացված են իրական գույներով: Նա բացահայտել է հռոմեական ավագանու մարդատյացությունը, բարոյալքվածությունը, որն հաստատում է այն ասացվածքի ճշմարտացիությունը, թե բարոյազրկությունը կործանել է Հռոմը:

Այդ հայացքներն իրենց զարգացումն ստացան հետագայում:

19-20-րդ դարերում արևմուտքի մտածողները բարոյալքությունը և բյուրոկրատիզմը բացատրում են ոչ թե տիրողների չարականությամբ, այլ ընդհանրապես մարդկային դաժան էությամբ, հոգեկան առանձին շեղումներով /2. Ֆրոյդ/:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ եղել է այն մոտեցումը, ըստ որի նախորդ դարաշրջանների պատմությունը գնահատելիս հիմք է ընդունվել հասարակության բաժանումը մեծահարուստ շահագործողների, որոնք զուրկ են մարդասիրական զգացումներից և՛ ընչազուրկ հարստահարվողների, որոնք առաջնորդվում են վեհ զգացումներով և գաղափարներով: Անգամ շահագործող դասի այն ներկայացուցիչները, որոնք պատմության մեջ նշանակալից դեր են խաղացել, խիստ քննադատության են ենթարկվում: Քննադատության կրակի տակ են ընկել անգամ Ռուսաստանի պետականության ամրապնդման, հզորացման գործում հսկայական դեր խաղացած Պետրոս առաջինը, Եկատերինա երկրորդը և ուրիշներ: Համանման մոտեցում դրսևորվեց նաև խորհրդահայ պատմագրության մեջ Տիգրան 2-րդի և մյուս թագավորների գործունեության գնահատմանը: Հատկապես մինչև 1970-ական թվականները լույս տեսած աշխատություններում Տիգրան Մեծը ներկայացվում է ոչ միայն որպես հայ պետականության հզորացմանը նպաստող, այլև հասարակ ժողովրդին հարստահարող գործիչ: 1970 թվականի կեսերից հայ պատմագիտության մեջ Տիգրանի և հայոց մյուս թագավորների ռազմաքաղաքական գործունեության իրատես գնահատման միտում է նշմարվում:

Այսպիսի գաղափարայնացված աշխատությունները ներկայումս կորցրել են իրենց ճանաչողական արժեքը: Ըստ որում, հասարակության լայն

շրջաններում հավասարապես անընդունելի են դարձել ինչպես կոմունիստական գաղափարախոսության դիրքերից գրված, այնպես էլ հակասովետիզմով ներծծված աշխատությունները:

Գաղափարայնացված աշխատությունները շատ հեռու են պատմությունը համակողմանի և իրատեսորեն վերլուծելուց, որը և անհամեմատ նվազեցնում է դրանց գիտական-ճանաչողական արժեքը:

Խորհրդային, այդ թվում նաև հայ պատմաբանները, գործել են քաղաքական և գաղափարական ճնշման, հասարակական գիտակցության մեջ արմատացած կաղապարվածության պայմաններում: Ժամանակ առ ժամանակ երկրի քաղաքական ղեկավարներն իրենց ողջ ուշադրությունը բևեռել են պատմագիտական պրոբլեմների մշակմանը: Մոսկվայի թելադրանքով և հանրապետության ղեկավարության հսկող հայացքի տակ են քննարկվել 1918-1922 թվականների իրադարձությունները:

Խորհրդահայ պատմաբանների աշխատությունների ամենախոցելի կողմերից է 1918-1922 թվականներին Անդրկովկասում ծավալված իրադարձությունների վերլուծությունը: Նրանք, բացառությամբ, որոշ մտածողների, կաշկանդված լինելով իրենց գիտական որոնումներում, տուրք են տվել արևմուտքի քաղաքականությունը բոլոր պարագաներում դատապարտող, իսկ բոլշևիզմը որպես հայության գոյապահպանության հիմնական կռվան համարող մտայնությանը:

Աշխատությունների մեծ մասում նկատելի է պատմական փաստերին կանայական, կեղծարարական մոտեցումը: Խորհրդային հեղինակները մշտապես դրական են ներկայացրել Վ. Ի. Լենինի և նրա զինակիցների դերը տարածաշրջանի բարդ, հաճախ իրարամերժ խնդիրների լուծման և իբր հայանապաստ քաղաքականության գործում: Դժվար է հավատալ, թե նշված ժամանակաշրջանն ուսումնասիրող փորձառու գիտնականներն անտեղյակ են եղել փաստացի իրավիճակին: Մինչդեռ նրանց աշխատությունների բովանդակությունը վկայում է, որ հեղինակները ջանացել են վաղօրոք մշակված տեսությունները հիմնավորել «ընտրովի» փաստերով, անտեսելով եղելությունների առավել հավաստի տվյալները: Այս ձևով փաստական նյութը հարմարեցվել է մտացածին տեսություններին:

Աղբյուրների անմատչելիության պատճառով շատ նյութեր դուրս են մնացել պատմաբանների տեսադաշտից: Սակայն պատմական իրողությունների կեղծարարության հիմնական դրդապատճառն այլ է: Խորհրդային պատմաբանները տիրապետող գաղափարախոսության ազդեցության ներքո վերլուծությունը կատարում են պաշտոնական դիրքորոշումը հաս-

տատող նյութերի մեջբերումով, մի կողմ թողնելով հակառակն ապացուցող փաստերը: Կարելի է հասկանալ, բայց ոչ արդարացնել նման հեղինակներին, որոնք հնարավորություն չեն ունեցել հաղթահարել գաղափարական կաղապարվածությունը և հարցերին ցուցաբերել ինքնուրույն մոտեցում:

1980-ական թվականներին պաշտոնական դիրքորոշմանը գուզընթաց առանձին պատմաբաններ հարցերի նորովի պարզաբանման փորձեր են ձեռնարկել: Եթե նախկինում բոլշևիկյան քաղաքականությունը համարվում էր հայանպաստ, ապա վերջիններս պնդում են ճիշտ հակառակը, որ, ելնելով համաշխարհային հեղափոխության շահերից, Վ. Ի. Լենինը և նրա զինակիցները հարկադրված են եղել զիջումներ անել թուրքական կառավարությանը:

Հանրապետության անկախության հաստատման սկզբնական փուլում որոշ պատմաբաններ էլ փորձում էին բոլշևիկյան ղեկավարության հայատյաց քաղաքականության արմատները որոնել դաշնակցական պարագլուխների այսպես ասած անխոհեմ գործունեության մեջ:

Ներկայումս պատմագիտությունը փորձում է ձեռքազատվել գաղափարական կաղապարվածությունից: Ելակետ պետք է ընդունել այն, որ իմացության բարդ և հակասական պրոցեսում վերլուծվում է փաստական նյութը, որում չպետք է անտեսվեն պատմաբանի հասարակական-քաղաքական կողմնորոշումը և փիլիսոփայական աշխարհըմբռնումը: Երբեմն փաստացի պատմական նյութը հետազոտողին հանգեցնում է սկզբնաձև ըմբռնումներին հակադիր եզրահանգումների:

Գիտականության սկզբունքներով առաջնորդվելն ավելի շատ հետազոտողի բարեխղճությամբ է պայմանավորված, քան ժամանակի պահանջներով: Եթե տեսական ընդհանուր դատողություններից անցում կատարենք խորհրդային և մասնավորապես հայ պատմաբանների կոնկրետ ուսումնասիրություններին, ապա հարկ է ընդգծել, որ նրանց աշխատություններում տիրապետողը եղել է պատմական երևույթների իմացության և գնահատության դասակարգային-գաղափարական դիրքորոշմամբ, կուսակցական սկզբունքով առաջնորդվելը:

Դարաշրջանների և խոշոր անհատների գնահատման ուղեցույց է հանդիսացել մարքսիստական տեսությունը:

Մարքսիզմի դասականներն հիմնավորելով հասարակական երևույթների գնահատման դասակարգային մեկնակետը, վերջինիս ակունքները փորձել են տեսնել դեռ հնագույն ժամանակներում: Խորհրդային պատմափիլիսոփայության մեջ այս հիմքի վրա ելակետ է ընդունվել կուսակցականության սկզբունքը, որի հիմնավորման համար շատ հաճախ վկայակոչվել են ան-

ցյալի հեղինակությունները: Այսպես, Բ. Մոզիլնիցկին հետևություն է անում, որ խոշոր պատմափիլիսոփաները եղել են կուսակցական պատմաբաններ բառիս ուղղակի, իսկական իմաստով»: ¹⁰

Բ. Մոզիլնիցկին իր տեսակետի հիմնավորման համար պատահական չի ընտրել տվյալ դարաշրջանը: Իրոք, 19-րդ դարը, և առանձնապես նրա երկրորդ կեսը վկայում են, որ ուսումնասիրողները տարբեր քաղաքական համոզմունքներին և սոցիալական իդեալներին նախապատվություն տալով, դիմում են անցյալի և ներկայի պատմությանը, որոնում իրենց փաստարկներն ապացուցող օրինակներ: Սակայն այս մտայնությունը գերիշխող չի եղել:

Նշանավոր պատմաբանների տեսակետները և ընդհանրացնող հայացքները ձևավորվել են տվյալ դարաշրջանին վերաբերող առատ նյութի ուսումնասիրման հիման վրա:

Զնայած միակողմանի դրսևորումներին, 19-րդ դարի ականավոր պատմաբանների տեսական ժառանգությանն ամենևին էլ բնորոշ չէ կաղապարվածությունը, ինչը բնորոշ է մարքսիստական-կուսակցական պատմա-գիտությանը: 19-րդ դարի պատմափիլիսոփայությանը հատկանշական է անկաշկանդ շարադրանքը, տեսակետների և նախասիրությունների բազմազանությունը: Այս հանգամանքը խորհրդային որոշ պատմաբանների հնարավորություն է տվել անցյալի նշանավոր գիտնականների հայացքներում «որսալ» հակասականություն:

1960-1970-ական թվականներին խորհրդային պատմափիլիսոփայության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավել արևմուտքում տարածված «միասնական ինդուստրիալ հասարակության», այլ կերպ ասած կոնվերգենցիայի տեսության քննադատությունը: Վերջինիս հեղինակների կարծիքով կապիտալիստական և սոցիալիստական համակարգերի միջև տեղի են ունենում մերձեցման գործընթացներ, որն ի վերջո կհանգեցնի երկու հակադիր համակարգերի ծուլմանը միասնական ինդուստրիալ հասարակության մեջ:

Ռ. Արոնը միանգամայն որոշակի նշում է, որ խորհրդային և ամերիկյան էկոնոմիկան իրենցից ներկայացնում են նույն սոցիալական կառուցվածքի կամ տնտեսական զարգացման երկու առանձին տարբերակներ. երկուսն էլ ցանկանում են իդնուստրացում, ուրբանացում, համընդհանուր պարտադիր դպրոցական ուսուցում, միջնակարգ կրթություն, ընտանիքի զարգացում, ընտանեկան կյանքի առանձնացում աշխատանքայինից և բնակարանը՝ աշխատատեղից, հզոր արտադրական միավորումների կազմավորում, սոցիալական դասերի խստագույն տարանջատում և այլն: ¹¹

Զի կարելի չհամաձայնվել այն տեսակետին, որ վերը նշված երևույթները արտադրության մեքենայացումը, հոգածությունը կրթությանը և մարդկանց որակավորման բարձրացմանը, խոշոր արտադրական միավորումների ստեղծումը և նրանցով պայմանավորված սոցիալական հետևանքները, իրոք նույնն էին և՛ արևմուտքում, և՛ սոցիալիզմի երկրներում:

Այս իրողությունն անտեսելով, խորհրդային պաշտոնական շրջաններն իրենց գաղափարական աշխատանքը փորձում էին կառուցել պատրանքների վրա: Նրանք ունեին այն մտավախությունը, որ արտադրության, գիտության, կրթության, ընտանեկան հարաբերությունների և այլ ոլորտներում զարգացման համանման միտումների առկայությունն Արևմուտքում և ԽՍՀՄ-ում զգալիորեն կթուլացնի խորհրդային կառավարման ապարատի կարգավորիչ դերը:

Իրականում հասարակական զարգացման ընթացքը թելադրել է իր օրենքները: Վարչահիմնական համակարգի ղեկավարների կամքից անկախ, 1970-80-ական թվականներին գործարարների, կամ այսպես ասած «ցեխավիկների» խավի ձևավորմամբ նշանավորվեց տիրապետող տնտեսածնի քայքայումը և նյութական բարիքների վերաբաշխման նոր փուլը:

Այսպիսով, չնայած գիտական հիմնավորվածությանը, ամբողջությամբ վերցրած, թե սոցիալիստական պատմափիլիսոփայական միտքը և, թե խորհրդայնագիտությունը հասարակության զարգացման արմատական հարցերի ըննությանը ցուցաբերել են նպատակաուղղված մոտեցում: Գիշտ է, դա սքոլեշու նպատակով հորինվել են տարբեր տեսություններ, արվել գործնական բնույթի առաջարկություններ:

Ուշագրավ է, որ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտները ԽՍՀՄ-ում և մյուս սոցիալիստական երկրներում հիմնականում զբաղված են եղել մարքսիզմի դրույթների մեկնաբանությամբ և այն առավելապես «սոցիալիստական շինարարության պրակտիկային» հարմարեցնելու խնդրով: Վերը նշված ինստիտուտների գործունեությունը հիմնականում ուղղված է եղել կապիտալի աշխարհի և նրա արժեքների մերկացմանը:

Մարքսիզմի տեսության և խորհրդայնագիտության միջև զուգահեռ անցկացնելու դեպքում մենք տեսնում ենք, որ մարքսիստական տեսության հեղինակները փորձել են հասարակական երևույթների իմաստավորման իրենց տեսանկյունից գիտականորեն հիմնավորել պատմական զարգացման գործընթացը: Նման ձևով վարվել են խորհրդայնագետները: Ըստ որում, նրանցից յուրաքանչյուրը փորձել է իր նպատակներին ծառայեցնել ինչպես անցյալի, այնպես էլ տվյալ ժամանակաշրջանի պատմափիլիսոփայական

մտքի նվաճումները: Այս փաստը հավաստում է Վ. Ի. Լենինը: Նա հիմնավորում է, որ մարքսիստական տեսության մշակման համար աղբյուր են հանդիսացել անգլիական քաղաքատնտեսությունը, գերմանական դասական փիլիսոփայությունը և ֆրանսիական ուտոպիական սոցիալիզմը:¹²

Անկախ լենինյան հավաստիացումից, պետք է ընդունել, որ մարքսիզմն իր հիմքում ունի գիտական ողջ ժառանգություն: Այլ խնդիր է, թե գիտական աղբյուրները Կ. Մարքսի ու Ֆ. Էնգելսի կողմից ինչպե՞ս և ի՞նչ տեսանկյունով են օգտագործվել: Հենց դա է վկայում այն փաստը, որ մարքսիզմի հիմնադրույթները գիտական աշխույժ բանավեճեր են հարուցում:

Կարելի է հասկանալ և մարքսիզմի հախուռն քննադատներին և այդ տեսության գիտականությունը ժխտողներին: Մարքսիզմի նկատմամբ անհանդուրժողականությունը բացատրվում է նրանով, որ նրա հետևորդները փորձել են այն դարձնել պրակտիկ գործունեության օրինակելի ծրագիր: Դեռ ավելին, նրանք իրենց ջանքերը կենտրոնացրել են համաշխարհային հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պրակտիկայի հերքմանը: Այսպես, մարքսիզմի հերքողներն առաջնորդվել են այն տրամաբանությամբ, թե բոլշևիկներին, մասնավորապես Վ. Լենինին, չի հաջողվել կանխագուշակել համաշխարհային հեղափոխության իրականացման ժամկետը և այն երկրները, ուր չէր բացառվում վերջինիս ծավալումը:

Մարքսիզմի դասականներին մեղադրում են նաև այն հարցում, որ նրանք չկարողացան տալ հեղափոխությունից հետո հասարակության առանց ցնցումների զարգացման բանաձևը:

Նկատելի է մարքսիզմի քննադատների անհետևողականությունը: Մի կողմից մեղադրանք է ներկայացվում տեսությանը չափազանցված պրակտիկ ուղղվածություն տալուն, իսկ մյուս կողմից էլ պարսավում են, թե տեսական դրույթները գործնական կիրառություն չեն ստացել:

Խորհրդային գաղափարախոսներն իրենց հերթին ջանքեր չէին խնայում հավաստիացնելու, թե անխզելի կապ գոյություն ունի մարքս-լենինյան տեսության և սոցիալիստական շինարարության պրակտիկայի միջև: Մինչդեռ մարքսիստական տեսության չափազանց գործնական ուղղվածությունը դարձնում է այն խոցելի և հիմք ստեղծում վերջինիս քննադատության համար: Այսպես, մարքսիզմ-լենինիզմը հիմնավորապես կարելի է հերքել սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզման փաստով:

Գիտության շահերը թելադրում են տեսական բոլոր բանավեճերում լինել կշռադատված և խուսափել անհանդուրժողականությունից: Հարկ է նշել, որ մարքսիզմի հիմնադիրներից շատ առաջ մարդիկ երազել են սոցիալական

հավասարության հաստատման մասին, իսկ ուտոպիստ սոցիալիստներն առաջ են քաշել առանձին տեսական դրույթներ: Մինչդեռ այսօր գիտական շրջաններում, ինչպես նաև արևմուտքի քաղաքական գործիչների շարքերում, հազիվ գտնվեն մարդիկ, որոնք անհանդուրժողականություն դրսևորեն օրինակ, Սեն-Սիմոնի, Օուենի, Ֆուրյեի հայացքների նկատմամբ:

Թերևս ժամանակի ընթացքում կփոխվեն նաև ծայրահեղական մոտեցումները մարքսիզմի տեսության գնահատման նկատմամբ: Կհաղթանակի այն տեսակետը, որը մարքսիզմ-լենինիզմը կգնահատի որպես ոչ թե սոցիալական վերափոխման ծրագիր շատ երկրների համար, այլ հասարակական գործընթացների ճանաչողության տեսակետների համադրման, կամ գիտական տարբեր դպրոցների բախման, բանավիճելու առարկա:

Այս ամենը հիմք ընդունելով կարելի է հանգել այն հետևության, որ պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը գիտական տեսություն է և հասարակության վերլուծության մեթոդաբանություն:

4. Մարքսի հետևորդները պատմական մատերիալիզմը դիտել են որպես մի ուսմունք, որն առաջին անգամ ընծեռել է պատմության նկատմամբ զուտ գիտական մոտեցման հնարավորություն: Մինչդեռ հասարակական զարգացման վերջին տասնամյակը հավաստել է պատմական մատերիալիզմի այնպիսի հիմնադրույթների անկենսունակությունը, ինչպիսին է, օրինակ, 21-րդ դարի մախաշեմին բազմաթիվ երկրներում սոցիալ-դասակարգային տարբերությունների վերացումը:

Կյանքն ապացուցում է, որ շահերի ու կրքերի բախման պայմաններում դյուրին չէ իրականացնել անդասակարգ հասարակության կառուցման խնդիրը, առավել ևս անսխալ տեսության մշակումը:

20-րդ դարում դժվարին է եղել նաև Արևմուտքի պատմագիտության զարգացման ուղին: Կոմունիստական աշխարհայացքի արժեքավորումն անպայման հերքելու նրանց ջանքերը պարտադրել են հասարակության փոխարեն առաջին պլան մղել անհատին: Դրանով իսկ փորձ է կատարվել անհատի «ես»-ը հակադրել հասարակական զարգացման գործընթացներին: Նման մոտեցման թերությունն այն է, որ հասարակությանը վերագրվում է պասիվ դիտողի դեր: Անհատն իր դրական կամ բացասական հատկանիշներով դառնում է գերիշխող, թելադրում հասարակական զարգացման հետագա ուղիները: Ընդ որում խոսքը միայն խոշոր անհատի մասին չէ:

Խորհրդայնագետները, կարծեք մարքսիստների հետ խոսքերը մեկ արած, հասարակության զարգացումը դիտել են որպես տնտեսական դարա-

շրջանների հերթափոխման պատմություն: Այլ կերպ ասած, հետին պլան են մղվել վերնաշենքային հիմնախնդիրները:

Խորհրդայնագետները պատմագիտության առաքելությունը տեսել են գործող սոցիալական համակարգի ամրապնդման մեջ: Ըստ որում, պատմագիտության դերին նման մոտեցումը հավասարապես դրսևորվել է և՛ Արևմուտքի, և՛ սոցիալիզմի երկրների պատմափիլիսոփաների մոտ:

Անգամ այնպիսի համամարդկային արժեքի զնահատման հարցում, որպիսին հումանիզմի գաղափարն է, խորհրդայնագետների և ԽՍՀՄ-ի հասարակագետների մոտ նշմարվել են իրարամերժ տեսակետներ: Այսպես, խորհրդային պատմափիլիսոփայական միտքը հումանիզմի գաղափարին մոտեցել է դասակարգային շահերի տեսանկյունից, ըստ որի, եթե որևէ երկրում նկատվում է տնտեսական վերելք, գիտության, մշակույթի զարգացում, «բթանում» է զանգվածների հեղափոխական տրամադրվածությունը: Այս ճշմարտացի տեսակետը նրանք ցավով են արժանագրում: Ձուր չէ, որ կոմունիստական առանձին առաջնորդներ, ինչպես ասենք Սառ Յզե Դունը, ղեկավարվելով համաշխարհային հեղափոխության գաղափարով, հռչակում էին «որքան վատ, այնքան լավ» կարգախոսը: Մառականները ոչ առանց հիմքի պնդում էին, որ միայն զանգվածների թշվառության խորացման պարագայում է հնարավոր հեղափոխական վերելքը:

Հումանիզմի գաղափարը Արևմուտքում կապվում է մարդու ազատ գործելու հնարավորության հետ:

Մարքսիզմի տեսության և մեթոդաբանության ձևավորումից անցել է մեկ և կես դար: Գիտությունն առաջընթաց է ապրել, փոխվել է աշխարհի պատկերը: Համապատասխանաբար վերանայվել, հարստացվել է գիտության մեթոդաբանությունը, նրանում ի հայտ են եկել նոր ուղղություններ:

Արդի պատմագիտության մեթոդաբանությունը պահանջում է զգուշավոր մոտեցում ինչպես մարքսիզմի հետևորդների, այնպես էլ՝ նրանց քննադատների հայացքներին: Պատմական մատերիալիզմին խոնարհվելը կհանգեցնի մարդկային պատմության զարգացման որոշակի սխեմաներին տուրք տալուն, իսկ նրա հակառակորդների տեսակետներին նախապատվություն տալը կբերի պատմական օրինաչափությունների ժխտմանը, հետևաբար և գիտական կանխատեսման հնարավորության սահմանափակմանը: Ուստի հասարակական երևույթների բացատրությունը պահանջում է հավաստի, անկողմնակալ և գիտական մոտեցում: Վերջինս ենթադրում է պատմական իրադարձությունների վերլուծություն պատմափիլիսոփայական տարբեր ուղղությունների և դպրոցների գիտական ժառանգության հիման վրա,

առանց որևէ մեկին առավելություն վերապահելու:

Այսպիսով, համերկային հիմնախնդիրների հանգուցալուծումները 20-րդ դարի վերջին ժամանակավրեպ են դարձրել հասարակական տարբեր կարգ ունեցող երկրների և պատմական մատերիալիզմի ու խորհրդայնագիտության հարցադրումների առճակատումը: Կյանքն ինքնին թելադրում է հնի վերանայում և տեսական նոր մոտեցումների մշակում:

Այսպես, պատմագիտական հետազոտություններում հասարակության զարգացման հանընդհանուր օրենքների ուսումնասիրությունը փոխարինվում է պատմական օրինաչափությունները հիմնավորող առանձին տեսական դրույթներով:

Այսօրվա մտավորականների համար ստեղծվել են նախապայմաններ ձերբազատվելու և մարքսիստական, և բուրժուական մոտեցումների միակողմանիությունից և տեղի ունեցող պատմական գործընթացները դիտել օրինաչափ, բազմաթիվ պատճառական կապերի արդյունք: Ուստի հարկ է վերանայել արևմուտքում տարածում գտած, և մասնավորապես, Կ. Պոպերի որդեգրած այն սկզբունքը, թե հին գիտական տեսություններից նորերին անցումը պարզապես մեկի փոխարինումն է մյուսով: Ըստ նրա, նոր տեսություններն իրենց բազմազանությամբ հանդերձ պարզապես հանգել են նախկին տեսությունների ամբողջական ժխտմանը:

Իրոք, նման մոտեցում նկատելի է նախկին խորհրդային և սոցիալիստական կողմնորոշման երկրների /բացառությամբ Չինաստանի և Կուբայի/ հասարակագետների մոտ, որոնց նպատակն իրենց հավատամքը դարձած նախկին տեսությունների հերքումն է: Նրանց շարքերում քիչ չեն մաս արևմուտքի պատմափիլիսոփայական տեսություններն անվերապահորեն ընդունողները:

Առարկելով Կ. Պոպերին, ասենք, որ անցյալի տեսական ժառանգության քննադատական վերլուծությունը սոսկ նախապայման է նոր, ավելի խորը եզրահանգումների, հետևաբար և պատմագիտության նոր մեթոդաբանության մշակման համար:

Փորձը վկայում է, որ սոցիալապես շերտավորված հասարակության մեջ գոյություն ունեն մի շարք զաղափարախոսություններ, որոնք հաճախ միանգամայն հակադիր են: Առաջադիմական են այն զաղափարախոսությունները, որոնք նպաստում են երկրի տնտեսական զարգացմանը, գիտամշակութային ներուժի վերելքին, անհատի մտավոր կարողությունների դրսևորմանը, սոցիալական առանձին հանրույթների համախմբմանը՝ նրանց իդեալների, վարքագծի և քաղաքական ծրագրի մշակման նպատակով:

Գաղափարախոսությունները, բնականաբար, մշակվում են ազգային մտավորականության կողմից և որպես կանոն գործում են երկրի «ներսում»։ Սակայն եթե որևէ գաղափարախոսություն ընդունվում է տվյալ ժողովրդի լայն զանգվածների կողմից, այն կարող է դուրս գալ ազգային նեղ շրջանակներից և ձեռք բերել միջազգային նշանակություն։

Որոշ գիտնականներ անջրպետ են անցկացնում գաղափարախոսության և ճշմարտության միջև։ Ինչպես պնդում է Յու. Ջաբերմանը, ամեն մի գաղափարախոսություն նշանակում է խեղաթյուրում, քանի որ այն արտահայտում է որոշակի սոցիալական խմբի շահերը։

Եվ քանի որ դասակարգերի և սոցիալական խմբերի շահերը փոփոխական և միաժամանակ անցողիկ են, ուստի գաղափարախոսությունն իր հիմքում ունի իրականության կեղծ պատկերը։ Գաղափարախոսության դրականը, ըստ Յու. Ջաբերմանի, փոխանցվում է գիտությանը և տեխնիկային։¹³ Այստեղից էլ Կ. Սանհեյնը ավելի որոշակի է արտահայտվում. «սոցիալական գիտության մեջ», ինչպես և բոլոր գիտություններում, իրականի և կեղծի չափանիշը, վերջին հաշվով, պետք է փնտրել օբյեկտի հետազոտման ընթացքում։¹⁴ Միանգամայն հակառակ դիրքորոշում ունի Գ. Մյուռդալը, որը համոզված է գաղափարախոսության և ճշմարտի սերտ կապի մեջ։¹⁵

Այսպիսով, գաղափարախոսությունները, անկախ բովանդակությունից, ձևավորվում են որոշակի օբյեկտիվ հիմքի վրա։ Ուստի արժեքավորման համար կարևորվում է դրանց ձևավորմանը նախորդող պատմական ժամանակաշրջանի օբյեկտիվ վերլուծությունը։ Ճիշտ է, հասարակական գիտություններում իրականությունն իմաստավորվում է որոշակի իդեալներից ելնելով, սակայն դա ամենևին չի նշանակում, թե ուսումնասիրությունների վերջնական արդյունքը լիովին պայմանավորված է հետազոտողի դիրքորոշմամբ։

Անկասկած, հետազոտողը կարող է դրսևորել միակողմանի սուբյեկտիվ մոտեցում, որը ոչ գիտական է։ Ուստի և մտածող անհատը չի կարող չանհանգստանալ ճանաչողական իր գործունեությունը հարցականի տակ դրվելու համար։

Իմացաբանության ասպարեզում առանձին տեսությունների քննադատական վերլուծությունը համոզում է, որ պատմական ճշմարտության և պատմական ճանաչողության պրոբլեմները փոխկապակցված են։ Ըստ որում, առաջինը վերջինիս օբյեկտիվ հիմքն է։ Ցանկացած գաղափարայնացված տեսություն բովանդակում է երևույթների օբյեկտիվ գնահատությունից շեղվելու առավել մեծ հնարավորություն։ Սակայն գաղափարախո-

սությունը կամ հասարակական գիտութիւնը ինքնին գոյութիւն չունեն: Եթե նրանք երկուսն էլ առաջադիմական են, ի վերջո ուղղված են մարդկային հասարակութեան հումանիզացմանը:

Հետազոտութեան գիտականութեան ապահովման շահերով է թելադրված ոչ միայն գաղափարայնացված տեսութիւնների, այլ նաև առավել օբյեկտիվ հիմքի վրա առաջադրված տեսական դրույթների քննական վերլուծութիւնը:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին մեղականութեան մեթոդականութեան զարգացումը Կ. Վիլհելմսը և Գ. Ռիկերտը հստակեցնում են պատմական և բնական գիտութիւնների բաժանումը: Այդ մասին որոշակի պատկերացում է տալիս ստորև բերվող աղյուսակը:

	Պատմական գիտություններ	Բնական գիտություններ
1. Ճանաչողության վերջնական արդյունքները	Անհատական իրադարձության նկարագիրը	Օրենքներ
2. Լրատվության հիմնական աղբյուրը	Գրավոր աղբյուրներ, տեքստեր / քրոնիկներ, հուշագրություններ, նամակներ, փաստաթղթեր/ անցյալի այլ նյութեր	Բնություն, համագործակցությունը բնության հետ
3. Գիտելիքների օբյեկտի հետ փոխգործողության միջոցը	Միջնորդավորված, պատմական և հնագիտական աղբյուրների միջոցով	Անմիջական դիտարկում, գիտափորձ
4. Հետազոտության մեթոդը	Անհատական իրադարձության կամ պրոցեսի նկարագրություն	Գերապատվություն, ընդհանուր հասկացությունների կառուցում
5. Գիտության օբյեկտների առանձնահատկությունները	Հկրկնվող, վերարտադրությանը չենթարկվող	Ժամանակի և տարածության մեջ կրկնվող
6. Վերաբերմունքը արժեքների նկատմամբ	Պատմական գիտելիքները ամբողջովին կախված են արժեքներից և գնահատականներից	Բնական գիտելիքներն ինքնին ներկայացնում են արժեք, սակայն արժեքավորումից և գնահատումից կախված չեն

Ա. Ռակիտովի վերը բերված աղյուսակում պարզորոշ երևում է ջրբաժան գիծը պատմական և բնական գիտությունների միջև:¹⁶ Նրա վրա զգացվում է Վ. Վինդեյբանդի և Գ. Ռիկերտի ազդեցությունը, որոնք գտնում են, որ պատմական գիտությունները նկարագրում են անհատական, չկրկնվող

իրադարձությունները և պրոցեսները, իսկ բնական գիտությունները մտովի վերանալով ոչ էական անհատական գծերից, ֆիքսում են ուսումնասիրվող օբյեկտի ընդհանուր, կրկնվող գծերը: Այստեղից Վ. Վինդելբանդը և Գ. Ռիկերտը եզրակացնում են, որ ֆիզիկան, կենսաբանությունը և այլ գիտություններ կարող են սահմանել ընդհանուր հասկացություններ և ձևակերպել օրենքներ, մինչդեռ պատմագիտությունը գուրկ է այս հնարավորությունից:

Դեռևս 19-րդ դարում նման հայացքներ է զարգացրել Ա. Շոպենհաուերը: Ինչ վերաբերվում է նեոկանտականության հակառակորդներին, նրանք ամենից առաջ փորձում են հիմնավորել ճանաչողությանը բնորոշ այնպիսի գծեր, որոնք հավասարապես վերաբերում են ինչպես բնագիտական, այնպես էլ պատմական գիտելիքներին: 19-րդ դարի ռուս պատմաբան Դ. Պետրուշևսկին այս գաղափարը փորձում է հիմնավորել հետևյալ կերպ. պատմագիտությունը որպեսզի համարվի ամհատականի մասին գիտություն, պետք է լինի ընդհանուրի մասին գիտություն և հակառակը: Խուսափելով ավելորդ պարզեցումից, նա պետք է վեր հանի սոցիոլոգիական օրինաչափությունները և օգտվի դրանցից: Դ. Պետրուշևսկին հետևություն է անում, որ պատմագիտությունը մշակելով օրենքներ և ընդհանուր հասկացություններ, իր տրամաբանական չափանիշով չի տարբերվում մյուս գիտություններից:¹⁷

Այս գաղափարը յուրովի շարունակում է մեր ժամանակների պատմաբան-փիլիսոփա Ե. Թոպուսկին, պնդելով, որ պատմական ճանաչողության հիմնախնդիրները միաժամանակ վերաբերում են իմացաբանությանը: ¹⁸

Պատմական իմացաբանության համեմատական վերլուծության խնդրում կշռադատված մոտեցում են ցուցաբերել Ա. Գուրկիչը և Ա. Ռադովը, որոնք ընդգծում են պատմական ճանաչողության առանձնահատուկ մեթոդոլոգիայի անհրաժեշտությունը:

Ամփոփելով ասենք, որ պատմական և բնագիտական իմացաբանության ընդհանուր գծերի առանձնացումը նույնքան հիմնավոր ու տրամաբանական է, որքան պատմական իմացաբանության առանձնահատուկ մեթոդոլոգիայի մշակումը:

Փորձը վկայում է, որ տեսական մոր դրույթների առաջադրման կարևոր մախապայման է մախկինում գիտական մտքի զարգացման գործում որոշակի դեր խաղացած հիմնադրույթների քննադատական վերլուծությունը:

ՊԱՏԱՍԽԱՅԱՆ ԴԱՄԱՎԱՐԳՈՒՄՆ ԸՍՏ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 3

1	2	3	4	5	6	7
Ըստ 2. վիկոյի	Ըստ 18-րդ դարի պատմագիտական մտքի	Ըստ Ի. Ֆիլիստի	Ըստ Հեգելի	Ըստ Սարգսիգի	Ըստ Ու. Ռոստոխ	Ըստ հեղինակի
1. աստվածային /առանց պետականության, քրիստոնեական մեթոդների ենթակայության	1. Ստորա-Բաբելական	1. «Չուտ» բանականության անգլիտակից տիրապետության ժամանակաշրջան	1. Արևելյան ժամանակաշրջան /պատմական գործընթացների սկիզբ/	1. Նախնադարյան համայնական հասարակարգ	1. Սին, ֆեոդալիզմի ավարտուն շրջանի «ավանդական հասարակություն»	1. Հնագույն շրջան
2. Հերոսական /ազնվական պետություն/	2. Պարսկական	2. Հանդիմանալի անկման և այլաբանական ժամանակաշրջան	2. Անտիկ ժամանակաշրջան/բանականության ծնունդն և պատմության ավարտի փուլ	2. Ստրկատիրական	2. Նախադարյանի տեղեկման կամ անցման հասարակություն /անցում միջնադարյան/ կամ կապիտալիզմին/	2. Միջնադար
3. Սարդական /ժողովրդավարական հանրապետություն կամ տիրություն/	3. Հունա-Մակեդոնական	3. Ղիսակցական բանականության ժամանակաշրջան	3. Պրոտական սահմանադրական միապետություն /մարդկության կողմից ազատության հնարավորության գաղափարի իրացման ավարտ	3. Ֆեոդալական	3. Թուրքների կամ տեղաշարժերի ժամանակաշրջան /միջ, մոնոպոլիստական կապիտալիզմից մոնոպոլիզմին անցման/	3. Նոր և Նորագույն շրջան
	4. Հռոմեական			4. Կապիտալիստական	4. Հաստունության շրջան /ինդուստրիալ հասարակություն և զանգվածային պաշտոնաբարձր մա-կարդակի դաշտը/	
				5. Կոմունիստական		

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓԱՍՏ ԵՎ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմագիտության մեջ չպետք է առավելությունը վերապահել միայն հնարավորի կատեգորիային, քանի որ գիտնականի համար ավելի կարևոր են փաստերը, փաստական նյութը, քան վարկածները:

Պատմական իմացության կարևորագույն խնդիրներից է տեսության, որպես հիմնավորի ըմբռնման և փաստական նյութի փոխկապակցության հարցը: Փաստը լատիներեն *Factum* բառից է, որը նշանակում է կատարված, իրականացված:

Պատմական փաստ հասկացության բովանդակության և ձևի կառուցվածքային վերլուծությունն ավելի բարդ է, քան թվում է առաջին հայացքից: Պատմաբանը պետք է վերլուծության միջոցով պարզի, թե աղբյուրները որքանով են հավաստի: Հետազոտողը միշտ էլ փաստերն համադրում է աշխարհագրական, տնտեսական և այլ բնույթի տեղեկությունների հետ:

Դեռևս հնագույն շրջանի մտածողները հիշատակում են փաստերի և վերջիններիս կիրառման անհրաժեշտության մասին:

Հնադարում պատմագիտության զարգացման համար հզոր խթան է հանդիսացել բանավոր խոսքից անցումը գրավորին: Անցյալի մասին գիտելիքներն առասպելների, լեգենդների միջոցով սերունդներին փոխանցվելով բանավոր, արմատավորվել են հասարակական գիտակցության մեջ: Այն պահանջում էր սերունդների բացառիկ հիշողությունը և զերագույն ջանքերը: Բավական է ասել, որ Հոմերոսի «Իլիականի» բանավոր շարադրանքը կարող է տևել մոտ երկու շաբաթ, հնդկական էպոս «Մահաբ-հարաթի»՝ համար պահանջվել է չորս ամիս, իսկ չինական էպոսին՝ մոտ մեկ տարի:¹

Ըստ որում, բանավոր խոսքի փոխանցումը կատարվել է որոշակի «խմբավորմամբ»: Պատմական հիշողության հիմնական կրողները և պահպանները, որոնք եղել են իմաստունները և ավագանին, աշխատել են այն սերունդներին փոխանցել իրենց ծեռնառու մեկնակետով:

Ճիշտ են այն գիտնականները, որոնք պնդում են, թե պատմական հիշողության ամեն մի կրողի մահը ցեղակիցների համար իր նշանակությամբ հավասարազոր է գրադարանի հրկիզմանը:

Հետագայում բանավոր խոսքին լրացնելու է եկել գրավորը: Դրա առաջնեկը հավանաբար մ.թ.ա. 7-րդ դարում հունական էպոսի գրավոր տեքստի ստեղծումն է:²

Գրավոր տեքստերի ստեղծումը մի կողմից հնարավորություն է տվել պահ-պանել և սերունդներին փոխանցել անցյալի վերաբերյալ հավաստի գիտելիքները և մյուս կողմից դրանց կուտակման նախադրյալներ ստեղծել:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջադրվել են պատմական փաստերի վերլուծության և համակարգման ամբողջական տեսություններ: Դրանց առանձին դրույթների մշակումն ունի իր ձևավորման նախապատմությունը: Այսպես, միջնադարում պատմական սկզբնաղբյուրներ են համարվել մի-միայն շարադրված տեքստերը, քրոնիկները, տարեգրությունները, իսկ հետագայում բոլոր տիպի գրավոր տեքստերը:

19-րդ դարի 60-80-ական թվականներին պատմագիտության մեջ պոզի-տիվիստական այն տեսակետն է եղել, որի համաձայն պատմական աղբյուր-ներն ամբողջովին բովանդակում են ամենը, ինչ անհրաժեշտ է պատմաբա-նին լուծելու իր առջև ծառացած իմացաբանական խնդիրները: Հետազոտո-ղից պահանջվում է միայն պատմական համակարգից դուրս հանել սեփա-կան «ես»-ը: Օբյեկտիվության նախապայման առաջին հերթին դիտվել է «ես»-ի բացառումը, քանի որ պատմաբանն առկա աղբյուրագիտական գիտելիքների կրողն է: Ըստ պոզիտիվիստների, ի տարբերություն տեսու-թյան, փաստը թույլ չի տալիս ենթադրել, հորինել, հետևաբար և ընդհանրա-ցնել: Պատմագիտությունը միայն պատմում է այն, ինչ հաղորդում են վստա-հություն ներշնչող աղբյուրները: Այս հարցում ավելի անհողողող է Ֆ. Կու-լանժը: Ըստ նրա, պատմական ճշմարտության կարելի է հասնել միայն վստահություն ներշնչող տեքստերի մանրամասն ուսումնասիրության և «անցյալի պատմությունից ժամանակակից գաղափարները» անվերապա-հորեն դուրս մղելու շնորհիվ:

Ֆ. Կուլանժը, փաստերին վերագրելով ամենագոր նշանակություն, պատմագիտության դերը հանգեցրել է սոսկ «փաստաթղթերի բանական մեկնաբանությանը»: Ֆրանսիացի գիտնականը պնդում է, թե գրավոր աղ-բյուրն ամենագոր է և հարկ չկա այն արժեքավորել: ³

Ֆ. Կուլանժը փաստերի հավաքումը հակադրում է դրանց վերլուծությանը: Մինչդեռ այս երկու գործողությունները սերտորեն փոխկապակցված են թե բովանդակային և թե կառուցվածքային առումով:

Փաստը, որպես պատմական հետազոտության օբյեկտ, չի կարող գոյու-թյուն ունենալ ինքնին, առանց որոշակի արժեքավորման: Դրան հակառակ, Վ. Վինդելբանդը, Գ. Ռիկերտը գտնում են, որ փաստը ոչ իրական է, քանի որ այն հորինվում է պատմաբանի գիտակցությամբ: Այս հարցում ավելի

հետևողական է Ռ. Կոլինգվուդը, որը հերքում է փաստական աղբյուրների ինքնուրույն նշանակությունը: Նա համոզված է, որ պատմաբանները կամայականորեն են մեկնաբանում աղբյուրները:

Պարզ է, որ հետազոտական աշխատանքում պատմաբանը նախապես հարկադրված է լուծելու պատմական փաստի առանձնահատկություններով պայմանավորված մի շարք մեթոդաբանական հիմնախնդիրներ:

Հետազոտողի առաջնահերթ խնդիրը փաստերի, հիմնարար դրույթների և դրանց նշանակության բացահայտումը կամ, առնվազն, կշռադատված մեկնաբանումն է: Համակողմանի մոտեցումը ենթադրում է պատմական աղբյուրների ընտրություն և դրանց հավաստիության հիմնավորում: Այստեղ պատմաբանի աշխատանքը բազմաբնույթ է: Փաստերի ճիշտ ընտրության, համադրման և վերլուծման, ինչպես նաև ընդհանրացումներ, գիտական ենթադրություններ և պատմական էքսկուրսներ կատարելու հնարավորությունը պայմանավորված է հետազոտողի ընդհանուր և մասնագիտական կարողություններով: Նման դեպքում նվազում է սուբյեկտիվ մոտեցմանը գերապատվություն տալու հավանականությունը, և սուբյեկտիվիզմի որպես ժամանակակից ուսմունքների բնորոշ գիծ դառնալը: Այսպես, ֆրանսիացի մտածող Ռ. Արոնը պնդում է, թե իբր պատմության օբյեկտն այն է, ինչ ստեղծում է սուբյեկտը: Ըստ նրա, գոյություն չունի պատմական իրականություն, որը նախորդեր նույն իրականությունը վերարտադրող գիտությանը: Այս կապակցությամբ Ռ. Արոնի «պատմական փաստ» հասկացությունը բնութագրելու փորձը հնչում է ոչ այնքան համոզիչ:

Պատմական փաստ հասկացությունն ավելի հաջող է բնութագրել գերմանացի Վ. Շտոֆն իր աշխատության մեջ: Ըստ նրա, պատմական փաստը ներկայումս կամ ինչ-որ ժամանակ տեղի ունեցած պատահար, եզակի երևույթ, իրադարձություն, կամ էլ գործընթաց է: Ըստ որում «եզակիությունը պետք է ընդունել հարաբերական իմաստով, քանի որ ամեն առանձին փաստ լինելով տարաբնույթ կապված է այլ փաստերի հետ»: ⁴

Մեր կարծիքով, պատմական փաստը ոչ միայն անցյալի իրադարձություն կամ երևույթ է, այլ նաև դրանց ճշմարտացի վերարտադրությունը, որոնց մասին պահպանվել են հավաստի տեղեկություններ: Պատմական փաստն արժեքավորվում է, երբ որ այն հետազոտողների կողմից վերլուծվում, գնահատվում և համակարգվում է:

Գիտականության շահը պահանջում է պատմական փաստերի կշռադատված գնահատում:

Պատմական փաստի հիմնավորվածությունը պայմանավորված է նրանով,

թե դրա գնահատման չափանիշը որքանով է օբյեկտիվ: Այս դեպքում կարևորվում են պատմաբանի փիլիսոփայական, բարոյագիտական հայացքները և անկախ հետազոտողի մտավոր կարողություններից, առաջնությունը վերապահվում է պատմական փաստի օբյեկտիվությանը, որի անտեսումը կարող է բացառել պատմության գիտական ճանաչողության հնարավորությունը:

Պատմական փաստերը մեխանիկորեն չեն դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Դրանք որպես կանոն, մինչև գիտության փաստագրական նյութ դառնալը, նախապես առանձնացվում և դասակարգվում են: Այլ կերպ ասած, պատմական փաստը նախապես գնահատվում է և միայն հետո դառնում հետազոտման ելակետ: Նախնական վերլուծության և համադրման են ենթարկվում անգամ արծանագրությունների տարակարծություն չառաջացնող վկայությունները, հիշարժան տարեթվերը և այլն:

Իմի բերելով այս ամենը, կարելի է ասել, որ փաստը կոնկրետ իրականության դրևորումն է անցյալ, կամ ընթացիկ իրավիճակում:

Պատմական փաստ ասելով հասկանում ենք մարդկային հասարակության պատմության ընթացքում տեղի ունեցող իրական դեպքերն ու գործընթացները: Այլ կերպ ասած, փաստը երևույթների, իրադարձությունների ինչպես նաև հասարակական հարաբերությունների անմիջական վկայությունն է:

Գիտական հետազոտություններում պատմական փաստերի կիրառման ուշագրավ տեսակետ է առաջադրում Ի. Կովալչենկոն: Պատմական փաստը նա դասակարգում է հետևյալ տիպերի. պատմական իրականության փաստեր, պատմական աղբյուրների փաստեր, գիտապատմական փաստեր:⁵

Ըստ Ի. Կովալչենկոյի, պատմական իրականության փաստերը, որպես պատմական աղբյուրների հիմք, օբյեկտիվ են:

Տարածաժամանակագրական առումով անցյալին վերաբերող փաստերը բովանդակությամբ անփոփոխ են, ավարտուն:

Գիտապատմական փաստն իրականության վերաիմաստավորումն է աղբյուրների հիման վրա:

Պատմական աղբյուրների փաստերը լինելով իրականության արտացոլումը, սկզբնաղբյուրներ են և միաժամանակ կրում են ինչպես հնագույն, այնպես էլ ներկա պատմիչների սուբյեկտիվ ընկալման կնիքը: Ուստի, ամբողջությամբ վերցրած, գիտապատմական փաստը կրկնակի սուբյեկտիվացված արտացոլում է: Այն կոնցեպտուալացված, այսինքն նախապես տեսական որոշակի հիմնավորում ստացած փաստ է:

Գիտնականների շրջանում, մշտապես վիճարկելի է պատմական աղբյուր-

ների բնութագրման հարցը:

Եիշտ կլինի պատմական համարել այն բոլոր աղբյուրները, որոնք բովանդակում են պատմական տեղեկություններ և կոչված են մարդկային հասարակության անցյալը ճանաչելու:

Ինչպես ցույց է տալիս փորձը, առավել կամայական մոտեցումներ են դրսևորվում նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանների ուսումնասիրությանը: Դրանք ընդգրկող պատմական աղբյուրների առավել տարածված դասակարգումն է՝ գրավոր, իրեղեն, ազգագրական, լեզվաբանական, բանահյուսություն, ֆոտոկինոփաստաթղթեր, ծայնագրություններ:

Անկասկած, պատմական աղբյուրների նման դասակարգումը զերծ չէ պայմանականությունից: Այն փաստորեն տրված է ըստ հատկանիշների: Պատմական աղբյուրների խորը ուսումնասիրությունը հիմնավոր դասակարգման նախադրյալներ է ստեղծում: Դրանում հեշտ է համոզվել, եթե իրեղեն աղբյուրները՝ հնագիտական հուշարձաններից մինչև ժամանակակից հաշվիչ մեքենաներ, դիտարկենք իրենց բովանդակային ողջ բազմազանությամբ:

Չանրագումարի բերելով վերը նշվածը կարելի է ասել, որ պատմական աղբյուրները մեզ հասած տեղեկություններն են անցյալի իրողությունների վերաբերյալ, որոնք կոչված են մարդկային հասարակության զարգացման ողջ գործընթացն իմաստավորելու:

Պատմական իրադարձությունների գրավոր աղբյուրների հավաստիությամբ հարկ է մոտենալ որոշակի վերապահումով: Պատմաբանը, ըստ էության հասկանում է, որ փաստերի որոշ մասի դերն անտեսվել է, մյուսներինը՝ ուռճացվել և որ այս ամենն «անցել» է հեղինակի գիտակցության միջով: Ուստի, պատմական փաստը ոչ միայն օբյեկտիվ իրականության վերարտադրումն է, այլ նաև՝ սերունդներին կտակողի մեկնակետը: Չետևաբար, պատմական փաստ են ինչպես օբյեկտիվ իրականության վերարտադրությունը, այնպես էլ անցյալի հեղինակավոր անձանց ճանաչողական գործունեության արդյունքները, որոնք բովանդակում են նաև գնահատման տարրեր: Այսպես, հուրենագու, Բուզանդի, Կորյունի, Եղիշեի և այլոց մատյանները միաժամանակ բովանդակելով հավաստի տեղեկություններ և դրանց մեկնություններն ու եզրահանգումները, ոչ միայն չեն հակառու իրանք պատմական փաստերին, այլև բովանդակային առումով գալիս են լրացնելու վերջիններին:

Պատմական փաստերը և իրադարձությունները պահպանում են իրենց օբյեկտիվ մշանակությունն անկախ այն բանից, թե ինչպես են վերջիններս

ընկալվում և մեկնաբանվում պատմաբանի կողմից: Վաղ թե ուշ բացահայտվում է իրականը:

Իհարկե, պատմական փաստերի համադրման մեջ է ամենից առաջ ի հայտ գալիս օբյեկտիվությունը, որը պատմական գործընթացների արժեքավորման պարտադիր պայմաններից է: Անգամ այն դեպքում, երբ պատմաբանը քաղաքական կամ այլ դրդապատճառներով, միտումնավոր, թե ոչ միտումնավոր, խեղաթյուրում է փաստերը, դրանք չեն կորցնում իրենց օբյեկտիվ պատմական նշանակությունը:

Այսպիսով, անցյալի իրողություններն առանց նախնական վերլուծության հազվադեպ են դառնում պատմագիտության աղբյուր: Անցյալի փաստերը պատմաբանի կողմից նախապես ենթարկվում են աղբյուրագիտական վերլուծության, որով որոշվում է վերջիններիս հավաստիության աստիճանը և ճանաչողական արժեքը: Հետևաբար աղբյուրների վերլուծությունը պատմական հետազոտությունների անհրաժեշտ օղակն է: Ճիշտ է, պատմական աղբյուրների քննությամբ զբաղվում է պատմագիտության առանձին ճյուղ՝ աղբյուրագիտությունը, որը պատմաբանին զինում է աղբյուրների ուսումնասիրման և օգտագործման մեթոդներով, բայց չի կաշկանդում նրան առավել ինքնուրույն մոտեցում դրսևորելու դրանց ընտրության, վերլուծության և համադրման հարցում:

Իրոք, ուսումնասիրության համակողմանիությունն ապահովելու նպատակով հետազոտողը դիմում է պատմագիտության առանձին ճյուղի՝ աղբյուրագիտությանը:

Համակարծիք ենք Ստ. Մելիք-Բախշյանի այն տեսակետին, որ աղբյուրագիտության խնդիրն է «տալ պատմական սկզբնաղբյուրների ծագումը, դասակարգումը, քննադատական վերլուծությունը, բացահայտել ուսումնասիրվող նյութի դասակարգային բնույթը, նրա արժանահավատությունն ու գիտական արժեքը»: ⁶

Քանի որ սկզբնաղբյուրները տարաբնույթ են, ուստի և աղբյուրագիտությունն առնչվում է գիտության ամենատարբեր բնագավառների հետ: Այն սերտորեն կապված է հնագրության /պալեոգրաֆիա/, արձանագիտության /էպիգրաֆիկա/, կնիքագիտության /սֆրագիստիկա/, զինանշանագիտության /հերալդիկա/, չափագիտության /մետրոլոգիա/, տոմարագիտության /խրոնոլոգիա/, դիվանագիտության /դիպլոմատիա/, ազգագրության /էթնոգրաֆիա/, դրամագիտության /մուսիզմատիկա/, հնագիտության /արխեոլոգիա/ և պատմական աշխարհագրության հետ:

Աղբյուրագիտությունը մյուս գիտությունների նման անցել է զարգացման

որոշակի փուլեր: Նրա հիմնական սկզբունքները մշակվել են 19-րդ դարի առաջին կեսերին պատմաբաններ Լ. Ռանկեյի և Բ. Նիբոտի կողմից: Դրանք սոսկ առաջին քայլեր են եղել և տեսական առումով զերծ չեն խոցելի կողմերից: Այսպես, Լ. Ռանկեն պատմական աղբյուրները դիտում է միայն որպես անցյալի իրադարձությունների արտացոլում և ամենևին չի կասկածում դրանց հավաստիությանը:

Լ. Ռանկեն պատմաբանին կողմնորոշում է աղբյուրների համեմատաբար մեղ շրջանակների օգտագործմանը, նախապատվությունը տալով պաշտոնական փաստաթղթերին:

19-րդ դարի պատմագիտության մեջ նկատելի է պատմական փաստերի նշանակության յուրատեսակ ֆետիշացում: Պատմաբանների զգալի մասն իրենց հիմնական առաքելությունը տեսնում են փաստերի հավաստման մեջ: Ավելին, Լ. Ռանկեն գտնում է, որ պատմաբանը շարադրելով փաստերը, պետք է ձեռնպահ մնա վերջիններիս գնահատումից, որը կապահովի պատմական իրականությունը առանց գունազարդման ներկայացնելու հնարավորությունը: Լ. Ռանկեն և նրա հետևորդներն ընդգծում են, որ այն ամենը, ինչն արտացոլված չէ պատմական փաստաթղթերում, պատմագիտության համար հետաքրքրություն չի ներկայացնում: Նրանք կարևոր նշանակություն են տալիս քաղաքական և դիվանագիտության պատմությանը, ականավոր անհատների գործունեության լուսաբանմանը:

Սիաժամանակ Լ. Ռանկեյի և նրա հետևորդների տեսադաշտից դուրս են մնում պատմական գործընթացի սոցիալ-տնտեսական բնագավառին վերաբերվող ուսումնասիրությունները:

Լ. Ռանկեյի գաղափարները նվազեցնում են պատմաբանի, որպես ինքնուրույն հետազոտողի դերը: Այսպես, նա գտնում է, որ պատմաբանը չպետք է ավելորդ որոնումներով զբաղվի, այլ պետք է հետևի փաստերին, որոնք նրան տարերայնորեն կհասցնեն ճշմարտության հանգրվանին:

Փաստորեն, Լ. Ռանկեն անտեսում է փաստերի ընտրության և դասակարգման անհրաժեշտությունը: Այս հարցում համահունչ են Լ. Ռանկեյի և Բ. Նիբոտի հայացքները: Չնայած որոշակի միակողմանիությանը, Նիբոտ-Ռանկեյի կողմից մշակված պատմական աղբյուրների գիտական հետազոտության սկզբունքները կարևոր նշանակություն են ունեցել աղբյուրագիտական մտքի զարգացման տվյալ փուլի համար: 19-րդ դարի վերջին նրանց հետևորդներ Ի. Դրոյզեյի, Է. Բեռնհեյմի, Շ. Լանգլուայի անվան հետ է կապված աղբյուրագիտության, որպես ինքնուրույն գիտության ձևավորումը: Այն ունի իր ուսումնասիրության առարկան և հետազոտման յուրահատուկ

եղանակները: Աղբյուրագիտության հիմնական դրույթները շարադրված են Շ. Լանգլուայի և Շ. Սենոբուսի Փարիզում 1898թ. հրատարակված «Պատմութեան ուսումնասիրության ներածություն» աշխատությունում: Նրանք նույն-պես կրում են Լ. Ռանկեյի դպրոցի ազդեցությունը: Պատմության ուսումնասիրության ներածության հեղինակները, ընդգծելով աղբյուրների գերակա-յությունը պատմական մտածողության հանդեպ, պատմությունը դիտում են որպես գրավոր հավաստի փաստերի հանրագումար: Նման դեպքում պատմաբանի դերը հանգեցվում է սոսկ փաստեր հավաքելուն և ոչ՝ վերլուծելուն և գնահատելուն:

20-րդ դարում պատմական աղբյուրների ուսումնասիրման և գնահատման խնդիրն ավելի է կարևորվում, նորովի է ընդգծվում պատմաբանի դերը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ձևավորվում է փիլիսոփայության պատմության քննադատությունը, որի հիմնական սկզբունքն է պատմական տեսական ճանաչողության պրոցեսում «պատմաբանի, նրա մտածողության անհատականության, ակտիվ մասնակցության, վճռական դերի ճանաչումը»:⁷

Գիտական նոր հոսանքի ներկայացուցիչները գերակայությունը վերապահելով հետազոտողին, նվազեցնում, իսկ առանձին դեպքում նաև անտեսում են պատմական օբյեկտիվ իրականության գոյության փաստը: Դրանով իսկ նրանք հիմնովին ժխտում են Նիբոտ-Ռանկեյի տեսությունը: Այս միտումն էլ ավելի է խորացել հետագա տարիներին:

Պատմական փաստերի ճանաչողական նշանակությունը թերագնահատում է ներկայիս խոշոր գիտնական Ռ. Արոնը: Նա գրում է. «Գոյություն չունի գիտությանը նախորդող պատմական իրականություն, որը գիտությունը՝ պետք է վերարտադրեր»:⁸ Փաստորեն Ա.Արոնն աղբյուրների բովանդակությունը կախման մեջ է դնում պատմական մտածողությունից, դրանով իսկ ժխտելով պատմական օբյեկտիվ ճշմարտությանը հանգելու հնարավորությունը:

Գիտականորեն ավելի հիմնավորված է իտալացի փիլիսոփա և պատմաբան Բ. Կրոչեի տեսակետը, որը մերժում է պատմական մտածողության վրա սկզբնաղբյուրների, որպես արտաքին ներգործության միջոցի մտայնությունը: Ըստ Բ. Կրոչեի, անքակտելի կապի մեջ են պատմական աղբյուրը և պատմական մտածողությունը: Նրա կարծիքով «և փաստաթղթերը, և քննադատական մտքի վերլուծությունը հանդիսանում են պատմության իրական աղբյուրներ, այսինքն պատմական սինթեզի երկու տարրեր»:⁹

Հակառակ տեսակետին է ֆրանսիացի պատմաբան-փիլիսոփա Ն. Մարուն:

Նա գտնում է, որ պատմությունը պատմաբանի ստեղծագործության արդյունք է: Ն. Մարուն հակադրվում է Լանգլուային և Սենդրոսին, որոնք պատմությունը դիտում են սոսկ առկա փաստաթղթերի անկողմնակալ մշակում: Ն. Մարուն ընդգծում է, որ պատմաբանը ոչ թե բանվոր է, որ զբաղված է նախնական նյութի վերամշակմամբ, այլ մտածող, որը առաջ է քաշում գիտական ուսումնասիրության համար հինք հանդիսացող հարցադրումներ: Միաժամանակ նա չի բացառում, որ ուշագրավ որևէ փաստաթղթի պատահական հայտնաբերումը կարող է սկիզբ դնել նոր պատմական հետազոտության: Ն. Մարուն նախապատվությունը տալիս է հարցերի լուծման տրամաբանական ընթացքին: ¹⁰

Գիտական անաչառությունը պահանջում է ասել, որ վերը նշված պատմափիլիսոփաների, հատկապես Դե Կուլանժի և օբյեկտիվիստական դպրոցի մյուս ներկայացուցիչների ջանքերով կուտակվել է փաստական և տեսական հարուստ նյութ, որը հակադիր հայացքների և տեսակետների համադրման, ինչպես նաև գիտական բանավեճերի ծավալման մեծ հնարավորություն է ստեղծում:

Վերոհիշյալ մտածողների հայացքներում, չնայած առանձին վիճելի տեսակետներին, գիտականության որոշակի ընդգծված-առարկեր կան:

Պատմական փաստի զնահատության հարցում տարակարծություն ունեն կոնստրուկտիվիստական ուղղության ներկայացուցիչները, որոնց հետևվորդների թիվը պատմագետների շրջանում մեծ է:

Անգլիացի սոցիոլոգ և պատմաբան Լ. Գոլդստեյնը պնդում է, որ «տարբերություն չկա պատմական իրական փաստի և նրա մասին եղած պատկերացումների մեջ»: Ըստ էության նա նույնացնում է ռեալ իրականությունը և դրա վերաբերյալ գիտելիքները: Լ. Գոլդստեյնը և նրա հետևորդները փորձում են հիմնավորել, որ պատմաբանը ոչ մի անելիք չունի ռեալ իրականության հետ և պետք է վերանա իրական աշխարհի գոյության փաստից:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պատմափիլիսոփայական մտքի զարգացմանը զուգընթաց փոխվել են նաև պատմական փաստի մասին պատկերացումները: Այսպես, 19-րդ դարի եվրոպական պատմագիտությունը փորձել է վերանայել միապետների և նրանց բարենորոգչական գործունեության վերաբերյալ մինչ այդ եղած պատմական բազմաբնույթ փաստերը: Մարքսիստ պատմաբանները ավելի առաջ են անցնում նրանցից, գլխիվայր ներկայացնելով անցյալի վերաբերյալ պատմական շատ տեղեկություններ: Խորհրդային երկրում, առաջնորդվելով պահի թելադրանքով, պատմական փաստերը ներկայացրել և մեկնաբանել են որոշակի քաղաքա-

կան նպատակների հետապնդմամբ: Կուսակցության համապատասխան մարմինները հրահանգավորել են պատմաբաններին իրենց ուսումնասիրություններում սոցիալիզմի ներդաշնակ զարգացումը հավաստող փաստեր ընդգրկելու: Կամա թե ականա նրանք իրենց աշխատություններում ստիպված սքողել են լճացումը, հասարակության զարգացման հակասական բնույթը և ընտրած միտումնավոր փաստերով հիմնավորել ընդհանուր առաջընթացի գաղափարը:

Պատահական չէ, որ հրապարակ են եկել վաղօրոք մշակված սխեմաներով գրված սոցիոլոգիական աշխատություններ: Խորհրդային պատմաբանները պարտավորված են եղել իրենց ուսումնասիրություններում առաջնակարգ տեղ հատկացնել անցյալում զանգվածային խռովություններին, նոր ժամանակների սոցիալական հեղափոխություններին, հակազաղութային պատերազմներին:

Մեր օրերում պատմաբանը ազատ է ոչ միայն իր գիտական հետաքրքրությունների, այլ նաև փաստական նյութի ընտրության հարցում: Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում լիովին հրաժարում խորհրդային պատմագիտության ձեռքբերումներից: Անցյալի պատմական փաստերի քննադատական գնահատության անհրաժեշտությունը չժխտելով հանդերձ, հարկ է հանդես բերել չափավոր վերաբերմունք:

Անցյալի պատմական փաստերից անհրաժեշտ է քաղել օբյեկտիվ բովանդակությունը: Այսպես, պատմիչների մատյանների քննությունը և համադրումն այլ աղբյուրների հետ հնարավորություն կտան բացատրել, թե ինչու նրանք ծանրության կենտրոնը տեղափոխում են փաստերի մի որոշակի խմբի վրա, անտեսելով մյուսները: Դրանով իսկ փաստական նյութը կամ սկզբնաղբյուրները ենթարկվում են գիտական նախաքննության:

Հետազոտման նման սկզբունքի կիրառման անհրաժեշտությունը մեծանում է մեր օրերում, երբ սոցիալական վերջին փոփոխությունները սնունդ են տվել անցյալի պատմական փաստերի նորովի, հաճախ նաև ոչ հիմնավոր մեկնաբանությունների և, ամգամ, աղբյուրագիտական նյութի աղավաղման: Արխիվային փաստաթղթերի բովանդակության կեղծարարության փորձեր են արվում որոշակի քաղաքական նպատակներով:

Աղբյուրագիտության մեթոդաբանական հիմքերի վերլուծությունը տարակարծությունների տեղիք է տալիս արդի ժամանակաշրջանի պատմափիլիսոփայական տարբեր ուղղությունների շրջանում: Այն ոչ միայն պատմական աղբյուրի հիմնական իմացաբանական և սոցիալական ֆունկցիաների հարցի շուրջ տարաբնույթ տեսակետների բախման, այլ նաև առանձին

պատմաբանների կողմից փաստերը սեփական մեկնակետին հարմարեցնելու ծգտման արդյունք է:

Հազիվ թե տարակարծություն առաջացնի պատմական հետազոտության նախնական փուլում ուսումնասիրողի կողմից փաստերի հավաստիության որոշման անհրաժեշտությունը, քանի որ, ի տարբերություն բնագիտականի, պատմական փաստերն հետազոտողին են հասնում ոչ թե իրենց սկզբնական տեսքով, այլ՝ միջնորդավորված ուղիով: Ուստի պատմաբանը իր հետևությունները պետք է կատարի հավաստի փաստերի վերլուծության, պատմական զուգահեռների անցկացման և երևույթների միջև ներքին տրամաբանական կապերի բացահայտման հիման վրա:

Անկասկած, միշտ չէ, որ նման կապերի որոնումն իմաստավորվում է:

Ասենք, անհիմն կլիին տրամաբանական կապ և ընդհանրություն տեսնել Տիգրան Մեծի մղած մարտերի և Վարդանանց պատերազմի միջև: Սակայն հիմնավոր է ԽՍՀՄ նախկին տարածքում և ազգային հանրապետություններում զինված բախումների պատճառների և հետևանքների համադրումը: Որոշակի վերապահումով կարելի է զուգահեռ անցկացնել հարավսլավական ճգնաժամի և ԽՍՀՄ փլուզման իրողությունների միջև, որը մասշտաբային քննության հնարավորություն կտա:

Կյանքն ապացուցում է, որ պատմական փաստերը փոխալայնմանավորված են: Պատմական այս կամ այն իրողության էությունը բացահայտվում է նախորդ և սպասվելիք իրադարձությունների համակցության մեջ: Ուստի և պատմագիտական աշխատությունների ճանաչողական արժեքն առավելապես պայմանավորված է փաստերի անկողմնակալ ընտրությամբ ու համակարգմամբ, դրանց զնահատությունների խորության աստիճանով, որը և հիմնավոր կանխատեսումների հնարավորություն կստեղծի: Թվում է, թե սա ամառարկելի ճշմարտություն է: Սինչդեռ հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում դրա վերաիմաստավորման տեսական և նույնիսկ գործնական փորձեր են կատարվել:

18-րդ դարի ֆրանսիացի փիլիսոփա Կ. Դելվեցիուսը «Մարդու մասին» իր աշխատության մեջ փորձում է հիմնավորել, որ պատմությունը փաստերի կամայական սիրավեպ է: Մատերիալիստ փիլիսոփայի այս դրույթը պրակտիկայում յուրովի են կիրառել խորհրդային և ԽՍՀՄ ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրների պատմաբանները:

Կամայական միտեցում է նկատվում ոչ միայն ընթացիկ պատմության, այլև հեռու անցյալի փաստագրության նկատմամբ: Մտածողի համար կողմնորոշիչ սկզբունք էր հռչակվում գաղափարական անսասանությունը և իր կամ-

քից անկախ, նա հարկադրված էր կատարելու որոշակի սոցիալական պատվեր: Համեմատաբար անդրդվելի պատմաբանի բարեխղճությունը և անկողմնակալությունն անգամ ունեցել են իրենց որոշակի սահմանը: Իշխանությունների մեկնակետն ամտեսելու դեպքում աշխատությունը լույս չի տեսել, իսկ ատենախոսությունը չի երաշխավորվել պաշտպանության: Գիտական աշխատանքի մեջ ներգրավված հետազոտողը բնականաբար պետք է որոշակի հետևությունների հանգեր:

Ծիշտ չի լինի կարծել, թե հեղինակավոր մտածողների ճնշող մասը միտումնավոր է խեղաթյուրել պատմական փաստը: Բացառությամբ մի քանի այլախոհների, հասարակագետների մեծ մասը համոզված է եղել, որ պաշտպանելով և ջատագովելով տիրապետող գաղափարական տեսությունները, գործում են ի շահ իրենց ժողովրդի, ծառայում հասարակական համերաշխության ամրապնդմանը և ի վերջո՝ նպաստում գիտության զարգացմանը: Սակայն կյանքն ապացուցեց, որ «գաղափարապես տոկուն», սոցիալ-դասակարգային տեսանկյունով առաջնորդվող շատ գիտնականներ փաստերի վերլուծությանը ցուցաբերել են կամայական մոտեցում և իշխանությունների ճնշման տակ «մոռացության մատնել» պատմական կարևոր իրադարձություններ: Այսպես, մինչև 1965 թվականը խորհրդային Հայաստանում արգելված էր որևէ հիշատակություն Հայոց եղեռնի մասին, որը մեր ժողովրդին հասցրել է մարդկային, տարածքային, նյութական հսկայական կորուստներ, ինչպես նաև՝ սոցիալ-հոգեբանական ծանր ցնցումներ:

Խորհրդային պատմագիտությանը բնորոշ է եղել նաև փաստերի կամայական վերախմբավորումը: Պատմական փաստերը քննության առնելիս նրանք հրաժարվել են այն նյութերի հիշատակումից, որոնք չեն համապատասխանել վաղօրոք մշակված սխեմաներին: Տեղին է հիշել Ռիբենտրոպ-Մոլոտով պակտը, որի գաղտնի հոդվածները լայն հասարակայնությանը հասանելի դարձան միայն վերակառուցման տարիներին:

Փաստորեն, պատմագիտության մեջ ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ հաճախ թերազնահատվում էր ճշմարտացի փաստերի նշանակությունը և ընդհակառակը, գերազնահատվում գիտական հիմքից զուրկ կամայականորեն մշակվածը:

Միաժամանակ սխալ կլինի անտեսել խորհրդահայ պատմագիտության հարուստ ժառանգությունը: Առավել ևս չպետք է նսեմացվի փաստական նյութի ժողովման խորհրդային պատմաբանների փորձը: Այսպես, դարաշրջանի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական գործընթացները վերլուծելիս խորհրդային պատմագիտության մեջ պարտադիր օգտագործվել

են վիճակագրական տվյալներ: Եթե նկատի ունենանք, որ վիճակագրությունը հասարակական երևույթները և գործընթացները բնութագրող թվային ցուցանիշների համադրումն է, ապա պատմաբանների նման դիրքորոշումն հիմնավոր է: Այնուհանդերձ պատմական երևույթների օբյեկտիվ վերլուծությանը խոչընդոտում էր ԽՍՀՄ-ում ղեկավար մարմինների թելադրանքով վիճակագրական ցուցանիշները մինչև հրապարակումը հիմնովին խմբագրելը: Ավելին, իրականում խորհրդային երկրում եղել է երկու վիճակագրություն, մեկը՝ հանրության, իսկ մյուսը՝ կառավարման վերին օղակների համար: Երկրի ղեկավարներին հրամցվել են ստուգված, համակողմանի հիմնավորված տեղեկություններ, իսկ ժողովրդին քարոզչական նպատակներով՝ իրականությունը զուսպագործող և խեղաթյուրող տվյալներ: Սակայն որքան էլ փաստերը կեղծվեին, կար մի սահման, որը հարկադրված էին չխախտել իշխանության մարմինները: Այս պարագայում պաշտոնական վիճակագրական ցուցանիշները գիտական եզրահանգումների և ընդհանրացումների հնարավորություն էին տալիս: Ինչևէ, վիճակագրության փաստացի վերացմամբ արդի պատմագիտությունը զրկվել է ուսումնասիրության և բաղդատման հուսալի աղբյուրից:

Պատմական փաստերի շարունակական հարստացումն առկա է բոլոր ժամանակներում: Ներկայումս սկզբնաղբյուր հասկացությունը բովանդակային առումով այնքան է ընդլայնվել, որ դժվար է դրանք տարբերակել: Զարմանալի չէ, որ պատմագիտությունը բազմաբնույթ և ծավալային փաստական նյութի մշակման համար շատ հաճախ դիմում է համակարգիչների օգնությանը:

Անվիճելի է, որ պատմական փաստը պատմական գիտելիքների ատաղծն է: Միաժամանակ պատմական ճանաչողության փիլիսոփայական վերլուծությունը բերում է այն համոզման, որ փաստը և տեսությունը գտնվում են անխզելի կապի մեջ և, ըստ էության, պահանջում են համարժեք մոտեցում: Պատմական փաստերի գերազնահատումը և տեսության դերի նսեմացումը պատմագիտությունը կվերածի իրադարձությունների սոսկ գրանցողի: Ընդունելի չէ նաև փաստերի նկատմամբ սոցիոլոգիական ոչ հիմնավոր դրույթներին նախապատվություն տալը: Տեսական դրույթներն անհրաժեշտ է բխեցնել իրական փաստերի վերլուծությունից: Այլապես տեսությունը կվերածվի ռեալ իրականությունից կտրված մտավարժանքի:

Հիմնավոր է պատմական փաստերը գիտական եզրահանգումների համար անկողմնակալ աղբյուր դիտելը: Սակայն վերջիններս դեռևս գիտական մեթոդաբանության մշակման ունիվերսալ հիմք չեն կարող հանդիսանալ,

քանի որ հենց իրենք իսկ հետազոտության առարկա են:

Որևէ երևույթ կամ իրադարձություն կարող է ունենալ բազմաթիվ մեկնաբանություններ, որոնք նրբերանգնելով տարբերվելուց զատ կարող են լինել ընդհուպ իրարամերժ: Դրանց որոշ մասն է միայն ընթերցելի և ընդունելի ամբողջ հասարակությանը: Սակայն փաստացի ճշմարտությունը կարող է միակը լինել: Պարզապես հնարավոր չէ փաստը չընթերցել, այլ խնդիր է, որ վերջինիս զգայական ու տրամաբանական ընթերցումը խիստ անհատական է, որը պայմանավորված է գիտնականի մտավոր ներուժով, նրա ներաշխարհի հուզականության աստիճանով ընդհանրապես և տվյալ պահի հոգեվիճակով մասնավորապես:

Փաստի մատուցման և դրա մեկնաբանության հարաբերակցությամբ է նաև գնահատվում գիտնականի մտածողության աստիճանը: Մի դեպքում գիտնականը շեշտը դնում է փաստերի շարադրման վրա, ընթերցողին հնարավորություն ընծեռելով գնահատելու դրանք, իսկ մյուս դեպքում հնարավորություն ապահովելով հանդերձ, հանդես է գալիս փաստերը համակարգողի, վերլուծողի և եզրահանգումներ կատարողի դերում:

Պատմական գիտելիքների հիմքը սկզբնաղբյուրներն են, որոնց մշակվածության աստիճանը պայմանավորված է տվյալ գիտության մեթոդաբանությամբ: Իրոք, սկզբնաղբյուրների ընտրությունը պայմանավորված է գիտական մեթոդաբանության խնդիրներով: Առանց տեսական որոշակի հիմքի դժվար է պատկերացնել պատմական փաստերի ընտրությունը, խմբավորումը, համակարգումը, ինչպես նաև դրանց էության բացահայտումը:

Այստեղ գործում է և հակադարձ կապը: Պատմական հավաստի փաստերի օգտագործումն իր հերթին նպաստում է տեսության զարգացման ու պրակտիկ նշանակության մեծացմանը:

Այսպիսով, պատմական փաստի արժեքավորությունն առավելապես որոշվում է ոչ թե նրա ժամանակային կամ ծավալային, այլ՝ բովանդակային ընդգրկմամբ: Ուստի գիտական ուսումնասիրության ճանաչողական արժեքն ամենից առաջ պայմանավորված է պատմական փաստերի հավաստիությամբ:

Պատմական երևույթների էությունը ճիշտ բացահայտող փաստերի ընտրությունը, վերլուծությունը և համակարգումը ենթադրում է հետազոտողի տեսական պատրաստականության որոշակի աստիճան, այն է գիտական մեթոդաբանությամբ ղեկավարվելու անհրաժեշտություն:

1	2	3	4	5
Մ.թ.ա. 7-րդ դի:թրում հունական եպոսի գրավոր տեքստի ստեղծում:	Ըստ Կուլանժի գրավոր աղբյուրը, որն ամենա- գոր է և հարկ չկա այն արժեքավորելու:	Ըստ Վ. Վինդելբանդի և Գ. Ռիկերտի փաստն հո- րինվում է պատմաբանի մտահայեցողությամբ:	Ըստ Վ. Շտոֆի պա- տմական փաստը որևէ պատահար, երևույթ, իրադարձու- թյուն կամ գործ- ընթաց է:	Ըստ հեղինակի փաստը անցյալ կամ ներկա իրակա- նության կոնկրետ դրսնորումն է:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐԻ ՏԻՊԵՐԸ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 5

1	2	3
Պատմական իրականության փաստեր-որպես պատմական աղբյուրների հիմք՝ օբյեկտիվ են:	Պատմական աղբյուրների փաստեր-բովանդակությամբ անփոփոխ են, ավարտուն:	Գիտապատմական փաստեր-իրականության վերափնտա-վորում աղբյուրների հիման վրա:

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐ: ՏԻՊԱԿԱՆԱՑՈՒՄ

Պատմական ճանաչողությունը դիտվում է որպես շարժում, բարդ մի համակարգ: Ջարգացման պրոցեսում փոխվում է նրա բովանդակությունը, բարդանում կառուցվածքը: Այստեղից հետևություն՝ ամեն մի բարդ օբյեկտ կարելի է դիտարկել երկակի: Նախ, իր ծագման և զարգացման պրոցեսում, երկրորդ, որպես այդ պրոցեսի պատրաստի ավարտում արդյունք: Ընդ որում, այդ երկու մոտեցումները համարժեք են և դրանցից որևէ մեկին նախապատվություն տալը, սովորաբար կախված է կոնկրետ նպատակներից և օբյեկտիվ վերլուծության պայմաններից:

Տրամաբանականի և պատմականի քննությունն անհրաժեշտաբար պետք է տարվի փոխկապակցված: Իրոք, որպեսզի բացահայտվի երևույթի էությունը, անհրաժեշտ է վերարտադրել նրա զարգացման իրական պատմական ընթացքը: Պրոբլեմի լուծմամբ են պայմանավորված և գիտական որոնումների ուղղվածությունը, և բուն հետազոտության արդյունքները:

Տրամաբանականի և պատմականի փոխկապակցվածության անհրաժեշտությունը գիտակցում են ոչ բոլոր հետազոտողները: Այսպես, նեոկանտականները բացահայտ մեթոմ են պատմական գործընթացի տրամաբանականությունը: Նրանք գտնում են, թե իբր պատմությունը չի հանգում հասարակության օրինաչափություններին, այլ նկարագրում է միայն եզակի իրադարձություններն արժեքների հետ իրենց հարաբերակցության մեջ:

Պրագմատիկները, և հատկապես, Ու. Ջեյմսը, փիլիսոփայության և պատմության մեջ տեսնում են սոսկ անփոփոխ պրոբլեմներ և դրանց լուծման կրկնություններ: Փաստորեն համանման մոտեցում և արժեքավորում են ստանում գիտական մտքի զարգացման արգասիք փիլիսոփայության պատմությունը և հասարակության պատմությունը: Միաժամանակ հարկ է ընդգծել, որ հասարակության պատմությունն իր կնիքն է դնում փիլիսոփայական մտքի ձևավորման վրա: Ուստի և օրինաչափ է, որ մտածողները գիտակցել են պատմական և փիլիսոփայական մտքի զուգահեռ ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը:

Պատմականի և տրամաբանականի խնդրի հստակ առաջադրումով և առավել հետևողական լուծումներով առանձնանում է Գ. Դեգելը: Նա գրում է, որ փիլիսոփայության պատմությունը թեպետև հանդիսանում է պատմու-

թյուն, «այնուամենայնիվ մենք նրանում գործ չունենք եկածի և անհետացածի հետ: Փիլիսոփայության պատմության առարկան է չծերացողը, իր կյանքը շարունակողը»:¹

Պատմականը և տրամաբանականը հասարակական երևույթների ամբողջական շղթայի զարգացման էությունն արտահայտող փոխկապակցված կողմերն են: Չնայած մասնակի տարբերություններին, ճանաչողության պրոցեսում դրանք հանդես են գալիս միասնաբար և ենթարկվում միևնույն օրինաչափություններին:

Հասարակական երևույթների տեսական ճանաչողության հիմնական մեթոդներն են՝ պատմականը և տրամաբանականը, ինդուկցիան և դեդուկցիան, համեմատությունը և անալոգիան, վերացարկումը և այլն, որոնք բոլորն էլ կիրառվում են պատմագիտության բնագավառում: Դրանցից պետք է հատկապես առանձնացնել հետազոտության պատմական և տրամաբանական եղանակները, պատմափիլիսոփայական բնույթի ուսումնասիրությունները դրանց վերաբերյալ:

Հետազոտության պատմական մեթոդը ենթադրում է բազմակողմանի և հետևողական վերլուծության միջոցով պարզել իրադարձությունների զարգացման փուլերը և դրանց դրսևորումներն իրենց փոխկապակցության մեջ, կանխորոշել երևույթների հետագա զարգացման հնարավոր ընթացքը: Այդ չի նշանակում կուրորեն խոնարհում պատմական փաստերի առջև, այլ իրադարձությունների տրամաբանական զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափությունների բացահայտում:

Պատմական մեթոդի դերը չի հանգում սոսկ օբյեկտիվ իրականության երևույթների, իրադարձությունների պատմական հաջորդականությամբ էմպիրիկ շարադրմանը: Այսպես, բավարար չէ միայն քննարկել հայ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիվների պատմությունը բուն Հայաստանում և Կիլիկիայում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Գլխավորը պատմական տվյալ գործընթացին բնորոշ կողմերի տարբերակումն է:

Պատմական իրադարձությունների դիտարկումը ժամանակագրական հաջորդականությամբ հնարավորություն է տալիս պատմության հարցերի տեսական վերլուծությունը այլ հարցերի հետ ունեցած տրամաբանական կապերի բացահայտմամբ:

Անտարակուսելի է, որ հնարավոր չէ պարզել ներկա դարաշրջանի իրողությունների ներքին օրինաչափ կապերը՝ առանց վերջիններիս նախապատմությունը քննության առնելու: Հետազոտության ընթացքում անցյալի և ներկայի հարցերի վերլուծությունը կազմում են մեկը մյուսի տրամաբանա-

կան շարունակությունը:

Այսպիսով, յուրաքանչյուր հետազոտություն լինելով ժամանակային միահիյուսված կապերի արտահայտություն, ենթադրում է պատմագիտական հարցերի համակողմանի քննություն:

Սակայն հիմնավոր ընդհանրացումներ և մտահանգումներ կատարելու համար արդյունավետ է պատմական և տրամաբանական մեթոդների զուգակցումը, որի դեպքում պատմական զարգացման օբյեկտիվ ընթացքը հաջորդական կարգով վերարտադրվում է տրամաբանական վերացական մտածողության ձևերում, առանց հաշվի առնելու առանձին շեղումները:

Հետազոտության պատմական եղանակը տարբերվում է տրամաբանականից նրանով, որ այս դեպքում ուշադրության կենտրոնում պահելով իրադարձությունների ժամանակագրական հաջորդայնությունը, չի կարող անտեսել պատահական խոտորումները, ինչպես նաև թռիչքաձև զարգացման առկայությունը: Իսկ տրամաբանական եղանակի կիրառման ժամանակ գործ ունենք պատահականություններից և շեղումներից վերացարկված պատմական գործընթացի հետ, որը տվյալ պահին զարգացման բարձրագույն կետին է հասել: Սակայն, ի վերջո, երկու դեպքում էլ վերարտադրվում է զարգացման ընթացքը՝ ստորինից դեպի բարձրը, պարզից դեպի բարդը: Մի դեպքում հետազոտողն ուշադրություն է դարձնում իրադարձությունների բովանդակության, դրանց զարգացման ներքին տրամաբանության բացահայտմանը, մասամբ ստվերում թողնելով ժամանակագրական կապը, մյուս դեպքում անտեսելով բովանդակայինը, նկարագրում է պատմական գործընթացները ժամանակային հաջորդայնությամբ:

Նման դիրքորոշումն ամենևին չի նշանակում ժամանակագրական կապի լրիվ անտեսում: Ընդհակառակը, տրամաբանական մեթոդի կիրառման ժամանակ կարևորվում է զարգացման ներքին կառուցվածքի, պարզից բարդի անցման հաջորդայնությունը:

Հայտնի է, որ կիրառական գիտությունների բնագավառում առաջատար դերը վերապահվում է դիտարկումներին և գիտափորձին: Մինչդեռ պատմագիտական հետազոտության մեջ կարևորվում է նաև ճանաչողությունը, որի դեպքում հետազոտության օբյեկտն իր ողջ կապերով և օրինաչափություններով արտացոլվում է ոչ միայն կենդանի հայեցողության, այլ նաև տեսական մտածողության ձևերով: Այս առումով ճանաչողության էմպիրիկ և տեսական մակարդակները սերտորեն կապված են միմյանց:

Տրամաբանականը չի սահմանափակվում միայն պատմական հետազոտության կատեգորիաների պարզ թվարկմամբ: Այն ներառում է նաև

պատմական երևույթների և գործընթացների առանձնահատկությունների, տրամաբանական գործողությունների ներքին մեխանիզմների բացահայտումը: Նշված մեթոդը ենթադրում է պատմական գործընթացների զարգացումն օբյեկտիվորեն վերարտադրող հետազոտման բազմապիսի ձևեր ու եղանակներ: Ակնհայտ է, որ պատմական մեթոդն ուսումնասիրում է հետազոտման օբյեկտներն իրենց տարբեր դրսևորումներում և զարգացման փուլերում:

Տրամաբանական մեթոդն արտացոլում է օբյեկտի էությունը բնորոշող կապերն ու հարաբերություններն ամբողջության մեջ, այն հանգեցնելով պատմական գործընթացների զարգացման հիմնական փուլերի տեսական վերարտադրմանը:

Հետազոտության պատմական և տրամաբանական մեթոդները փոխկապակցված են, միավորված բովանդակային կապերով: Այսպես, պատմական մեթոդն առանց պատմության ուսումնասիրության կառարկայազրկվի, իսկ տրամաբանականը՝ կխաբիսափի խավարում:

Իրոք, տրամաբանական մեթոդը ներկայացնում է էմպիրիկ նյութի ընտրության, վերլուծության և ընդհանրացման, տեսական դրույթների և սկզբունքների որոշակի համակարգ: Այն հիմք է պատմական իրադարձությունների տեսական հիմնավորման համար:

Այսպիսով, պատմագիտության մեջ զարգացման օբյեկտիվ գործընթացները քննելիս պատմականը և տրամաբանականը ոչ միայն փոխկապակցված են, այլև հաճախ փոխներթափանցված: Տրամաբանականի և պատմականի սերտ կապի վրա է կառուցված նաև մի շարք գիտությունների, հատկապես փիլիսոփայության պատմության վերլուծությունը:

Տեսական մտածողության տրամաբանական կամ պատմական եղանակի կիրառումը պայմանավորված է ինչպես հետազոտության փաստական նյութի բովանդակությամբ, այնպես էլ՝ հետազոտման բուն նպատակներով:

Դա նշանակում է իրադարձությունների ժամանակագրական հաջորդականության համակողմանի ուսումնասիրություն, նաև՝ պատմական փաստերի ընտրություն, համակարգում, ընդհանրացում և վերլուծություն տրամաբանական օրենքներով, տեսական դրույթների հիման վրա գիտական հիպոթեզների կառուցում:

Դժվար չէ նկատել, որ պատմագիտական յուրաքանչյուր աշխատություն կարող է հավակնել գիտականության միայն այն պարագայում, եթե դրանում զուգակցվում են պատմական և տրամաբանական մեթոդները: Իրոք, սոսկ պատմագիտական մեթոդին դիմելը գիտնականին կհանգեցնի փաստերի և

իրադարձությունների ժամանակագրական շարադրանքին, բացառելով տեսական հիմնավորումների և խորը եզրահանգումների հնարավորությունը: Իր հերթին պատմական ուսումնասիրության տրամաբանական մեթոդով և տեսական դրույթներով շատ հրապուրվելը կարող է նվազեցնել շարադրված կոնկրետ-պատմական նյութի փաստավավերագրական նշանակությունը:

Այս ամենը բերում է այն համոզման, որ պատմագիտական աշխատությունների հենքը հարուստ փաստական նյութն է և վերջինիս համակողմանի, տրամաբանական վերլուծությունը, առաջ քաշված դրույթների հիմնավոր փաստարկումը:

Հիշենք, որ փաստարկումը Ի. Կանտի խոսքերով ասած, ստեղծվել է մարդկային բանականության հզոր ուժով: Փաստարկումը որոշակի տեսակետից մեկնաբանվում է նաև որպես պնդման, հիմնավորման եղանակ:

Պատմական և տրամաբանական մեթոդների կիրառումը պատմական պրոցեսների հետազոտության ընթացքում հասարակական երևույթների տիպականացման կայուն հիմք են ստեղծում:

Մեր օրերում, երբ հետազոտվող օբյեկտների նախնական տիպականացման արդյունավետ ուղիներ են որոնվում, նպատակահարմար կլինի այն տարածել նաև պատմական երևույթների ուսումնասիրության վրա:

Իրոք, պատմական համակարգերի տիպականացումը և համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա բացահայտելու ոչ միայն ընդհանուր օրինաչափությունները, այլև յուրահատկությունները:

Ինչպես գիտենք, տիպականացումը երևույթների բնորոշ գծերի ընդհանրացումն է: Տիպոլոգիական ուսումնասիրությամբ կարելի է ի հայտ բերել անցյալում մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառներին հատուկ ընդհանրական և զուտ անհատական գծերը:

Այդ իսկ պատճառով կարևորվում է տիպականացումը, որի ընթացքում ամենից առաջ պետք է ճշտվեն հետազոտության այն շրջանակները, որոնք հանգեցնում են ճանաչողական և գործնական խնդիրների:

Գիտական շրջաններում տիպականացումը քննության առարկա է դարձել 19-րդ դարում: Աթևուտքի հասարակական մտքի մեջ լայն տարածում է գտել այն գաղափարը, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ, դարաշրջան ունի արժեքային գնահատության տիպային իր օրինակը:

Գիտնականների մի այլ խումբ բացառում է բոլոր ժամանակների և հանգամանքների գնահատության բացարձակ տիպային օրինակի հնարավորությունը: Որոշ հետազոտողներ չեն բացառում անցյալի իրողություն-

ների արժեքավորումը հենց տվյալ ժամանակաշրջանի բարոյաքաղաքական չափանիշներով: Այս տեսության հեղինակները հանգում են անգամ ինկվիզիցիայի արդարացման գաղափարին, պատճառաբանելով, որ ժամա-նակին մարդկանց նկատմամբ հալածանքը դիտվել է բարի գործ: Օրինակ՝ իտալացի տեսաբան Բ. Կրոչեն գտնում է, որ ինկվիզիցիան համապատաս-խանում է իր դարաշրջանի արժեքավորման չափանիշներին: Նա և նրա հետնորդներն անտեսում են Վոլտերի, Դիդրոյի, Ռուսոյի և այլոց ինկվիզի-ցիան նշավակող աշխատու-թյունները: Նշենք նաև իսպանացի նկարիչ Ֆ. Գոյային, որն իր կտավներում արտահայտել է ժամանակաշրջանի առաջավոր մտավորականության տրամադրությունները, հակադրվել մոլեգնող ինկվիզիցիային:

Երևույթների վերլուծության ժամանակ տրամաբանական մեթոդների համադրումը հստակություն է մտցնում պատմության և սոցիոլոգիայի փոխհարաբերության մեջ:

Գիտական բանավեճի առարկա դարձավ պատմության և սոցիոլոգիայի, որպես համակարգված գիտության փոխհարաբերության հարցը: Ըստ որում, պատմական իմացաբանության մեջ սոցիոլոգիայի դերին պատմափիլիսո-փայական տարբեր դպրոցների ներկայացուցիչների կողմից տրվել են ծայրահեղ, երբեմն իրարամերժ գնահատականներ, որը և հրատապ է դարձնում պրոբլեմի համակողմանի վերլուծությունը:

Պատմագիտությունը և սոցիոլոգիան ունեն ուսումնասիրության ընդհա-նուր օբյեկտ՝ մարդկային հասարակությունն իր զարգացման համապա-տասխան օրենքներով: Նրանք միաժամանակ հասարակական երևույթների ուսումնասիրության իրենց տեսանկյունով էապես տարբերվում են միյանցից: Այսպես, պատմագիտությունը հասարակությունը դիտում է միասնական ամբողջական համակարգ, որը գտնվում է անընդհատ շարժման և զարգացման պրոցեսում: Միաժամանակ պատմագիտությունը քննության է առնում հասարակության բազմապիսի երևույթները, ի հայտ բերում հասարակական զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափությունների դրսևորման առանձնահատկությունները կոնկրետ իրադարձություններում:

Սոցիոլոգիան հասարակության տարբեր կողմերը դիտում է դիալեկտի-կական փոխկապակցության մեջ: Այն որպես ինքնուրույն գիտություն ծնավորվել է 19-րդ դարի կեսին, որում նշանակալի է ֆրանսիացի փիլիսոփա Օ. Կոնտի ներդրումը, որն էլ «սոցիոլոգիա» տերմինի հեղինակն է: Նշված երկու գիտությունները միմյանց լրացնում են նաև գիտա-տրամաբանական առումով: Այսպես, սոցիոլոգիան ընդհանրացնող գիտություն է, մինչդեռ

պատմությունը՝ կոնկրետացնող:

Սոցիոլոգիայի խնդիրը հասարակական կյանքի հիմնական կողմերի վերլուծությունն ու ընդհանրացումն է, զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների բացահայտումը: Մինչդեռ պատմագիտությունը կոչված է վեր հանելու հասարակական կոնկրետ իրադարձությունների զարգացմանը բնորոշ կողմերն իրենց անմիջական պատճառական փոխկապակցության մեջ:

Պատմագիտության ուսումնասիրության խնդիրը նույնպես հասարակության զարգացման ընթացքով պայմանավորված անցյալի պատմական իրադարձությունների ամբողջական վերլուծումն է:

Չնայած պատմագիտության ուսումնասիրության ընդգրկումն հարցերին, որոշ գիտնականներ փորձում են բովանդակային առումով ավելի ընդլայնել դրանց շրջանակները: Առանձին դեպքերում դա թերևս արդարացված է, սակայն ոչ ամենևին բացառություններին օրինաչափություն վերագրելու հաշվին: Այդ տեսակետից համոզիչ չէ որոշ հետազոտողների կողմից պատմությունը համապարփակ գիտություն համարելը:

Այսպես, ֆրանսիացի պատմաբան Ֆ. Բրոդլեն ուղղակի պնդում է, որ պատմագիտությունը «անցյալի, ներկայի և ապագայի պատմության բոլոր հնարավոր տեսակետների և մոտեցումների համրագումարն է»:²

Հասարակական զարգացման ընթացքը, հատկապես 20-րդ դարի երկրորդ կեսի իրադարձությունները, մեզ բերում են այն համոզման, որ տիրապետող վարչակարգերն առանձնակի ուշադրություն են դարձնում սոցիոլոգիայի հարցերին, հատկապես դրա գործնական դերի բարձրացմանը: Կոնկրետ սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքները, որպես կանոն, խմբագրվել են ի նպաստ իշխանությունների շահերի և ներկայացվել անառարկելի ճշմարտություն:

Նման պարագայում անխուսափելիորեն նվազեցվել է հասարակական մյուս գիտությունների, ինչպես և պատմության նշանակությունը:

Այս խնդրում իրենց ջանքերն ակտիվացրել են և Արևմուտքի, և Խորհրդային, և նախկին սոցիալիստական երկրների մտածողները:

Խորհրդային պատմափիլիսոփայության մեջ պարզորոշ նշվարվել է պատմագիտությունը սոցիոլոգիային ստորադասելու միտումը: Հասարակական գիտությունների ասպարեզում հաճախ պաշտպանվում էր այն տեսակետը, թե պատմական բնույթի ուսումնասիրությունները կազմում են սոսկ սոցիոլոգիականի բաղադրամասը: Այդ է վկայում մի շարք տեսական աշխատությունների հեղինակ Յու. Պետրովի այն մտահանգումը, թե իբր «... չեն

կարող լինել միայն պատմությանը յուրահատուկ օրենքներ, քանի որ վերջիններիս ծագման համար չկա որևէ հիմք»:³

Յու. Պետրովը նվազեցնում է պատմագիտության դերը, հստակ չտարբերակելով վերը նշված երկու հասկացությունները: Իրականում սոցիոլոգիական օրենքները բացահայտում են հասարակական երևույթների կառուցվածքային կապերն ու հարաբերություններն իրենց ամբողջության մեջ, մինչդեռ պատմական օրինաչափությունները՝ կոնկրետ պատմական պրոցեսի ընթացքը:

Ի վերջո, սոցիոլոգիական օրենքները գործում են մարդկանց կամքից և գիտակցությունից անկախ, մինչդեռ պատմության օրենքները՝ իրացվելով որոշակի հանգամանքներում, պայմանավորված են մարդկանց գիտակցությամբ ու կամքով:

Պատմության անհագուրդ սոցիոլոգիացումը հանգեցրել է նրան, որ խորհրդային պատմաբանները հրաժարվել են մշակել սեփական մեթոդաբանություն և սոցիոլոգիական տեսության շրջանակներում պատմական մատերիալիզմը համարել են պատմագիտության տեսական և մեթոդաբանական հիմք:

Փաստորեն անտեսվել է պատմագիտության և սոցիոլոգիայի մեթոդաբանական տարբերությունը: Տեսական բնույթի սխալները թերևս սահմանափակվեին գիտական բանավեճի շրջանակներով, եթե ԽՍՀՄ ղեկավար մարմինները փորձ չկատարեին տեսությունը կապել պրակտիկային: Այսպես, պատմագիտության և սոցիոլոգիայի էական տարբերությունների անտեսումը և հասարակական պրակտիկայում դրանց գաղափարների կիրառելիության ֆետիշացումը հանգեցրել են խորհրդային երկրի հասարակական-տնտեսական կյանքի վերլուծության ռեալ իրավիճակի գնահատման խեղաթյուրմանը:

Նման ոչ գիտական մոտեցման կոնկրետ օրինակ է բրեժնևյան ժամանակաշրջանի սոցիոլոգիական տեսությունը, ըստ որի հասարակության զարգացումը դիմամիկ է, որի ընթացքում հաղթահարվում են միայն չնչին խոչընդոտները: Սրանով էլ հիմնավորվում է հասուն սոցիալիզմի տեսությունը:

Ստացվում է, որ պատմություն-սոցիոլոգիա փոխկապակցությունում Արևմուտքի գիտնականներն ավելի անաչառ են, չնայած իրենց տեսության խոցելի կողմերին: Նրանց զգալի մասը տուրք է տալիս քանակական վերլուծության մեթոդներին, պատճառաբանելով, որ իբր վերջիններս զերծ են պահում հետազոտության «մարդկային ոչ օբյեկտիվ տեսակետի» ազդեցու-

թյունից: Այս առումով ավելի հետաքրքիր է Տ. Շիրոզի մոտեցումը: Գերմանացի պատմաբանը գտնում է, որ սոցիալական գիտությունները, որոնք հեշտությամբ բացառում են «մարդկային տեսակետները», ի վիճակի են հաստատելու օրենքներ: «Պատմական գիտությունը, - պնդում է նա, - իրավասու է տալ սոսկ անկրկնելի, առանձին իրադարձությունների նկարագիրը և ի վիճակի չէ ի հայտ բերելու որևէ օրինաչափություն: Քանի որ պատմական պրոցեսն իր զարգացման ոչ մի փուլում չի վերարտադրվում, ապա այն պատմաբանի սուբյեկտիվ ընկալման արդյունքն է միայն»:⁴ Գիտական պատշաճ բարեխղճությունը չկորցնելով հար և նման տեսա-կետները դժվար չէ հերքել:

Անկասկած, պատմագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեն սոցիոլոգիական վերլուծությունների արդյունքները, որոնց հիմքում պատմագիտության հարուստ նյութ բովանդակող հսկայածավալ թվական տվյալներն են: Պատմագիտության խնդիրների լուծման առումով նպատակահարմար է, որ սոցիոլոգիան դիտվի հարակից գիտության դերում: Չէ որ սոցիոլոգիական մանրակրկիտ վերլուծությամբ ամգամ հնարավոր չէ բացահայտել հասարակական զարգացման ներքին դրդապատճառները: Այն «ավանդական» պատմագիտության առանձնաշնորհն է:

Երկու գիտությունների համադրման գաղափարն ընդունելով հանդերձ, ավելացնենք, որ սոցիոլոգիան հիմք է ընդունում կոնկրետ փաստերի ընդհանրացմամբ մշակված հասարակական երևույթների և իրադարձությունների էությունն ու զարգացման օրենքները բացահայտող ամբողջական տեսությունները: Իսկ կոնկրետ սոցիոլոգիական հետազոտություններում հասարակական երևույթների նկարագիրը ժամանակագրական հաջորդականությամբ է ներկայացվում:

Պատմագիտությունը քննության է առնում կոնկրետ պատմական իրադարձությունները, հասարակական օրենքների գործողության առանձնահատկությունները կոնկրետ կացութաձևում: Չնայած իրենց տարբերություններին, պատմությունը և սոցիոլոգիան փոխկապակցված են: Վերջինիս առանձին դրույթների խելամիտ օգտագործումը կբարձրացնի պատմագիտության տեսական և գործնական նպատակաուղղվածությունը:

Հասարակական զարգացումը կրում է օրինաչափ բնույթ և մարդկանց, նրանց առանձին խմբերի գործունեությունն ընթանում է վերջինիս շրջանակներում, իրականության երևույթների անհրաժեշտ կապի դրսևորման կոնկրետ պայմաններում: Հետևաբար, հասարակական այս կամ այն խմբի և առանձին անհատի գործունեությունն անհրաժեշտ է քննության առնել

օբյեկտիվ նախադրյալների և պայմանների հետ սերտ կապի մեջ: Հակառակ դեպքում պատմությունը կդիտվի սոսկ պատահական երևույթների քառ-սային միահյուսում:

Պատմական իրականությունը բարդ է և հակասական, որում բազմաթիվ և բազմապիսի ուժերի բախումը կարող է հանգեցնել կտրուկ շրջադարձերի և անկանխատեսելի հետևանքների: Այս երևույթների պարզաբանման համար հիմք են ընդհանուր սոցիոլոգիական օրենքները և ուսմունքները, որոնց կիրառումը տվյալ պարագայում կնպաստի պատմագիտական բնույթի հետազոտությունների գիտական արժեքի բարձրացմանը: Դա կնշանակի, որ պատմագիտական և սոցիոլոգիական տեսությունները զալիս են լրացնելու պատմագիտության տեսական բազան:

Այսպիսով, սոցիոլոգիան հասարակության ուսումնասիրությունն հանգեցնում է նրա բնապատմական պրոցեսի տրամաբանական վերլուծությանը:

Ներկա դարաշրջանում, երբ հասարակության զարգացման մեջ տիրապետում են բարդ և իրարամերձ գործընթացները, պատմական երևույթների և համակարգերի տիպականացումը և համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտան բացահայտելու ինչպես դրանց ընդհանուր օրինաչափությունները, այնպես էլ՝ յուրահատկությունները:

Ժամանակակից պատմագիտության ձգտումն է հասնել անցյալի վերաբերյալ առավել ճշգրիտ գիտելիքների ձեռքբերմանը և համակարգմանը: Դրան հասնելու ուղիներից է պատմական ճանաչողության մեջ մաթեմատիկական մեթոդի կիրառումը: Սա հասկանալի է, քանի որ պատմական իրականության ուսումնասիրության ժամանակ վիճակագրական, տեսական-տեղեկատվական, տեսական խաղերի և մաթեմատիկական այլ մեթոդների կիրառումն առաջադրում է փիլիսոփայական և, հատկապես տրամաբանական բնույթի մեթոդոլոգիական ոչ քիչ հիմնախնդիրներ, որոնց լուծումը լրացնելու է զալիս պատմության «սպիտակ էջերը»:

Ամենից առաջ հարց է ծագում, թե պատմական բնույթի ի՞նչ նոր տեղեկատվություն կարող են տալ քանակական մեթոդները, որոնք մատչելի չէին նախորդ հետազոտություններին: Հարցի պատասխանը ոչ թե ընդհանրական բնութ է կրում, այլ բխում է կոնկրետ հետազոտության խնդիրներից և նպատակներից:

Այսպիսով, մեր կարծիքով, պատմական իմացաբանության մեջ մաթեմատիկական մեթոդի կիրառումը դյուրացնում է պատմաբանի աշխատանքը ոչ միայն ընտրության, համակարգման, հետազոտության որոշակի մոդելի մշակման, այլև վերացարկման ավելի բարձր աստիճանի հասնելու խնդրում:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՅՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏԱՅԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական պրոցեսի համընդհանուր բնույթի, պատմության մեջ անհրաժեշտի և պատահականի հարաբերակցության և փոխգործողության ըմբռնումն այսօր հրատապ է, պայմանավորված աշխարհում տեղի ունեցող անկանխատեսելի, իրարամերժ գործընթացներով: Այսպես, Եվրոպայում մի կողմից ընթանում է երկրների և պետությունների ինտեգրացում, իսկ մյուս կողմից առանձին պետականությունների տրոհում: Նույնը կարելի է ասել և ԽՍՀՄ փլուզման պատճառների մասին: Սակայն միանշանակ չի կարելի ընդունել, որ ի վերջո բոլոր կայսրությունները դատապարտված են փլուզման: Այդ տրամաբանությամբ առաջնորդվելու դեպքում չէր բացառվի նաև ԱՄՆ-ի որպես տարբեր երկրների տարածքը /մեքսիկական Տեխաս, Պուերտո-Ռիկո և այլն/ յուրացված, ժողովուրդներ և ռասսաներ միավորող պետության փլուզման հնարավորությունը: Այս հարցի քննությանն առանձին ուղղություններ դրսևորում են հակադիր մոտեցում:

Սարդկային առանձին խմբավորումներ առաջադրում են որոշակի նպատակներ և նշում դրանց հասնելու ուղիները, ընտրության առավելությունը վերապահելով օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով պայմանավորված բազմաթիվ հնարավորություններից մեկին, որը նախընտրելի է պատմական կոնկրետ իրավիճակում:

Կյանքն ապացուցում է, որ ճիշտ ընտրության դեպքում է միայն հնարավոր հասնել առաջադրված նպատակներին: Սակայն չեն բացառվում այս դեպքում անգամ անհաջողությունները և ողբերգական հետևանքները: Այսպես, 301 թվականին համատարած հեթանոսության պայմաններում քրիստոնեությանը և նրա հոգևոր արժեքներին հայ ժողովրդի հավատարմագրվելն օբյեկտիվ անհրաժեշտություն էր: Սակայն նրա վիճակը դառնում է ողբերգական, երբ նախկին հեթանոս ազգերը երեք հարյուրամյակ անց սկսում են ընդունել մահմեդականություն: Մինչ այդ էլ խորն էր վիճը զրադաշտական կրոնին հավատարմագրված ազգերի և արդեն քրիստոնյա հայերի միջև: Հարևան Բյուզանդիան էլ հակված չէր նրանց հանդեպ դրսևորելու քրիստոնեական համերաշխություն:

Պատմական իրադարձությունների և երևույթների անհրաժեշտ կապի ըմբռնումն արդյունք է գիտակցության մեջ օբյեկտիվ իրականության

արտացոլման, որն իր բնույթով պասիվ, հայելանման չէ: Դրանում ակտիվ դերը սուբյեկտինն է: Պատմագիտական հետազոտություններում գիտնականի ակտիվությունը դրսևորվում է ոչ միայն փաստերի ընտրության, այլև ուսումնասիրության ուղղվածության հարցում: Պատմաբանը ճշմարտության բացահայտման ուղիներ է որոնում, առաջ քաշելով որոշակի գաղափարներ և վարկածներ: Պատմագիտական առանձին դպրոցների ներկայացուցիչներ իրենց տեսություններում այլ պրոբլեմների հետ մեկտեղ առաջ են քաշել նաև պատմական անհրաժեշտության և պատահականության հարաբերակցության հարցը: Այսպես, քրիստոնեական գաղափարներին հավատարմագրվածները, պատմությունը դիտելով աստվածային նախախնամության արտահայտություն, դրանում բացառում են պատահականության տարրը:

Գրեթե համանման տեսակետ են արտահայտում պոզիտիվիստները, հրաժարվելով միայն աստվածային կամքի վկայակոչումից:

Միանգամայն հակադիր գաղափարներ են զարգացնում ֆրանսիական լուսավորիչները՝ Դ. Դիդրոն, Ժ. Ժ. Ռուսոն, Վոլտերը, պատմական պրոցեսը դիտելով պատահականությունների մի ամբողջ շղթա: Նշենք նաև, որ Վոլտերը պատմությունը համարում է ոչ թե զուտ աստծո կամքի արտահայտություն, այլ հենց իրենց, մարդկանց գործունեության արդյունք:

Պատմական անհրաժեշտության և պատահականության հիմնահարցը համակողմանի քննության է արժանացել 20-րդ դարի առաջին կեսի պատմափիլիսոփաների մոտ:

Բնությունը և հասարակությունը հայտարարելով մարդկային ապրումների արդյունք, Օ. Շպենգլերը միաժամանակ բնության և հասարակության միջև ջրբաժան գիծ է անցկացնում՝ բնությունը դիտելով մարդկային ճանաչողության, իսկ հասարակությունը՝ հայեցողության արդյունք: «Անժխտելի է, - գրում է Օ. Շպենգլերը, - որ երկիրը և արևը, բնությունը, տարածությունը, երկնայինը, այդ բոլորը անձնական ապրումներ են, ընդ որում դրանց որոշակի ձևով գոյությունը կախված է մարդկային գիտակցությունից: Բայց և արդարացի կլինի այն վերապահել աշխարհի պատմական նկարագրին»:¹

Յեղիմակն հարցականի տակ է դնում պատմական ճանաչողությունը: Որքանով ցանկացած պատմական երևույթ դիտարկվում է մեկ անգամ, հետևաբար, պնդում է նա, չի կարելի գիտական ճանապարհով ճանաչել պատմությունը: Շարունակելով այս միտքը Օ. Շպենգլերը հաստատում է, որ պատմությունը ճանաչվում է ինտուիտիվ ճանապարհով, որը հնարավորություն է տալիս օբյեկտն ընկալել այնպես, ինչպես որ կա:

Օ. Շպենգլերը յուրովի է մոտենում համաշխարհային պատմության պարբերացմանը: Նա պատմությունը տրոհում է ութ անկրկնելի, ներփակ, ցիկլային, այսպես կոչված տեղային մշակույթների, որոնք են եգիպտականը, բաբելոնականը, չինականը, անտիկը, արաբականը, արևմտաեվրոպականը, մայայինը և ռուս-սիբիրյանը: Ըստ նրա ամեն մի տեղային մշակույթ անցնում է մանկության, պատանեկության, հասունության և ծերության փուլերը:

Գրեթե համանման, սակայն ավելի զգուշավոր հայացքներ է զարգացնում 20-րդ դարի անգլիացի փիլիսոփա-պատմաբան Ա. Թոյնբին: Նա պատմության մեջ որոշիչ է համարում պատահականը: Ա. Թոյնբին «Պատմության հետազոտություն» աշխատության մեջ համաշխարհային պատմությունը բաժանում է հարաբերականորեն ներփակ, սոսկ առանձին մշակույթների /քաղաքակրթությունների/: Ըստ նրա գոյություն ունի 13 զարգացած քաղաքակրթություն: Եթե Շպենգլերը տեղային մշակույթների գոյատևումը հաշվում է հազարամյակով, ապա Թոյնբին այդ ժամանակը հասցնում է 6 հազար տարվա:

Ա. Թոյնբիի կարծիքով այդ մշակույթները գոյություն ունեն միաժամանակ, կողք-կողքի և փոխազդեցությամբ: Նա ընդունելով քաղաքակրթությունների ծագման, զարգացման, ընդհուպ մինչև քայքայման ու կործանման տարբերակը, ի տարբերություն Շպենգլերի, այն տարածում է ոչ թե բոլոր, այլ միայն արդեն գոյություն չունեցող քաղաքակրթությունների՝ վրա: Նա գտնում է, որ գոյություն ունեցող քաղաքակրթությունները կարող են գոյատևել կամ կործանվել միմիայն անկանխատեսելի հանգամանքների բերումով:

Ա. Թոյնբին հիմնավորում է այն գաղափարը, որ պատմության հիմքում ընկած են աստվածային օրենքները: Աստծո միջամտությամբ է նա բացատրում այս կամ այն քաղաքակրթության առաջացումը: Մարդիկ առանձնապես զգում են աստծո կարգավորիչ դերը, երբ երկրային կյանքում անհաջողության են մատնվում. «Ամեն անգամ երբ առանց աստծո օժանդակության երկրի վրա դրախտ կառուցելու փորձն անհաջողության է մատնվում, կորսվում է և մարդկանց արարչից իրենց կարծեցյալ անկախության պատրանքը»:²

Քանի որ Օ. Շպենգլերը և Ա. Թոյնբին իրենց մտահանգումներում կարևոր տեղ են տալիս «տեղային մշակույթ» հասկացությանը, ապա նպատակահարմար է տալ վերջինիս պարզաբանումը: Ընդունելի է է. Մարգարյանի այն տեսակետը, ըստ որի տեղային մշակույթ հասկացությունը

պատմական ճանաչողության մեջ կատարում է երկու ֆունկցիա: Ամենից առաջ այն հետազոտողի ուշադրությունը բևեռում է կոնկրետ սոցիալ-պատմական համալիր կազմավորումների վրա: Այդ իմաստով «տեղային մշակույթ»/քաղաքակրթություն/ տերմինը ծառայում է այդ կազմավորումների /հին հունական, չինական, հնդկական մշակույթներ/ համառոտ նշանակմանը: Սակայն տեղային մշակույթ հասկացությունը, որպես հետազոտություններում կիրառվող գիտական կատեգորիա կոչված է արտացոլելու այդ համալիրները ոչ ամբողջովին, այլ միայն դրանց առանձին կողմերը, որոնք արտահայտում են տարբեր ժողովուրդների ինքնատիպ կյանքը, նրանց մշակութային ավանդույթները և ոճային առանձնահատկությունները: Հենց դրանում է տվյալ հասկացության հիմնական ֆունկցիան:³

Պատմական անհրաժեշտության և պատահականության հարաբերակցության հարցում ուրույն դիրքորոշում ունի մարքսիզմը: Ընդունելով իրադարձությունների համընդհանուր փոխկապակցությունը, այդ տեսությունը պատմական գործընթացներում որոշակի դեր չի վերապահում պատահականություններին: Մարքսիզմի տեսաբաններն ընդունում են այդ, թե ոչ, նրանց տեսությունն հիշեցնում է քրիստոնեական նախախնամության գաղափարը՝ առանց աստծո հիշատակման:

Պատմությունը համոզում է, որ զարգացման բնականոն ընթացքը հաճախ կարող է ընդհատվել պատահականությամբ և անգամ պատահականությունների ամբողջ շարքով, որոնք էական փոփոխություններ են մտցնում մարդկության ճակատագրում: Վկայակոչենք իրադարձությունների մի ամբողջ շղթա, որոնք բախտորոշ են եղել մարդկության համար: Այսպես, առաջին աշխարհամարտը, ռուսական բուրժուազիայի թուլությունը, հասարակական տարբեր ուժերի բևեռացումը հանգեցրել են բոլշևիկների կողմից իշխանության գրավմանը Ռուսաստանում:

20-րդ դարի հետագա իրադարձություններն առավել կամ պակաս չափով առնչվում են բոլշևիկյան իշխանության գոյության փաստին:

1918թ. Անդրկովկասում երեք անկախ հանրապետությունների հռչակումը ևս պատմական պատահականության դրևորում կարելի է համարել: Ռուսական հզոր պետության առկայության պայմաններում իրադարձությունները Կովկասյան տարածաշրջանում թերևս այլ զարգացում ստանային:

Նույն տրաբանությամբ կարելի է պնդել, որ 1991թ. Սոսկվայում ծավալված հակամարտությունը, որը հասարակական շոշափելի հիմքեր չունեի, արագացրեց խորհրդային կայսրության փլուզումը: Ուստի միաժամանակ

կարելի է եզրակացնել, որ անհրաժեշտությունը երբեմն ուղի է հարթուն պատահականությունների միջոցով:

Այսպիսով, պատահականության և անհրաժեշտության հարցի քննությունը բերուն է այն համոզման, որ մինչև 19-րդ դարը նվազեցվել է անհրաժեշտության տեսական ճանաչողական արժեքը և միշտ պատմական իրողություններում գերակայությունը տրվել է պատահականությանը: Մինչդեռ, երբ ասպարեզ եկավ մարքսիզմը, առաջնությունը տրվեց անհրաժեշտությանը և անտեսվեց պատահականությունների դերը, դրանով իսկ խզելով դրանց փոխկապակցությունը: Իրատեսությունը հուշում է, որ պատմական գործընթացներն իրենց հիմնական գծերով և ուղղվածությամբ լինելով անհրաժեշտ, կանխորոշված չեն աստվածային նախախնամությամբ: Այստեղ վճռորոշ դեր է խաղում հասարակության արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների զարգացման մակարդակը: Չպետք է նվազեցվի և վերնաշենքի այնպիսի տարրերի նշանակությունը, ինչպիսիք են երկրի քաղաքական կարգը, կրոնը, ամբողջությամբ վերցրած՝ մշակույթը:

Պատմագիտությունը, որի գիտական հիմքը երևույթների համընդհանուր օբյեկտիվ կապի պատճառական պայմանավորվածության /դետերմինիզմ/ կոնցեպցիան է, ոչ միայն ներկայացնում է անցյալի պատկերը, վերլուծում, բացատրում իրողությունների ծագման պատճառները, այլև ցույց տալիս դրանց զարգացման հնարավոր ուղիները:

Չնայած տարակարծություններին, պատմագետները փորձում են հիմնավորել այն գործոնների նշանակությունը, որոնք նպաստում են իրողությունների զարգացմանը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Պարզորոշ է, որ սոցիալական դետերմինիզմի սկզբունքի կիրառումը մեծացնում է պատմագիտական աշխատությունների տեսական, ճանաչողական նշանակությունը:

Դիտումները ցույց են տալիս, որ պատմագետների և հատկապես սկսնակ հետազոտողների մեծ մասն իրենց ուսումնասիրություններում ընտրողաբար են վերաբերվում երևույթների պատճառական պայմանավորվածությանը: Զչերի մոտ են առկա հիմնավոր պատմափիլիսոփայական ընդհանրացումները և նրանց զգալի մասն ավելի շատ ղեկավարվում է ներքին ինտուիցիայով:

Պատմական իրադարձությունների վերլուծության միակ ուղին հետևողական դետերմինիզմի՝ օբյեկտիվ պատճառականության ընդունումն է: Այն ճշմարտությանը հասնելու ուղի ընտրելով՝ կարելի է ստանալ պատմական շատ առեղծվածների պատասխանը: Նման մոտեցման դեպքում պարզ

կղառնա, թե ի՞նչ հանգամանքների բերումով Սևրի դաշնագրում մտցվեցին Հայաստանին վերաբերող հոդվածները, և թե ինչու՞ հետագայում այն մեծ տերությունների կողմից չվավերացվեց և գործողության մեջ չդրվեց: Այլ կերպ ասած, հնարավոր կղառնա բացահայտելու Սևրի պայմանագրի ի սկզբանե ծախողման դատապարտված լինելու պատճառները:

Պատմական այսպիսի իրողությունների վկայակոչումը գալիս է ապացուցելու, որ պատահականությունների գերակայությունը միայն թվացյալ է:

Հետևաբար անհիմն էին 60-70-ական թվականներին որոշ հայ պատմաբանների Սևրի դաշնագրին տրված միանշանակ գնահատականները: Այսպես, Վ. Պարսամյանը և Շ. Հարությունյանը գրում են. «պարզից էլ պարզ էր, որ Անտանտի տերությունները Մուղրոսի համաձայնագրով և Սևրի պայմանագրով նպատակ ունեին ոչ թե բավարարելու հայ ժողովրդի արդարացի պահանջը, այլ այդ տերիտորիաները թուրքիայից խլելով գաղութացնել և դարձնել պլացդարմ մի կողմից Սովետական Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի դեմ մղվող պայքարում»:⁵

Վերոհիշյալ գիտնականներն իրավացի են, որ խոշոր պետությունները առաջնորդվում են սեփական ժողովրդի և ոչ թե օտար երկրների շահերով: Միաժամանակ նրանք մեթոդաբանական բնույթի անճշտություն են թույլ տալիս՝ ա/ հորհրդային Ռուսաստանին վերագրում են փոքր ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի, անշահախնդիր պաշտպանի դեր, բ/ լիովին բացառում են այդ պահին Հայաստանի և արևմտյան տերությունների շահերի ընդհանրությունը:

Սևրի դաշնագրի ծախողման պատճառները պետք է բացատրել ոչ միայն թուրքերի դրան դեմ լինելու հանգամանքով, այլև բոլշևիկների ու արևմուտքի թուրքամետ ուժերի խարդավանքներով:

Պատմական իրադարձությունների սթափ և անկողմնակալ վերլուծությամբ է միայն բացահայտվում պատճառի և հետևանքի անխզելի կապը:

Հայ պատմագետների աշխատություններում նկատելի է իրադարձությունների միջև կապի բացահայտումը: Սակայն առանձին մտածողների /Մ. Ներսիսյան, Շ. Հարությունյան/ տեսադաշտից դուրս է մնացել պատճառահետևանքային փոխազդեցությունների մեխանիզմների կարևոր գործոնը՝ որոշակի պայմանների առկայությունը: Պատճառը, հետևանքը և պայմանները փոխկապակցված են: Պայմանները հաճախ անկայուն են և փոփոխական, իսկ պատճառները, որպես կանոն, հիմնավոր են և տևական: Հետևաբար, պատճառի և պայմանների փոխկապակցության մեջ պատճառը հանդես է գալիս որպես որոշիչ գործոն: Այսպես, պատճառը կանխորոշում

է պատմական իրադարձությունների բովանդակությունը, իսկ պայմանը՝ ձևը: Այս սկզբունքով առաջնորդվելով կարելի է բացատրել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ներկա ծանր իրավիճակի բուն պատճառները, որի դրսևորման ձև են համդիսանում շրջափակումը, էներգետիկ ճգնաժամը և այլ պայմաններ:

Սակայն պարզունակ կլինի պատմական իրողությունների պատճառական կապերի միանշանակ գնահատումը: Այն չպետք է հանգեցվի միայն արտաքին ուժերի ներգործությանը:

Պատճառականությունը հանդես է գալիս որպես նյութական և հոգևոր, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների փոխազդեցության արդյունք: Հասարակական հնչեղություն ունեցող իրադարձությունների պատճառներն ու դրանցից բխող հետևանքները համապատասխանում են ձևավորված սոցիալական պայմաններին:

Պատմական իրադարձությունների, դրանց նյութական և հոգևոր գործոնների ճանաչողության գործում կարևոր դեր է խաղում անհրաժեշտության և պատահականության փոխհոփալական կատեգորիաների ճիշտ ըմբռնումը: Որոշ ասպեկտով պատմական իրադարձության և հասարակական կյանքի այլ ոլորտներում տեղի ունեցող գործընթացների արժեքավորումն համընկնում է:

Սոցալական մի վիճակից մյուսին անցման գործընթացներում բազմապիսի պատճառական կապերը կայուն են, թեպետև չեն բացառվում առանձին պատահական շեղումներ: Այս դեպքում գիտնականից պահանջվում է բացահայտել այն տնտեսական և քաղաքական շարժառիթները, որոնք հանգեցրել են խոշորամասշտաբ պատմական իրադարձությունների ծավալմանը:

Հասարակության զարգացման ընթացքը ցույց է տալիս, որ պատմական անհրաժեշտությամբ թելադրված իրադարձություններում նկատելի է որոշակի օրինաչափություն: Պատմական զարգացման ընթացքով կանխորոշված ԽՍՀՄ-ի փլուզման արմատները պետք է փնտրել համակարգի ոչ կենսունակ տարրերի, ինչպես նաև բազիսային և վերնաշենքային առանձին երևույթների միջև առաջացած խզման մեջ: Պատահականություններն այստեղ խաղում են ոչ թե որոշիչ, այլ ածանցյալ դեր: Անհրաժեշտ թե պատահական համարել էլիկրի ղեկի մոտ Մ. Գորբաչովի հայտնվելը, այս պարագայում էական նշանակություն չունի: Այս միտքը հաստատելու համար բերենք կոնկրետ օրինակներ: ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և այլ զարգացած երկրների ղեկավարների և նրանց առանձին

համախոհների ջանքերը՝ խաթարելու նշված երկրների տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական կայուն համակարգերի նորմալ կենսագործունեությունը կլինեին ապար-դյուն: Այլ կերպ ասած, եթե Արևմուտքի պետական գործիչները փորձեն սասանել գոյություն ունեցող համակարգը, ապա այն անխուսափելիորեն կավարտվի տվյալ քաղաքական գործչի պարտությամբ:

Կարելի է հետևություն անել, որ պատահականությունները ոչ միայն չեն կանխորոշում պատմական իրադարձությունների ընթացքը, այլ իրենք են պայմանավորված անհրաժեշտությամբ:

Պատմական անհրաժեշտությունը տիրապետող միտում է իրադարձությունների զարգացման ընթացքում: Պատահականություններն ածանցյալ լինելով անհրաժեշտությունից, լրացնում են այն՝ արագացնելով կամ դանդաղեցնելով զարգացման ընթացքը: Այսպես, վերը նշված օրինակում, չի բացառվում, որ եթե Մ. Գորբաչովի փոխարեն հայտնվեր մեկ այլ, խոհեմ քաղաքական գործիչ, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը չէր ունենա այդքան շոնոալից և ժողովուրդների համար աղետաբեր ընթացք:

Պատահականության նշանակությունը չժխտելով հանդերձ մենք ղեկավարվում ենք այն սկզբունքի գիտակցմամբ, որ մարդկության միասնական առաջընթացի հիմքում ընկած են պատմական անհրաժեշտությունը, պատմության զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները:

Պատմական գործընթացների բազմազանությունը բնութագրվում է առանձին երկրների տնտեսական, քաղաքական, մշակութային զարգացմամբ: Ամեն կոնկրետ պահի պատմական անհրաժեշտությունն իր իսկ մեջ բովանդակում է հասարակության զարգացման հնարավոր միտումների կանխատեսում:

Հասարակության զարգացման օրենքներն օբյեկտիվ են այնքանով, որքանով արտացոլում են պատմական իրադարձությունները որպես օրինաչափ, բնապատմական պրոցես: Այս առումով բանավիճում են նույնիսկ համաշխարհային գիտության հսկաները:

Պատմագիտության խնդիրների լուծման համար հազիվ թե հիմք ծառայի իդեալիստ փիլիսոփաների, մասնավորապես Յեզեյի այն տեսակետը, որի համաձայն բացարձակ ոգին անցնում է զարգացման երեք աստիճան՝ բացարձակ ոգի, բնություն, մարդկային մտածողություն -իմա նաև պատմություն: Յետևաբար, ըստ նրա, «Համաշխարհային բանականությունը» կանխորոշում է ամբողջ պատմական զարգացման ընթացքը: Պատմական գործընթացների «Համաշխարհային պատմության» վերաճելու համընդհանուր

բնույթը Յեզեյը ներկայացնում է որպես «բացարձակ ոգու այլակեցության միտում»:

Իրականում պատմությունը կերտում են սերունդները, օգտագործելով նախորդների կուտակած փորձն ու հմտությունները, նյութական և հոգևոր արժեքները:

Նոր սերունդները ոչ թե միանշանակ հավատարմագրվում են անցյալի ժառանգությանը, այլ փոխում ու կատարելագործում են այն որպես պատմական հերթական փուլի կերտվածք, հանձնելով հաջորդ սերունդներին:

Ձարգացման օրենքների կիրառումը հասարակության նկատմամբ ճիշտ չի լինի դիտել որպես մեծամասնության կամ էլ «հեղինակավոր» փոքրամասնության կամքի արտաքին դրսևորման արտահայտություն: Պատմական օրինաչափությունը կազմող գործընթացները մարդկանց գիտակցությունից անկախ գոյություն ունեցող օբյեկտիվ պայմանների և նրանց գործողությունների փոխազդեցության արդյունք են: Հասարակության զարգացման օրենքների օբյեկտիվությունն ամենևին չի նշանակում, թե վերջիններս գործում են մարդուց անկախ, նրա կամքին հակառակ: ~

Անիմաստ է մարդկանց կոնկրետ առարկայական պատմական գործողությունների հակադրումը հասարակական զարգացման օբյեկտիվ անհրաժեշտությանը: Դրանք գործում են համակցված:

Տեսաբանների խնդիրը ոչ միայն պատմության օբյեկտիվ օրենքների հիմնավորումն է, այլև դրանց գործողության մեխանիզմների բացահայտումը: Վերջինս կարող է պատմական զարգացման ընթացքն արագացնելու կամ դանդաղեցնելու ազդակ լինել:

Որոշակի արդյունքի կարող են հասնել հասարակական ներգործության հզոր լծակներին տիրապետող այն մարմինները, որոնք իրենց գործողություններում կառաջնորդվեն օրենքների գիտական իմացությամբ:

1	2	3	4	5	6
Ըստ ջրիստո- նեական գա- ղափարախո- սության պատ- մությունն աստ- վածային նա- խախնամու- թյան արտա- հայտությունն է և բացառ- վում է ցանկա- ցած պատա- հականություն:	Ըստ ֆրանսիա- կան լուսավորի- չների պատմու- թյունը նադո- կանց ստեղծա- գործության արդյունքն է:	Ըստ Օ. Շպենգլերի պատմության հիմքում ընկած է ինտուիտիվ ճանաչողությունը:	Ըստ Ա. Թոյնբրիի պատմության հիմքում աստվա- ծային օրենք- ներն են	Սաղքսիզմն իրադար- ձությունների համընդհանուր փոխ- կապակցության մեջ անտեսում է պատահակա- նությունների դերը:	Ըստ հեղինակի առաջ- նությունը վերապահե- լով անհրաժեշտութե- յանը, չպետք է անտե- սել նաև պատահակա- նությունների դերը և նրանց փոխկապա- կցվածությունը:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

«ՀԻՍՏՈՐԻԶՄ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ: ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄԸ

Հետազոտողը ձեռքի տակ ունեցած հարուստ փաստագրական նյութի առկայության դեպքում անգամ ի վիճակի չէ համակողմանիորեն և ամենայն մանրամասնություններով վերլուծելու դարաշրջանի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և հոգևոր ոլորտի գործընթացները, եթե նա չունի տեսական պատշաճ պատրաստություն և չի հավատարմագրված որոշակի սկզբունքների:

Պատմական երևույթների համակողմանի քննության տեսական հիմք է ծառայում հիստորիզմը: Հիստորիզմը (պատմականությունը) հունական բառ է, որը նշանակում է հարց ու փորձ, տեղեկություններ:

Հիստորիզմն ունի հիմնավորում՝ զարգացման տեսությունը: Այն հիմնվում է զարգացման, առաջընթացի, համադրման, քանակի և որակի փոխկապակցության, պատճառականության և այլնի մասին պատկերացումների վրա:

Պատմական մոտեցումը չի կարելի դիտել ճանաչողության ամբողջական մտահայեցողություն, քանի որ պատմագիտական և փիլիսոփայական տարբեր ուղղություններ ունեն տարաբնույթ մեկնակետ: Այսպես, առանձնացվում են հիստորիզմի տարբեր տիպեր՝ էմպիրիկ և տրամաբանականացված, հետազոտման անհատականացման մեթոդի վրա հիմնված, ճանաչողության գեներալացման մեթոդով սահմանափակված:

Գիտական և միաժամանակ մարդասիրական հիստորիզմն անբաժան է մարդու պրակտիկ գործունեությունից:

Ռուս հայտնի փիլիսոփա Ն. Ա. Բերդյաևը գրում է. «Մարդն առավելապես պատմական էակ է: Մարդը գտնվում է պատմականի և պատմականը՝ մարդու մեջ: Մարդու և «պատմականի» միջև գոյություն ունի խորը և իր նախահիմքում այնպիսի խորհրդավոր ներաճ, այնպիսի կոնկրետ փոխադարձություն, որ նրանց խզումն անհնարին է: Այդ իսկ պատճառով պատմության փիլիսոփայական իրական ուղին մարդու ճակատագրի և պատմության մետաֆիզիկայի նույնացման մեջ է»:¹

Հիստորիզմը աշխարհայացքային սկզբունք է և որպես այդպիսին ներառում է օբյեկտի ճանաչողության գիտական կողմը՝ արժեքային կողմնորոշմամբ, մինչդեռ պատմական մեթոդի դեպքում ճանաչողությունն ամբողջությամբ կենտրոնացված է կոնկրետ առարկային, հեռու մնալով արժեքավոր

ման պահերից:

Այսպիսով, հիստորիզմը գիտական ճանաչողության սկզբունք է, որը ենթադրում է յուրաքանչյուր պատմական երևույթի հետազոտումը պայմանավորվածության և զարգացման մեջ:

Այն հասարակության օրինաչափությունները ճանաչելու, կոնկրետ երևույթների և դրանց փոփոխությունների համակողմանի վերլուծության անհրաժեշտ նախապայման է: Ըստ հիստորիզմի սկզբունքի, հասարակության զարգացումը բնապատմական պրոցես է և բացառվում է վերջինիս իրական ընթացքը շրջանցելու հնարավորությունը:

Հիստորիզմի հիմնական պահանջը, պրոցեսների, երևույթների, ծագումն ու զարգացումը, դրանք կյանքի կոչող կոնկրետ հանգամանքները սերտ կապի մեջ դիտելն է:

Յուրահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում վերը նշված մեկնակետով փաստերի միջև օբյեկտիվ տարածաժամանակային կապերի բացահայտումը: Հիստորիզմը որպես մեթոդաբանական սկզբունք, որ ենթադրում է հասարակական երևույթների ուսումնասիրությունը փոխադարձ կապերի, շարժման ու փոփոխման մեջ, հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու պատմական գործընթացների զարգացման փուլերն ու իրական ընթացքը:

Այսպիսով, պատմական իմացաբանության մեջ հիստորիզմը պատմափիլիսոփայական ընդհանուր մեթոդաբանական սկզբունք է, ըստ որի երևույթները դիտվում են ժամանակի և տարածության, փոփոխության և զարգացման մեջ:

Իրացավի է Ա. Ռակիտովը, գտնելով, որ պատմական օբյեկտիվ զարգացման հիմքի վրա ցանկացած համակարգումն ի հայտ է բերում դիալեկտիկայի երկու տարր. առանձին իրադարձությունների և դեպքերի փոփոխականությունը և կայունությունը, կապվածությունը և անկախությունը:

Արժե համադրել երկու պատմահայրերի՝ Հերոդոտոսի և Մովսես Խորենացու «Պատմությունները»: Երկուսին էլ բնորոշ է այն, որ ինքնաբերաբար, երբեմն էլ միտումնավոր համեմատություն է անցկացվում տարբեր ժողովուրդների կյանքի և ըմբռնումների միջև, համադրվում պատմական անհատների գործողությունները և քննվում դրանց դրդապատճառներն ու հետևանքները:

Հերոդոտոսն իր «Պատմությունը» սկսում է հելլենների և բարբարոսների զարմանալի գործերի մասին հիացումներով: Նա իր պարտքն է համարում հավաքել տեղեկությունները և գրի առնել այդ պատմությունը: «Հերոդոտոս Հալիկառնասցու հավաքած պատմությունն է այս, որպեսզի ժամանակի

«ծեռքով» չջնջվեն մարդկանց գործերը և անհայտ չմնան այն խոշոր և հրաշակերտ կառույցները, որ կերտել են մասամբ հելլենները, մասամբ բարբարոսները և չնոռացվի այն, թե ի՞նչ պատճառով նրանք պատերազմեցին միմյանց դեմ»:

Հերոդոտոսը նրանց թշնամանքի պատճառը համարում է շահադիտությունը: «Փյունիկցիները ժամանելով Արգոս, ասի են դուրս բերում իրենց բերը: Երբ կանայք, կանգնած նավախելի մոտ, գնում էին իրենց հավանած իրերը՝ փյունիկցիները, տրված հրահանգի համաձայն, նետվում են նրանց վրա»:²

Հերոդոտոսը, լինելով խորը մտածող, անվերապահորեն չի ընդունում իր նախորդների հաղորդած տեղեկությունը: Նա ընդգծում է. «Այսպես են պատմում պարսիկները և փյունիկցիները, ինչ վերաբերում է ինձ, ապա ես համոծն չեմ առնում ասելու, թե այդ ամենը իրոք այդպե՞ս է կատարվել, թե՞ այլ կերպ»:³

Այնուհետև Հերոդոտոսը շարադրում է հարցի իր մեկնակետը:

Պատմության հիմնախնդիրներին վերլուծաբար է մոտեցել նաև հայոց պատմահայր Մովսես Խորենացին: Նա հիմնավորում է, թե ինչու՞ «մենք հունարենից կամեցանք ցույց տալ մեր գործերը»: Բարձր գնահատելով և՛ քաղղեացիներին, և՛ ասորեստանցիներին, գերապատվությունը տալիս է հունական աղբյուրներին:

Մ. Խորենացին առանձին գլխում՝ «Մեր առաջին թագավորների և իշխանների անմաստաբար բարքի մասին», խոսելով հայոց արքաների գործերի մասին, անդրադարձել է նաև այլ ժողովուրդների թագավորներին, երբեմն գերապատվություն տալով նրանց: Պատմահայրը ոչ միայն համադրում է պատմական անհատների գործողությունները, այլև քննում դրանց դրդապատճառները: Այսպես, քննության են առնվել հայոց Վաղարշակ, Արա, Տիգրան II, Ասորեստանի Շամիրամ և այլ թագավորների գործունեության հիմնական շարժառիթները: Առանձնապես կարևորվում է Մ. Խորենացու կողմից անգամ հին պատմագիրների աշխատությունների հանգամանալից քննությունը, որում փորձել է ցույց տալ նրանց առանձին տեսակետների անհիմն լինելը: Ավելին, Մ. Խորենացին հիմնավորում է, որ այդ պատմիչների մյուս մեկնակետը պատճառաբանված է նրանց նախորդող շրջանի իրավիճակով:

Բանավիճելով հույն և այլազգի պատմաբանների հետ, թե ինչու՞ «պատմագիրները չմիաբանեցին /Մ. գրքին/ Ադամի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ», պատմահայրը նախ հերքում է նրանց տեսակետները և ապա հիմնավորում սեփականը: Նա գրում է. «Ադամը իսկապես աստվածաստեղծ

է, նա էր, որ աստօնու բերանից պատվեր ստացավ, ինչպես ասված է, և հանցանք գործելով ու թագ կենալով՝ «ու՞ր ես» հարցը նրանից է լսում և ոչ ուրիշ մեկից, նոյնպես և հանցանքի պատիժը նրա բերանից է լսում»:⁴

Անկասկած, երկու պատմահայրերի մոտ էլ պատմականության սկզբունքը դրսևորվում է կազմավորման իր սկզբնական տեսքով: Անգամ ավելի ուշ շրջանի մտածողների՝ Վոլտերի, Ռուսոյի, Դիդրոյի պատմափիլիսոփայական հայացքներում այդ սկզբունքը ավարտուն տեսք չունի:

18-րդ դարի լուսավորիչների պատմության փիլիսոփայության մեջ մարդկային հասարակությունը բնության բաղկացուցիչ մասն է դիտվում: Բնագիտությունից փոխառնելով պատճառականության հասկացությունը, լուսավորիչները հիմնավորել են պատմության «բնական օրենքների», պատմական գործընթացների միասնության, ինչպես նաև՝ առաջընթացի, որպես ցածրից բարձրին անցման գաղափարը:

Հիստորիզմն իր ամբողջական պատմափիլիսոփայական հիմնավորումն ստացել է Գ. Հեգելի կողմից:

Պատմականության սկզբունքը միանշանակ ընդունվել է գրեթե բոլոր պատմաբանների և փիլիսոփաների կողմից:

19-րդ դարի երկրորդ կեսից հիստորիզմը դարձել է տիրապետող պատմության հարցերի քննության մեջ, գիտական մտածողության բնորոշ գիծ:

Պատմականության սկզբունքն առանձնապես հրապուրիչ է եղել մարքսիզմի համար: Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը, իսկ հետագայում Վ. Ի. Լենինը այն հարմարեցրել են պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի շահերին: Մարքսիզմի դասականներին առանձնապես դուր էր գալիս հիստորիզմը, որպես պայքարի ծների համադրման կարևորագույն սկզբունք: Ըստ որում, մինչմարքսյան և հետագա ժամանակաշրջաններում մտածողների զգալի մասը սոցիալական փորձը դիտել են բազմաթիվ համարժեք գործոնների համրագումար:

Թվում էր, թե հիստորիզմի սկզբունքն անվերապահորեն հաստատվել է պատմագիտության ասպարեզում: Սակայն 19-րդ դարի վերջից և 20-րդ դարի սկզբում արևմուտքի ճանաչված գիտնականների որոշ մասը հրաժարվում են պատմական պրոցեսների միասնականության, պատմական գիտելիքների օբյեկտիվության ընդունման գաղափարից: Այս հարցում առաջիններն եղան պատմագիտության մեջ Լ. Ռանկեն և պատմության փիլիսոփայության նեոկանտականության դպրոցներից Բադենյանը: Նրանք միաժամանակ են հանդես եկել պատմական զարգացման օրինաչափության գաղափարի քննադատությամբ: Այս ուղղությամբ առավել ջանասիրաբար

է գործել Ֆրանսիացի սոցիոլոգ Ռ. Արոնը: Նա փորձում է հիմնավորել, որ հիստորիզմը սկեպտիցիզմի և իռացիոնալիզմի համակցությունն է, և որ մարդը գործում է մեկուսի: Ուստի Ռ. Արոնը գալիս է հետևյալ եզրահանգման «Մարդը մշտապես որոնում է ճշմարտություն, որը հեռանում է նրանից, թողնելով սոսկ առանձին ֆրագմենտալ գիտություն և ծակալի մտածողություն»:⁵

Համանման գաղափարներ է զարգացնում ամերիկացի սոցիոլոգ Մ. Սանդեյլբաունը: «Մարդկության անցյալը չի կարող դիտվել զարգացման միասնական պրոցես» - գրում է նա: Մ. Սանդեյլբաունը տրոհելով պատմությունը միաժամանակ պայմանականորեն ընդունում է պատմական բազմաթիվ պրոցեսների միջև կապը:⁶

Սակայն, ըստ նրա, պատմական պրոցեսները ենթակա չեն գիտական բացատրության, քանի որ կրում են արտաքին անկանխատեսելի ազդակների ներգործությունը: Այստեղից նա հետևություն է անում, որ պատմական ամեն մի իրողություն ունի տարածա-ժամանակային բնույթ և եթե հետազոտողին հաջողվում է վերլուծության և համադրման միջոցով բացահայտել նման իրողությունները և դրանց միջև զուգահեռներ անցկացնել, ապա դրանով իսկ բարձրանում է ուսումնասիրության գիտական արժեքը:

Իրոք, յուրաքանչյուր հետազոտող իր որոնումներում ելակետ պետք է ընդունի պատմական երևույթների բազմազանությունը, միաժամանակ տեսնելով վերջիններիս միջև առկա ներքին տրամաբանական կապը:

20-րդ դարի ընթացքում հիստորիզմի հակառակորդները ևս զուր չեն վատնել ժամանակը: Պատմականության սկզբունքի հերքման ամբողջական տեսություններ են փորձել մշակել արդի դարաշրջանի մտածողներից նեոպոզիտիվիստներ Օ. Շպեյգելը, Մ. Վեբերը, Կ. Կուպերը և այլք: Նրանց եզրահանգումների հիմքում ընկած է երևույթների անկրկնելիության վերաբերյալ դրույթը: Այս տեսության հակառակորդ Ա. Թոյնբին պատմության զարգացումն հանգեցնում է համանման ցիկլերի կրկնության:

Սեկ այլ ճանաչված հեղինակություն՝ Ու. Ռոսթոուն. պատմությունը դիտում է միմյանցից անկախ «աճի փուլերի» շարք:

Հիստորիզմի տեսական դրույթներին ժխտողական վերաբերմունք են ցուցաբերել արևմուտքի ճանաչված շատ գիտնականներ: Ուստի, նման տեսությունների քննադատությունը պատմականության սկզբունքի հաստատման անհրաժեշտ նախապայման է:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ հարցերի քննարկման ժամանակ

գիտության մեթոդաբանությունն անհնարին է պատկերացնել առանց պատմականության սկզբունքի կիրառման: Այն բխում է պատմության միասնականության ու զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման անհրաժեշտությունից:

Ժխտելով հիստորիզմի տեսական դրույթները, Արևմուտքի շատ մտածողներ դեն են նետել նաև դրանում առկա դրականը: Այսպես, նեոթոմիստները ժխտում են պատմական զարգացման օրինաչափության բուն իսկ հասկացությունը: Թոմիստական հակահիստորիզմը, որը չի ընդունում հասարակական կյանքի զարգացման ներքին հակասություններն ու օրինաչափությունները, հակադրվում է պատմական դետերմինիզմի սկզբունքին: «Պատմությունը չպետք է դիտել ինչ-որ ներփակ համակարգ, որում յուրաքանչյուր աստիճան իր նախորդի տրամաբանական անխուսափելի հետևանքն է»⁷ Կնդում են նեոթոմիզմի գաղափարախոսները:

Ավելի ծայրահեղական է ճանաչված պատմափիլիսոփա Ա. Բրուները, որն ուղղակի հայտարարում է, թե գոյություն չունի ոչ մի օրենք:⁸

Պատմական օրինաչափության ժխտումն անխուսափելիորեն հանգեցնում է գիտական ճանաչողության միջոցով պատմական կանխատեսման հնարավորությունը չընդունելուն: Ա. Բրուները խոստովանում է, որ «պատմությունը չի տալիս որևէ միջոց ապագան որոշելու համար... Այն ուղղված է դեպի անցյալը»:⁹

20-րդ դարի փիլիսոփա, տրամաբան և սոցիոլոգ Կ. Պոպերը գտնում է, որ սոցիալական գործընթացներին ու իրադարձություններին հատուկ է անկրկնելի անհատականությունը, ուստի և անհնարին է հասարակական երևույթների գիտական կանխատեսումը:¹⁰ Կ. Պոպերը, ժխտելով պատմական օբյեկտիվ անհրաժեշտությունը, այդ հիմքի վրա պատմագիտության հիմնական խնդիրն հանգեցնում է եզակի իրադարձությունների ուսումնասիրությանը:

Կ. Պոպերի այս տեսության մասին կարելի է լռել, եթե այն գիտական շրջաններում բավականին հետևորդներ չունենար: Առանձնապես շատ են հասարակական երևույթների անկրկնելիության վերաբերյալ Կ. Պոպերի տեսակետի կողմնակիցները: Մինչդեռ հասարակական երևույթները նույնքան կրկնվող են, որքան և ինքնատիպ: Կրկնվող են այն իմաստով, որ նախկինում եղած օբյեկտիվ պայմանների վերականգնման դեպքում վերջիններս անհրաժեշտաբար նորից կծագեն:

Վերը նշված դրույթը կարելի է հիմնավորել զուգահեռ անցկացնելով Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո 1917-1918 թ.թ. անկախ

պետականության նվաճման, տարածքային վերաբաժանման համար ծավալված կատաղի պայքարի և խորհրդային Միության 1990-ական թվականների իրավիճակի միջև:

Պատմական փորձը համոզում է, որ նման օբյեկտիվ պայմաններն ու պատճառները տարբեր երկրներում կյանքի են կոչում համանման հետևանքներ: Տարբերություններով հանդերձ, ընդհանուր շատ գծեր կան ներկա ժամանակներում Հարավսլավիայում և խորհրդային Միության նախկին տարածաշրջաններում ծավալված իրադարձությունների միջև:

Նեոթոմիստները հասարակական կյանքի երևույթների բացատրության ժամանակ առաջին պլանում տեսնում են պատահականությունները: Այսպես, «Պատմության սխոլաստիկական փիլիսոփայությունը պետք է հաշվի առնի պատահականի և անակնկալի տարրը... Վերջինս վճռական դեր է խաղում ինչպես առանձին մարդկանց կյանքում, այնպես էլ դարակազմիկ իրադարձություններում»:¹¹

Դիրքորոշումը, որի համաձայն պատմության մեջ՝ երևույթները հանդես են գալիս միայն իրենց պատահական դրսևորումներով, հանգեցնում է պատմության ընթացքը կանխատեսելու անհնարինության գաղափարին: Նման տեսության հեղինակների և ամենից առաջ պատմության գիտական ըմբռնման դեմ ուղղված նեոթոմիստական մտահայեցողության նպատակն է հասարակության մեջ հնազանդության, խոնարհության և քաղաքական անտարբերության քարոզումը, որոնք անխուսափելիորեն աշխարհը բացատրելու և վերափոխելու սկզբունքային անհնարինությունից բխող գործնական հետևություններ են:

Չնայած արտաքինապես հիմնավոր թվացող տարածայնությանը, պատմական մատերիալիզմն ինչ-որ տեղ եզրագծեր ունի վերը նշված փիլիսոփայական գաղափարախոսության հետ: Այսպես, նեոթոմիստները պնդում են, որ մարդկային պատմությունը առանց նախախնամության և արարչագործության ընդունման անբացատրելի է: Ըստ նրանց, քանի որ մարդկային պատմությունը կառավարում են այնպիսի ուժեր, որոնք անհասանելի են մեր ճանաչողությանը և դուրս մեր հսկողությունից, պետք է ապավինել աստծո կամքին:

Պատմության մատերիալիստական ըմբռնման համաձայն հասարակական պատմական գործընթացները կառավարելի են, որոնց ընթացք է տալիս և ղեկավարում պրոլետարիատը և մարքս-լենինյան տեսությամբ զինված կոմունիստական կուսակցությունը: Փաստորեն նեոթոմիստական աստծո արարչագործության գաղափարը փոխարինվում է մարքս-լենինյան

կուսակցության ամենակարողությամբ:

Հանրագումարի բերելով «հիստորիզմ» հասկացության բնութագրումները, պետք է նշել, որ պատմականության սկզբունքն ունի ընդհանուր գիտական ճանաչողական նշանակություն:

Արդի պատմագիտության տեսանկյունով կարևորվում է հիստորիզմի սկզբունքը, որը գիտական ուսումնասիրության այլ մեթոդների, մասնավորապես տրամաբանականի հետ միասին մեծ դեր է կատարում պատմական ժամանակաշրջանի, զարգացման ընդհանուր միտումների վերլուծման ու գնահատման գործում:

Միայն այս ուղիով կարելի է հաղթահարել պատմական նախորդ դարաշրջաններին բնորոշ հիստորիզմի սկզբունքից լիովին հրաժարման կամ միակողմանի կիրառման բացասական հետևանքները:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Պատմագիտության մեթոդաբանությունը ենթադրում է հասարակական-քաղաքական, պատմափիլիսոփայական, իմացաբանական ուսմունքների վերլուծությունը: Իրոք, պատմագիտության տեսական խնդիրների պարզաբանումը սերտորեն առնչվում է քաղաքական ուսմունքների պատմությանը, որն ուսումնասիրում է ոչ թե գաղափարներն ու տեսություններն ընդհանրապես, այլ միայն քաղաքական և իրավական գաղափարներն իրենց ծագման ու զարգացման գործընթացի մեջ:

Քաղաքագիտական միտքն սկզբում ձևավորվել է հին արևելքի երկրներում՝ Եգիպտոս, Բաբելոն, Հնդկաստան, Չինաստան: Այսպես, ստրկատերերի քաղաքական հայացքները՝ շաղախված կրոնական պատկերացումներով, շարադրված են Բաբելոնի արքա Համմուրաբիի /մ.թ.ա. 18-րդ դար/ օրենսգրքում:

Հայ իրականության մեջ քաղաքական հայացքները մեզ հասել են 5-րդ դարից, իսկ առավել ամբողջական գաղափարներ են բովանդակում Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Կորյունի մատյանները: Հայ պատմիչների վրա մեծ է անտիկ դարաշրջանի մտածողների, մասնավորապես՝ Պլատոնի և Արիստոտելի հայացքների ազդեցությունը: Այսպես, Խորենացին և Եղիշեն հատկապես ուշադրություն են դարձնում հասարակության դասային կառուցվածքի և կառավարման ֆունկցիաների բաժանման պլատոնյան գաղափարին, ըստ որի պետության մեջ կառավարման ֆունկցիան պետք է իրականացնեն իմաստուն փիլիսոփաները և արիստոկրատները, երկրի անվտանգության ապահովումը՝ հմուտ զինվորականները, կենսամիջոցների արտադրությունը՝ արհեստավորներն ու հողագործները:

Եղիշեն խորաթափանցություն է ցուցաբերում ժամանակաշրջանի իրադարձությունների էության ըմբռնման հարցում: Նա հասկանում է, որ Պարսկաստանից և Բյուզանդիայից սպառնացող վտանգին դիմագրավելու համար ազգի բոլոր ուժերը պետք է գործեն միասնական: Ըստ որում, ազգի անկախության համար մարտնչողը երկչոտություն չպետք է ցուցաբերի: Նա հռչակում է «Մահ ոչ իմացյալ մահ է, իսկ մահ իմացյալ՝ անմահություն է» կարգախոսը: Եղիշեն ժամանակին կարևորում էր նաև մարդու ճանա-

չողական ունակությունների խորացումը: «Լավ է կույր աչօք, քան կույր մտօք» - ընդգծում է նա:

Մովսես Խորենացին առաջնորդվելով եղած աղբյուրների բաղդատման մեթոդով, շարադրում է հայոց պատմությունը: Հայ ժողովրդի կազմավորման, տոհմերի, ցեղերի, նախարարական տների, թագավորների մասին տեղեկությունները հայ և օտարազգի պատմագետների համար գիտական արժեքավոր փաստեր են: Նա իր ժամանակի համար եզակի գիտական խստապահանջություն է դրսևորում պատմական դեպքերի, իրադարձությունների, ժամանակագրության, աղբյուրների ճշգրտման հարցում:

Ընդհանրապես 5-րդ դարի հայ մտածողների քաղաքական հայացքներում նկատելի է լավատեղյակություն, որը ժամանակի առաջավոր երկրների լեզուների իմացության արդյունք է: Օտար լեզուներին տիրապետումը նրանց հնարավորություն է տվել քննադատաբար վերաիմաստավորել սեփական և այլ ժողովուրդների հոգևոր արժեքները, ըստ ամենայնի տալ նրանց գնահատականը: 5-6-րդ դարերում Հայաստանը դարձել էր Արևելքի և Արևմուտքի քաղաքակրթությունների կամրջող օղակ, իսկ փիլիսոփայական և քաղաքագիտական միտքը՝ հունականի և հայկականի մի յուրօրինակ սինթեզ: Ջարմանալի չէ, որ առանձին դեպքերում նույնատիպ հարցադրումների և գաղափարների հանդիպում ենք և՛ հունական, և՛ հայկական մտածողների երկերում: Եթե այն դիտենք ավելի լայն տեսանկյունով, ապա ակնառու է առանձին մտածողների և նույնիսկ ուղղությունների քաղաքական հայացքների նմանությունը և տարբերությունը, որը բացատրվում է տվյալ ժամանակաշրջանի իրողությունների բնորոշ գծերով:

Կարելի է հետևություն անել, որ ասենք, հին հունական հասարակագիտական մտքի ազդեցությունը հայկականի վրա միջին դարերում եղել է ոչ թե անմիջական, այլ միջնորդավորված: Քանի որ նմանատիպ հասարակական երևույթները դրսևորվել են և՛ Հայաստանում, և՛ հունաբան երկրներում, բնականաբար, հայ մտածողները պետք է դրանք իմաստավորեին և տալին համապատասխան գնահատականը:

Այն փաստը, որ վաղ միջնադարում հայ պատմիչների և փիլիսոփաների զգալի մասը հունական կրթություն էր ստացել, չէին կարող վերջիններիս մտածողությունում և քաղաքական նախասիրություններում չդրսևորվել հելլենիզմի տարրեր: Սակայն չպետք է անտեսել, որ հելլենիզմը Հայաստանում ոչ թե հունաբանի կրկնությունն է, այլ վերջինիս հիմքի վրա ձևավորված պատմա-մշակութային նոր որակ է: Ուստի և, հայ մտածողները նույնքան ինքնուրույն են և ինքնատիպ, որքան և առաջավոր օտար

գաղափարների կրողներ:

Համանման իրավիճակներ են առաջանում պատմական զարգացման բոլոր փուլերում: Իհարկե, չի բացառվում նաև հայ խոշոր մտածողների, ասենք Դավիթ Անհաղթի ազդեցությունը հունաբան փիլիսոփայության դպրոցի վրա:

Պատմական փորձը համոզում է, որ փոխներգործության լայն հնարավորություն են տալիս ոչ միայն գրավոր աղբյուրները, այլ նաև ժողովրդական բանահյուսությունը: Այսպես, ժողովուրդների դիցաբանության ներշնչմամբ հին մտածողները վերաշարադրել են անգամ հավաստի պատմությունները: Հիշենք, Արշակ Երկրորդի և Շապուհի հայտնի երկխոսությունը Անհուշ բերդում, երբ սրահի մի մասում սփռված էր հայկական, մյուսում՝ պարսից հողը: Այս կիսահավաստի, կիսադիցաբանական պատմության արմատները պետք է որոնել առասպելական Անթեյի և Հերակլեսի գոտեմարտի նկարագրությունում, ուր Անթեյը մայր հողից ուժ և կորով է ստանում:

Հունական դիցաբանության իմացությունը հայ պատմագիրների կրթվածության վկայությունն է:

5-րդ դարի պատմա-փիլիսոփայական մտքին բնորոշ է լավատեսությունը, որն առավել կարևոր է պետականությունը կորցրած և ազգային ազատագրական պայքարի ուղի ընտրած ժողովրդի համար: Լավատեսական ոգու գաղափարը փիլիսոփայորեն հիմնավորել է Ժամանակի խոշոր պատմիչ Եղիշեն: Ըստ նրա, բնության մեջ միաժամանակ ընթանում են երկու հակադիր գործընթացներ՝ նյութի կազմավորում և քայքայում: Կազմավորումը նոր, առավել կատարյալ ձևի սկիզբն է դնում: Այս փիլիսոփայության հիմքը լավատեսությունն է, դրական հեռանկարի գիտակցումը: Այստեղ դրսևորվում է ոչ թե Եղիշե մտածողի կարոտախտն անցյալի հայոց հզոր պետականության համար, այլև իր ժողովրդի ապագայի նկատմամբ մտահոգությունը:

Իշխանության անհրաժեշտության, պետության հատկանիշների և ֆունկցիաների հարցերը միշտ էլ հուզել են հայ առաջավոր մտածողներին: Ավելին, այս խնդրին չնրանք մոտեցել են բազմակողմանիորեն: Ըստ որում, այն չի եղել միայն առանձին գիտնականների մենաշնորհը:

Սիջնադարում օրինաչափ էր համալսարաններին կից հայ պատմա-փիլիսոփայական/իմաստասիրական/ դպրոցների ստեղծումը: Հենց այդ դպրոցների ներկայացուցիչների կողմից էլ համակողմանիորեն քննության են առնվել պետության հատկանիշները և ֆունկցիաները, մշակվել պետական-իրավական հիմնադրույթները:

7-րդ դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ 5-րդ դարում հայ իրականության մեջ ստեղծվել է ուշագրավ մի փաստաթուղթ «Սահմանադրություն կանոնական» անվանումով: Այն ընդունվել է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի բնակավայրում կայացած ժողովում:՝

Ի՞նչ հանգամանքներում է ստեղծվել կանոնների եզակի այս ժողովածուն և ի՞նչ դեր է խաղացել տվյալ ժամանակաշրջանի պետական և հասարակական կյանքում:

481-484 թ.թ. հայ ժողովուրդն ազատագրական պատերազմ էր մղում պարսկական տիրապետության դեմ: 484թ. Նվարսակ գյուղում կնքվում է պայմանագիր, որով ճանաչվում է Հայաստանի ներքին անկախությունը: Մարզպան է նշանակվում Վահան Մամիկոնյանը, ճանաչվում են հայ նախարարների իրավունքները: Այս նպաստավոր հանգամանքներում Հայոց արևելքից կողմանց՝ Արցախ-Ուտիքի Առանշահիկ հին նախարարական տոհմից Վաչագանը 5-րդ դարի վերջին իր իշխանությունը հռչակում է թագավորություն, որն էլ ճանաչվում է Պարսկաստանի կողմից:

Վաչագանի գործունեությունը հիմնականում ուղղված է եղել հասարակության միաբանության հաստատմանը, որի համար իր փոքրիկ թագավորությունը կառավարելու, այն իրավական հիմքերի վրա դնելու նպատակով նա որոշում է ստեղծել օրենքների ժողովածու՝ Կանոնական սահմանադրություն, որը պետք է բխեր ազգային ավանդույթներից, համապատասխաներ ժամանակի պահանջներին:

Այդ սահմանադրությունը ստեղծվել է ժամանակի հայ ճանաչված մտածողների ջանքերով և Մ. Կաղանկատվացու վկայությամբ արժանացել հասարակության բոլոր խավերի հավանությանը:

Այն մի իրավական փաստաթուղթ է, որն ի զօրու էր ապահովել հասարակության համերաշխությունը:

Հասկանալի է, որ վաղ միջնադարի պատմական իրողություններին պետք է մոտենալ որոշակի վերապահումով: Իբրև պետական կյանքի կազմակերպման և հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ինստիտուտ սահմանադրությունը լայն ճանաչում է ստացել ԱՄՆ-ում /1787թ./, Լեհաստանում /1791թ./, Ֆրանսիայում /1791թ./ և այլ երկրներում:

Սակայն մենք չենք կարող չընդունել այն փաստը, որ առկա է հայկական հին ձեռագիր, որտեղ իրավական մտքի պատմության մեջ առաջին անգամ գործածվել է «սահմանադրություն» արտահայտությունը:

Իրավական այդ հնագույն փաստաթուղթն իր նախապատրաստման և ընդունման եղանակով, հետապնդած նպատակներով և հասարակական

հարաբերությունների կարգավորման առանձնահատկությամբ մեծ ընդհանրություն ունի սահմանադրության վերաբերյալ ներկա պատկերացումների հետ:

12-րդ դարում Մխիթար Գոշը կազմելով օրենքների ժողովածուն «Դատաստանագիրքը», նպաստել է Հայաստանում իրավական և քաղաքական մտքի հետագա զարգացմանը: Փաստորեն հին հույներից և հռոմեացիներից հետո Մ. Գոշը օրենքների ժողովածուի առաջին ստեղծողներից է:

«Դատաստանագրքում» արտացոլված են տվյալ ժամանակաշրջանի հայ հասարակական, տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները:

Պատահական չէ, որ այս գիրքն համարվել է ավատատիրական, ճորտատիրական իրավունքի օրենսգիրք: Ավելին, հայ իրականության մեջ այն իմաստային առումով ձեռք է բերել ընդհանրական նշանակություն: Քանի որ պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար չէր կարող ունենալ գործնական նշանակություն, ուստի և Մ. Գոշի «Դատաստանագիրքը» առաջին հերթին դիտվել է որպես գրավոր հուշարձան, չնայած իր բուն նշանակությամբ այն օրենսգիրք է: Նրանում հիմնավորվել են տիրող դասերի իրավունքներն ու արտոնությունները, ինչպես նաև՝ ամրագրվել գյուղացիների ճորտացումը:

«Դատաստանագիրքը» օրինականացրել է ոչ միայն դասակարգերի ու դասերի անհավասարությունը, այլև կրոնական ու ազգային խտրականությունը:

Մ. Գոշը, ի տարբերություն եվրոպական մտածողների, անհավասարության առաջացման պատճառների հարցում իրատես մտածող է: Եթե օտարազգի, ինչպես նաև նախորդ շրջանի հայ մտածողները, մարդկանց անհավասարության պատճառ են համարել մեղքը, պատերազմները /գերեվարությունը/, ազահությունն ու հափշտակությունը, ապա Մ. Գոշը գյուղացիների կախյալ վիճակը բացատրում է ջրի ու հողի նկատմամբ ունեցած կարիքով: Նա հիմնավորում է այն գաղափարը, որ մարդիկ աստծո կողմից ստեղծվել են ազատ, իսկ տերերից կախյալ լինելը, նրանց ծառայելը, ազատությունից զրկվելն առաջացել են հող և ջուր չունենալու կարիքից:

Սակայն այս պնդումը Գոշին հիմք չի տվել եզրակացնելու, թե պետք է վերացնել ավատատիրական հողատիրությունը, գյուղացիներին վերադարձնել նրանցից խլված հողը: Նա զարգացնում է այն միտքը, թե տերերին թողնող և նրանցից հեռացող գյուղացիներն ազատ են գնալու ուր կամենան:

Մ. Գոշի այս գաղափարը որքան էլ մարդասիրական լինի, իր էությամբ անիրականանալի է, քանի որ երկրագործությամբ զբաղվող մարդկանց

համար առանց հողի ու ջրի ազատություն լինել չի կարող:

Մ. Գոշը կողմնակից է եղել երկրում մի միասնական օրենսգիրք սահմանելուն և դեմ՝ ավատատիրական բազմաթիվ, հաճախ իրար հակասող, անջատ-անջատ, մասնավոր /պարտիկուլյար/ օրենքների կիրառմանը:

Նա հիմնավորում է այն տեսակետը, որ երկրում պետք է գոյություն ունենան բոլորի համար ընդհանուր իրավական նորմեր, որոնց միջոցով հնարավոր է կարգավորել հասարակական հարաբերությունները:

Մ. Գոշն ամենևին շահագրգռված չէ հասարակության բոլոր անդամների իրավահավասարության հաստատմամբ ընդհանրապես, այլ՝ պայքարի սուր սայրն ուղղել է ավատատիրական տեղական սովորույթների դեմ: Նա «Դատաստանագրքում» հիմնավորում է, որ հայկական ինքնուրույն պետության մեջ կառավարմանը հավասարապես իրենց մասնակցությունը պետք է ունենան աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները:

Որպես ավատատիրական հասարակարգի ողջախոհ և շրջահայաց մտածող, հաշվի առնելով դասակարգային հակամարտության խորությունն ու սրվածությունը, Գոշն առաջնորդվել է իշխող դասակարգի տիրապետությունն ամրապնդելու դիրքորոշմամբ, միաժամանակ պայքարել է ծայրահեղ դրսևորումների դեմ, քննադատել իշխանավոր շրջանների հետադիմական քաղաքականությունը: Գոշը գրել է, որ թագավորները և իշխանները պարտավոր են հարկերի գանձումն իրականացնել արդարության սկզբունքի պահպանման հիմքի վրա, հոգ տանելով վարձու աշխատողների կյանքի ու առողջության մասին: Փաստորեն, նա հանդես է գալիս այնպիսի վարքագծի դրսևորման անհրաժեշտությամբ, որն այս կամ այն չափով հաշվի է առնում և ապահովում աշխատավորների տարրական պահանջները:

Մ. Գոշը կոչ է անում չսրել դասակարգային հակամարտությունը և աշխատավորների շահագործումը, դուրս չգալ օրենքների շրջանակներից:

Նրա աշխարհըմբռնման հիմքում կրոնական և իդեալիստական գաղափարներն են:

Մ. Գոշն ավատատիրական հողատիրությունը /արքունի, իշխանական, եկեղեցական/ համարում է օրինական: Նա հիմնավորում է աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների արտոնյալ իրավական վիճակը, նրանց անձի և գույքի անձեռնմխելիությունը պաշտպանելով համապատասխան քրեաիրավական հոդվածով: Այսպես, «Դատաստանագրքի» 2-րդ մասի 15-րդ հոդվածով քահանային վիրավորողը համարվում է աստծուն ամարգող: Ավելին, 18-րդ հոդվածով թագավորներն ու իշխանները համարվում են ոչ ավելին և ոչ պակաս, քան՝ աստծո փոխանորդներ:

Նա պաշտպանում է հասարակական-նվիրապետական կարգերը /հիերարխիան/:

Մ. Գոշը բնորոշում է նաև հայկական թագավորության բնույթը, որն ըստ նրա պետք է լինի թեոկրատիան: Ըստ նրա, թագավորը պետք է ենթարկվի և իր գործողությունները համաձայնեցնի կրոնական դոգմաներին: Մ. Գոշը առավելություն է տալիս կրոնական հաստատություններին, որոշակիորեն նսեմացնելով աշխարհիկ հաստատությունների դերն ու նշանակությունը: Դա երևում է հատկապես նրանից, որ հասարակական հարաբերությունների կարգավորման գործում նա գերապատվությունը տալիս է եկեղեցական դատարաններին: Եվ այդ այն դեպքում, երբ առկա են պետական իշխանությունը և աշխարհիկ դատարանները:

Մ. Գոշի այս դատողությունը բխում է նրանից, որ առաջին դատաստանագրքի հեղինակը հայոց պետականությունը դիտում էր որպես թեոկրատական միապետություն և լինելով ժամանակի կրթված անձանցից, քաջատեղյակ է եղել առանձին երկրների իրադարձություններին, այնտեղ եկեղեցու տիրապետող դերին: Նրա «Դատաստանագիրքը» իր նշանակությամբ կարևոր տեղ է զբաղեցնում հայ քաղաքական մտքի և ընդհանրապես մշակույթի պատմության մեջ:

Մարդկությունը դեռևս վաղնջական ժամանակներից ծգտել է մշակել հասարակական հարաբերությունների կարգավորման նորմեր: Դիշենք շուներների արժեքավոր ներդրումն այս ասպարեզում: Կավե սալիկների վրա գրված շուներական օրենքներն իրենց բովանդակությամբ զարմանալիորեն համընկնում են Ասորեստանի թագավոր Յամնուրաբիի մշակած օրենքներին:

Սակայն այս օրենքներն այսօր ավելի շատ դիտվում են որպես մշակույթի հուշարձաններ, քան պետա-իրավական նորմեր, որոնցով կարող էին ղեկավարվել պետությունները: Ուստի կարելի է ասել, որ Մ. Գոշի «Դատաստանագիրքը» Զուստինիանոս կայսեր ժամանակ կազմված հռոմեական օրենքների ժողովածուից և հետագայում բյուզանդական օրենքներից՝ «Էկլոգա», «Պրոխիրոն»-ից հետո, համաշխարհային առումով 3-րդ իրավական հուշարձանն է:

Մ. Գոշ մտածողը վեր է կանգնել դասային շահերից, քանի որ խոգևորականության բարձր լյսսին պատկանելով հանդերձ, քրիստոնեական գաղափարախոսության դիրքերից փորձել է կրոնական դոգմերը փոխարինել իրավական նորմերով:

Իրավունքի, իրավական պետության խնդիրները հուզել են միջնադարյան

մեկ այլ խոշոր մտածողի՝ Ս. Սպարապետին:

Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը» երևան եկավ Ս. Գոշի «Դատաստանագրքից» մոտ վեց տասնամյակ հետո՝ 1265թ.: Սմբատյան «Դատաստանագիրքը» ավելի ամբողջական է և համակարգված: Իհարկե, կան նաև այլ տեսակետներ: Ֆրանսիացի հայագետ Սորգանն իր *Histoire du peuple Armenien* աշխատության մեջ գրում է, որ Սմբատը «Գոեհկացման ենթարկեց Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»»:¹

Սինչդեռ իրականում Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը» իր ուրույն տեղն ունի հայ քաղաքագիտական մտքի պատմության մեջ և թերևս ավելի ամբողջական է նախորդի համեմատ:

Պատմաքաղաքական ի՞նչ անհրաժեշտությամբ ստեղծվեց սմբատյան «Դատաստանագիրքը»: Կիլիկյան հայ պետականությունն իր ներքին օրինաչափ զարգացման այն աստիճանին էր հասել, երբ երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և կրոնական գործերը հնարավոր չէր այլևս կարգավորել և կառավարել առանց կայուն օրենքների ընդունման: Բացի այդ, 13-րդ դարի կեսին արևելքում մահմեդական ավելի հզոր պետությունների հարվածների տակ մեկը մյուսի ետևից կործանվում էին խաչակրաց իշխանությունները և նվաճող մահմեդական աշխարհն իր ողջ ուժը շրջեց շրջապատման մեջ գտնվող Կիլիկյան Հայաստանի դեմ:

Հայ քաղաքական գործիչները և առաջավոր մտածողները երկրի հզորացման և Կիլիկյան Հայաստանի գոյատևման խնդիրն իրավամբ տեսնում էին ազգի համախմբման մեջ: Դրա համար անհրաժեշտ էր ապահովել որոշակի պետաիրավական դաշտ: Ս. Գոշի պատմական մի այլ միջավայրում ստեղծված և «արևելյան» դրոշմը կրող դատաստանագիրքը չէր կարող բավարարել եվրոպական տիպի Կիլիկյան Հայաստանի պահանջները: Այս տեսակետից Սմբատի նոր «Դատաստանագիրք» կազմելը տվյալ ժամանակաշրջանում երկրի համար դարձել էր հրամայական պահանջ: Պետք է սահմանվեին նոր աշխարհիկ օրենքներ, որոնց միջոցով հնարավոր լիներ կարգավորել երկրում հասարակական հարաբերությունները, հատկապես հոգևորական դասինը՝ ֆեոդալների-իշխանների հետ: Անհրաժեշտ էր անհնազանդ ու կենտրոնախույս ֆեոդալների դեմ կենտրոնացնել երկրի ռազմական բոլոր ուժերը, դրպեսզի հնարավոր լիներ փրկել երկիրը:

Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը», որը բաղկացած է 7 բաժիններից և 202 հոդվածներից, արտացոլում է տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքն իր հիմնական կողմերով:

Նրա կողմից «Դատաստանագրքի» կազմումը նշանակալից երևույթ էր

երկրի, Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար: Վերջինս գտնվելով արևելքի ու արևմուտքի սահմանագլխին, շփման մեջ լինելով արևմտա-եվրոպական ֆեոդալական երկրների և խաչակիրների հետ, թևակոխել էր ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման բարձր աստիճան:

Արևմտաեվրոպական ֆեոդալիզմի բնորոշ գծերի նմանակմամբ, կիլիկյան հայ ֆեոդալները դրանք հարմարեցրին իրենց երկրի պայմաններին, որոնք իրենց դրսևորումը գտան երկրի կառավարման ձևերի, ֆինանսական ու հարկային, ինչպես նաև առևտրական հարաբերությունների մեջ:

Ֆեոդալիզմը Կիլիկիայում շատ բաներով նմանվում էր արևմտաեվրոպական զարգացած ֆեոդալական հարաբերություններին, միաժամանակ իր մեջ պահպանելով արևելյան, հատկապես բագրատունյաց շրջանի ավատատիրական ձևերը:

Մինչև Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» կազմումը Կիլիկյան Հայաստանում գործող օրենքները գերազանցապես օտար օրենսդրության թարգմանություններ էին և չէին կարող համապատասխանել Կիլիկյան Հայկական պետության պահանջներին: Մ. Գոշի «Դատաստանագիրքը» էլ փաստորեն կիրառություն չգտավ Կիլիկիայում: Այս իմաստով նոր «Դատաստանագրքի» երևան գալը խիստ անհրաժեշտ էր:

Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքում» սահմանված են թագավորի և նրա վասալների, աշխարհիկ իշխանների ու հոգևորականների, պարոնների ու ճորտերի իրավական փոխհարաբերությունները: Դրանում ընդգրկված է նաև քաղաքային կյանքը՝ արհեստավորներին ու առևտրականներին վերաբերող իրավունքներով և պարտականություններով:

Ի՞նչ սկզբունքով է կազմվել «Դատաստանագիրքը»: Սմբատ Սպարապետն այդ մասին գրում է. «Նախ և առաջ մենք նպատակահարմար գտանք գրել դատավորների պարտականությունների, առաջին հերթին թագավորների /պարտավորությունների/ մասին, քանի որ թագավորությունը աստծու կողմից է կարգված: Իսկ /թագավորը/ աստծու տեղակալն է երկրի վրա: Մենք /սկզբից/ գրեցինք դրանց դատավարության ու իրավունքների մասին, իսկ հետո կրոնավորների, աշխարհիկ իշխանների և ամուսնական /իրավունքի/ մասին»:²

Ըստ «Դատաստանագրքի» Կիլիկյան թագավորության ավատատիրական հիերարխիայի ամենաբարձր աստիճանում թագավորն է, որին իրավունք է վերապահվում դրամ կտրել, քաղաք, բերդ, կամուրջներ կառուցել և այլն: Նման կարգի շին:նարություն իշխանները կարող են իրականացնել միմիայն թագավորի թույլտվությամբ:

Թագավորի իրավունքները տարածվում են նաև երկրի բնական հարստությունների վրա: «Դատաստանագրքի» առանձին հոդվածներում ընդգծվում է, որ եթե երկրում որևէ ֆեոդալի տիրություն հայտնաբերվի ոսկու հանք, այն թագավորինն է, արծաթի հանքը՝ թագուհուն, իսկ որոշ մասը տրվում է ֆեոդալին թագավորի համաձայնությամբ:

Պատերազմի ավարը բաժանվում է գրեթե նույնպիսի համամասնությամբ. ոսկին տրվում է թագավորին, արծաթը՝ իշխաններին, պղինձն ու երկաթը՝ զինվորներին:

Չնայած հարկահանության իրավունքը տրված էր իշխաններին, սակայն առանց թագավորի թույլտվության ոչ ոք իրավունք չուներ ավելացնելու հարկերի չափը: «Դատաստանագրքում», ի տարբերություն արևելյան բռնապետերի, որոշակիորեն սահմանափակվում է թագավորի իրավունքը: Այսպես, թագավորն իրավունք չունի ուռնահարել ֆեոդալի օրինական իրավունքները, կամ ինքնական աքսորել նրան երկրից առանց մյուս ֆեոդալների ընդհանուր համաձայնության:

Օրենքը հսկողության տակ է առնում նույնիսկ թագավորի կենցաղավարությունը: Վերջինս հայ իրականության ավանդապաշտության արտահայտությունն է, որը բխում էր պետական իշխանության շահերից:

Միջնադարյան քաղաքագիտական մտքի պատմության մեջ նոր խոսք էր «Դատաստանագրքի» ՀԶ հոդվածում նշվածը, որ, եթե իշխանները դժգոհ են թագավորից, և նա այնքան վատն է, որ նրան այլևս չեն կարող հանդուրժել, ապա եկեղեցու և երկրի բնակչության ընդհանուր համաձայնությամբ կարող են թագավորին աքսորել երկրից:

Սմբատ Սպարապետը, խախտելով Արշակունյաց թագավորական տոհմի թագը ժառանգելու ավագ որդու իրավունքը, առաջարկում է թագավորական գահն հանձնել արքայորդիներից լավագույնին:

«Չնայած օրենքով ավագ որդին պետք է դրվի ինքնակալության աթոռին, բայց երկրի շահերից ելնելով, արդարացի կլինի հոր, ինչպես նաև բոլոր գավառների ու գավառապետերի հավանությամբ, սուրբ եկեղեցու ընտրությամբ առաջ քաշել թագավորական գահի համար որդիներից նրան, որը բարիներից բարին լինի, աստվածասեր, բարեխիղճ և արդարադատ, որն ընդունակ լինի կառավարել իր եղբայրներին ու երկրին...»:

Սմբատ Սպարապետ գաղափարախոսը «Դատաստանագրքում» ի մի բերելով տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններից բխող օրենքները, ձգտում է իրավաբանորեն հիմնավորել ֆեոդալական կարգերը:

Նա, որպես տիրող դասակարգի ներկայացուցիչ, առանձնահատուկ հարգանք և նվիրվածություն էր տաժում հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանավորներին: ՀԶ հողվածում տրված են ֆեոդալների անսահմանափակ իրավունքները վասալների նկատմամբ: Հատկապես շեշտվում է իշխանների ներքին գործերին թագավորի խառնվելու իրավունք չունենալը:

Միաժամանակ սահմանափակվում են ամբարիշտ կրոնավորների, խաբեբա վաշխառուների, անգութ իշխանների կամայականությունների շրջանակները: Նույնիսկ «Դատաստանագրքի» հատուկ հոդվածով գյուղացուն իրավունք է վերապահվում վարձատրություն չստանալու դեպքում դիմել դատարան այն ստանալու համար: Ավելին, ճԵՀ հողվածում ասված է, որ եթե տերն աշխատողին ուղարկի վտանգավոր գործի և նա մահանա, ապա ուղարկողը «արյան տերն է»:

Դատաստանագրքի շատ հոդվածներ յուրովի են կանխարգելում աշխատավորների ծայրահեղ դժգոհությունները: Այս իմաստով Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը» համահունչ է Մ. Գոշի «Դատաստանագրքին»:

Սմբատ Սպարապետը «Դատաստանագրքի» բազմաթիվ հոդվածներով փորձել է կարգավորել աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունները: Այստեղ առավել ցայտուն է Մ. Գոշի և Ս. Սպարապետի մոտեցումների էական տարբերությունը: Եթե Մ. Գոշը հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերության խնդրում առաջնությունը վերապահում է հոգևոր իշխանություններին, ապա այլ է Ս. Սպարապետի դիրքորոշումը: Քանի որ Կիլիկյան Հայաստանը աշխարհիկ պետություն էր, ուստի Ս. Սպարապետը լինելով երկրի իշխանավոր, առաջնորդվել է աշխարհիկ իշխանությանը գերապատվություն տալու սկզբունքով:

Ավելին, Սմբատ Սպարապետը թագավորներին իրավունք է վերապահում հսկողություն սահմանել հոգևոր դասի ընտրական համակարգին:

Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը» ունեցել է գործնական նշանակություն: Նրա միջոցով կարգավորվել են երկրի քաղաքական, տնտեսական, իրավական փոխհարաբերությունները:

18-19-րդ դարերում ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի շրջանում վճռական քայլեր են արվում հասարակության քաղաքական կառուցվածքի ձևերին վերաբերող ուսմունքների մշակման ուղղությամբ: Այն պատմական տվյալ պահին ուներ ոչ այնքան պրակտիկ, որքան բարոյա-հոգեբանական նշանակություն, ազատագրական պայքարի մարտիկների մոտ նոր պետականության կառուցման հույս էր արթնացնում: Դրանով իսկ ազատագրական պայքարն ստանում է նոր բովանդակություն և հա

առաջադեմ մտածողներն ազգը որոշակի գաղափարի շուրջ համախմբելու ուղղությամբ ջանքեր չեն խնայում:

Հայ ժողովրդի պատմական ուղուն բնորոշ է գաղթավայրերի հիմնումն աշխարհի տարբեր երկրներում: Այն արտաքին և ներքին մի շարք գործոնների ոչ նպաստավոր ազդեցության արդյունք է: Հենց այդ գաղթօջախներում էլ, ուր չի հասել արևելյան բռնապետի արյունոտ ձեռքը, ի հայտ են եկել Հայաստանի ազատագրության մի շարք ծրագրեր, մշակվել է որոշակի գաղափարախոսություն, որն հայ իրականության մեջ եղել է ոչ միայն հասարակական կյանքի վերլուծման միջոց, այլև դարձել ակտիվ գործունեության ծրագիր:

Փորձը ցույց է տալիս, որ գաղափարախոսության հարցն առանձնապես կարևորվում է հասարակության մեջ արմատական տեղաշարժերի, ժողովրդի ազատագրական պայքարի հրամայականով:

Բոլոր դարաշրջաններում հայ հասարակական-քաղաքական մտքի կենտրոնական հարցերից է եղել անկախ պետականության հաստատման գաղափարը: Սակայն բուն Հայաստանում այդ գաղափարախոսության մշակման համար որոշակի սոցիալ-քաղաքական նախապայմաններ չեն եղել: Սինդիկեռ նշված խնդիրներին համակողմանիորեն անդրադարձել են հայ գաղթօջախների խոշոր մտածողները:

18-րդ դարում ազատագրական շարժման գաղափարներն իրենց առավել զարգացումն են ստանում հնդկահայ գաղութում:

Թուրքական և պարսկական բռնակալական լուծը Հայաստանում հայ վաճառականների և արհեստավորների մի մասին հարկադրեց արտագաղթել Չնդկաստան: Այստեղ նրանք զբաղվում էին ոչ միայն անհատական առևտրով, այլ հաճախ միավորվում և ընկերություններ էին կազմում, որը նպաստում էր հայերի ազդեցիկ դիրքին: Չնդկաստանի տնտեսության մեջ հայ առևտրական կապիտալը ներթափանցում է նաև արտադրության ոլորտ:

Սակայն 18-րդ դարի երկրորդ կեսից Անգլիան Չնդկաստանում իրագործելով իր գաղութատիրական քաղաքականությունը, հնդկական շուկաներից դուրս է մղում հոլադանական, ֆրանսիական և ապա հայկական կապիտալը:

1772թ. մայիսին Անգլիայի համայնքների պալատը քննում է հնդկահայերի իրավունքների հարցը, որի նպատակն էր նրանց արտոնություններից զրկելը:

Նման պարագայում հայ մեծահարուստները սեփական կապիտալը փրկելու ելք էին որոնում: Չնդկահայ առևտրական բուրժուազիային անհրաժեշտ էր շուկա, ազգային ուժեղ կենտրոնացված պետություն և նրա

հովանավորությունը: Այս խնդիրների իրականացումը հանգեցրեց ազգային պետություն ունենալու գաղափարին:

Հայաստանի ազատագրության գործին նպաստելու համար Մադրասի խմբակը հիմնում է տպարան, տարածում հայրենասիրական գաղափարներ, ծագում բարձրացնել հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը և պայքարի ոգին: Նրանք երազում էին ազատագրված Հայաստան հանրապետական կարգերով:

Հնդկահայ գաղութում հայ ազատագրական շարժման մունենտիկը եղավ Հովսեփ Էմինը: Լոնդոնի Վուլվիչի զինվորական ակադեմիայում ուսանելու տարիներին 1750-ական թվականներին, նա կապեր է հաստատում բրիտանական հասարակական-քաղաքական ղեկավար շրջանների հետ, հույս փայփայելով նրանց օգնությամբ լուծելու Հայաստանի ազատագրման խնդիրը:

Սակայն հայ անվանի մտավորականին սպասվում էր դառը հիասթափություն:

Մեծ Բրիտանիան, որն ուներ հզոր նավատորմ, հիմնականում զբաղված էր հուլմքի հարուստ պաշարներ ունեցող և առանձնապես ռազմական ուժ չներկայացնող ծովափնյա երկրների նվաճմամբ: Էմինին Լոնդոնում հասկացնում են, որ «Անգլիական նավերը հայկական լեռները բարձրանալ չեն կարող»:

Հովսեփ Էմինը որոնումները շարունակում է Իսրայել Օրու տրորած ճանապարհով: Նա հանգում է այն հետևության, որ Հայաստանի ազատագրությունը հնարավոր է միայն Ռուսաստանի օգնությամբ, այցելում է Հայաստան և Ռուսաստան, քարոզչական լայն աշխատանք տանում փորձելով ռուսական քաղաքական գործիչների մոտ ամրագրել Հայաստանը նվաճելու գաղափարը, իսկ հայ ժողովրդին կոչ է անում ապստամբել թուրք-պարսկական բռնակալների դեմ: Սակայն Հովսեփ Էմինի անձնվեր ջանքերն արդյունք չեն տալիս և նա 1770 թվականին վերադառնում է Հնդկաստան:

Այդ ժամանակաշրջանում Մադրասի հայ գաղութը հարկադրված էր պայքարել երկու ուղղությամբ՝ մի կողմից հայրենիքի ազատագրման գաղափարների մշակում, իսկ մյուս կողմից պայքար անգլիական կապիտալի ճնշման դեմ սեփական գոյությունը պահպանելու համար: Մադրասի հայ գաղութն ազատագրական գործունեությանը զուգընթաց ինքնավարության հաստատման ուղիներ է որոնում: 1783 թվականին Մադրասում լույս տեսած «Տետրակ, որ կոչի նշավակ»-ի մեջ որոշակիորեն արտահայտվել է Մադրասի հայ գաղութում տիրող վիճակը: «Նշավակի»

առաջաբանում հստակորեն ասվում է, որ ինքնավարությունը ստեղծվում է այն նպատակով, որպեսզի հայերը տնտեսական ծանր պայմանների ազդեցության տակ, կարիքի ճիրաններում չկորցնեն իրենց ազգային հատկանիշները, խառնվեն այլ ազգերին և ոչնչանան:

Հնդկահայերը ծգտում էին պահպանել իրենց անկախությունը մինչև հայոց անկախ պետականության վերականգնումը: «Տետրակ, որ կոչի նշավակ»-ում ներկայացվել է նաև Սադրասի հայ գաղութի քաղաքական ծրագիրը, որում Հայաստանի ազատագրական խնդիրը կապվում է Ռուսաստանի հետ:

Հնդկահայ հասարակական-քաղաքական առաջին գաղափարախոսների Հ. Եմինի, Շ. Շահամիրյանի, Ս. Բադրամյանի հայացքների ձևավորման վրա զգալի չափով ազդել է Եվրոպական, մասնավորապես՝ անգլիական լուսավորական միտքը: Եվրոպական առաջավոր մտածողները քննադատելով ավատատիրական կարգերը, հանդես են եկել որպես գիտության և մշակույթի զարգացման ջատագովներ, վերանայել են հասարակական երևույթներին ավանդական մոտեցումները, վերաիմաստավորել պետության, մարդու, նրա հասարակական դերի ըմբռնումը:

1751-1759 թ.թ. Հ. Եմինը Անգլիայում էր, երբ լուսավորչական շարժումը թևակոխել էր իր աննախադեպ վերելքի շրջանը, երբ ապրում ու ստեղծագործում էին այնպիսի խոշոր մտածողներ, ինչպիսիք են Վոլտերը, Մոնտեսքյոն, Կոնդորսեն, Ռուսոն, Դիդրոն, Լամետրին, Հոլբախը, Հելվեցիուսը: Նրանց ստեղծագործությունները, որոնք հրատարակվում էին նաև Ֆրանսիայից դուրս՝ Անգլիայում, Հոլանդիայում, դառնում էին Եվրոպայի առաջադեմ մտածողների սեփականությունը: Այս մթնոլորտում է ձևավորվել Հ. Եմինի, որպես ժամանակի առաջավոր մտածողի և քաղաքական գործչի կերպարը:

Հովսեփ Եմինն ազատագրական ծրագրի իրականացման գործում անհաջողության հանդիպելով Անգլիայում, Ռուսաստանում և Անդրկովկասում, վերադառնում է Մադրաս և նվիրվում զուտ գրական գործունեության: Նա ձեռնամուխ է լինում ոչ միայն իր կյանքի ուղու, այլ նաև Հայաստանի ազատագրման պատմության շարադրմանը, որում արտացոլված են նաև հասարակական-քաղաքական ըմբռնումները: Ինքնակենսագրականը հայրենիքի ազատագրության և լուսավորչական գաղափարների մի յուրահատուկ քարոզչություն է:

Հովսեփ Եմինը լինելով Վոլտերի, Դիդրոյի ժամանակակիցը և հավատարմագրվելով լուսավորչական գաղափարներին, լիովին չի ընդունում նրանց աթեիզմը: Այսպես, Եմինը գրում է. «Բոլոր արարածները, որ ստեղծված են

աշխարհիս սկզբնավորությունից, ստեղծված են աստծո կամքով: Աստված ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, ծովն ու ցամաքը»: Սակայն աշխարհի, բնության մասին Չովսեփի էմինի ըմբռնումները միշտ չէ, որ ամբողջովին համընկնում են եկեղեցական ավանդական պատկերացումներին: Էմինը զարգացնում է այն գաղափարը, որ բնությունը մեկ անգամ ստեղծագործված լինելով, ղեկավարվում է իրեն հատուկ օրենքներով:

18-րդ դարի 2-րդ կեսի ազատագրական գաղափարախոսության ականավոր ներկայացուցիչ է Մովսես Բաղրամյանը, որն իր ազգական Չովսեփի էմինի հետ հինգ տարի շարունակ դեգերել է օտար ափերում հայրենիքը օտար լծից ազատագրելու հուսալի ծրագիր մշակելու մղումով: Այս հանգամանքով է պայմանավորված Չովսեփի էմինի ազդեցությունը Մովսես Բաղրամյանի հայացքների ձևավորման վրա: Այն հատկապես արտահայտվում է Հայաստանի ազատագրության նրանց քաղաքական ծրագրերի առանցքային հարցերի նմանության մեջ:

Էմինի և Բաղրամյանի գործունեությունն Հայաստանի ազատագրության համար շոշափելի արդյունք չտվեց: Մովսես Բաղրամյանը հանգում է այն հետևության, որ Հայաստանի ազատագրման գործին անհրաժեշտ է ներգրավել ողջ հայ ժողովրդին: Այս առիթով նա գրում է. «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» աշխատությունը:

Հրապարակախոսական այս աշխատությամբ Մովսես Բաղրամյանը ցանկանում է հայ ժողովրդին բերել ազգային ինքնագիտակցության, գաղափարապես նախապատրաստել ապագա ազատագրական պայքարին և, ինչպես ինքն է ասում, վառել սեփական ժողովրդի սրտում ազատասիրության, հայրենասիրության կրակը: Մ. Բաղրամյանը «Յորդորակի» հինգերորդ գլուխը նվիրել է հայոց պատմությանը, որտեղ հետևելով քրիստոնեական-կրոնական առասպելաբանությանը, հաստատում է այն ավանդույթը, որ Արարատ լեռը համաշխարհային ջրհեղեղից հետո մեր երկրորդ նախահայր Նոյի բնակության վայրն է:

Հ. Էմինի և Մ. Բաղրամյանի հասարակական-քաղաքական հայացքներում նկատվում է կրոնական աշխարհայացքի ազդեցությունը: Հ. Էմինի կրոնական հայացքներում զգացվում է ավելի շատ անգլիական, քան ֆրանսիական լուսավորիչների ազդեցությունը:

18-րդ դարի անգլիական լուսավորչական փիլիսոփայությունը, ի տարբերություն ֆրանսիականի, ավատատիրության և կրոնա-միստիկական գաղափարախոսության դեմ մղած պայքարում ունեցել է հաշտվողական միտում:

18-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ լուսավորչական ազատագրական գաղափարախոսության ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչը Շահամիր Շահամիրյանն է:

Նա հայտնի է որպես գաղափարախոս և պրակտիկ գործիչ: Շ. Շահամիրյանը, որպես քաղաքագետ, իր գործունեությունն սկսում է մադրասահայության ինքնավարության կազմակերպման և դրա կանոնադրության մշակման աշխատանքներով:

Ազատագրական-լուսավորչական քարոզչության համար անհրաժեշտ էր սեփական տպարան: 1771թ. Շ. Շահամիրյանը Մադրասում հիմնում է տպարան սեփական միջոցներով, ուր իրատարակվում են ինչպես Շ. Շահամիրյանի, այնպես էլ Մ. Բաղրամյանի, Յ. Էմինի և հնդկահայ մտածողների գործերը:

Շ. Շահամիրյանը չսահմանափակվելով հնդկահայ գաղութով, մամակագրական կապ է հաստատում ժամանակի հայ ազատագրական-լուսավորչական մյուս կենտրոնների հետ: Նա պատրաստվում էր անգամ այցելության գնալ և անձնական կապեր հաստատել տարբեր երկրներում բնակվող հայ գործիչների հետ:

Շ. Շահամիրյանը գիտակցում էր, որ կրոնը և հայ եկեղեցին կարևոր դեր են խաղում հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման գործում: Պահպանվել են նրա ուղերձները և հորդորանքներն էջմիածնի հայ կաթողիկոսներին: Մինչդեռ, դատելով հայ բարձրագույն հոգևորականների կեցվածքից, տեսնում ենք նրանց պասիվ դիրքորոշումը ազատագրական պայքարի խնդրում:

Նա փորձում էր շահագրգռել վրաց Յերակլ 2-րդ թագավորին արևելյան բռնակալական լծից ազատագրվելուց հետո հայ-վրացական համատեղ պետություն ստեղծելու ծրագրով:

Շ. Շահամիրյանը որպես ժամանակի առաջադեմ, խորաթափանց մտածող շատ հեռուն էր տեսնում: Նա Հայաստանի քաղաքական ազատագրումից հետո նոր կարգերի հաստատման հարցն է առաջ քաշում: Փաստորեն, Շ. Շահամիրյանի հիմնական աշխատությունը՝ «Որոգայթ փառաց»-ը, որը լույս է տեսել 1773թ. Մադրասում, ոչ միայն հայ իրականության մեջ, այլև աշխարհում առաջին Սահմանադրությունն է:

Աշխատանքի առաջին մասում Շ. Շահամիրյանը շարադրում է հասարակական-քաղաքական, պետական կառուցվածքի իր ըմբռնումները: «Որոգայթ փառաց»-ի երկրորդ մասը թուրք-պարսկական բռնակալությունից ազատագրված Հայաստանի սահմանադրական ծրագիրն է:

Շ. Շահամիրյանը զարգացնում է այն գաղափարը, որ հասարակական-պատմական իրադարձությունները շատ դեպքում պայմանավորված են մարդկանց գործունեությամբ, նրանց գիտական մակարդակով: Ավելին, նա պնդում է, թե մարդիկ կարող են և պետք է փոխեն հասարակական-քաղաքական այն կարգերը, որոնք չեն ապահովում հավասարություն և արդարություն:

Ե՛վ Շահամիրյանը, և՛ Էմինը, և՛ Բաղրամյանն այն տեսակետին էին, թե հասարակության զարգացման ավատատիրական-միապետական փուլը Չայաստանում նպատակահարմար էր վերացնել դեռևս այն ժամանակ, երբ զոյություն ուներ հայկական ինքնուրույն թագավորություն: Ավելին, հայ լուսավորչական գաղափարախոսները գտնում էին, որ միապետական իշխանությունը կործանարար հետևանքներ ունեցավ Չայաստանի համար:

Ըստ նրանց, միապետական իշխանությունը չի կարողացել ապահովել Չայաստանի տնտեսական ու քաղաքական հզորացումը և դարձել է Չայաստանի անկման պատճառ:

Շ. Շահամիրյանը «Որոգայթ փառաց»-ում, իսկ Բաղրամյանը «Յորդորակում» պաշտպանում են այն տեսակետը, որ եթե հայերը հրաժարվեին միապետական իշխանությունից և ստեղծեին «օրենքի վրա հիմնված բանական կարգեր», ապա կխուսափեին օտարերկրյա գերիշխանությունից և տնտեսական առաջընթաց կապրեին:

Յ. Էմինը, Շ. Շահամիրյանը և Մ. Բաղրամյանն անհավասարության, անարդարությունների, մարդկանց դժբախտությունների և, անգամ, բռնապետական կարգերի հաստատման պատճառը որոնում են մարդկանց գիտակցության մեջ: Ըստ նրանց, եթե մարդիկ լուսավորված ու կրթված լինեին, ապա նրանք այնպես կվերակառուցեին հասարակական կարգերը, որոնց հիմքում հավասարությունն ու արդարությունն են և հասարակության մեջ կհաստատվեր ներդաշնակություն: Յ. Էմինն օրինակ բերելով հին աշխարհի պատմությունը, գրում է. «Յին հռոմեացիները, որ այնքան մեծ էին Փրկչի ծննդից առաջ, օրենքներ տվին և նվաճեցին աշխարհի շատ ազգեր՝ այդ արվեստով էր ու գիտությամբ»: Շարունակելով այս միտքը, Յ. Էմինը հիացմունքով է խոսում Եվրոպական գիտության ու արվեստի մասին և ընդգծում, որ վերջիններիս բացակայության դեպքում «Եվրոպացիները չէին կարող դեմ կանգնել Ասիային ու Աֆրիկային, ոչ էլ կարող էին Ամերիկան գտնելով քաղաքակրթել»:

Այս ըմբռնումով Յ. Էմինը Չայաստանի քաղաքական կախյալ վիճակը, հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վատթար դրությունը բացատրում է հայերի

ոչ լուսավորյալ լինելով և գիտակցական ցածր մակարդակով:

Միևնույն տեսակետը պաշտպանում է նաև Մ. Բաղրամյանը: Հայ պետականության անկման ու Հայաստանի տնտեսական հետամնացության գլխավոր պատճառը նա համարում է լուսավորության պակասը, ծուլությունը և գիտակցական ցածր մակարդակը:

Հայ մտածողների խոնարհումը եվրոպական քաղաքակրթությանն ու առաջավոր մտքին, հաճախ կրում է չափազանցված բնույթ: Նրանք մոռացության են տալիս, որ իրենցից ընդամենը մեկ և կես դար առաջ և հենց իրենց ժամանակակից եվրոպական մտածողներից ոմանք ամենևին էլ լուսավորչական գաղափարների ջատագովներ չեն եղել:

Այսպես, կարդիմալ Դը Ռիշելյեն 1632թ. լույս տեսած իր «Քաղաքական կտակ» աշխատությունում գրում է, որ ժողովուրդը եթե չափազանց բարգավաճում է, ապա անհնարին կլինի նրա սահմանափակումը պարտականությունների շրջանակներում: Ռիշելյեն ստորին խավերի շահագործումը փորձում է հիմնավորել հոգեբանական տեսակետից: Ըստ Ռիշելյեի, «ժողովուրդը ջորի է, որը սովորելով ծանր բեռին երկար հանգստից ավելի է փչանում, քան աշխատանքից»:³ Եիշտ է, նա անմիջապես ավելացնում է, որ այդ աշխատանքը պետք է համամասնական լինի ժողովուրդ-ջորու ուժերին: Սակայն այս ամենը բարի և անիրականաճալի ցանկություններ էին միայն:

Ռիշելյեն լինելով իր ժամանակի մտածողը, անդում էր, թե այն գումարները, որ թագավորը կորզում է ժողովրդից հենց նրան է վերադարձվում: «Թագավորների, - հաստատում էր Ռիշելյեն, ժողովուրդը կանխավճար է տալիս որպեսզի հետագայում այն վերադարձվի իր հանգստի կազմակերպման և սեփականության օգտագործման ձևով, որը հնարավոր չէ, եթե այդ ամենը չնպաստի պետության պահպանմանը»:

Ռիշելյեն, լինելով լուսավորյալ մարդ, միաժամանակ վերապահումով էր մոտենում ժողովրդի շրջանում լուսավորության տարածմանը: Ըստ նրա «Հրեշավոր կլիներ այն մարմինը, որը կունենար աչքեր իր բոլոր մասերի վրա, այդպես էլ կլիներ հրեշավոր այն պետությունը, երբ նրա բոլոր հպատակները կլինեին կրթված: Այս դեպքում պետությունում կհայտնվեին ավելի շատ մարդիկ, որոնք հայտնում են կասկածանքներ, քան մարդիկ՝ ընդունակ դրանք լուծելու»:⁴

Հ. Եմինը, Մ. Բաղրամյանը և Շ. Շահամիրյանը հասարակական առաջադիմության գլխավոր նախապայման են դիտում լուսավորությունը, մարդկանց գիտակցական մակարդակի բարձրացումը: Հայ լուսավորիչները

հանդես են գալիս եկեղեցու այրերի այն տեսակետի դեմ, որ իբր սեփական ժողովրդի կրած բոլոր տառապանքները գործած մեղքերի համար աստծո կողմից տրված պատիժ են: Հայ եկեղեցու այրերն այստեղից հետևություն են անում, թե մարդիկ պետք է համբերատար կրեն իրենց տառապանքները և շարժեն Աստծո գթասրտությունը:

Եմինը, Բաղրամյանը և Շահամիրյանը հիմնավորում են այն տեսակետը, որ հայ ժողովուրդն ինքը պետք է տնօրինի իր ճակատագիրը և հայությանը ազգային-ազատագրական պայքարի կոչ են անում:

Մադրասի դպրոցի ներկայացուցիչները հայ ժողովրդի ազատագրության հարցը կապում են ազգի ապստամբական շարժման հետ: Լինելով խորաթափանց մտածողներ, նրանք հիմնավոր կանխատեսումներ են անում Ռուսաստանի ռազմավարական ծրագրերում Անդրկովկասի նվաճման խնդրի հասունացման վերաբերյալ: Ուստի և հայ ժողովրդի ազատագրական հաղթական պայքարի հեռանկարը կապում են Ռուսաստանին համագործակցելու հետ:

Մադրասի խմբակը ծավալում է ազգօգուտ և հեռանկարային գործունեություն: Հիմնվում է տպարան, բացվում են դպրոցներ, անգամ ազգին զինելու, ապստամբության նախապատրաստելու փորձեր են կատարվում: Տևական լուրջությունից հետո հայ մտավորականությունը նորից որդեգրում է ազգը սեփական ուժերով ազատագրելու գաղափարը:

Խորը և համակողմանի վերլուծական մտքեր են բովանդակում 18-րդ դարի հայ լուսավորիչների՝ Շահամիր և Հակոբ Շահամիրյանների «Որոգայթ Փառաց», «Տետրակ, որ կոչի նշավակ», Սովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ», Հովսեփ Եմինի «Հովսեփ Եմին հայի կյանքն ու արկածները» աշխատությունները: Նրանք ապացուցում են, որ միապետական կարգերը հակաբնական են, քանզի անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված ղեկավարի ոչ ճիշտ վճիռները կարող են հանգեցնել աղետալի հետևանքների:

Շ. Շահամիրյանը, Ս. Բաղրամյանը և Հ. Եմինը հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության հարցը կապում են ճորտատիրական հարաբերությունների վերացման և բյուրժուական դեմոկրատական կարգերի հաստատման հետ: Հ. Եմինը հիմնավորում է, որ Ասիան միշտ կառավարվել է բռնակալների ձեռքով, որոնք հոշոտել են իրենց սեփական ժողովուրդներին: Նրանց կարգերն անբնական են և Հայաստանի համար անընդունելի: Վերը նշված աշխատության մեջ նա զարգացնում է Ռուսաստանի հովանավորության տակ հայ-վրացական ֆեդերատիվ պետություն ստեղծելու գաղափարը:

Ըստ նրա, ճնշման և բռնության վրա հիմնված հասարակարգը հակաբնական է, քանզի մարդիկ ծնվում են ազատ, և ոչ ստրուկ, հարուստ թե աղքատ ույն ծնով պետք է հնազանդվեն օրենքներին:

Ս. Բաղրամյանը գտնում է, որ իշխանության մարմինները պարտավոր են առաջնորդվելու սահմանադրության անսասան օրենքներով:

Ռ.Յամբարծումյանը պատմական աղբյուրների հանգամանալից ուսումնասիրությամբ ճշգրտում է «Որոգայթ Փառացի»-ի հեղինակի անձի հարցը, որն ըստ նրա, Յակոբ Շահամիրյանն է: Նրան հայոց առաջին սահմանադրության ստեղծման գործում մեծապես աջակցել է հայրը՝ Շահամիր Շահամիրյանը:

Վարկածի հեղինակն իրավացիորեն գրում է. «Յակոբ և Շահամիր Շահամիրյանները մարդու և ազգերի ազատութեան, օրենքի առաջ բոլոր քաղաքացիների հավասարութեան, ընկերային արդարութեան, օրենքի անվերապա իշխանութեան, կառավարման ժողովրդավարական-ապակեդրոն եղանակի արդիվնալետութիվնը հիմնավորելու և նման այլ գաղափարների արծարծումով 10-15 տարի կանխել են իրենց ժամանակակից ամերիկյան մեծ լուսավորիչներ Ֆրանկլինին, Վաշինգթոնին, Ջեֆերսոնին և այլոց: Ցավօք, հայ իմաստագիտութիվնն ու քաղաքագիտութիվնը դեռևս չեն արժեվորել վիթխարի մտահորիզոնի տեղ այդ հանճարեղ համայնագիտականների հայր և որդի Շահամիրյանների և նրանց մշակած սահմանադրութեան տեղն ու դերը համաշխարհային քաղաքական ու իրավագիտական մտքի պատմութեան մեջ»:⁵

Հայ լուսավորիչների աշխատություններում ընդգծվում է ժողովրդական զանգվածների դերը շրջադարձային փուլերում և հասարակական առաջընթացում:

Այս խնդիրը հետաքրքիր է քննարկել եվրոպական մտածողների հայացքների լույսի ներքո:

1579թ. ֆրանսիացի հրապարակախոս Դյուալեսի-Մոռլեն Յու. Բրուտ մականունով հրատարակած պամֆլետում գրում է. «Ժողովուրդը գոյություն է ունեցել մինչև թագավորները և վերջիններս իրենց ընտրությամբ պարտական են բացառապես ժողովրդին: Թագավորի կոչումը ոչ թե փառք է, այլ աշխատանք, ոչ թե ազատություն, այլ հասարակությանը ծառայություն»:⁶

Շարունակելով այս միտքը հեղինակն ավելացնում է, որ թագավորը չպետք է իրեն արտոնյալ վիճակում զգա և ոտնահարի ժողովրդի իրավունքները:

Թվում է, թե ֆրանսիացի մտածողը Մադրասի խմբի ներկայացուցիչներից

երկու հարյուրամյակ առաջ հանդես է գալիս ժողովրդական զանգվածների իրավունքների պաշտպանությամբ:

Սակայն ինչպես Յու. Բրուտը, այնպես էլ 16-րդ դարի ֆրանսիացի մյուս պամֆլետիստները «ժողովուրդ»-ի անվան տակ հասկանում էին միայն արիստոկրատիային, հոգևորականության բարձր դասին, որոնք գտնվելով ընդդիմության մեջ թագավորի նկատմամբ իբրև ժողովրդի ներկայացուցիչ են հանդես գալիս: Յու. Բրուտը ուղղակի գրում է. «Երբ մենք խոսում ենք ժողովրդի մասին, ապա դրա տակ մենք հասկանում ենք ոչ թե ամբողջ ժողովրդին, այլ նրա ներկայացուցիչ դքսերին, արքայազներին, օպտիմատներին և, ընդհանրապես, պետական ոլորտի բոլոր գործիչներին»: Ավելին, Յու. Բրուտը սարսափահար ասում էր. «զգուշացե՛ք ստորին շերտերի տիրապետությունից, ինչպես նաև ժողովրդավարության ծայրահեղություններից, որը ձգտում է ոչնչացնել ազնվականությանը»:⁷

Եվ՝ Ս. Բաղրամյանը, և՛ Շ. Շահամիրյանը, ինչպես և նրանց գաղափարակիցները ժողովուրդ հասկացության տակ տեսնում են ոչ թե սակավ ընտրյալների, այլ՝ լայն զանգվածների:

Հասարակության զարգացման գործընթացներում ժողովրդական զանգվածների դերի նման վերագնահատումը հայ մտածողների կողմից ժամանակի թելադրանքն էր, այլ ոչ միտվածություն՝ տուրք տալու արդիական մտածողությանը: Եթե Յու. Բրուտը, Ռիշելյեն մտահոգված էին ազնվականների իշխանության հավերժացմամբ, ապա Ս. Բաղրամյանը, Շ. Շահամիրյանը, Զ. Էմինը՝ Հայաստանում ազգային-ազատագրական շարժման ծավալմամբ, գլխավոր դերը վերապահվում էր ժողովրդական զանգվածներին:

Շ. Շահամիրյանը «Որոգայթ փառաց»-ը համարում է ազատագրված Հայաստանի օրենսգիրքը: Գրքի առաջին մասն ամբողջությամբ ավատատիրական-միապետական կարգերի քննադատությունը և նոր հասարակարգի նկարագիրն է: Ընդգծելով, որ մարդիկ բնությունից հավասար են ծնվում, նա հանգում է ավատատիրական շահագործողական կարգերի ոչ բանական լինելու գաղափարին:

Հայաստանի ազատագրության խնդիրը Շահամիրյանը և նրա գաղափարակիցները կնպում են հյուսիսի հզոր հարևանի՝ Ռուսաստանի հետ միաժամանակ չանտեսելով վերջինիս բռնապետություն լինելու հանգամանքը: Շ. Շահամիրյանը պաշտպանելով Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական օգնությամբ թուրք-պարսկական տիրապետությունից Հայաստանն ազատագրելու գաղափարը, մերժում էր Ռուսաստանում գոյություն ունեցող

ավատատիրական-միապետական կարգերի հաստատումն ազատագրված Հայաստանում:

Հ. և Շ. Շահամիրյանների «Որոգայթ փառացը» զուտ կաբինետային գիրք է: Շ. Շահամիրյանն իր սահմանադրական նախագծի օրինակներից մեկն ուղարկելով վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորին, առաջարկում է նրան ծանոթանալ վերջինիս բովանդակությանը և հավանություն տալու դեպքում կիրառել իր երկրում: Հեղինակն իր գրքում անաչառ քննադատության է ենթարկում ավատատիրական-միապետական կարգերը: Ըստ Շահամիրյանի, միապետն ու իշխանները երկիրը կառավարում են ժողովրդի շահերից անձնականը վեր դասելու սկզբունքով: Շարունակելով այս միտքը, նա գտնում է, անհատի տրամադրությունը, քանի որ փոփոխական է, չի բացառվում նրա ոչ ճիշտ որոշումներ կայացնելը: Շահամիրյանը հանդես գալով մարդասիրական օրենքների վրա հիմնված նոր կարգերի պաշտպանությամբ, հակադրվում է ավատատիրական-կղերական այն մտայնությանը, որի համաձայն թագավորներն իրենց իշխանությունն ստանում են աստծուց և նրան էլ պետք է ենթակա լինեն: Նա հանգում է այն հետևության, որ օրենքներով առաջնորդվող պետության ղեկավարը ժողովրդի ընտրյալն է և հաշվետու նրան, ու հենց ժողովուրդն ինքն էլ պետք է խիստ հսկողություն սահմանի և իրավունք ունենա փոխելու այն կառավարությունը, որը չի բավարարում իր պահանջները: Շահամիրյանը պետական կազմակերպության լավագույն ձև էր համարում հանրապետությունը:

Ըստ նրա, հասարակական առաջադիմությունը կապահովվի այն դեպքում, երբ իշխանության մարմինները կհաստատեն արդար օրենքներ, որոնք մարդկանց գերծ կպահեն խաղաղ համակեցությունը խախտող արարքներից, կծառայեն բոլորի բարօրությանն ու երջանկությանը: Օրենքներ սահմանելու իրավունքը վերապահելով հասարակության ընտրյալներին, Շ. Շահամիրյանը միաժամանակ ընդգծում է, որ անկախ դրանից, հասարակության բոլոր անդամները հավասարապես պատասխանատու են օրենքի առջև:

«Որոգայթ փառաց»-ի 2-րդ մասը բաղկացած է 521 հոդվածից, որոնցում նկարագրվում է ապագա հասարակական-քաղաքական համակարգը: Իշխանության բարձրագույն մարմինները՝ օրենսդիր և գործադիր, ընտրովի են: Գրքում հիշատակություն չկա այն մասին, թե ո՞վ իրավունք ունի ընտրելու և ընտրվելու, միայն ընգծվում է, որ հայկական պետության բոլոր պաշտոնյաները պետք է անպայման լինեն լուսավորչական եկեղեցու դավանանքին պատկանող հայեր:

Հայկական պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը «Հայոց տուն»-ը կամ պառլամենտն է, որին պետք է ենթարկվեն և հաշվետու լինեն իշխանության բոլոր մարմինները գործադիր իշխանություն, գերագույն դատարան և այլն:

Հայոց տունն ունենալու է չորս անձից բաղկացած նախագահություն, որի լիազորությունները սահմանափակ են: Նա կարող է նշանակել միայն պետական ապարատի ցածր պաշտոնյաներին: Պետության գործադիր մարմնի պաշտոնյաներն ընտրվում են «Հայոց տան» կողմից:

Ըստ Շ. Շահամիրյանի հասարակության մեջ գործող օրենքներով են պայմանավորված երկրում տիրապետող բարքերն ու սովորույթները: Այստեղ նա կրկնում է Դիդրոյի այն միտքը, որ «եթե օրենքները լավն են, ապա լավն են և բարքերը», իսկ եթե օրենքները վատ են, ապա վատ են նաև բարքերը: ⁸ Ըստ Շահամիրյանի, պետական տիրապետող կարգերն են պայմանավորում հասարակության բարքերը, որից հետևություն ճորտատիրությունն իր տեղը պետք է գիջի ավելի առաջադիմական կարգերի: Այսպես, նա հասարակ հովվին, որը բարեխղճորեն կատարում է իր պարտականություններն հանրօգուտ աշխատանքով, համարում է ավելի բարոյական, քան ծույլ իշխանին:

Այս առումով Շ. Շահամիրյանը որոշակի ազդեցություն է ունեցել Հովհաննես Թումանյանի վրա, որը մարդու բարոյական կերպարի գնահատման հարցում կարևորել է նրա կատարած գործերը:

Հ. և Շ. Շահամիրյանների սահմանադրության մեջ մերժվում են ավատատիրական-բարոյական այն նորմերը, որոնք չեն ընդունում կնոջ և տղամարդու հավասարությունը և 3-րդ հոդվածով նրանց իրավունքները հավասարեցվում են: 181-րդ հոդվածով ամրագրվում է տղամարդու հարգանքը կնոջ նկատմամբ: Սահմանադրության 82-րդ հոդվածով արգելվում էր իգական սեռի կամքին հակառակ, բռնի ամուսնությունը: Մեկ այլ հոդվածով կնոջը վերապահվում է նաև ժառանգության իրավունք: Շահամիրյանների սահմանադրության մեջ ամրագրված հիմնադրույթները բովանդակում են մարդասիրություն, օտար ժողովուրդների նկատմամբ հարգանք:

Սահմանադրության նախագծում նախատեսվում է հարկահանություն ով շատ կսպառի, նա էլ շատ հարկ պետք է վճարի սկզբունքով:

Առաջադրվում է անվճար ուսուցում, դպրոցը եկեղեցուց և եկեղեցին պետությունից անջատում: Հեղինակի կարծիքով մարդու և աստծո միջև պետք է լինի մի գերագույն իշխանություն օրենքը, որին պետք է ենթարկվեն բոլորը:

18-րդ դարի հայ լուսավորիչների քաղաքական հայացքները կրում են ուտոպիական բնույթ, քանի որ ազգի առաջնահերթ խնդիր են համարում ոչ թե արևելյան երկու բռնապետությունների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի լծից ազատագրումը, այլ՝ պետական կառավարման ձևերի որոնումը: Շ. Շահամիրյանի, Մ. Բաղրամյանի, Յ. Էմինի նման հայացքները բացատրվում են հայկական իրականությունից նրանց կտրված լինելով:

Շ. Շահամիրյանն իր «Հարավային ծրագրում» Հայաստանի ազատագրությունը կապելով Ռուսաստանի օգնության հետ, միաժամանակ փորձում է հիմնավորել ազատագրված հայրենիքը հանրապետություն հռչակելու անհրաժեշտության գաղափարը: Անհեռատեսություն կլինի կարծել, թե ցարական բռնապետությունը ազատագրված Հայաստանին հնարավորություն կընձեռեր ընտրելու ժողովրդավարական ուղին:

Շ. Շահամիրյանի սահմանադրությունը փաստորեն սկիզբ դրեց համաշխարհային սահմանադրական իրավունքին, մեկ ու կես տասնամյակ մախորդելով այսօրվա ժողովրդավարական համակարգը հռչակած ԱՄՆ-ի սահմանադրությանը /1787թ./: Թերևս փոքր ժողովուրդների ճակատագրի թելադրանքն է, որ ոչ թե Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառացը», այլ ԱՄՆ-ի սահմանադրությունը հեղաշրջիչ դեր կատարեց պետության և իրավունքի համաշխարհային պատմության մեջ: Եվ այս հանգամանքով է նաև պայմանավորված, որ Շ. Շահամիրյանի սահմանադրության մախագիծը գործնական կիրառում չգտավ:

Իրատեսական է 18-րդ դարի 80-ական թվականներին Ռուսաստանում Հովսեփ Արղությանի մշակած Հայաստանի ազատագրության «Հյուսիսային» ծրագիրը, ըստ որի Հայաստանն ազատագրվելու էր Ռուսաստանի օգնությամբ, ստեղծվելու էր հայկական թագավորություն ռուսական կայսրության հովանու ներքո: Ազատագրված Հայաստանում պետք է հաստատվեն Ռուսաստանում տիրապետող ավատատիրական կարգերը:

Հայ լուսավորիչների նոր սերնդի գործունեությունը ծավալվել է հիմնականում Արևելյան Հայաստանում և Ռուսական կայսրության սահմաններում:

Լուսավորչականության ամենավառ ներկայացուցիչը հայ ժողովրդի ազատասիրական ձգտումների արտահայտիչ Խաչատուր Աբովյանն է, որը Հայաստանի ապագան պատկերացնում է Հաիագործման բոլոր ձևերից ազատ ներդաշնակ հասարակություն, ուր մարդը կարող է իրացնել իր հոգևոր և ֆիզիկական հնարավորությունները: Իդեալական հասարակարգը կառուցվելու միակ ուղին նա տեսնում է ժողովրդի համատարած լուսավորության մեջ:

Խ. Աբովյանը շարադրել է հայ ժողովրդի լուսավորության նախագիծը և հաշվի առնելով, որ այն պետք է ներկայացնեն իր դրապատյան ուսուցիչներին դիտողություններ ստանալու ակնկալիքով, գերադասել է շարադրել գերմաներենով:

Ուշագրավ են Խ. Աբովյանի պատմագիտական հայացքները: «Պատմությունը պահանջում է հավատարմություն, անկախակալություն, անաչառություն, այլապես պատմագիրը փերեզակ կդառնա, իսկ նրա երկն էլ փերեզակի կապոց, որն այն ժամանակ միայն կարելի է վաճառքի հանել, երբ ապրանքը լավ էն ճանաչում և այդ պատճառով էլ թանկ են վճարում...»:⁹

Արդեն 1834թ.-ին պատրաստ էին հայոց պատմության ողբերգության, վայրի ցեղերի ասպատակությունների, հայերի քաջագործությունների, նրանց հոգևոր գանձերի մասին պատմող պատմաագագրական աշխատության առանձին էջեր՝ նախատեսված Եվրոպացի ուսումնասիրողների համար: Խ. Աբովյանն իր լուսավորչական ողջ գործունեությամբ հակադրվում է ճորտատիրական գաղափարաբանությանը, քարոզում անհատի ազատություն ու հավասարություն:

Իսկ Մ. Նալբանդյանն ազգի վերածննդի գլխավոր նախապայման է համարում սոցիալական խնդիրների լուծումը: Իրավացի է Աշ. Յովհաննիսյանը, ընդգծելով, որ այդ խնդիրները խտացվում էին հիմնականում երկու հարցերի շուրջ՝ Մ. Նալբանդյան քաղաքագետին մտահոգում էր նախ ազգի վերաբերմունքը կապիտալիզմի զարգացմանն առհասարակ և ապա, ինչպես հեղինակն է ասում, օտարերկրյա կապիտալիստների հանդեպ հայ ժողովրդի «Ինքնապաշտպանությանը»:

Մ. Նալբանդյանը պայքար է ժավալում «կղերաաղայական» հետադիմական ուժերի դեմ, միաժամանակ չխորշելով ազգային բուրժուազիայի առաջադեմ տարրերի հետ գինակցությունից:

Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ ընդգծվում է, որ ժողովրդի քաղաքական ազատությունը սահմանափակ է, քանի դեռ այն հանգում է միայն իր «բազկի ուժը» վարձու աշխատանքի համար վաճառքի հանելու իրավունքին: Նա չի հավատում բուրժուազիայի հայտարարած «հավասարությանը», քանի որ այն իբրև խոսք հնչում է օդի ֆեջ և իրական անհավասարության հետևանքը շինում է ինձ ազատ-ստրուկ»:

Դատապարտելով կապիտալիզմը՝ հեղինակը կառչում է համայնական հողատիրության հաստատման գաղափարին: Դա է, ըստ նրա այն բանալին, որով կարող են բացվել ազատության, հավասարության և եղբայրության

փակված դռները: «Բաժին տուր ինձ քո հողից, այն ժամանակ ես չեմ աշխատելու բռնի, ես կզգամ ինձ ազատ, մեր իրավունքները կհավասարվեն և ճշգրիտ եղբայրություն երևան կելնեն», - գրում է Նալբանդյանը:

Համայնական հողատիրությունը նա համարում էր գյուղացիական հարցի լուծման միակ միջոցը, կապիտալիզմի բերած անհավասարության, հարստահարման և պառուպերիզմի հաղթահարման կտրուկ զենքը:

Ս. Նալբանդյանն ընդգծում էր, որ ազգային նկարագրի, նրա ինքնագիտակցության գալու միջոցով է ճանապարհի հարթվում դեպի ինքնորոշումն ու ազգային անկախությունը: «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության բազմաթիվ էջեր են նվիրված ազգին, որով ըստ էության, բացահայտվում է գրքի քաղաքական ենթատեքստը: «Վայ այն ազգին, այն ժողովրդին, որի արտասուքի համար օտար փոշուց ավելի չկա մի ուրիշ ազնիվ ընդունարան», - ասում է Ս. Նալբանդյանը:¹⁰

Նա գտնում է, որ ժողովրդի քաղաքական ազատությունը կարող է իրականացվել միայն տնտեսական խնդիրների հաջող լուծման դեպքում: Նրա խորը համոզմամբ ոչ մի կառավարություն, ոչ մի օրենսդրություն անհատին չի կարող ազատել ստրկությունից, քանի դեռ նրան չի տրվել հողին տնօրինելու իրավունք:

Ս. Նալբանդյանը ֆեոդալական-ճորտատիրական կարգերի հեղափոխական կործանման կողմնակից է: Նա ատում է կապիտալիզմը և երազում բուրժուական հեղափոխությունների շրջանցման միջոցով անցնել սոցիալիզմին: Ս. Նալբանդյանի ծրագիրը սոցիալիստական հասարակարգի հաստատումն է գյուղացիական համայնքի միջոցով:

Հայ պատմափիլիսոփայության բնագավառում կատարված ուսումնասիրությունները բերում են այն համոզման, որ տիրապետող են եղել միջնադարում Ս.Գոշի և Ս. Սպարապետի, իսկ նոր ժամանակներում Հ. Եմինի, Մ. Բաղդասյանի, Շ. Շահամիրյանի հայացքները:

Խ. Աբովյանի ու Ս. Նալբանդյանի քաղաքական դիրքորոշումը և թողած գրական ժառանգությունը դարակազմիկ երևույթ են հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ: 19-20-րդ դարերի հայ և օտարազգի հայագետների աշխատություններին բնորոշ է Խ. Աբովյանի և Ս. Նալբանդյանի գրական ժառանգության քննական վերլուծությունը:

20-րդ դարում հայ քաղաքական միտքը զրկվում է ինքնուրույն զարգանալու հնարավորությունից, որը Հայաստանում մարքսիստական քաղաքական ուսմունքի տիրապետող դառնալու հետևանք էր: Իսկ սփյուռքում հայ գիտնականները մշակում են առանձին տեսություններ:

Հայտնի է, որ պատմության բեկումնային փուլերում հիմնովին փոխվում են պետության տիպերը, ձևավորվում հասարակական նոր մտածողություն, մշակվում են պետության և իրավունքի ժամանակակից տեսություններ: Այն հանգեցնում է նաև պատմական անցյալի և հասարակական ընթացիկ հարցերի վերաքննությանը: Պատահական չէ, որ ներկայումս հայ գիտնականների կողմից նոր տեսությունների մշակման առանձին փորձեր են կատարվում և այս խնդրում օգնությունը գործում կլինի պատմագիտության մեթոդաբանության շրջանակներում պետական և իրավական հաստատությունների, նրանց մշակած ծրագրերի, ինչպես նաև հասարակական գործընթացներում վերջիններիս ազդեցության քննությամբ:

Ներկա դարաշրջանում հասարակական կյանքի վերաբերյալ իմացաբանական ուսմունքների մշակումն անհնարին է առանց պատմության և քաղաքականության հարաբերակցության պարզաբանման:

Պատմությունը, որը կենտրոնական տեղ է զբաղում հասարակական գիտությունների համակարգում, ի սկզբանե քաղաքականացված է եղել: Ամեն մի քաղաքական իրատես և հեռանկարային որոշում իր հիմքում ունի անցյալի և ներկայի պատմական փորձի վերլուծությունը: Գերմանացի մտածող Տ. Շիդերը իրավացիորեն պնդում է, որ պատմական գիտակցությունից է ծնվում քաղաքական գործունեությունը, պատմությունը համարելով «կողմնացույց, որ կարող է մեզ օգնել ուղի հարթելու դեպի ապագան»:¹¹

20-րդ դարի երկրորդ կեսին քաղաքականության և պատմության փոխհարաբերության հարցը Արևմուտքի գիտնականների ուսումնասիրությունների հիմնական ուղղություններից է եղել: Այս ասպարեզում ծավալված բանավեճերը հանգեցրել են իրարամերժ տեսակետների, ինչպես նաև գիտական հիմնավոր եզրահանգումների:

Այսպես, անգլիացի է. Ֆրիլենը նշմարում է պատմության և քաղաքականության անքակտելի կապը: Նա գրում է. «Պատմությունն անցյալի քաղաքականությունն է, իսկ քաղաքականությունը՝ ներկայի պատմությունը»:¹² Մինչդեռ Արևմուտքի գիտնականների մեծ մասը գտնում է, որ քաղաքականության և պատմության միջև չկա անմիջական կապ:

Ավելին, Ա. Մավրիկը պնդում է, որ պատմական գիտության մեծ նվաճումներից է «Պատմաբանի դիմակայելու ընդունակությունն իր քաղաքական աճող հակումներին»:¹³

Խորհրդային պատմագիտությունը պատմության և քաղաքականության մեջ տեսնում էր անմիջական կապ, անցյալի շատ իրողություններ մեկնա-

բանելով ընթացիկ քաղաքական շահերի տեսանկյունից: Այդպես են վարվում նաև Արևմուտքի շատ պատմաբաններ և քաղաքական գործիչներ:

Անժխտելի է, որ պատմական գիտելիքները հսկայական ազդեցություն են գործում ոչ միայն հասարակական գիտակցության ձևավորման, այլև մարդկանց քաղաքական գործունեության վրա:

Իհարկե, սոցիալական խմբերի, ազգերի, պետությունների փոխհարաբերությունները յուրովի են քննարկվում և մեկնաբանվում հասարակական տարբեր դիրքորոշում ունեցող հետազոտողների կողմից: Մի մասը փորձում է պահպանել չեզոք դիրք, իսկ ոմանք էլ անձնական քաղաքական նկատառումներից ելնելով մախընտրում են միտումնավոր փաստերը: Մի այլ խումբ դիմում է փաստերի խեղաթյուրմանը, փորձելով պատմությունը ծառայեցնել տիրապետող շրջանների քաղաքական առկա շահերին:

Սակայն պատմական անցյալի նկատմամբ կամայական մոտեցումը դեռևս չի նշանակում պատմական իմացության և հասարակական պրակտիկայի անմիջական կապի ընդունում: Եթե այդպես լիներ, ապա նույն տրամաբանությամբ փիլիսոփայությունը և գեղարվեստական գրականությունը ծեռք կբերեին սոցիալական գործոնի դեր: Անկասկած, պատմության դասերն անհամեմատ մատչելի են հասարակության լայն շրջաններին՝ գիտելիքներին զուգահեռ սերունդների առկա կենսափորձի և հիշողությունների շնորհիվ:

Պատմությունը սերունդների կուտակած կենսափորձն է, որից դասեր են քաղում խելամիտ քաղաքական գործիչները: Ուստի ի տարբերություն քաղաքականության, ճշգրիտ փաստական նյութի վերլուծությունների հիման վրա շարադրված պատմությունն անկողմնակալ է, պահպանում է գաղափարական և քաղաքական չեզոքություն: Սա հասկանալի է, քանի որ ինչպես ամեն մի գիտություն, պատմությունը ևս ծգտում է իրական աշխարհի օբյեկտիվ կապերի ու օրինաչափությունների բացահայտմանը: Միաժամանակ սխալ կլիներ նվազեցնել գաղափարախոսության նշանակությունը պատմագիտական ուսումնասիրությունների խնդրում:

Գաղափարախոսության օբյեկտիվ գոյությունը միշտ ենթադրում է ազդեցություն մարդկանց վրա անկախ նրանից, այն գիտակցված է նրանց կողմից, թե ոչ: Առաջին դեպքում մարդկանց գործունեությունը հիմնված է տեսական որոշակի ուսմունքների ու դրույթների վրա: Մինչդեռ չգիտակցված դեպքում հասարակության մեջ ձևավորված թվացյալ բարոյահոգեբանական մթնոլորտը մարդկանց մղում է որոշակի գործունեության, այն է՝ ընդունել կամ մերժել համընդհանուր ճանաչում գտածը:

Այսպիսով, գաղափարախոսության գոյությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ցանկացած գիտակցված կամ չգիտակցված գործունեություն ենթադրում է դրանից բխող որոշակի աշխարհայացքային պատկերացումների ամբողջություն: Հասարակական-քաղաքական երևույթները գնահատելիս պատմաբանը պետք է պարզի ազգային և պետական գաղափարախոսությունների էությունը և դրանց հարաբերակցությունը, որն հատկապես կարևորվում է 21-րդ դարի նախաշեմին: Իսկ նման գաղափարախոսությունների մշակումը պահանջում է պատմական անցյալի և արդիականության բազմակողմանի հետազոտություն, անցյալի փորձի տեսական իմաստավորում և արժեքավորում արդի ազգային քաղաքական խնդիրների տեսանկյունից: Վերջինս իր հերթին ենթադրում է նոր մեթոդաբանական դիրքորոշում:

Այժմ պարզենք ազգային գաղափարախոսության էությունը:

Հայ ազգայնականության նշանավոր տեսաբան Հ. Ասատրյանը 1936-38թ.թ. գրած «Հայերը և իրենց բարձրավանդակը», «Հայկական բարձրավանդակի պայքարը» հոդվածներում փորձում է վերլուծել Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական աննախանձելի վիճակը: Նախքան այդ հարցադրումը նա փաստում է հայազգիների մտավոր ներուժի, մշակութային վիթխարի վաստակի առկայությունը: Ըստ նրա չարիքի արմատը ծուլությունն ու մակերեսային մտայնությունն է: Հ. Ասատրյանը մատնանշում է նաև դժվար կացությունից դուրս գալու ուղին, այն է՝ «... հին ճշմարտութեանց թօթափում և նոր ճշմարտութեանց որդեգրում»:

Հայ ազգայնականության տեսական և գործնական գերագույն նպատակը նա հռչակում է «ցեղային վերաշինությունը», այսինքն՝ ազգային ինքնաճանաչումը և դրա հիման վրա հայի դրական հատկությունների արմատավորումն ու թերությունների վերացումը: Այդ խնդրի իրականացման ճանապարհին նա տեսնում է հզոր արգելքներ և համահավաք ձևով ներկայացնում դրանք. «Հայ ժողովրդի ողբերգութիվը նրանում է, որ արև է երգում, բայց քնամոլ է, իդեալիստ է, բայց դրամատենչ, հայրենասեր է, բայց անձնապաշտ, իմացական, բայց ոչ կռահող, խելք ունի, բայց ոչ երևակայութիվն, սիրում է գիտութիւնը, բայց ծուլանում է նրանից օգտվել, գոռոզ է, բայց յարմարում է նուաստութեան, քաջ է, բայց խորտակումի զգացում չունի, խիստ է, բայց անկարգապահ, երազատես է, բայց ներկային գերի, ոյժի պաշտամունք ունի, բայց ոչ հզորութեան՝ կամք, կենսաբանական զօրութեանականութիվն ունի, բայց ոչ կազմակերպական հակում, մշակութային տենչ ունի, բայց ոչ քաղաքական կորով, արդարամիտ է, բայց ոչ ճշմարտասեր ցեղ է, բայց

գերադասում է ժողովրդի բարոյականը»:

Յ. Ասատրյանը հայ ժողովրդի ազգային ինքնաճանաչման տեսանկյունից փորձում է համեմատական վերլուծություններ կատարել: Այսպես՝ «Հայը խորքով է արժեքավոր, թուրքը՝ մակերեսով, նա էությանը է բարձր, սա՝ արտահայտության ձեռով: Հայը հոյակապ ցեղ է եւ անպիտան ժողովուրդ, թուրքը ստորին ցեղ է եւ սքանչելի ժողովուրդ»:

«Հրեան յօրինում է համամարդկային գաղափարներ, խառնում ազգերը եւ յաճախ հանդիսատես դառնում իր «թալիսմանով» փոթորկած աշխարհի խելագարութիւններին, հայն ինքն իր մեջ փխրում, այլասերում է, հէնց որ բռնում է օտար մի հովից»:

Յ. Ասատրյանի կողմից իր ազգի հնարավորությունների հոգեբանական առանձնահատկությունների պարզաբանումը, հայոց բազմադարյա պատմության իմաստավորումը ոչ թե ինքնանպատակ են, այլ ազգային գաղափարախոսության ձևավորման հիմքն են կազմում:

Իրավացի է Լ. Խուրշուդյանը, երբ հայ ազգային գաղափարախոսության դիրքերից մեր ժողովրդի գոյատևման և զարգացման հեռանկարները կապում է ազգի միասնության, անկախ պետականության հաստատման և ազգային մշակույթի առկայության հետ: Իսկ Կ. Միրումյանն առաջադրում է մեկ այլ մեկնակետ, ըստ որի ազգային գաղափարախոսությունն այնպիսի հայացքների համակարգ է, որի միջուկն ու հենքը ազգի /կամ հասարակության/ քաղաքական գիտակցությունն է: Բացի այդ, ազգային գաղափարախոսությունն ազգային ինքնագիտակցության դրսևորում է, նրա գոյաձևն ու «գիտակցումը»:

Համակարծիք ենք Լ. Խուրշուդյանի այն տեսակետին, որ մարդկային հասարակության պատմության մեջ միայն այն ժողովուրդներն են կարողացել գոյատևել, որոնք ունեցել են պատմության փորձից, ազգային շահերից բխող գիտականորեն հիմնավորված ազգային գաղափարախոսություն, որը կազմում է ազգային քաղաքականության առանցքը:

Ազգային գաղափարախոսության ձևավորման կարևորագույն գործոններից մեկը աշխարհաքաղաքականն է:

Ազգային գաղափարախոսությունը, լինելով պատմական երևույթ, ստանում է որոշակի երանգավորում, պայմանավորված տվյալ ազգի օտարի լծի տակ գտնվելու կամ տիրապետող լինելու հանգամանքով: Հայ ազգային գաղափարախոսության գերխնդիրն ազգի բոլոր հատվածների միավորումը և համախմբումն է համազգային գաղափարների և նպատակների շուրջ, նրա հոգևոր և ֆիզիկական ներուժի գործադրմամբ: Քանի որ գաղափարա-

խոսությունը հայացքների, գաղափարների և պատկերացումների այնպիսի համակարգ է, որի հենքն հասարակության քաղաքական գիտակցությունն է, ապա ընդունելի է Վ. Պողոսյանի բնորոշումը, համաձայն որի պետական գաղափարախոսությունը հայացքների այնպիսի համակարգ է, որը պետության շահերի տեսանկյունից գնահատում է իրականությունը /հասարակական հարաբերությունները/, անկախ տվյալ պահին իշխող քաղաքական ուժերից: Այդ դիրքերից էլ արտահայտվում են պետության քաղաքականության ծրագրերն ու նպատակները:

Չի բացառվում ազգային և պետական գաղափարախոսությունների համընկնումը, ինչպես նաև միաձուլումը, որն հազվադեպ է լինում:

Ներկա դարաշրջանում հասարակության մեջ ընթանում են անկանխատեսելի գործընթացներ, որոնք հրատապ են դարձնում ազգային նոր գաղափարախոսության մշակումը, որը ծնվում է ազգի հետ և ծառայում նրա գոյապահպանմանը: Նրա կարևորությունը գիտակցում են արդի հեռատես քաղաքական գործիչները: Պատահական չէ, որ Ռուսաստանում մրցույթ է հայտարարված ռուսական ազգային գաղափարախոսության ժամանակակից մոդելի մշակման համար:

Եթե դա մեծ ազդերի մտահոգության առարկան է, ապա պարզ է, թե ինչպիսին պետք է լինի փոքր ազգերի դիրքորոշումը: Տրամաբանական է, որ հայ պատմագիտությունը չի կարող շրջանցել ազգային գաղափարախոսության հարցերը:

Ազգն իր գոյության ընթացքում կարող է պատկանել տարբեր դավանանքների՝ լինել հեթանոս կամ քրիստոնյա: Սակայն ազգային դիմագծի պահպանման նախապայմանը սեփական ակունքներից սնվելն ու ազգային գաղափարախոսությամբ առաջնորդվելն է: Իրավացի է Ն. Ադոնցը, երբ ասում է, թե ազգությունները պատմության մեջ հավետ հիշատակ են թողնում իրենց անհատականությամբ, այն հատկությունների միահյուսությամբ, որոնցով մի ազգը տարբերվում է մյուսից:

Ազգային գաղափարախոսությունն Արևմտյան Եվրոպայում գերակշռող դարձավ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, երբ ընթանում էր առանձին պետությունների շրջանակներում կոնսոլիդացման պրոցես: Այն տիրապետող էր հատկապես Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Եվրոպայում գնալով թուլացավ ազգային գաղափարախոսության դերը, որը տնտեսական ինտեգրացման և տրանսպորտ-կոմունիկացիոն միջոցների ակտիվ զարգաց-

ման հետևանք է: Մեծացավ ընդհանուր բարոյա-հոգեբանական համատեղելիության և հատկապես մասսայական կուլտուրայի նկատմամբ ծգտումը:

Եվրոցենտրիզմի գաղափարը բնորոշ դարձավ արևմտաեվրոպացիների մտածողությանը, որը բարոյահոգեբանական նախադրյալներ ստեղծեց այնպիսի հաստատությունների ակտիվ գործունեության համար, ինչպես՝ եվրոպառլամենտը և եվրոխորհուրդը:

Եթե 21-րդ դարի նախաշեմին արևմտյան եվրոպայում նկատելի են եվրոցենտրիզմի ծգտումները, ապա ԽՍՀՄ փլուզման նախօրյակին և առավել ևս դրանից հետո, խորհրդային նախկին հանրապետություններում հիմք է դրվել ազգային գաղափարախոսությունների մշակմանը:

Նույնը նկատելի է նաև Հարավսլավիայում և մի շարք այլ երկրներում:

«Իմացության սոցիոլոգիայի» հիմնադիրներից գերմանացի խոշորագույն փիլիսոփա և սոցիոլոգ Կառլ Մանհեյմը այսպես է ձևակերպում գաղափարախոսության պահանջը. «Երբ տիրող խավը որդեգրած գաղափարների մտային հեռանկարները համարում է միակ ճշմարիտը և փորձում է դրանք հիմնավորել տեսականորեն, ապա՝ առկա է մի «հոգևոր գոյացություն», որը կոչվում է գաղափարախոսություն»:

Ժամանակակից իմաստով «գաղափարախոսություն» տերմինն իր ծագման համար պարտական է Նապոլեոն Բոնապարտին, որն իր ամբողջատիրական նկրտումների դեմ պայքարող մի խումբ փիլիսոփաների անվանել է «իդեոլոգներ», այսինքն ըստ Բոնապարտի՝ դատարկաբաններ: Այս ժամանակից ի վեր, եվրոպայում «գաղափարախոսություն» տերմինը ձեռք էր բերել բացասական նշանակություն: Պատմության հաջորդ փուլում «գաղափարախոսություն»-ը նույնացվում է սոցիալիստական և ազգայնական ուղղություններին բնորոշ տեսությունների հետ:

Արևմուտքում համարում են, որ գոնե զարգացած տնտեսություն ունեցող երկրներում, «գաղափարախոսությունների դարաշրջանը» ավարտված է, իսկ մնացած երկրներում դրանք սպասարկում են խմբային և կլանային շահերը:

Ճշմարտությունը սակայն պահանջում է ասել, որ եվրոցենտրիզմի գաղափարը Արևմտյան եվրոպայում տեղ-տեղ ճեղքվածք է տալիս, ինչպես օրինակ, Իսպանիայում /Բասկիա/, Ֆրանսիայում /Կորսիկա/ և այլուր:

Ազգային գաղափարախոսության ձևավորումն ընթանում է հոգևոր արժեքների խորացմանը և զարգացած երկրների նվաճումներին հավատարմագրվելուն զուգընթաց, քանի որ չի կարելի անմասն մնալ առաջադիմականից հանուն ազգային նեղ ծգտումների, ինչպես նաև չի կարելի

կուրորեն ընդօրինակել նույնիսկ ամենաառաջադեմ գաղափարները անտեսելով զուտ ազգային արժեքները:

Ներկայումս Հայաստանում դեռևս չի ձևավորվել հայության համապարփակ շահերն արտահայտող ազգային ամբողջական գաղափարախոսություն: Մինչդեռ ազգային պետության կայացումն անհնարին է առանց ազգային նոր գաղափարախոսության: Հրատապ է դարձել ազգային գաղափարախոսության՝ ազգի գոյատևումն ու հետագա զարգացումն ապահովող ռազմավարության գիտական մշակումը և համայն հայության քննարկմանը ներկայացնելը: Միայն այդ դեպքում ժողովրդի մոտ նույնատիպ տեսակետներ կմշակվեն նաև կրոնի, ազգային մշակույթի, ավանդույթների և նմանատիպ այլ խնդիրների նկատմամբ:

Կյանքը ցույց է տալիս, որ ազգայինի բացակայությունն ինքնըստինքյան նպաստում է օտարածին գաղափարախոսությունների ներմուծմանը և տարածմանը: Ազգային արժեքների միանշանակ ըմբռնումն ամբողջ հայության կողմից ընդհանուր նպատակների, ռազմավարական և մարտավարական քայլերի հստակեցման կարևորագույն նախապայման է:

Ազգային գաղափարախոսության արմատավորման խնդրում կարևորվում է հայրենասիրության ոգով երիտասարդ այնպիսի սերնդի դաստիարակումը, որը կլինի հայրենիքի և համայն հայության հիմնախնդիրների լուծման նախաձեռնող և ազգային ուժացման կանխող:

Արդի դարաշրջանում ազգային արժեքների մշանակության թերազնահատումը թելադրված է խոշոր տերությունների շահերով, որոնք փորձում են իրենց կենսաձևը պարտադրել համայն աշխարհին: Նրանց կողմից պարտադրվում է մշակութա-հեռուստատեսային և էլեկտրոնային կեղծ տեղեկատվություն, հետևողականորեն քարոզվում ապազգայնություն: Թերևս ազգային գաղափարախոսության քարոզչությունը մեծ ազդերի համար դեռևս չունի այն հրատապությունը, որքան փոքրերի, որոնց համար ազգային գաղափարախոսության արմատավորումն ազգի գոյատևման հիմնախնդիրներից է:

Այս տեսակետից պատմագիտության մեթոդաբանության գործնական ուղղվածության առաջնահերթ խնդիր է մեր կարծիքով նախ համազգային գաղափարախոսության համար հիմք հանդիսացող տեսական բնույթի աշխատությունների ստեղծումը և երկրորդ՝ սոցիալական առաջադիմությունը որպես դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական եղևույթների արժեքավորման էթիմոլոգիչի հիմնավորում:

Անգամ Ռուսաստանի համար հրատապ է համազգային գաղափարա-

խոսական կոնցեպցիայի ստեղծումը:

Հայաստանի համար ազգային գաղափարախոսության մշակումն ավելի դյուրին է, քան Ռուսաստանում, ուր ներկայումս, ինչպես և մոտ հեռանկարում հնարավոր չէ ազգային գաղափարախոսության մշակումը: Սա ինքնին հասկանալի է, քանի որ ռուսական դաշնությունում դեռևս չի ձևավորվել ընդհանուր ընդունելի արժեքներ ունեցող, զարգացման համընդհանուր նպատակներ հետապնդող միասնական ազգ, երկրի կառուցվածքի, նրանում ազգերի ունեցած տեղի և դերի վերաբերյալ միասնական պատկերացմամբ:

Հակառակ դրան ձևավորվել են հայության համընդհանուր արժեքներ, որոնք վերաբերում են ազգի գրեթե բոլոր հատվածներին (Հայաստան, մոտ և հեռավոր Սփյուռք), ազգային իդեալներ: Դրանք վերաբերում են ինչպես ազգային-ազատագրական շարժման, եղեռնի միջազգային ճանաչման խնդիրներին, այնպես էլ Հայաստանի հանրապետության պետականության զարգացման հեռանկարներին:

Այդ տարածքի ելակետային արժեքային գործոնը ընդհանուր հայրենիքն է, սոցիալական արդարությունը, մարդու արժանապատվությունը:

Այսպիսով, հայ ժողովրդին միավորող ազգային գաղափարախոսության մշակումը թելադրված է պատմական անհրաժեշտությամբ, երկրի գոյատևման և հայրենիքի շուրջ սփյուռքի համախմբման նպատակ է առաջադրում: Չմոռանանք, որ գաղափարախոսությունը մշտապես համախմբում է ժողովրդական զանգվածներին, տալով որոշակի կողմնորոշում: Որպես կանոն, հայությունն ազգային միասնական գաղափարախոսության շուրջ համախմբվել է միայն օրհասական պահերին:

Պետական մտածողության ձևավորման նպատակով անհրաժեշտ է մշակել այնպիսի գաղափարախոսություն, որը բովանդակի ընդհանուր ճանաչողական տեսական դրույթներ և համապատասխանի ազգային կերտվածքին:

Հիշենք Գյոթեի խոսքերը. «Այն, ինչ ես գիտեմ, իմանալ կարող է յուրաքանչյուրը, սակայն այդպիսի սիրտ ու հոգի ունեմ միայն ես»:

Այս միտքը մեզ համոզում է, որ ազգային մտածողություն ձևավորվում է միայն սեփական ժողովրդի բարի ավանդույթների ժառանգումով, նրա պատմության խորը իմացությամբ: Միայն մեր ժողովրդի պատմական փորձի ընդհանրացումը, Հայաստանի ու ողջ հայության դերի ճիշտ գնահատումը տեսական նոր դրույթների մշակման հնարավորություն կտան:

Զպետք է անտեսվի, որ ազգային ինքնագիտակցության հիմքում ընկած է ազգային արժանապատվությունը, որը հայ ժողովրդի համար հոգեբա-

նական նեցուկ է եղել:

Հայաստանի անկախ պետականության հաստատմամբ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման հիմնախնդիրներին գիտական նոր հիմնավորումներ տալու համար:

Փաստորեն խորհրդային Հայաստանում «ընդհատակյա վիճակում» գտնվող և սակավաթիվ մտավորականների մտահոգության առարկան հանդիսացող ազգային ինքնագիտակցությունն այսօրվա մտածողության հիմքի վրա դրսևորման լայն հնարավորություններ է ստացել:

Ըստ որում, դրան բնորոշ է ժողովուրդների նկատմամբ փոխադարձ հարգանքը և մշակութային առնչությունների խորացումը:

Առաջադիմական գաղափարների, այդ թվում և ազգային գաղափարախոսության դրսևորումը հնարավոր է միայն ազատ, ժողովրդավարական երկրում: Կ. Յասպերսը հիմնավորում է այն տեսակետը, որ քաղաքականություն առհասարակ հնարավոր է, եթե երկրում տիրում է ազատ ժողովրդավարությունը: «Իսկական քաղաքականություն... հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե գոյություն ունի համոզման միջոցով ուրիշների վրա կատարվող ներգործություն, որը ենթադրում է ճառեր արտասանելու և դրանց վերաբերյալ առարկություններ ամենուի հնարավորություն, գործընթաց, որում ազատ պայքարի միջոցով դաստիարակվում է հասարակական գիտակցությունը»:¹⁴

Նմանօրինակ քաղաքականությունը Կ. Յասպերսն անվանում է իրական և տարբերում կարծեցյալ քաղաքականությունից, որն, ինչպես ինքն է ասում, իրականացվել է նացիոնալ-սոցիալիստական և ամբողջատիրական այլ պետությունների կողմից:

Թերևս իրավացի է հեղինակն իր այս տեսակետի մեջ: Իրոք, հոգեբանական այնպիսի նուրբ գործընթացը, ինչպիսին ազգային ինքնագիտակցության բարձրացումն է, հնարավոր է իրականացնել պետականորեն, միայն ժողովրդավարության պայմաններում՝ մարդասիրական սկզբունքների հիման վրա:

Ներկայումս կարևորվում է հասարակության հոգևոր կյանքին վերաբերող գրեթե բոլոր դրույթների վերազնահատումը և՛ Արևմուտքի, և՛ Արևելքի երկրներում: Հայաստանում ևս սոցիալական տարբեր խմբավորումների միջև բանավեճն ընթանում է հիմնականում սոցիալական և քաղաքական զարգացման միտումների ու մարդկության ճակատագրի շուրջ: Հակամարտության գոտում հայտնված երկրներում տեսակետները բախվում են

անգամ հասարակական-քաղաքական առանձին երևույթների գնահատման ժամանակ, որը ցայտուն է դրսևորվում պատմագիտության բնագավառում: Նման պարագայում բնականաբար դյուրին է ժամանակակից պատմագիտության մեթոդաբանության հիմնախնդիրների լուծումը: Փաստորեն, կազմավորվել են տարբեր գիտական ուղղություններ, որոնք մշտապես գտնվելով բանավեճի մեջ, առաջադրում են այս կամ այն պրոբլեմի ոչ համանման լուծում, հաճախ ստեղծելով տպավորություն, որ եթե հնարավոր է միասնական գնահատություն, ուստի բացառվում է ընդհանուր մեթոդաբանության մշակումը:

Երևույթների հետազոտության բնույթից և մասշտաբայնությունից կախված պատմական տարբեր ժամանակաշրջանների միջև սահմանագիծը դառնում է պայմանական, ուստի և կարելի է ասել, որ անցյալի և ներկայի միջև չկա անանցանելի սահման:

Պատմական մտածողության բնորոշ առանձնահատկությունը զլխավորապես անցյալի իրականությանը առնչվելն է, այլ կերպ ասած տարբեր սկզբնաղբյուրներում արտացոլված նախորդ դարաշրջանների իրողությունների ընկալումը պատմական փորձի միջոցով:

Այստեղից առաջնային նշանակություն է ստանում օբյեկտիվ գիտելիքների ձեռքբերման անհրաժեշտությունն այնպիսի իրադարձությունների վերաբերյալ, որոնց կենդանի վկան չէր կարող լինել պատմաբանը: Նրա կողմից անցած դարաշրջանների քննական վերլուծությունը ինքնանպատակ չէ: Անցյալը գիտելիքների հարստացման տեսական աղբյուր է, որի իմացությունը հնարավորություն է տալիս ճիշտ ըմբռնելու ժամանակակից հասարակական կյանքի ընթացքը և կանխորոշելու զարգացման հեռանկարները:

Չնայած փոխկապակցվածությանը, գիտական առումով զգալի տարբերություններ կան անցյալ և ներկա դարաշրջանների պատմության միջև: Արդի դարաշրջանի պատմության հատկանշական կողմն այն է, որ դեպքերն ու իրադարձությունները գտնվում են շարժման և զարգացման մեջ: Հասարակության ներկայիս հիմնախնդիրները, բառիս ամենալայն նշանակությամբ, դեռևս չեն դարձել պատմություն, քանի որ վերջիններիս վերլուծականում բացակայում է սերունդների կենսափորձը:

Պատմական ճշմարտությանը հասու լինելու նպատակով ուսումնասիրողները հաճախ ապավինում են վերացական մտածողությանը: Նման մոտեցումն արդյունավետ է, եթե դատողությունների հիմքում ընկած են փաստացի գիտելիքներ: Անժխտելի է, որ պատմագիտական տեսություն-

ների ճշմարտացիության չափանիշը հասարակական-քաղաքական պրակտիկան է:

Պատմությունը, որպես գիտելիքների համակարգ, նպաստում է որոշակի աշխարհայացքի ձևավորմանը, օգնում ճիշտ ըմբռնելու հասարակական զարգացման ընթացքը և կանխատեսելու ապագան:

Ներկայումս հասարակության բարդ և հակասական զարգացման պայմաններում, պատմական գիտելիքները ձեռք են բերում առավելապես գործնական նշանակություն, որն էլ ավելի է կարևորվում սոցիալական պայթյունների արգելակման և հասարակության տարբեր խմբերի միջև համեմատաբար ներդաշնակ փոխհարաբերությունների հաստատման մեխանիզմների մշակման առումով:

20-21-րդ դարերի հանգուցակետում Հայաստանի առջև ծառացած են բարդ և մասշտաբային խնդիրներ, որոնց լուծումը թելադրում է անցյալի, ներկայի և ապագայի պրոբլեմի փոխկապակցված քննարկում, որում ելակետայինը պատմական անցյալի և ներկայի կապի պարզաբանումը և ապագայի կանխատեսումն է:

Պատմագիտական աշխատությունները հասարակական հնչեղություն են ձեռք բերել ոչ միայն իմացական, այլև արդիական նշանակությամբ: Այլ կերպ ասած, դրանց հարուստ փաստական նյութը և տեսական ընդհանրացումներն ուղի են հարթում այսօրվա հրատապ խնդիրները լուծելու համար:

Այստեղ կարևորվում է ոչ այնքան ուսումնասիրության օբյեկտի ժամանակային ընդգրկումը, որքան բարձրացված հիմնահարցերի վերլուծության խորության աստիճանը: Հիշենք Օերենցի, Րաֆֆու, Մուրացանի գրական ժառանգությունը, որոնք իրենց ապրած ժամանակի հրատապ խնդիրները բարձրացնելով դիմել են պատմական հեռավոր անցյալին, ազգային-ազատագրական պայքարի դրվագների լուսաբանմանը:

Հասարակության զարգացման շրջադարձային փուլերում գիտական միտքը պահանջ է զգում մշակելու որոշակի դիրքորոշում պատմական անցյալի իրողությունների համադրմամբ: Պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման ժամանակաշրջանում հրապարակ եկան Անդրանիկի, Դրոյի, Նժդեհի և հայ ազատագրական պայքարի մյուս հերոսամարտիկների կյանքին և գործունեությանը նվիրված աշխատություններ:

Պատմական ներկս փուլում, երբ հրատապ է դարձել պետականության կառուցման, նոր կենսաձևի հաստատման, հանրապետության արտաքին քաղաքականության հստակեցման գործընթացը, առավել հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել այնպիսի աշխատությունների հրատարակումը,

որոնք բովանդակում են Հայաստանի և Կիլիկիայի պատմական անցյալի համանման խնդիրների լուսաբանումը:

Այսպիսով, հասարակական կյանքի քաղաքական ծների, պատմության ու քաղաքականության կապը բացահայտող իմացաբանական ուսմունքների մշակումը պատմագիտության ընդհանուր մեթոդաբանության կարևորագույն խնդիրներից է:

Կարելի է ենթադրել, որ պատմական անցյալը կշարունակի ազդել հասարակական կյանքի ինչպես ներկա, այնպես էլ ապագա քաղաքական ծների իմացաբանական սկզբունքների մշակման վրա:

Պատմագիտության կարևոր խնդիրներից է ազգային նոր գաղափարախոսության արմատավորումը հայ ժողովրդի դարավոր պատմության, իմաստության, արժեքների ու ավանդույթների հիման վրա:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Պատմական գիտության դերի, հասարակական գործընթացների վրա ազդեցության հարցի քննությունը հրատապ է մեր օրերում: Պատմական գիտելիքներն առավել ակտիվ քաղաքական խմբերի գիտակցության վրա իրենց ազդեցությամբ ներգործուն միջոց են տիրապետող կարգերը սեփական շահերին համապատասխան վերափոխելու համար: Օրինակ, 4-5-րդ դարերի հայ պատմիչների մատյանները բովանդակում են «աստվածասեր և արարող» միապետի շուրջն ազգի համախմբման գաղափարը: Նման մոտեցման մենք հանդիպում ենք դեռևս անտիկ դարաշրջանում, երբ քաղաքական, սոցիալական գործընթացները գնահատվել են ստրկատիրական պետության շահերի տեսանկյունով:

Միջնադարյան հայ պատմիչները որոշակիորեն կրելով անտիկ շրջանի հույն պատմիչների, հատկապես՝ Հերոդոտոսի և Թուկիդիդեսի ազդեցությունը, քննարկելով սոսկ իրենց ապրած ժամանակներին անմիջապես նախորդող իրադարձությունները, որոնց մասնակիցը և ականատեսը կարող էին լինել, արձանագրել են ոչ միայն հասարակական երևույթների բազմազանությունը, այլ նաև ցույց տվել դրանց կրկնելիությունը: Ծիշտ է, Խորենացին, Բուզանդը և Եղիշեն դեռևս լիովին չեն գիտակցել պատմական օրինաչափության դերը, սակայն իրենց աշխատություններում ձգտել են դրան: Օրինակ, Եղիշեն գտնում է, որ Վարդանանց պատերազմի իր նկարագիրը կարող է կարևոր դեր խաղալ հայ ժողովրդի ազատագրական ոգու և զինվորների մարտունակության բարձրացման գործում:

Հասարակական մտածողության ձևավորման խնդրում պատմագիտության դերի աճ է նկատվում միջնադարում: Հետագայում այս միտումը գերակշռող է դառնում, որն հատկապես ցայտուն է 19-րդ դարի առաջին քառորդում ֆրանսիական բուրժուական պատմաբանների մոտ: Մեծ է եղել նրանց աշխատությունների դերը հասարակական կարծիքի ձևավորման հարցում, որը միապետության պայմաններում քաղաքական տիրապետությունն ազնվակաշխական դասից բուրժուազիային անցման հող է նախապատրաստել:

Փաստորեն պատմագիտությունը սկզբից ևեթ հավակնել է հասարակական-քաղաքական հիմնախնդիրների լուծմանը, որն իր արտահայտությունն

է գտել նաև փիլիսոփաների և պատմաբանների աշխատություններում: Այսպես, 19-րդ դարի ֆրանսիացի պատմաբան Ա. Թոքվիլը նկատի ունենալով պատմության դերը հասարակական նոր գիտակցության ձևավորման խնդրում, ընդգծել է. «նոր հասարակությանն անհրաժեշտ է բոլորովին նոր քաղաքական գիտակցություն»: ¹

Ֆրանսիացի պատմաբանի հայացքներն զգալի ազդեցություն են ունեցել 20-րդ դարի պատմափիլիսոփայական մտքի ձևավորման վրա: Ըստ որում, նրա գաղափարներին հավատարմագրվել են ոչ միայն Արևմուտքում: Նոր հասարակությանը՝ նոր քաղաքական գիտակցության անհրաժեշտությունը գիտակցել են խորհրդային հասարակագետները, որի վկայությունն է խիստ գաղափարայնացված պատմափիլիսոփայական, գրական-քննադատական մի ողջ գրադարանի ստեղծումը:

Կենսագործունեության համար յուրաքանչյուր հաջորդ սերունդ նախորդից ժառանգություն է ստանում ինչպես որոշակի նյութական և հոգևոր արժեքներ, այնպես էլ զարգացման որոշակի մակարդակի վրա գտնվող արտադրողական ուժեր և արտադրական հարաբերություններ: Հետևաբար մարդկային հասարակությունը ոչ միայն պատմության օբյեկտ է, այլ՝ նաև սուբյեկտ: Այսինքն, ժողովուրդը պատմական զարգացման վրա ներգործող ակտիվ, ստեղծագործող ուժ է: Սոցիալական գործընթացները մարդկանց մեծ ու փոքր խմբերի, առանձին անհատների գիտակցված գործունեության արդյունք են կոնկրետ իրադարձությունների ձևով, որոնց բնորոշ է անկրկնելիությունը:

Այս հանգամանքը լուրջ դժվարություններ է ստեղծում հետազոտողի համար հասարակության զարգացման պրոցեսներն ուսումնասիրելիս և մեծանում է ընդհանուր սոցիոլոգիական օրինաչափությունների բացահայտման նշանակությունը:

Սոցիալական իմացության մեթոդաբանության հիմնական բովանդակությունը հասարակության, որպես սոցիալական օրգանիզմի կենսագործունեության ընթեռնումն ու զարգացման գիտական հիմնավորումն է: Այն պատմաբանին հնարավորություն է տալիս վերականգնել անցյալի մոտավոր պատկերը: Վերջինիս անհրաժեշտությունը մեծանում է հատկապես այն ժամանակ, երբ սկզբնաղբյուրները կամ սակավաքանակ, կամ էլ հակասական և իրարամերժ են: Մի դեպքում պատմաբանը փորձում է լրացնել տեսության բացը տրամաբանական վերլուծությամբ, իսկ մյուս դեպքում նա հարկադրված է մանրազնին ընտրություն կատարել և համադրման ճանապարհով գիտական հիմնավոր հետևությունների հանգել:

Արդի պատմագիտության համար հրատապ են սոցիալական զարգացման պրոբլեմները: 1960-ական թվականներից այս ուղղությամբ գործունեությունն ակտիվացրել են գիտական տարբեր դպրոցների և ուղղությունների ներկայացուցիչներ: Տարբեր կողմնորոշմամբ գիտնականներ փորձում են մշակել աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունները համարժեք արտացոլող սոցիալական վերափոխման սխեմաներ, մոդելներ և անգամ տեսություններ: Հայ գիտնականների ներդրումն այս ասպարեզում առավել քան համեստ է:

Պատմական գիտելիքների հավաստիության աստիճանը պայմանավորված է անցյալի պատմական միտումների և օրինաչափությունների պատկերման համարժեքությամբ, որն հիմնվում է պատմական գիտության տվյալները օգտագործած սոցիալական տեսությունների վրա:

Հասարակության կենսագործունեության և զարգացման հարցերի ուսումնասիրության խորության աստիճանը պայմանավորված է հետազոտողի տեսական պատրաստականությամբ: Գիտական աշխատությունների ճանաչողական արժեքը կախված է նաև հետազոտության առարկա՝ հանդիսացող հասարակության սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական զարգացման մակարդակից: Գրեթե անհնարին են տեսական և գործնական արժեքավոր հետևություններն այն ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ, որոնք չունեն հարուստ և բազմաբովանդակ անցյալ, գիտություն և մշակույթ: Այս առումով 21-րդ դարի շեմին այդ ժողովուրդների հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքն առանձնապես աչքի չի ընկնում բովանդակային բազմազանությամբ: Օրինակներ կարելի է բերել ինչպես Ասիայի և Աֆրիկայի, այնպես էլ եվրոպական մի շարք ժողովուրդների և պետությունների մշակութային կյանքից:

Արդի պատմագիտության հիմնահարցերից է ներկա հասարակական հարաբերությունների վերլուծությունը: Նաև փորձեր են կատարվում տեսական դրույթները ծառայեցնելու գործնական խնդիրների լուծմանը, որը բնորոշ է ինչպես Արևմուտքի, այնպես էլ Արևելքի գիտա-տեսական ժառանգությանը:

Պատմագիտական ամեն մի ուսումնասիրություն թերի է, ոչ լիաթեք, եթե չի բովանդակում հիսարակության զարգացմանը վերաբերող գիտական հիմնավորված կանխատեսում: Խոսքը նաև ապագայի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների մասին է:

Դեռևս հնագույն ժամանակներից իմաստասերները փորձել են կանխատեսել ապագան՝ անցյալի գիտելիքների հիման վրա: Սակայն նախասկզբնական փուլում խոշոր մտածողների հեռուն տեսնելու հնարավորությունը

եղել է խիստ սահմանափակ: Նոր ժամանակաշրջանում տեղեկատվության աննախադեպ աճը և արդի տեխնիկական միջոցները կիրառելու հնարավորությունն ընդլայնել են կանխատեսման դաշտը և բարձրացրել դրա հավանականության աստիճանը:

Պատմության շրջադարձային փուլերում առանձնապես կարևորվում է հասարակության զարգացման հեռանկարների հիմնավորման անհրաժեշտությունը: 19-20-րդ դարերում, երբ հաճախակի են դառնում սոցիալական ընդվզումները, այս ուղղությամբ աշխատանքներն ակտիվացնում են շարժման կազմակերպիչները, որոնք հիմնական նպատակ են համարում ապագայի հեռանկարայնության մեջ մարդկանց համոզելը: Այս ուղղությամբ տեսական որոնումներ են կատարել ոչ միայն հասարակագետները, այլև քաղաքական որոշ հեռատես գործիչներ: Սակայն, եթե քաղաքական գործիչների տեսական որոնումները թելադրված են զուտ պահի հրամայականով, ապա գիտության նվիրյալներինը հեռանկարի առումով ավելի հիմնավոր և արժեքավոր են: Այսպես, ֆրանսիացի պատմաբան Ա. Թոքվիլը դեռևս 1835 թվականին լույս տեսած «Ամերիկյան դեմոկրատիայի մասին» աշխատությունում խորը վերլուծությունների շնորհիվ հանգում է հիմնավոր եզրահանգումների: Նրան հաջողվել է կանխորոշել ամերիկյան հասարակարգի հետագա զարգացման ընթացքն իր բնորոշ գծերով:

Մարքսիզմն իր առաջնահերթ խնդիրն է համարել զանգվածների մեջ հեղափոխական պայքարի հեռանկարայնության և անխուսափելի հաղթական ավարտի գաղափարի արմատավորումը: «Դեպի մարդկության ապագան» կարգախոսով այս տեսությունը չէր կարող անուշաղորդական մատնել ապագան կանխատեսելու անհրաժեշտությունը:

Որպես կանոն, մարքսիստները «ջախջախիչ» քննադատության են ենթարկել նախորդ տեսությունները: Այսպես, հարցականի տակ են դրվել Ա. Թոքվիլի, Յա. Բուրհարդի հասարակության ապագան կանխատեսելու փորձերը, քանի որ այդ խոշոր մտածողները «տառապել են աշխարհայացքային սահմանափակությամբ»:

Մարքսիզմի դասականները հասարակության զարգացման հավանական ընթացքի հիմնավորումն համարել են իրենց մենաշնորհը: Այն հետագայում արմատավորվել է խորհրդային պատմափիլիսոփայության մեջ: Մարքսիզմին է վերագրվել հասարակության զարգացման օրենքների հայտնագործումը: Փորձեր են կատարվել հիմնավորելու փիլիսոփայության կատեգորիաների նպատակաուղղվածությունը պատմական զարգացման առաջատար միտումների բացահայտման, ներկան խորությամբ իմաս-

տավորելու և ապագան կանխատեսելու հնարավորությամբ: Խորհրդային համակարգի փլուզումն ինքնին ապացուցում է մարքսիզմի տեսության գործնական նպատակաուղղվածության խոցելիությունը:

Անցյալի մասին մեր գիտելիքները որքան էլ լինեն ընդգրկուն՝ զերծ չեն պայմանականությունից: Իրականում չկան և չեն կարող լինել անցյալի և ներկայի բազմաբնույթ գործընթացները բնութագրող հասարակության զարգացման ամբողջական տեսություններ, որոնք հիմք կծառայեն գիտական հիմնավոր կանխատեսումների համար:

Ընդունելի է գերմանացի փիլիսոփա և պատմաբան Է. Նոլտեի այն տեսակետը, որ չկա անցյալի իրականությունը բացատրող այնպիսի ընդգրկուն տեսություն, որն ապագայի կանխատեսման հիմք ծառայի:

Պատմական իմացությունը բովանդակային առումով անընդհատ խորացող, հարստացող գործընթաց է: Մեր գիտելիքներն առավել խորն են ներկա ժամանակաշրջանի իմաստավորման հարցում և համեմատաբար սահմանափակ՝ անցյալի իրողությունների վերաբերյալ, առավել քան պայմանական ապագայի կանխատեսման նկատմամբ:

Սիաժամանակ չի կարելի նվազեցնել գիտական կանխատեսման դերը:

Պատմաբանի հիմնական խնդիրն է բացահայտել ներկա իրողությունների զարգացման առաջատար միտումները և այդ հիմքի վրա տեսնել հասարակության առաջընթացի հնարավոր ուղիները: Բնականաբար կանխատեսումն այս կամ այն գիտնականի մենաշնորհը չէ, այն պետք է կատարվի ամուր տեսական հիմքի վրա, հակառակ դեպքում կվերածվի սոսկ գուշակության:

Անցյալի և ներկայի հասարակական գործընթացների համակողմանի քննության հիման վրա պատմագիտության մեթոդաբանությունը հիմնավոր կանխատեսման ուղի է հարթում: Սիաժամանակ պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ այս գործում անհրաժեշտ է զգուշավորություն հանդես բերել: Յետևաբար գիտական տեսությունները, և ամբողջությամբ վերցրած մեթոդաբանությունը, որքան էլ խորը և ընդգրկուն լինեն, չեն կարող ապագա հասարակության զարգացման կատարյալ ծրագրեր լինել:

Հայտնի է, որ հասարակական կյանքի տարբեր՝ տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և հոգևոր ոլորտներում մարդկանց միջև հարաբերություններն ու բազմազան կապերը կրում են կոնկրետ պատմական բնույթ: Այսպես, ազգերի, հասարակական տարբեր խմբերի միջև առկա են տնտեսական, քաղաքական, բարոյական և այլ կարգի հարաբերություններ:

Պատմագիտության տեսանկյունից անհրաժեշտ է վերլուծել օբյեկտիվ

և սուբյեկտիվի կատեգորիաների փոխհարաբերությունը, ցույց տալ սուբյեկտիվ գործոնի դերը հասարակության զարգացման գործում:

Սուբյեկտիվը և օբյեկտիվը հասարակական-պատմական զարգացման մեջ փոխկապակցված են: Ըստ որում, մարդկային գործունեության այս կամ այն ձևը մի դեպքում դիտվել է սուբյեկտիվ, իսկ մյուս դեպքում օբյեկտիվ գործոնի դերում: Սուբյեկտը հանդես է գալիս ոչ թե օբյեկտիվ իրականության պասիվ դիտող, այլ՝ ակտիվ, գիտակից վերափոխող:

Հասարակական երևույթների բացատրության ժամանակ ցույց է տրվում օբյեկտիվի և սուբյեկտիվի փոխկապակցության պայմանավորվածությունը արտադրողական ուժերի բնույթով: Ամմիջական մասնակցություն ունենալով հասարակական հարաբերությունների ձևավորմանը, սուբյեկտիվ գործոնն ազդում է արտադրության և մշակույթի զարգացման վրա: Ըստ որում, գոյություն ունեցող հասարակական հարաբերություններն էկոնոմիկայի, գիտության, հոգևոր կուլտուրայի զարգացման գործուն միջոց են և անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծում հասարակական հարաբերությունների հետագա զարգացման համար:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ սուբյեկտիվ գործոնը քարացած չէ: Վերջինիս փոփոխությունն հանդիսանում է սոցիալական վերափոխությունների նախապայման:

Պատմական գործընթացներն իրականանում են մարդկանց կամքից ու գիտակցությունից անկախ: Միաժամանակ մեծ է սուբյեկտիվ գործոնի դերը պատմության մեջ: Եթե պատմական գործընթացները զարգանում են օբյեկտիվ անհրաժեշտությամբ, ապա նրանց ընթացքը և ընդգրկման մասշտաբները, նաև հետևանքները զգալիորեն կախված են սուբյեկտիվ գործոնի հասունության աստիճանից: Վերջինս պայմանավորված է հասարակական ակտիվությամբ, պատմական իրադարձությունների զարգացման հեռանկարի իմացությամբ և նյութական խոշոր միջոցների առկայությամբ:

Իհարկե, հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում օբյեկտիվի և սուբյեկտիվի փոխգործողությունը միատեսակ չէ: Պատմական արտակարգ իրադարձությունների պայմաններում է տեղի ունենում օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների համընկնումը, որն հանգեցնում է հասարակական խոշոր ցնցումների, պատմական քաղաքական նոր կարգերի հաստատման:

Նման օրինակ էր Հայաստանի հանրապետության ստեղծումը 1918 թ., որն արդյունք էր Ռուսաստանում և տարածաշրջանում պատմաքաղաքական ցնցող իրադարձությունների: Ստեղծվել էր աննախադեպ իրավիճակ, երբ միաժամանակ առկա էին օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնները

Հայաստանի դարերի վեր կորցրած անկախության վերականգնման համար: Սուբյեկտիվ գործոնի դերում գլխավորապես հանդես էր գալիս հայ հեղափոխական դաշնակցությունը: ՀՀԴ-ն փորձեց ազգը համախմբողի դերը ստանձնել: Այն իր կազմավորման օրից վերցնելով օտարի բռնության դեմ ազգի տարբեր հատվածների ազատագրական պայքարի կազմակերպողի նախաձեռնությունը, հանկարծակիի եկավ, հայտնվելով հայ պետականության կերտողի անսպասելի նոր դերում: Այդ վսեմ առաքելությունն իրականացնելու համար դաշնակցությունը չուներ ոչ պրակտիկ փորձ և ոչ էլ համապատասխան գիտելիքներ: Սրանով են պայմանավորված դաշնակցության ղեկավարների կողմից պատմական իրադարձությունների զարգացման հեռանկարի ոչ խորը գիտակցումը և թույլ տված սխալները: Սակայն հայ ժողովրդի անհաջողությունների գլխավոր պատճառը ոչ թե սուբյեկտիվ, այլ օբյեկտիվ գործոնում պետք է տեսնել: Հանրապետության նյութատեխնիկական, ռազմական աղքատիկ բազան և արտաքին ամնպաստ հանգամանքներն են, որոնք հնարավորություն չեն տվել ամրապնդելու նվաճած անկախ պետականությունը:

Պատմագիտության հասարակական հարաբերությունների կարգավորող դերի պարզաբանումը ենթադրում է փիլիսոփայության ընդհանուր մեթոդաբանական կատեգորիալ ապարատի կիրառման անհրաժեշտությունը պատմական իմացաբանության բնագավառում:

Հատկապես կարևորվում է հնարավորության և իրականության փիլիսոփայական կատեգորիաների իմաստավորումը, որի հիմքի վրա հաշվի են առնվում այն բոլոր պայմանները, որոնցում ընթացել են պատմական գործընթացները: Ճիշտ պատասխան է տրվում այն հարցին, թե ինչու՞ հնարավորությունների մի մասը դառնում են իրական, իսկ մյուսներն ի դերն են լինում: Այս պատմագիտական վերլուծությունը նորովի պետք է տա ասենք, այն հարցի պարզաբանումը, թե ինչու վիճելի տարածքներից Նախիջևանը և Ղարաբաղը հայտնվել են Ադրբեյջանի, իսկ Ջանգեզուրը՝ մնացել Հայաստանի կազմում:

Արդի դարաշրջանի բնորոշ առանձնահատկությունը երկրների, ամբողջ տարածաշրջանների և մարդկության ճակատագրերի միախլուսումն է ֆինանսա-տնտեսական, բնապաշտպանական և այլ խնդիրների ընդհանրությամբ: Ուստի ներկայի հիմնահարցերը քննարկելիս պատմագիտությունը պետք է հիմք ընդունի համերկային (գլոբալ) պրոբլեմների ծավալման բազմապատճառականության ակզբուները: Գլոբալ ասելով հասկանում ենք, որ այն ընդգրկում է մարդկության կենսականորեն անհրա-

ժեշտ հիմնախնդիրների ամբողջությունը, որոնց լուծումից է կախված արդի դարաշրջանի հետագա սոցիալական առաջընթացը, այն է ջերմամիջուկային համաշխարհային պատերազմի կանխումը, ինչպես նաև տարածաշրջանի ռազմական հակամարտությունների կանոնավորումը և բոլոր ժողովուրդների համար զարգացման խաղաղ պայմանների ապահովումը: Կարևորագույն խնդիր է նաև մեկ շնչին ընկնող արդյունքի աճող տարբերությունների խորացման հաղթահարումը առավել զարգացած և ոչ զարգացած երկրների միջև: Համերկրային պրոբլեմների շարքում կարևորվում է նաև ժողովրդագրական խնդիրների կանոնավորումը և շրջակա միջավայրի պահպանությունը: Հետազոտողների մի մասն ավելացնում են նաև առողջապահության, կրթության, սոցիալական, արժեքների պահպանման և զարգացման հարցերը: Նշված պրոբլեմները չեն կարող ամբողջությամբ լուծվել առանձին պետությունների, աշխարհագրական տարածաշրջանների շրջանակներում, քանի որ վերջիններս փոխկապակցված են և շոշափում են համայն մարդկության շահերը:

Արդի համերկրային պրոբլեմների նկատմամբ նոր մեկնակետի մշակման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նրանով, որ առաջադրված խնդիրների վերաբերյալ գիտական շրջաններում մշակվել են մի շարք տեսություններ: Ըստ որում, տեսակետները հաճախ բևեռացած են: Այսպես, հոռետեսական տրամադրության կողմնակիցները գտնում են, որ համերկրային պրոբլեմները լուծելի չեն և մարդկությանը անխուսափելիորեն սպասվում է էկոլոգիական աղետ:

Իրենց լավատես համարող ամերիկացի գիտնական Դ. Մեդոուսը և ուրիշներ ելքը տեսնում են տնտեսության զարգացման մակարդակի և ազգաբնակչության թվաքանակի այսպես կոչված զրոյական աճի պահպանման մեջ: Իրականում Դ. Մեդոուսի և նրա հետևորդների տեսակետն հակասում է առաջադիմության գաղափարին, քանի որ մարդկությունը զրկվում է զարգացման հեռանկարից և դատապարտվում հոգեբանական ճնշվածության:

Միանգամայն հակառակ կարծիքի է Օ. Կոնտը, որը համերկրային պրոբլեմների լուծման իրական ուղին կապում է գիտատեխնիկական առաջադիմության հետ:

Գիտնականների ստվար մի խումբ էլ համերկրային պրոբլեմների լուծման արդարացի ուղի են համարում միջազգային անվտանգության ապահովումը, երկրների միջև համագործակցության հաստատումը, տնտեսական, մշակութային կապերի ամրապնդումը:

Հար և նման տեսակետների քննական վերլուծությունը կրկին համոզում է, որ չնայած ազգային-պետականության ստեղծման ուղղությամբ շատ ազգերի ակտիվացմանը, 21-րդ դարը հավանաբար կլինի ժողովուրդների մտավոր և ֆիզիկական կարողությունների միավորման դարաշրջան հանուն համերկային խնդիրների լուծման: Եվ պատահական չէ, որ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին զարգացած երկրներում ճանաչում գտած մտավորականների մոտ դրսևորվում է այնպիսի մոտեցում, որում տեսական դրույթներին փորձում են տալ գործնական ուղղվածություն: Այսպես, 1968 թվականին հիմնադրվել է հռոմեական ակումբը, որի նպատակն ըստ նրա տեսաբանների, տվյալ դարաշրջանում գիտատեխնիկական հեղափոխության զարգացման առանձնահատկությունների վերաբերյալ մարդկության պատկերացումները «խորացնելն է»: Ակումբի կազմում ընդգրկված 30-ից ավելի զարգացած երկրների գիտնականներ, հասարակական գործիչներ նպատակ են հետապնդում քննարկման դնել և ուսումնասիրել համերկային հիմնախնդիրները, ինչպես նաև նպաստել հասարակական կարծիքի ձևավորմանը: Դրա աջակցությամբ տարբեր երկրներում կատարվել են հետազոտություններ հետևյալ հիմնահարցերի շուրջ. «Մարդկությունը շրջադարձային կետում», «Մարդկության նպատակը», «Աճի սահմանագծերը», «Երկխոսություն հարստության և բարեկեցության վերաբերյալ», «Ուղեցույց դեպի ապագա՝ ավելի արդյունավետ հասարակություն»: Խորախուսվող հիմնախնդիրների հետազոտություններն աչքի են ընկնում, արդիականության տնտեսական և բնապաշտպանական հրատապ հարցերի խորը վերլուծությամբ:

Հատկանշական է, որ հրապարակված աշխատություններում հեղինակներն հանդես գալով համընդհանուր զինաթափման և զարգացող երկրներին աջակցությունը մեծացնելու օգտին, բնության և հասարակության բարդ խնդիրների լուծումը կապում են գիտատեխնիկական առաջընթացի թուլալատելի աստիճանի պահպանման և սոցիալական զարգացման հետ:

Հասարակության արդիական խնդիրներին վերաբերող տեսությունների մշակման գործում կարևորվում է պատմաբանի հայեցակետը:

Համերկային և ազգային հիմնախնդիրների նկատմամբ դիրքորոշումը պատմաբանից պահանջում է որոշակի գիտելիքներ, որոնցում առաջատար դեր է պատկանում հումանիստական մտահայեցողությանը: Հիշենք, որ հումանիզմը լատիներեն (*humanitas*) բառն է, որը նշանակում է մարդասիրական: Ավելի լայն իմաստով այն պատմականորեն փոփոխվող հայացքների համակարգ է, որն ընդունում է մարդու անհատականության արժեքը,

ճանաչում նրա երջանկության, ազատության, զարգացման և սեփական ընդունակությունների դրսևորման իրավունքը:

Պատմաբանի հումանիստական կողմնորոշումը ենթադրում է սոցիալական համակարգերի գործունեության գնահատման չափանիշ դիտել մարդկության, մասնավորապես սեփական ժողովրդի համար բարեգործությունների կատարումը, ինչպես նաև մարդկանց փոխհարաբերություններում հավասարության, արդարության, մարդասիրության սկզբունքների արմատավորումը:

Հումանիզմն ունի իր նախապատմությունը: Մարդասիրության գաղափարները, երջանկության և արդարության երազանքները պարզորոշ արտահայտվել են ժողովրդական բանահյուսությունում, բարոյա-խրատական և կրոնական գրականության մեջ: Մարդասիրության խորը զգացումով է տոգորված «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, որում հերոսների գործունեության շարժառիթը համամարդկային, հումանիստական ձգտումներն են:

Հումանիզմը որպես հասարակական մտքի վաղ շրջանի հոսանք վերածննդի դարաշրջանում կազմելով հայացքների մի ամբողջական համակարգ, իսկական հեղաշրջում է կատարել տվյալ ժամանակաշրջանի մշակութային կյանքում և մարդկանց աշխարհայացքում: Հումանիստական գաղափարների հետագա զարգացման խնդրում զգալի ներդրում ունեն Վոլտերը, Հոլբախը, Դեյվեցիուսը, Դիդրոն և այլ մտածողներ, որոնք փորձել են մատերիալիզմի և աթեիզմի դիրքերից նախանշել անհատի և հասարակության շահերի համադրման ուղիները:

Կապիտալիզմի վերելքի շրջանում մշակվում են հումանիստական ամբողջական տեսություններ, որոնց հիմքում ընկած է մարդու անհատականության զարգացման սկզբունքը: Սոցիալիստ ուտոպիստներ Սեն-Սիմոնը, Ֆուրյեն, Օուենը հասարակության սոցիալական վերափոխման նախագծեր են մշակում: Ռուսական իրականության մեջ նման հայացքներ են զարգացնում Գերցենը, Զերնիշևսկին, իսկ Նալբանդյանը՝ հայ իրականության մեջ:

Մարքսիստական տեսության հիմնախնդիրներից է հումանիզմի էության բացահայտումը: Հրաժարվելով վերջինիս վերդասակարգային ըմբռնումից, տրվում է սոցիալական մեկնակետով բացատրություն, այն է՝ մարքսիստական բնորոշմամբ մարդու էությունը նրա հասարակական հարաբերությունների ամբողջության մեջ է:³

Կ. Մարքսը հումանիզմի իդեալի մարմնավորումը կապում է հասարակու-

թյան զարգացման գիտական տեսության մշակման, պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարի հետ:

Արդի դարաշրջանի հիմնախնդիրները քննարկելիս պատմագիտությունն անխուսափելիորեն կանգնում է հումանիզմի և դրա հետ անմիջականորեն առնչվող անձի ազատության և հասարակական պատասխանատվության վերախմաստավորման անհրաժեշտության առջև, որը տասնամյակներ շարունակ հակադիր գաղափարախոսությունների հակամարտության տեղիք է տվել: Մարքսիստական փիլիսոփայության մեջ հիմնական շեշտը դրվել է հասարակության հանդեպ ունեցած անհատի պատասխանատվության հարցի վրա: Այս առումով որոշ ընդհանրություն կա ազատության էկզիստենցիալիստական և մարքսիստական ըմբռնումների միջև:

Էկզիստենցիալիզմի կարկառուն ներկայացուցիչ Ժ.Պ.Սարտրը նույնացնում է ազատությունն ու մարդու պատասխանատվությունը:

«...Ազատ լինելու դատապարտված մարդն իր ուսերի վրա է կրում ամբողջ աշխարհի ծանրությունը: Նա պատասխանատու է աշխարհի և իր՝ որպես կեցության, գոյության եղանակի համար»:⁴ Սակայն մարդու ազատությունը, ըստ էկզիստենցիալիզմի, սահմանափակվում է հասարակական կյանքի բազմապիսի հարաբերություններով: Անհատը հասարակական կյանքի քառսում չի կարող լիովին ազատ զգալ և իր բախտը ինքնուրույն տնօրինել:

Անհատի ազատության հիմնախնդիրը սերտորեն առնչվում է հասարակության զարգացման և դրանում անհատի խաղացած դերի պարզաբանման հետ:

Հասարակության առաջընթացի գաղափարն անհնարին է պատկերացնել առանց անհատի ազատության իրացման մեխանիզմի բացատրության: Զարմանալի չէ, որ անձի ազատության հարցը համարվում է պատմագիտության կարևոր հիմնախնդիրներից: Այն հրատապ է, քանի որ հայ ազգի ազատության խնդիրը պատմագիտության մեջ հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի եղել: Խորհրդահայ պատմագիտությունն առաջնորդվել է անձի ազատության մարքս-լենինյան գաղափարախոսության տեսական հիմնավորմամբ:

Անձի ազատության խնդրին համակողմանի են մոտենում ամերիկացի, գերմանացի և հատկապես ֆրանսիացի գիտնականները:

Արևմուտքում 1960-80-ական թվականներին գործել են մի շարք տեսություններ, որոնք զբաղվել են ազատության պարզաբանման և սպիանների որոշման հարցերով: Մեծ ազդեցություն է ձեռք բերել ֆրանսիական էկզիստենցիալիզմի ծախ թևի ներկայացուցիչ Ժան-Պոլ Սարտրի ուսմունքը,

որի առանձին գաղափարին արդեն անդրադարձել ենք: Ազատությունը նա ամբողջովին մեկնաբանում է ինդետերմինիզմի ոգով, գտնելով որ այն մարդուն թողնում է պատճառական կապերից և օրինաչափություններից դուրս: Նրա այս ըմբռնման մեջ տեսնում ենք ազատության և անհրաժեշտության կապի մետաֆիզիկական խզումը: Ազատությունը չի հանդուրժում ոչ պատճառ, ոչ հետևանք, այն պայմանավորված չէ մարդու հնարավորությամբ՝ գործելու ըստ այն բանի, թե ինչպիսին է ինքը (այսինքն իրեն տրված կեցությամբ): Ընդհակառակը, մարդու ազատությունը հենց սեփական կեցության ընտրությունն է: Մարդն այնպիսին է, ինչպիսին նա ազատորեն ընտրում է ինքն իրեն: Ներկան օրինաչափորեն կապված չէ անցյալի, իսկ ապագան՝ ներկայի հետ:

Ազատությունը ենթադրում է անկախության բացառում և խզում անցյալից: «Ազատ է մարդկային այն էակը, որն անցյալը խաղից դուրս է թողել...»: ⁵ Ազատությունը, Ժ. Պ. Սարտրի ըմբռնմամբ, պատճառական կախվածության և պայմանավորվածության խզում է, չի հիմնվում օբյեկտիվ անհրաժեշտության ճանաչման վրա, այն բանի վրա, թե մարդն իր ձգտումներն իրականացնելիս որքանով է հաշվի առնում իրենից անկախ գոյություն ունեցող անհրաժեշտությունը:

Համոզիչ չի հնչում Ժ.Պ.Սարտրի այն մտահայեցողությունը, թե մարդն ամբողջովին ազատ, անկախ է իր ձգտումների իրագործման իրական հնարավորություններից: Ըստ Ժ. Պ. Սարտրի, ոչ մի օբյեկտիվ իրադրություն չի կարող մարդուն զրկել իրեն տրված ազատությունից: Այն պահպանվում է ցանկացած իրադրության մեջ, որտեղ մարդու մենաշնորհն է եղել ընտրելու ազատությունը՝ ոչ թե իրական հնարավորությունները, այլ իր վերաբերմունքը տվյալ իրադրությանը:

Եթե խորությամբ մոտենանք հարցի էությանը, դժվար չէ նկատել Ժան-Պոլ Սարտրի և անձի ազատության մարքսիստական տեսության մեկնակետի յուրօրինակ ընդհանրությունը: Եթե Ժան-Պոլ Սարտրը պնդում է, որ անկախ հասարակական իրավիճակից, անհատը կարող է իրացնել իր ազատության իրավունքը, ապա մարքս-լենինյան մեթոդաբանության հեղինակները համոզված են, որ խորհրդային հասարակության մեջ լիովին ստեղծված են անձի ազատության իրացման հիմքերը: Սոսկ անհատի և նրա դաստիարակների պատրաստականությամբ է պայմանավորված վերջիններիս իրացումը, պնդել են խորհրդային պատմափիլիսոփաները:

Փաստորեն, և Ժան-Պոլ Սարտրը, և՛ կոմունիստական գաղափարախության հեղինակները ժխտում են հանուն անձի ազատության պայքարի

անհրաժեշտությունը: Տարբերությունն այն է, որ Արևմուտքի փիլիսոփաների մի մասը հակված է նման պայքարի հնարավորությունը տեսնելու «Երկաթյա վարագույրից այն կողմ», իսկ խորհրդային տեսաբանները հիմնավորել են կապիտալի աշխարհում անձի ազատության սահմանափակման գաղափարը և այն նվաճելու համար բուրժուական հասարակարգի հիմնովին կործանման անհրաժեշտությունը:

Իրականում, պայքարը հանուն ազատության պայքար է անհատի ազատ մտածելու և արտահայտվելու իրավունքի համար: Այն նաև պայքար է այս կամ այն գաղափարախոսության ստրկամտորեն ենթարկվելու դեմ և մշտապես տարվում է ճշմարտության հիմնավոր փաստարկման միջոցով:

Եթե անհատը հավատում է մարդկային ազատությանը, ուրեմն համոզված է, որ մարդն ի վիճակի է մտածելու և գործելու իր ցանկությամբ: Իհարկե, ելակետային է այն, որ մարդու հրապարակայնորեն արտահայտած մտքերը և կատարած աշխատանքները չպետք է վնասեն այլոց ազատությանը:

Ժամանակակից ժողովրդավարական հասարակարգի առաջնային խնդիրը դառնում է անհատի տարալուծումը հասարակական համակարգին, նրա ազատության ավելորդ սահմանափակումներից խուսափելով, որն ամենևին էլ չի նշանակում գործողությունների ազատություն: Ազատության համար պայքարը միշտ հետապնդում է անհատի ազատ մտածելու և խոսելու իրավունքի ապահովման նպատակ, որը վերջին հաշվով հանգում է այս կամ այն գաղափարախոսական ճնշումից ազատվելուն:

Վերջինս հնարավոր է, եթե հասարակության մեջ հաստատվում է սեփական մտքերը հրապարակավ արտահայտելու բարոյաքաղաքական մթնոլորտ:

Տեսական ընդհանրացումները պատմության ոլորտում կարող են որոշակի ազդակ հանդիսանալ անձի ազատության համար:

Ներկա դարաշրջանն աչքի է ընկնում հասարակական գործընթացների զարգացման բացառիկ դինամիզմով: Գիտնականները, որոնց մեծ մասը ներգրավված են ակտիվ քաղաքական գործունեության ոլորտ, հաճախ փորձում են պահի թելադրանքով մշակել տեսություններ, որն հանգեցնում է գիտական ոչ հիմնավոր դրույթների մշակմանը:

Հասարակական կյանքին բնորոշ օրինաչափությունների ժխտումը նեղթունիստներին հանգեցնում է պատմական կանխատեսման հնարավորության բացառմանը գիտական ճանաչողության հիման վրա: Այսպես՝ Ա. Բրուները գրում է, թե ապագան որոշելու համար պատմությունը, որն ուղղված է դեպի անցյալը, չի տալիս որևէ միջոց: ⁶ Ավելին, հետագա աշխատություններում

խորացնելով այս միտքը, նա ընդգծում է, որ չկան պատմության օրենքներ, որոնց շնորհիվ կանխատեսվի ապագան:

Նեոթոմիստները հավասարապես անընդունելի են համարում և պատմական դետերմինիզմը, և վոլյունտարիզմը: Նրանց մտահայեցողությամբ մարդու բանական ամբողջ գործունեությունը ստորադասվում է աստվածային նախախնամությանը:

Ժողովուրդների բազմադարյա պատմության փորձը ցույց է տալիս հասարակական առաջընթացի հմարավոր ուղիների, ապագայի կանխատեսման համար գիտական տեսությունների կարևորությունը: Դրանց արդյունավետությունը պայմանավորված է պատճառահետևանքային օբյեկտիվ կապերի համարժեք արտացոլմամբ:

Ներկա դարաշրջանում հրատապ է նման տեսությունների քննադատական վերլուծությունն ու պատմագիտական ասպեկտով հասարակական երևույթների նորովի վերաիմաստավորումը: Արդի դարաշրջանի բարդ ու հակասական բնույթն ու սրընթաց զարգացումը պահանջում են մշակել գիտական նոր տեսություններ:

Պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից մեծանում է հասարակության ներկայիս հակասական երևույթներից բխող տեսական նոր դրույթների մշակման անհրաժեշտությունը:

Պատմական զարգացման տեսանկյունից այսօր Հայաստանը գտնվում է շրջադարձային փուլում: 1980-ական թվականներին երկրի ապրած ընդհանուր ճգնաժամից հետո արմատական փոփոխությունների է ենթարկվել զոյություն ունեցող տնտեսական-քաղաքական համակարգը: Այն հանգեցրել է նախկին ըմբռնումների և պատկերացումների արմատական վերանայմանը: Պարզորոշ է դարձել, որ այլևս չկա վերադարձ անցյալին: Ազգային խորհրդի ընտրություններով և նոր Սահմանադրության ընդունումով վավերացվեց կոմունիստական ժամանակաշրջանի միակուսակցական համակարգի տիրապետության ավարտը: Վերացվել է նաև մեկ առանձին կուսակցության մենաշնորհը զաղափարախոսության, ինչպես նաև բարոյականության նորմերի և սկզբունքների մշակման ասպարեզում:

Հայաստանը թևակոխել է պետական կառուցվածքի, սեփականության ձևերի և սոցիալական հարաբերությունների ողջ համակարգի արմատական վերափոխությունների ժամանակաշրջան:

Հասարակական-քաղաքական համեմատաբար կայուն իրավիճակի հաստատումը ենթադրում է ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև բարոյա-

հոգեբանական, գաղափարական լծակների գործադրում: Կտրուկ շրջադարձի, այլընտրանքների առկայության պայմաններում, երբ փոխվում է հասարակական արժեքների, գաղափարա-քաղաքական տեսությունների նախկին համակարգը, երբ գաղափարներից անցում է կատարվում շահի տիրապետությանը, նախադրյալներ են ստեղծվում բարեփոխումները նախընտրելի ուղիով տանելու համար: Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզմամբ վերանում է սեփականության տարբեր ձևերի վրա հիմնված հակամարտությունը կապիտալիստական և սոցիալիստական երկու հակադիր համակարգերի միջև:

Տրամաբանական մտածողության շնորհիվ հնարավոր է դառնում բացահայտել հասարակության կառուցվածքային համակարգի փոփոխությունը, հասարակական երևույթների փոխկապակցությունը, դիտարկել նոր գաղափարների ձևավորումը, դրսևորել իրադարձությունների կանխատեսման ճանաչողական դիրքորոշում: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ներկայումս հանրապետությունը թևակոխել է տնտեսական վերափոխումների, կառավարման համակարգի վերակառուցման նոր փուլ:

Փաստորեն ստեղծվել է մի իրավիճակ, երբ տնտեսությունում գերիշխում է պետական կապիտալիզմը, իսկ կառավարման մեջ սոցիալիստական-վարչաիրաւայական համակարգը փորձ է կատարում անցնել կապիտալիստականին:

Պատմականորեն անհրաժեշտ այս աննախադեպ երևույթը պետք է արժանանա հասարակագետների և հատկապես՝ պատմաբանների համակողմանի քննությանը և գնահատականին:

Ելակետ պետք է ընդունել այն հանրահայտ ճշմարտությունը, որ մարդիկ իրենք են ստեղծում իրենց կենսագործունեության, հոգևոր պահանջմունքների բավարարման նախապայմանները, որոնք և որոշում են նրանց նյութական հնարավորությունները, մտավոր զարգացման աստիճանը: Վերջիններս էլ պայմանավորում են գործունեության սահմաններն ու ուղղությունները: Այս ամենը հիմք է տալիս ըմբռնելու և մեկնաբանելու պատմական անհրաժեշտությունը, որը դրսևորվում է հասարակական տարբեր խմբերի, կուսակցությունների, խոշոր անհատների պրակտիկ գործունեությամբ: Այդ գործունեության նպատակների և կոնկրետ արդյունքների քննությունն ունի ոչ միայն տեսական, այլև գործնական նշանակություն: Մի կողմից հնարավորություն է ստեղծվում պարզելու ներկա հասարակական գործընթացների բնույթը, իսկ մյուս կողմից կատարելու հիմնավոր կանխատեսումներ:

Կտրուկ շրջադարձերով է ուղեկցվում Հայաստանի ներկայիս հասարակական կյանքը: Սեփականաշնորհման գործընթացի խորացմանը զուգընթաց նվազում են սոցիալիզմի, ինչպես նաև մարքս-լենինյան գաղափարախոսության ազդեցության ուղրտները: Սակայն վաղ է հերքել հասարակության որոշակի շերտերի համար մարքսիստական այնպիսի դրույթների գրավչության փաստը, ինչպիսիք են սոցիալական հավասարության հաստատումը, համընդհանուր անվճար կրթության ապահովումը և այլն, առավել ևս, որ ժողովրդի զգալի մասն այս նվաճումները կապում է ԽՍՀՄ-ի հետ: Նկատելի է նաև, որ հասարակությունը միանշանակ չի ընկալում Արևմուտքի հասարակական և բարոյական արժեքները:

Արդի պատմագիտության հրատապ խնդիրներից է նշված հարցի համակողմանի քննարկումն ու համապատասխան եզրակացությունների հանգումը: Նման դեպքում չեն բացառվում այլակարծություններն ու հակադիր տեսակետները:

Չնայած իրարամերժ կարծիքների առկայությանը, վերջին տասնամյակներում Արևմուտքում տիրապետող է հանդուրժողականության գաղափարա-հոգեբանական մթնոլորտը: Ոչ հեռու անցյալում, առավել զարգացած կապիտալիստական երկրներում, լույս են տեսել ոչ միայն կապիտալիզմը ջատագովող մտածողների, այլ նաև այն քննադատող մարքսիստ պատմաբանների աշխատությունները:

Դեռ 19-րդ դարի վերջին Ֆ. Նիցշեն զգուշացրել է, որ 20-րդ հարյուրամյակը կդառնա փիլիսոփայական սկզբունքների անվան տակ տարբեր ուժերի պայքարի դարաշրջան հանուն համաշխարհային տիրապետության: Նիցշեի տեսակետը մարգարեական է, բացառությամբ, որ աշխարհայացքային մոտեցումների բազմազանությունը զմահատվում է զուտ գաղափարախոսական չափանիշներով՝ անտեսելով փիլիսոփայականը:

20-րդ դարի առանձնահատկություններից է տարբեր երկրներում կուսակցությունների, առանձին խմբավորումների միջև ծավալված պայքարը: Շիկացող այդ պայքարն աստիճանաբար ընդգրկում է նաև միջպետական հարաբերությունները և դրանով իսկ մարդկանց մտքերին տիրապետելը դառնում է միջազգային քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում այս գործում փորձում են նախաձեռնություններ իրենց ձեռքում պահել կոմունիստական կուսակցությունները:

Նրանք նախկին խորհրդային տարածաշրջաններում զրկվելով իրենց սոցիալական բազայից, ներկայումս չեն հրաժարվում քաղաքական ակտիվ գործունեության ծավալումից: Կոմկուսներն իրենց ուշադրությունը

կենտրոնացրել են գաղափարական քարոզչության վրա, միայն այն տարբերությամբ, որ խորհրդային հասարակարգում այն իրականացվում էր վաղօրոք մշակված դոգմերն ազգաբնակչությանը պարտադրելով, իսկ նորօրյա կոմունիստները փորձում են «տեսությունները» նրա լայն շրջանների տրամադրություններին հարմարեցնել: Ըստ որում, նախկին հասարակարգի առանձին հրապուրիչ կողմերի քարոզչությունը կոմունիստների կողմից իշխանության վերականգնման նպատակ է հետապնդում: Ռուսաստանի, Հայաստանի և այլ կոմկուսները հայտարարելով իրենց հավատարմությունը մարքսիզմին, իրականում հրաժարվել են մարքս-լենինյան գաղափարախոսության հիմնադրույթներից, հավատարմագրվելով սոցիալ-ժողովրդավարությանը:

Հայաստանը մուտք է գործել 21-րդ դար՝ գտնվելով քաղաքացիական հասարակության ձևավորման շեմին: Առաջիկայում ենթադրվում են անցումային մի շարք փուլեր, մեր ժողովրդի համար դժվարին կացություն ոչ միայն արդեն իսկ հասունացած հիմնախնդիրների, այլև դրանց լուծման ընթացքում ծագած տարածայնությունների հաղթահարման առումով: Ըստ էության հնարավոր չէ խուսափել սպասվող ճգնաժամից: Սակայն հաշվի առնելով դարաշրջանի առանձնահատկությունը, կարելի է մասամբ դիմագրավել դրան:

Ներկայումս հանրապետությունում նկատելի է տարընթացությունը:

Ստեղծվել է սոցիալական լարվածության և բախումների առաջացման իրավիճակ: Պատճառն այն է, որ բնակչության մի մասն հայտնվել է սոցիալական թշվառ իրավիճակում, զրկվել աշխատելու իրավունքից, հետևաբար չի կատարում հասարակական որևէ ֆունկցիա: Սարդկանց այս խումբը գոյատևում է այն միջոցների հաշվին, որը ձեռք է բերվում օրենքների շրջանցմամբ, կամ էլ քաղաքական կայունության պահպանման նպատակով հասարակական ֆոնդից իշխանությունների կողմից տրված որոշ հատկացումների հաշվին: Գնալով թուլանում է «թշվառների» կապը հասարակության մյուս խավերի հետ, հազարավոր մարդկանց մոտ վերանում է աշխատանքային գործունեության շահագրգռվածությունը, խախտվում հասարակության բարոյական և իրավական նորմերը: Իրական վտանգ կա, որ չդիմագրավելու դեպքում նման հորձանուտն իր ոլորապտույտը կներառի նաև հասարակության այլ կենսունակ խավերի: Նման բացասական միտումների հավանականությունն առավել մեծանում է հասարակության բարոյահոգեբանական անկայունության հետևանքով: Այս պարագայում կարևորվում է գործնական նպատակամղվածությամբ տեսական

մշակումների անհրաժեշտությունը:

Հասարակական կյանքի ժամանակակից դինամիկ զարգացումը թելադրում է սոցիալական իրականության, նոր հասարակության միտումների համակողմանի վերլուծություն և տեսական իմաստավորում, որոնք իրենց հերթին կհարստացնեն պատմական բնույթի ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական բազան և կնպաստեն դրանց տեսական մակարդակի բարձրացմանը:

Քանի որ գիտելիքները գտնվում են անընդհատ փոփոխման և զարգացման մեջ, ուստի և իրողությունների համակողմանի վերլուծությունը, դրանցում նոր կողմերի և գծերի բացահայտումն ուղեկցվում են տեսության խորացմամբ: Ըստ որում, տեսական առանձին դրույթներ կորցնում են իրենց ճանաչողական արժեքը, իսկ մի մասն էլ ժամանակի հրամայականով դառնում հրատապ:

Չպետք է անտեսել, որ կենսաբանության, ֆիզիկայի, տիեզերագիտության և գիտության այլ բնագավառներում գիտելիքների կուտակմանը զուգընթաց խորացվում և վերանայվում են աշխարհի մասին նախկին պատկերացումները: Այն իր կնիքն է դնում մարդկանց հայացքների ձևավորման վրա:

Հագիվ թե գտնվի որևէ մեկը, որ գիտելիքների խորացման նման բնականոն պրոցեսը համարի գիտության սուբյեկտիվ, կամ խոցելի կողմի արտահայտություն: Այս տրամաբանությամբ պետք է զննհատվի նաև պատմագիտության աղբյուրագիտական և տեսական բազայի հարստացման գործընթացը, հետևաբար ճիշտ չէ այս կամ այն գիտությանը օբյեկտիվ գիտելիքներին հասու լինելու անկարողություն վերագրելը: Չի արդարացվում նաև պատմագիտության որոշ հիմնահարցերի վերանայման անհրաժեշտությունը, այն որպես տվյալ գիտության խոցելի կողմ, կամ էլ սուբյեկտիվիզմի դրսևորում, ժամանակավոր նպատակներին ծառայեցնելու ձգտում ներկայացնելով:

Քանի որ հասարակական երևույթներն ավելի արագ են փոփոխվում, քան բնությունը, ուստի ի տարբերություն բնագիտության, կյանքի ռիթմը պարտադրում է պատմագիտության գիտական պատկերի ավելի արագ փոփոխություն: Հասարակության վերլուծության գիտականությունն ամենևին պայմանավորված չէ այս կամ այն դրույթի անփոփոխությամբ: Ընդհակառակը, զարգացման գաղափարն այս դեպքում դոգմատիզմից խուսափելու միակ նախապայմանն է: Ուստի հասարակական գիտություններում քարացածությունը բացառվում է, քանի որ ընթանում է պատմական գիտելիքների և փաստական նյութի անընդհատ հարստացման պրոցես:

Հետևաբար հասարակագիտական բնույթի ուսումնասիրությունների արժեքավորությունը պայմանավորված է պատմական պրոցեսի օբյեկտիվ տրամաբանության բացահայտմամբ և հիմնավոր եզրահանգումներով:

Պատմական փորձն համոզում է, որ տնտեսագետները, սոցիոլոգները, քաղաքագետները, որոնք զբաղվում են մանսօրինակ պրոբլեմների վերլուծությամբ, կարող են առաջադրված խնդիրներն արդյունավետ լուծել, եթե զուգահեռաբար կիրառեն պատմական հետազոտության վերը նշված մեթոդները:

Այսպիսով, մեծ է պատմագիտության դերը հասարակական գործընթացների քննության հարցում: Ըստ որում, պատմության դասերը, ինչպես նաև պատմագիտության իմացաբանական ապարատի կիրառումը նպաստում են նոր տեսական դրույթների մշակմանը և հասարակության զարգացման գործնական խնդիրների առաջադրմանը:

Հասարակությունը դիտելով որպես միասնական համակարգ, ամբողջական սոցիալական օրգանիզմ, հնարավոր է դառնում հասարակական կյանքն ուսումնասիրել երեք տարբեր ոլորտների՝ տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և հոգևոր փոխկապակցվածության և փոխպայմանավորվածության մեջ:

Պատմական գիտության ճանաչողական ապարատի կիրառմամբ կարելի է մշակել մի մոդել, որը հնարավորություն կտա երևույթները դիտել ամբողջական և մասնակի դրսևորումներում:

20-րդ դարի հասարակական-քաղաքական, սոցիալական բուռն և հաճախ իրարամերժ գործընթացներն անհրաժեշտ դարձրին հասարակագետների ջանքերի միավորումը նշված երևույթների բովանդակության և զարգացման հնարավոր միտումների բացահայտման և հիմնավոր կանխատեսումներ կատարելու համար:

Այդ իմաստով մեծ է պատմագիտության դերը, որն ավանդաբար հայացքն ուղղելով դեպի անցյալը, իր տեսադաշտում պահում է նաև ներկա իրողությունները և նպատակադրված է դեպի ապագան:

ՓԼՈՒՒՄ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԳ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՂԱՐՁԱՅԻՆ ՓՈՒԼԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Պատմագիտության կարևոր խնդիրներից է պատմության շրջադարձային փուլերի գնահատման սկզբունքների մշակման մեթոդաբանությունը: Այն առանձնապես կարևորվում է, երբ մեկ, կամ մի քանի երկրներում միաժամանակ ստեղծվում է ճգնաժամային իրավիճակ, որի լուծումը քաղաքական գործիչներից պահանջում է հիմնավոր որոշումների ընդունում և հետևողական կիրառում: Փորձը ցույց է տալիս, որ հեռանկարային ծրագրերի իրականացման արդյունավետությունը պայմանավորված է հասունացած ճգնաժամային իրավիճակի պատճառների վերլուծմամբ և հանգուցալուծման հիմնական ուղիների բացահայտմամբ: Շրջադարձային իրադարձությունների ճիշտ գնահատումը կարող է նպաստել ռազմավարության ծրագրերի մշակմանը:

Տարբեր դարաշրջանների զարգացման պատմա-համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ճգնաժամային իրավիճակների հասունացման գործում վճռորոշ մշանակություն ունեն տնտեսական հարաբերությունների և սեփականության ձևերի կտրուկ և արմատական փոփոխությունները: Տեղաշարժերը, որոնք տեղի են ունենում մեծ տերություններում և հաճախ իրենց ոլորտը ներգրավում փոքր երկրներ, արմատական բեկում են մտցնում հասարակության զարգացման բնականոն ընթացքի մեջ: Պատմության շրջադարձային փուլերում առաջատար դեր են խաղում հեղափոխությունները:

Հեղափոխություն - լատիներեն *revolutio* հեղաշրջում բառից է, որը լայն իմաստով կիրառվում է հասարակական զարգացումը բնութագրելու համար:

18-րդ դարի վերջին եվրոպական առաջատար երկրներում սոցիալական բախումները հրատապ են դարձնում հասարակության վերափոխման հարցը: Դրա անհրաժեշտությունը հիմնավորվում է պատմա-փիլիսոփայական և գեղարվեստական գրականության մեջ, ինչպես նաև պարբերական մամուլում ծավալված բանավեճերում: Տարակարծությունները դրսևորվում են միայն դրանց իրականացման ուղիների շուրջ:

Ազգաբնակչության տարբեր շերտերի միջև հակասությունների ծավալումը չի կարող չազդել նաև մտավորականության տրամադրությունների վրա: 19-րդ դարի սկզբին վերափոխումների խնդիրն առավել հրատապ է

դառնում, երբեմն առաջ բերելով հակադրություն և գաղափարական սուր բախումներ մտավորականության տարբեր խմբերի միջև: Կյանքի են կոչվում փոքր ի շատե ամբողջական տեսություններ, կազմավորվում քաղաքական տարբեր խմբակցություններ:

Ժամանակի ճանաչված մտածողներից Պ. Պրուդոնն առաջինը փորձեց հասարակական ցնցող իրադարձություններին տեսական հիմնավորում տալ: Նա հասարակության վերափոխման ուղին տեսնում է տնտեսական ռեֆորմների իրականացման մեջ: Ըստ նրա, հակադիր դասակարգերը և խմբավորումները պայքար պետք է ծավալեն զուտ գաղափարական ոլորտում: Չբացառելով նաև սոցիալական հեղափոխության հնարավորությունը, նա գտնում է, որ այն պետք է իրականացվի միայն խաղաղ, քաղաքական պայքարից հրաժարվելու ուղիով: Պ. Պրուդոնն առանձնակի հակակրանք է տածում պետության հանդեպ, այն համարելով հասարակության պառակտման գլխավոր միջոց և առաջարկում է վերջինիս ոչնչացումը խաղաղ միջոցներով, հասարակության մեջ գործող սոցիալական ուժերի հավասարակշռության ապահովմամբ:

Ֆրանսիացի այս մտածողի մարդկային հասարակության պատմությունը գաղափարների պայքարի պատմությունն էլիտելը հեղափոխության տեսաբաններին դարավոր նիրհից արթնացնող զանգի յուրատեսակ ղողանջն էր: Դրան առաջինն արձագանքել է Կ. Մարքսը: 1847թ. լույս տեսած «Փիլիսոփայության աղքատությունը» աշխատության մեջ նա մեղադրում է Պ. Պրուդոնին մանրբուրժուական ռեֆորմիզմի, Յեզեչի դիալեկտիկայի գեղեկացման, ճակատագրի առջև խոնարհման և այլնի համար: Կ. Մարքսի անսքող զայրույթի բուն պատճառը զինված բռնության ամեն մի դրսևորման պրուդոնյան ժխտումն է:

Փաստորեն, Պ. Պրուդոն - Կ. Մարքս գաղափարական հակամարտությունն սկիզբ է դնում հասարակության վերափոխման իրարամերժ մոտեցումներին:

Ժամանակի առաջավոր մտածողները գիտակցել են հասարակական վերափոխումների անհրաժեշտությունը: Սակայն խնդիրը վերաբերվում է դրանց խորության աստիճանին և ծավալներին, ինչպես նաև իրականացման ուղիների և ձևերի ընտրությանը:

Այս իմաստով կարևորագույն տեսական հիմնախնդիրներից է հասարակության զարգացման մեջ բարեփոխումների /ռեֆորմ/ և հեղափոխության հարաբերակցության հարցը: Ռեֆորմ և հեղափոխություն հասկացությունների միջև կա էական տարբերություն: Ռեֆորմները, որպես կանոն, ուղեկցվում են աստիճանական սոցիալական տեղաշարժերով, մինչդեռ հեղա-

փոխությունները՝ հնի արագ կործանմամբ և նորի ստեղծմամբ: Միանգամայն տարբեր են ռեֆորմների և հեղափոխությունների սոցիալական հետևանքները: Եթե առաջինի դեպքում իշխանությունը մնում է տիրապետող հասարակական խավի կամ դրանց հարող ուժերի ձեռքում, ապա երկրորդի ժամանակ այն անցնում է նոր դասակարգին կամ հասարակական խմբերին:

Ռեֆորմիզմն առաջ է քաշում սոցիալական արդարության և ներդաշնակ հասարակական հարաբերությունների հաստատման գաղափարը, հասարակության տարբեր խմբերի համագործակցության և գործող սահմանադրության շրջանակներում վերափոխությունների միջոցով:

19-րդ դարի 2-րդ կեսին լայն տարածում գտավ հասարակության վերափոխման գաղափարը հանձինս է. Բեռնշտայնի, Գ. Ֆոլմարի, Ա. Միլլերանի և ուրիշների: Է. Բեռնշտայնը երբեք չի առաջադրում հասարակական բարդ, անհասանելի խնդիրներ: Նրա համար կարևորը որոշակի առաջընթացն է հասարակական հարաբերություններում և տեսության մեջ: Այստեղից էլ նրա կարգախոսը՝ վերջնական նպատակը ոչինչ է, իսկ շարժումն ամեն ինչ:

Հեղափոխական տեսության թերությունն այն է, որ խնդիրներ առաջադրելիս հաշվի չեն առնվում հասունացած հարցերի լուծման հնարավոր բոլոր տարբերակները: Անցյալի մտածողները փիլիսոփայության հիմնական խնդիր են համարել աշխարհը բացատրելը, այլ ոչ վերափոխելը: Դրան հակառակ, Կ. Մարքսն իր փիլիսոփայության խնդիրը ոչ թե աշխարհը բացատրելը, այլ այն վերափոխելն է համարել:

Տվյալ դեպքում մարքսիստական մոտեցումը հարցի արմատական, բայց ոչ հիմնավոր լուծումն է: Կյանքն ապացուցեց այն տրամաբանության ճշմարտացիությունը, որ մինչև աշխարհը վերափոխելը պահանջվում է հասարակական կյանքն ուսումնասիրել բոլոր դրսևորումներով, խորությամբ, ճանաչել և իմաստավորել, կանխատեսել վերափոխման հնարավոր բացասական հետևանքները:

Փորձը ցույց է տալիս, որ հեղափոխությունները պարզապես կործանում են հիմք, փորձելով ժողովրդին հուսադրել գալիք ազատությունների և իրավահավասար հասարակության կառուցման գաղափարներով:

Հասարակության բնականոն զարգացման խնդրում հեղափոխության խաթարիչ դերը գիտակցում էին ժամանակի առաջավոր մտածողները:

Այսպես, 19-րդ դարի ֆրանսիացի սոցիալիստ Պ. Պրուդոնը պետության, որպես բռնության հաստատության վերացման կողմնակից, միաժամանակ հանդես է եկել դասակարգային պայքարի և հեղափոխության անհրաժեշ-

տության գաղափարի դեմ:

Հայ իրականության մեջ գերիշխել է ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը և սովորում են մնացել սոցիալական խնդիրները: Անգամ եվրոպայի կենտրոնում Վենետիկում և Վիեննայում ապրող և ստեղծագործող հայ մտավորականները գերադասել են «չնկատել» սոցիալական ցնցումները, համակ ուշադրությունը կենտրոնացնելով ազգային խնդիրների լուծման վրա:

Սոցիալական հարցերին անտարբեր չի եղել մտավորականության արևելահայ հատվածը: Այսպես, 19-րդ դարի 60-ական թվականներից, հիմնականում ռուսական հեղափոխական մտքի ազդեցության ներքո, ծնավորվել է հայ հեղափոխական գաղափարաբանությունը: Ազատամիտ հոսանքի ականավոր գաղափարախոսներ Ս. Նազարյանը, Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը առաջադրում են հասարակական սուր ճգնաժամերի հաղթահարման առաջադիմական ծրագրեր բարեփոխությունների միջոցով:

Ազատամիտները հանդես էին գալիս գոյություն ունեցող ավատատիրական, կրոնապետական կարգերն ու հարաբերությունները ռեֆորմների ճանապարհով վերափոխելու և քաղաքացիական հասարակության հասնելու օգտին: Ավելի սուր էին նրանց հարցադրումներն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրում: Նրանք իրենց գլխավոր նպատակը՝ ժողովրդավարական, անկախ Հայաստանի ստեղծումը կապում էին Արևելյան Հայաստանում բարեփոխումներ իրականացնելու, իսկ Արևմտյան Հայաստանում ազգային-ազատագրական պայքարի ծավալման հետ:

Ի տարբերություն ազատամիտների, հայ արմատականները գերադասում են այդ խնդիրները լուծել «կացնի» միջոցով: Միքայել Նալբանդյանը նշված գաղափարն առանձին հետևողականությամբ է քարոզել, որը սակայն արմատներ չի ձգել հայ իրականության մեջ: Հատկանշական է, որ մեկ ու կես դար շարունակ նրան առավելապես գնահատել են որպես գրողի, հրապարակախոսի և ազգանվեր գործչի, բայց ոչ որպես հեղափոխական քարոզչի: Ջարմանալի չէ, որ Ս. Նալբանդյանի ազդեցությունն ամենից շատ կրել են հայ գործիչները և հրապարակախոսները՝ մասնավորապես Հ. Պարոնյանը, Գ. Սունդուկյանը, Պ. Պռոշյանը, Գ. Արծրունին և այլք: Սակայն նրանք իրենց ստեղծագործություններում հրաժարվել են նալբանդյանական արմատականությունից և բավարարվել սոսկ հայ իրականության մեջ տեղ գտած սոցիալական-անարդարությունների քննադատությամբ:

20-րդ դարի սկզբին հայ իրականության մեջ հեղինակություն են վայելել այն մտածողները, ովքեր փորձել են հիմնավորել հասարակությունը ճգնա-

ժամից խաղաղ ճանապարհով դուրս բերելու ուղիները: Արժե հիշատակել Լեոյին, Սկրտիչ Խրիմյանին և այլոց: Լեոյի «Անցյալից» աշխատությունը Նիկոլայ 2-րդի 1903թ. հուլիսի 12-ի հակահայկական օրենքի հետևանք-ները խաղաղ ճանապարհով հաղթահարելու հիմնավորման փորձ է:

1909 թվականին մի խումբ ռուս փիլիսոփաներ և հրապակարախոսներ Ն. Բերդյաևը, Ս. Բուլգակովը, Պ. Ստրուվեն և այլոք, որոնք իրենց համարել են մարքսիզմի համախոհներ, հրապարակել են հոդվածների ժողովածու, որում գնահատվել է ռուսական ազատագրական շարժման տեսությունը և պրակտիկան: Ժողովածուի հեղինակները գտնում էին, որ սոցիալական հեղափոխությունը աղետաբեր և կործանարար է հասարակության համար: Նրանք որպես ժողովրդավարական և սոցիալիստական գաղափարա-խոսության կրողներ, սոցիալական և բարոյական իրենց պահանջներում ծայրահեղության մեջ են ընկնում: Պատահական չէ, որ Վ. Ի. Լենինը քննադատել է նշված հեղինակներին, գիտակցելով բոլշևիկյան նեղկուսակցական խնդիրների լուծման գործում հեղափոխական հայացքներից հրաժարվելու վտանգը:

70 տարի շարունակ, խորհրդային պատմագիտության մեջ ելակետային է համարվել սոցիալական հեղափոխության, որպես «պատմության լոկոմոտիվ, նրա շարժիչ ուժ», մարքսյան բնորոշումը¹, որով ընդգծվել է դրա դերը հասարակական առաջադիմության մեջ:

Սաքսիստական տեսության համաձայն, հեղափոխություններն անհրաժեշտ են, քանի որ դրանց հետևանքով հասարակության տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և հոգևոր ոլորտներում հաստատվում են նոր, առաջադիմական հարաբերություններ:

Համաձայն ԽՍՀՄ-ում տիրապետող գաղափարախոսության, նորը բոլոր ասպեկտներով կատարյալ է հնից: Իրավացի է բանաստեղծ Վ. Բրյուսովը սոցիալական հեղափոխությունը համեմատելով փոթորկի անկրկնելի ուժի հետ, որն օվկիանոսի վրա ճախրելով հիմնահատակ է ցրում ջրերը, միաժամանակ թարմացնում ջրի խորքերը /այսինքն ողջ հասարակությունը - Ս.Հ./ «լեռնային օդով»: Իսկ, որ սոցիալական ահեղ ցնցումների հետևանքով կործանվում են նյութական և հոգևոր հսկայական արժեքներ և որ ամենակարևորը զոհվում հազարավոր մարդիկ, տվյալ դեպքում թվում է թե քիչ է մտահոգում բանաստեղծին:

Սոցիալական հեղափոխություններն իրենց բազմաբնույթ հետևանքներով ավելի խորը վերլուծության կարիք ունեն:

Սոցիալական հեղափոխությունը որպես հասարակության զարգացման

որակական նոր դրսևորում, ենթադրում է հասարակական ամբողջ համակարգի արմատական վերափոխում: Այն ընդգրկում է ամենից առաջ տնտեսական հարաբերությունների ոլորտը և վերջինիս ծնունդը հանդիսացող վերնաշենքը: Ժ. Ժորեսն ընդգծում է, որ հեղափոխությունը հնարավոր է միայն այնտեղ, ուր անկեղծությունն ու խիղճն են գործում: Սակայն, պատմական փորձը հաճախ է ապացուցում այն դատողության ճշմարտացիությունը, որ հեղափոխությունն իրականացնում են հոգով «մաքուր» մարդիկ, իսկ պտուղները ճաշակում մութ ուժերը: Իրոք, որքան էլ որոշ պատմաբաններ փորձեն վարդագույն ներկայացնել ֆրանսիական հեղափոխության ղեկավարներին կամ բոլշևիկյան առաջնորդներին, չի կարելի ժխտել այն փաստը, որ իշխանության գլուխ գալով նրանք ահաբեկչություն և զանգվածային հալածանք են ծավալել սեփական ժողովրդի հանդեպ:

Սոցիալական ցնցումները և հեղափոխությունները հասարակական սուր ճգնաժամերի հետևանք են: Սակայն, ի հակակշիռ հեղափոխությունների, առկա է նաև հասարակության զարգացման այլընտրանքային բարեփոխությունների ուղին: Այն գիտակցել են անգամ հեղափոխության տեսաբանները: Դեռևս 1872 թվականին Կ. Մարքսը Հաագայի աշխատավորների միտինգում հանդես է եկել արյունահեղ սոցիալական հեղափոխությունից խուսափելու և արտադրության միջոցները բուրժուազիայից աստիճանաբար խաղաղ-ճանապարհով ետ խլելու հնարավորության հիմնավորմամբ:

Դժվար է ասել, թե Կ. Մարքսը որքանով է անկեղծ եղել իր հրապարակային ելույթում, այնուամենայնիվ նրա տեսակետը հեղափոխության բիրտ, արյունալի ձևերից բացի այլընտրանք է բովանդակում: Շուտով Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը հրաժարվում են այս գաղափարից, հիմնավորելով, որ այն հնարավոր չէ կիրառել «բուրժուազիայի համառ դիմադրության» պայմաններում:

Սակայն, եթե հեղափոխության խաղաղ ձևերից Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի հրաժարումը ներքին տվյալառքների արդյունք է, ապա Վ. Ի. Լենին-պրակտիկի համար ռուսական դաժան իրականության մեջ միանգամայն տրամաբանական քայլ է: Նա ընդհանրապես խուսափել է հեղափոխության խաղաղ իրականացման «անպտուղ» դատողություններից:

Վ. Ի. Լենինն ուղղակի հայտարարում է. «Հեղափոխությունը պատերազմ է: Այն միակ օրինական, օրինաչափ, արդարացի, իսկապես մեծ պատերազմ է բոլոր պատերազմներից, ինչպիսիք գիտե պատմությունը»:

Լենինյան այս կատեգորիկ արտահայտության մեջ ավելի նշմարելի է

հեղափոխականի անհանդուրժողականության, քան՝ խորը մտածողի և քաղաքագետի ոգին:

Հեղափոխության, որպես հասարակական երևույթի, ավելի համակողմանի և հիմնավորված գնահատականը տվել է Լ. Տրոցկին:

Անդրադառնալով 1905թ. հեղափոխությանը, նա գրում է. «Խռովության ոգին սավառնում էր ռուսական հողի վրա, բազմաթիվ սրտերում տեղի էին ունենում ինչ-որ ահռելի և խորհրդավոր պոռթկումներ: Անհատը հազիվ հասնելով ինքնաճանաչման, տարրալուծվում էր զանգվածների մեջ, զանգվածները ընկնում էին պոռթկման մեջ»: ²

Այս երևույթը բանաստեղծական շնչով լավ է նկարագրել Ե. Չարենցը, ասելով, թե «դեպի արևն էին գնում ամբոխները խելագարված»:

19-րդ դարի առաջավոր մտածողների մեծ մասը, դժգոհություն հայտնելով հասարակության մեջ տիրող իրավիճակից, իրենց պարտքն են համարել մշակելու սոցիալական բախումների և լարվածության հաղթահարման խաղաղ ուղիների ծրագիր: Մինչդեռ մարքսիզմի ասպարեզ գալով գերակայությունն անցնում է արմատականներին: Նրանք անտեսում էին այն փաստը, որ հեղափոխությունները հին աշխարհի կործանմամբ, իրենց աղետալի հետևանքներով զանգվածային ողբերգությունների պատճառ են դառնում:

Տիպիկ են Վ. Զյուգոյի «93 թիվը» վեպի հերոս մարկիզ Լատենակի խոսքերն հասցեագրված հեղափոխականներին. «Դուք ամեն ինչ ջարդեցիք, փշուր-փշուր արեցիք, դարձրիք տաշեղ, ոչնչացրիք»:

Այս բնութագրումը վերաբերվում է ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխությանը, որ շատ ավելի սակավարյուն է եղել, քան 1905-1907 թվականների և 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունները: Ռուսական երկրորդ հեղափոխության անմիջական հետևանքը եղավ քաղաքացիական պատերազմը, որը միլիոնավոր մարդկանց կյանք խլեց:

Պատահական չէ, որ 20-րդ դարի ամենահիռլոդ խնդիրը՝ հեղափոխության, որպես հասարակական երևույթի գնահատումն է: Դրան բազմիցս անդրադարձել են պատմափիլիսոփայական մտքի խոշոր ներկայացուցիչներ, որոնց տեսական մտահանգումները կրել են զուտ գործնական նպատական դրվածություն: Թերևս բացառություն են կազմում գոյության փիլիսոփայության կամ էկզիստենցիալիզմի փիլիսոփայական ուղղության ներկայացուցիչները:

Ժ. Պ. Սարտրը «Դիալեկտիկական բանականության քննադատություն» գրքում հեղափոխությունը բնութագրում է որպես ինքնամպատակ հասարա-

կական վիճակ, որ բովանդակում է մարդկային էակի ուժերի բարձրագույն լարվածությունը:

Եկզիստենցիալիստները հեղափոխության հիմնական նշանակությունը տեսնում են նրանում, որ այն ազատագրում է ամենօրյա ճահճացումից, «իրերի իշխանությունից», տնտեսական կայունության, թմրամոլության պատրանքից: Նրանց պնդմամբ ամեն կերպ պետք է ձգտել հեղափոխության հարատևմանը: Ժ. Պ. Սարտրի համոզմամբ, հեղափոխական գործունեությունը չի բխում հասունացած պատմական անհրաժեշտությունից, խնդիրներ չի լուծում, և չի հետապնդում օբյեկտիվ նպատակներ: Նպատակը միայն այն է, որ մի գեղեցիկ օր ապահովվի մարդկանց էներգիայի պոռթկումը, ասպարեզ տա նրանց անձնվիրությանը, արիությանն ու վճռականությանը:³

Ժ. Պ. Սարտրը և նրա համախոհներն ունեն անհամդուրժողական վերաբերմունք հեղափոխությունների ողբերգական փորձերին, համարելով դրանք ոչ մարդասիրական:

Հատկանշական է, որ մարքսիզմն իր մեջ ներառելով անցյալի առաջավոր մտքի նվաճումները, զնահատելի է տեսական առումով, սակայն անկարող պրակտիկայում: Կ. Մարքսը, որ փորձել է գիտականորեն հիմնավորել պրոլետարական հեղափոխության պատմական անհրաժեշտությունը, իր կյանքի վերջին շրջանում այցելելով և ծանոթանալով Հոլանդիայի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման վիճակին, եկավ այն եզրակացության, որ առանձին դեպքերում չի բացառվում նաև հասարակության զարգացման այլընտրանքային հնարավորությունը: Իրենց կնքահոր չափավոր մոտեցումներն ի սկզբանե մերժել են արմատականները: Այսպես, անցնելով իշխանության գլուխ, բոլշևիկները նախապես հրաժարվել են մարքսիզմի առանձին, ռուսական միջավայրի համար ոչ գործուն դրույթներից: Վերջինիս արմատները պետք է տեսնել բոլշևիկյան այն մտածելակերպի մեջ, թե նույնիսկ խոշոր տեսաբանների մշակած դրույթները բրիտանական թանգարանի սրահներում կիրառելի չեն Ռուսաստանի և նման այլ թերզարգացած երկրներում: Պատահական չէ, որ Վ. Ի. Լենինն իր բազմաթիվ հոդվածներում և ելույթներում արհամարհանքով է խոսում այն մարքսիստների մասին, որոնք հանդես են եկել հօգուտ ժողովրդավարական գործընթացների արմատավորման: Նա հայտարարել է, որ Ռուսաստանը չի հասունացել սոցիալիստական ժողովրդավարության համար և նրանում սոցիալիզմը կկառուցվի «վերևից», պրոլետարիատի դիկտատուրայի՝ հաստատման միջոցով: Եվ, քանի որ իշխանության գլուխ անցած դասակարգն էլ քաղաքականապես պատրաստ չէ երկրի կառավարմանը,

ապա ժողովրդավարության հաստատման հարցը պետք է հետաձգվի անորոշ ժամանակով: Առաջընթացը, պնդում է Լենինը, պետք է խթանվի այսպես կոչված «պրոֆեսիոնալ» հեղափոխականների կողմից, որոնք հանդես են գալիս պրոլետարիատի անունից: Այս տեսակետը բերում է այն համոզման, որ բանվոր դասակարգի ղեկավար դերը զուտ խորհրդանշական է: Կուսակցության, որպես բանվոր դասակարգի ավանգարդի մասին լենինյան ուսմունքը կնշանակի հեղափոխությանը Ռուսաստանի և նրա պրոլետարիատի անպատրաստ լինելու մարքսիստական առեղծվածի լուծում:

Յուրաքանչյուր հեղափոխության ժամանակ փորձ է արվում ժխտել անցյալը և սասանել ներկա իրավիճակը, ազատվել պատմական հիշողությունից և մշակել ապագա հասարակության կառուցման ծրագիր, որում հաճախ հիմնովին տեղափոխվում էին նպատակը և միջոցը:

Բոլշևիկներն անդասակարգ հասարակության կառուցման նպատակով միջոց ընտրեցին պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման ուղին, որը տիրապետող դարձավ ԽՍՀՄ-ում: Դրանով իսկ այն փաստորեն միջոցից վերածվեց վերջնական նպատակի: Անդասակարգ հասարակության կառուցումը դարձավ կարգախոս, իսկ իրականում պրոլետարիատի դիկտատուրայի անվան տակ իրականացվեց կուսակցական վերնախավի իշխանության հաստատումը:

Առողջ բանականությունը թելադրում է հրաժարվել ցանկացած հեղափոխության համընդհանուր առաջադիմության նշանակություն վերագրելու գաղափարից, քանի որ «առաջադիմական» ուղիով ընթանալու համար մարդկությունը հարկադրված է վճարել միլիոնավոր մարդկանց կյանքի իր ամենաթանկ արժեքով, քաղաքները և գյուղերը ավերակների վերածելու գնով:

Մարդկությունը 21-րդ դար մուտք կգործի միանգամայն նոր մտածողությամբ: Ոչ միայն զանգվածային գիտակցությունում կմարի արմատականությունը, այլև հասարակական կյանքում կամրագրվի հեղափոխական հիմնավոր տեսություններ մշակելու գաղափարից հրաժարումը:

Ներկայումս մարդկության առջև ծառացած են ավելի զործնական և հասանելի խնդիրներ: Այսպես, հրատապ է հասարակական, տնտեսական, հոգևոր համեմատաբար ներդաշնակ կառուցվածքին անցման ուղու ընտրությունը:

Հասարակության զարգացման համար նախընտրելի է սոցիալական աստիճանական վերափոխումների ուղին: Այդ դեպքում հասարակական

կյանքն ընթանում է առանց ցնցումների, նախադրյալներ են ստեղծվում արմատական որակական փոփոխությունների համար ինչպես հասարակական գործունեության առանձին ոլորտներում, այնպես էլ հասարակության մեջ ամբողջությամբ վերցրած: Հետևաբար պետք է ընտրել սոցիալական առաջադիմության սահուն, էվոլյուցիոն զարգացման ուղին: -

Տրամաբանական է, որ հասարակության սպասվող ճգնաժամերն առաջինը կարող են կանխագուշակել պատմաբանները, փիլիսոփաները, սոցիոլոգները: Այսպես, 1980-ական թվականների վերջին հեռատես հասարակագետները քաղաքական գործիչներին նախազգուշացրել են խՍՀՄ-ում սպասվող կտրուկ շրջադարձերից բխող աղետալի հետևանքների մասին: Նրանց կանխագուշակումներն հաստատվեցին: Թեպետև խորհրդրային համակարգը բավարար չափով կենսունակ չգտնվեց, սակայն ամբողջովին չէր սպառել իր հնարավորությունները: Եթե ժամանակին կանխվեին երկրի արտաքին և ներքին իրավիճակից բխող բացասական հետևանքները, թերևս հնարավոր կլինեք ծրագրված վերափոխությունների միջոցով անցում կատարել համեմատաբար ներդաշնակ հասարակության կառուցմանը:

Մինչդեռ ավելի հեռատես գտնվեցին սոցիալիզմի հակառակորդները: Խորհրդային համակարգը քայքայելու համար գործի դրվեց ողջ զինանոցը՝ ժողովրդավարություն, ազատ շուկա, ազգայնականություն: Այդ ամենի հետևանքը տեսանելի է. ժողովրդավարությունը ոչնչացրեց տոտալիտար վարչակարգը, ազատ շուկան՝ կոլեկտիվ տնտեսությունը, իսկ ազգայնականությունը խորտակեց բազմազգ պետությունը:

1980-ական թվականներին խՍՀՄ-ի տնտեսական, հասարակական կյանքը հասել էր մի աստիճանի, երբ սոցիալական շատ խնդիրներ, այդ թվում նաև անձի իրավական պաշտպանվածության, կրթության, բուժման և այլն, պատշաճ լուծում էին ստացել:

Պատմության զարգացման շրջադարձային փուլ կարելի է դիտել նաև տեղային և մասշտաբային պատերազմները, որոնք առավել կամ նվազ չափով ազդում են մարդկային հասարակության, հատկապես փոքր ժողովուրդների ճակատագրի վրա:

- Պատերազմի և խաղաղության պրոբլեմն հուզել է բոլոր ժամանակների խոշոր մտածողներին, որոնք շատ հաճախ ծայրահեղ, նույնիսկ հակադիր կարծիքներ են արտահայտել: Ըստ որում, նրանց մտահոգել է պատերազմի բնույթի հարցը, որի ողջ ահավորությունը ներկայացնելու համար դիմել են սարկազմին: Եթե Վոլտերը պատերազմն անվանում է թագաժողորների

«վերջին փաստարկը», ապա հրեա գրող Շ. Ալեհեյմն ավելի առաջ անցնելով հայտարարում է. «Եկեք խոսենք ավելի ուրախ բաների մասին՝ պատերազմի»: Իսկ գերմանացի մտածողներ Կ. Յերդերը և Ի. Կանտը հանդես են եկել ամեն տեսակի պատերազմների դեմ: Նրանք հիմնավորել են հավերժական խաղաղության անհրաժեշտության մասին տեսակետը: Ըստ Ի. Կանտի, խաղաղության հաստատման ու պահպանման միջոց է տարբեր պետությունների միջազգային փոխշահավետ առևտրի ու հաղորդակցության զարգացումը: Պատերազմի զնահատման հարցում բոլորովին նոր տեսակետ է արտահայտել Գ. Յեգելը: Երիտասարդ տարիներին գրած իր աշխատություններում նա զարգացնում է այն գաղափարը, որ պատերազմները կոչված են ժողովուրդների համար ապահովելու բարոյական առողջ մթնոլորտ: Դեռ ավելին, մարդկային հասարակությունը համարելով ճահճացած, գտնում է, որ «... պատերազմը ժողովուրդներին զերծ է պահում երկարատև խաղաղության արդյունք հանդիսացող նեխելու վտանգից: Հաջող պատերազմները կանխում են ներքին խռովությունները... ժողովուրդները պատերազմից դուրս են գալիս հզորացած, քանզի դրանով կանխում են ներքին հակասությունները»:

Ավելին հասուն տարիքում Գ. Յեգելը հիմնովին վերանայելով իր նախկին հայացքները, տուրք է տալիս պատերազմի ըմբռնման հերդեր-կանտյան գաղափարին:

Մարքսիզմի դասականները պատերազմն համարել են այս կամ այն երկրի «քաղաքականության շարունակությունը այլ միջոցներով»:

Պատերազմ սանձազերծողները՝ տիրող դասի ներկայացուցիչներ, թե ազգային ազատագրական պայքարի մարտիկներ, բոլոր դարաշրջաններում ջանք չեն խնայել հասարակական կարծիք ստեղծելու համար: Եվ միշտ էլ առաջ են քաշել պատերազմի հիմնավորման տարաբնույթ փաստարկներ: Այսպես, միջնադարում բավականին տարածում ուներ Քրիստոսի աճյունի ազատագրման համար եվրոպացի ասպետների արշավանքի կազմակերպումն արևելք:

Հայտնի ուժերի կողմից պատերազմի, որպես կենսական տարածքների ընդլայնման համար պայքարի հրահրման գաղափարի անթաքույց հիմնավորմանը փոխարինելու եկան ինտերնացիոնալ պարտքի կատարման, մարդու իրավունքների և արյունակից եղբայրների պաշտպանության, կենսական շահերի ոլորտների ապահովման վերաբերյալ մտացածին և բովանդակությամբ արատավոր տեսություններ:

Այդ բոլոր տեսություններին միավորում է նպատակային ընդհանուր

խնդիր՝ նոր նվաճումների կամ եղածը պահպանելու գնով ձեռք բերել կենսաապահովման և նյութական արժեքների նոր աղբյուրներ:

Փաստորեն, 20-րդ դարը նշանավորվում է պատերազմի և խաղաղության պրոբլեմի շուրջ մարքսիստական և բուրժուական պատմագիտության անգիջում պայքարով: Վիճահարույց այդ խնդրում Արևմուտքի պատմաբանները խուսափել են վաղօրոք մշակված սխեմաներից, մինչդեռ խորհրդային գիտնականներն իրենց ուսումնասիրություններում առաջնորդվել են արդարացի և անարդարացի պատերազմների մարքս-լենինյան տարբերակման չափանիշներով:

Աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակը պարտադրում է նոր մոտեցումներ: Ոչ միայն տեսական, այլև գործնական նշականություն ունի ռազմական բախումների, պատերազմների ծագման պատճառների, դրանց հրահրող ուժերի բուն նպատակների անկանխակալ գնահատումը:

Պատերազմների պատմությունը դիտվում է որպես համաշխարհային պատմական գործընթացների բաղկացուցիչ մաս և ենթարկվում հասարակության զարգացման համընդհանուր օրենքներին: Ուստի պատերազմների պատմության իմացությունը պահանջում է հաշվի առնել այն օրինաչափությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս որոշելու ռազմական գործողությունների ընթացքը, պատերազմի ելքը, պատմական դասերը, ռազմական բախումների զարգացման տրամաբանական ընթացքը, կանխորոշել նոր բախումներից խուսափելու հնարավոր ուղիներն ու եղանակները: 20-րդ հարյուրամյակը դարձավ «սպանդի» դար: Քաղաքականապես հրահանգավորված և տեխնիկապես կատարելագործված մեթոդներով տեղի ունեցավ 60 միլիոնից ավելի մարդկանց ոչնչացումը:

20-րդ դարում խոշոր տերություններն երկու անգամ սանձազերծել են համաշխարհային պատերազմ, այդ հորձանուտը ներքաշելով նաև փոքր ժողովուրդներին: Պատերազմներն ավարտվել են աշխարհի վերաբաժանմամբ, իսկ հեղինակյան դեկլարացիայով վավերացվել երկրորդ աշխարհամարտից հետո ստեղծված պետական սահմանները: Խոշոր տերություններն էլ հանդես են եկել որպես պետությունների տարածքային ամբողջականության պահպանման երաշխավորողներ: Սակայն նման գործընթացն ամենևին չի խաթարել գերմանական երկու տերությունների վերամիավորումը և Երիտրիայի անկախ պետականության ձեռնարկը: Իրականում գերմանական ժողովրդի իդեալի իրականացումը մեծ տերությունների միջև ծավալված քաղաքական խաղերի և հետագա համաձայնության հետևանք էր, մինչդեռ Երիտրեայինը՝ պատերազմող կողմերից մեկի

հաջողությամբ: Ավելի բարդ իրավիճակում հայտնվեցին նախկին Հարավսլավիայի ժողովուրդները: Անկախ պետականություն են կառուցում Մակեդոնիան և Սլովենիան: Սակայն անգիջում պայքարի միջոցով նման արդյունքի հասան խորվաթիան, Սերբիան և Չեռնոգորիան, փոխհամաձայնության գալով միջազգային հանրության հասարակական կարծիքի ճնշման ներքո: Չնայած թվացյալ տարակարծությանը, մեծ տերություններն համակարծիք են Արցախի, Հարավային Օսիայի, Օլսթերի, Աբխազիայի, Կոսովոյի հիմնախնդիրների լուծման ուղիների ընտրության հարցում:

Բոլոր դարաշրջաններին էլ բնորոշ է խոշոր տերությունների երկդիմի քաղաքականությունը՝ փոքր ժողովուրդների ազգային շահերի ոտնահարման հաշվին հարցեր լուծելը: Այս առումով պատմագիտության խնդիրներից կարևորվում է արդի դարաշրջանի ոգուն համապատասխան վիճելի հարցերի բանակցությունների միջոցով լուծման և ազգային ազատագրական պայքարի ծավալումը ժողովրդի արդարացի պահանջի հետ համակցման հիմնավորումը: Առաջնորդվելով այդ մեկնակետով, հնարավոր է համակողմանի իմաստավորել պատերազմի և խաղաղության պրոբլեմը, մշակել նոր հիմնադրույթներ, ապահովելով դրանց գիտականությունը:

Մարդկության պատմության ողջ ընթացքում պատերազմները վերջին հաշվով հանդիսացել են սանձազերծողների համար քաղաքական, տնտեսական նպատակների հասնելու, իսկ պաշտպանվողների համար՝ սեփական կենսագործունեությունն ապահովելու, երբեմն էլ չծուլվելու միջոց:

Առաջին հայացքից պատերազմ իրահրելու հնարավոր այլ հանդիչ թվացող մոտիվները, ասենք՝ անցանկալի հարևանից ձերբազատվելը, կրոնական անհանդուրժողականությունը և այլն դարձյալ սեփական շահերն առավելագույնս իրականացնելու ձգտման արդյունք են: Ի վերջո, պատերազմների հիմքում ընկած է որոշ մարդկանց ավելի լավ ապրելու ցանկության պարզ հակադրումը մյուսների առհասարակ ապրելու իրավունքին:

Պատմագիտությունը պետք է ձերբազատվի 70 տարի շարունակ տիրապետող այն մտայնությունից, թե արդարացի պատերազմներն անպայման պետք է ավարտվեն «առաջադեմ» ուժերի հաղթանակով: Անցած բոլոր պատերազմների փորձը ամենևին հիմք չի տալիս եզրակացնելու, թե բախման ելքը կանխորոշող գործոնն իրավացիությունն է, կամ արդարացիությունը:

Իբրև մարդկության ժանրագույն ժառանգություն միջպետական և էթնիկական այլևայլ դրսևորումներով հակասությունները, պատմության գիրկն անցնող ամեն դար փոխանցել է հաջորդին: Միայն ամենալավատեսները

կարող են հուսալ, թե 21-րդ դարը երջանիկ բացառություն է լինելու և առնվազն վատ ավանդույթների վերացման սկիզբն է ազդարարելու: Ուստի նոր աշխարհակարգի հաստատման իրողությունը ենթադրում է պատերազմի և խաղաղության հիմնահարցերի նորոպի գնահատություն:

Անհրաժեշտ է բացառել պատերազմները որպես ժողովուրդների բազմաթիվ աղետների պատճառ: Բնույթով արդար են միայն ազատագրական այն պատերազմները, որոնք առանձին ժողովուրդներ հարկադրված են մղելու իրենց իրավունքների պաշտպանության համար, երբ միջազգային հանրությունը և նրա կազմակերպություններն ի վիճակի չեն կամ չեն կամենում միջամտել խնդրի արդարացի լուծմանը:

Պատմության մեջ եղել են տևական իրադարձություններ, որոնք իրենց հետևանքներով որոշիչ են յուրաքանչյուր ժողովրդի ճակատագրում: Վերջիններս, բնականաբար, պատմաբանների առանձնահատուկ ուսումնասիրության առարկա են դառնում: Դա վերաբերվում է նաև հայ ժողովրդի պատմական անցյալի բախտորոշ իրադարձություններին և իր ազդեցությունն ունի հասարակական կարծիքի ծնավորման, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա: Մեր ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ այս տեսակետից առանձնանում են Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը, հայ դատը և դրա մասը կազմող Արցախի հիմնախնդիրը և այլն:

Բովանդակային առումով տարաբնույթ այս հիմնահարցերի վերլուծությունը միանման լինել չի կարող: Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացմամբ հայության այդ հատվածի ճակատագիրն ավելի քան մեկ ու կես դար կապվել է հյուսիսային հարևանի հետ: Տրամաբանական է նման երևույթների գնահատման կարևորությունը մեր ժողովրդի համար: Որո՞նք են պատմական արդյունքները: Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսական կայսրությանը թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական, թե՛ մշակութային առումով օբյեկտիվորեն առաջադիմական նշանակություն է ունեցել: Նախ, հայության այս հատվածն ազատվել է զանգվածային բռնություններից և փրկվել ֆիզիկական բնաջնջումից, ինչպես նաև վերացվել են մարդկանց հալածանքներն այլակրոնության հիմքի վրա:

Լինելով բռնակալական վարչակարգ, ռուսական կայսրությունն այնուամենայնիվ հակված է եղել եվրոպական սահմանադրական իշխանության առանձին նորմերի արմատավորմանը, փոքրամասշտաբ բարեփոխումների իրականացմանը: Իրոք, այնքան էլ չէին ուշացել ճորտատիրական իրավուն-

քի վերացումը և սկսված դատական ու այլ բարենորոգումները Ռուսաստանում, որոնք նպաստեցին անձի և գույքի անձեռնմխելիության ապահովմանը: Ի տարբերություն Թուրքիայի և Պարսկաստանի արևելյան բռնակալական վարչակարգերի, Ռուսաստանն ավելի շուտ է թևակոխել կապիտալիզմի փուլը, որը և նպաստել է հայերի ազատ գործարարության, նախաձեռնության զարգացմանը:

19-րդ դարի կեսին Ռուսաստանում ձևավորվում է հարուստ մշակույթ, որն իր դրական ազդեցությունն է թողնում հայ իրականության վրա: Ունենալով արևմուտքի հոգևոր արժեքների կողմնորոշում, ռուսական մշակույթը հայության համար յուրատեսակ միջոց է եղել հաղորդակցվելու եվրոպական նվաճումներին: Իրոք, օտարազգի գիտնականների աշխատությունների և գրական գործերի մեծածավալ թարգմանությունների համար նյութական միջոցներ չունենալով, հայությունը հիմնականում ռուսաց լեզվի շնորհիվ է մերձեցել համաշխարհային մշակույթի արժեքներին: Եվրոպական քաղաքակրթության արժեքներին հաղորդակցման գործում կարևոր դեր են խաղացել հայ գաղթօջախները:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հուսադրող էր հայության համար ոչ միայն անվտանգ գոյության, այլև ինքնավարության կարգավիճակ ձեռք բերելու հեռանկարով: Սակայն, չնայած ռուսների նկատմամբ մեր ժողովրդի մեծ համակրանքին և պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակում հայերի ակտիվ մասնակցությանը, Հայաստանն ակնկալվող ինքնավարությունն այդպես էլ չստացավ:

Ջարմանալի չէ, որ հայ-ռուսական բարեկամությունը գովերգող Խ. Աբովյանը «Վերջ Հայաստանի» վեպը գրելուց մի քանի տարի հետո «Թուրքի ախջիկը» վիպակում արդեն հայտնում է իր մտահոգությունը փոքր ազգերի նկատմամբ ռուսական կայսրության ազգահալած քաղաքականության առնչությամբ: Իրոք, Արևելյան Հայաստանը փաստորեն դառնում է ռուսական կայսրության հետամնաց մի ծայրագավառ: Միմիայն առանձին գործարար հայեր, մտավորականության խոշոր գործիչներ իրենց կարողությունները դրսևորեցին կայսրության կենտրոնական քաղաքներում:

Չարդարացան նաև հայերի սպասելիքները Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման տեմպերի հարցում: Այն դեպքում, երբ Եվրոպայում բուրժուական հարաբերությունները բուռն զարգացում էին ապրում, Ռուսաստանը շարունակում էր մնալ ճորտատիրական, միապետական երկիր թեր-զարգացած կապիտալիստական հարաբերություններով, ուր չէր գործում աշխատանքի պաշտպանության և աշխատաժամանակի սահմանափակման

օրենսդրությունը, ուր խեղդվում էր գյուղացիների և քաղաքային բանվոր դասակարգի բողոքը:

Ստացվել է այնպես, որ ընդամենը հայ ժողովրդի մի տիրակալը փոխա-րինվել է մի ուրիշով: Արևելյան դաժան բռնատիրությանը Հայաստանի մի հատվածում փոխարինելու էր եկել համեմատաբար մեղմ, սակայն որոշա-կիորեն ազգահալած քաղաքականություն իրականացնող ռուսական վարչակարգը:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ստեղծում է այնպիսի իրավիճակ, որ հայությունն հայտնվում է երկու միանգամայն թշնամական՝ ռուսական և թուրքական կայսրությունների պայքարի կիզակետում: Նրանց միջև պատերազմները կրել են տևական բնույթ, և հայ երիտասարդներն իրենց կամքից անկախ հայտնվել են երկու թշնամական բանակներում:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ստեղծվում է համանման իրավի-ճակ: Արևմտահայությունը կանգնում է դաժան եկընտրանքի առջև՝ լինել օրինապահ հպատակ, թե արևելահայության հետ համագործակցած նպաս-տել Թուրքիայի պարտությանը:

Հայ պատմագիտության համար կարևորվում է հոկտեմբերի և ՆՍՅՄ կազ-մավորման հարցերի քննությունը, որոնք գրեթե ութ տասնամյակ ոչ միայն կանխորոշել են հայության ճակատագիրը, այլև «ժառանգություն» թողել ազգային-տարածքային չլուծված խնդիրներ, որոնց բացասական հետե-վանքներն զգացվում են հատկապես մեր օրերում:

Բնականաբար, հարց է ծագում, թե ինչպիսի՞ն կարող էր լինել Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական զարգացման ընթացքը, եթե տե-ղի չունենար 1917 թվականի հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Ռուսաս-տանում: Այս հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է բնութագրել սոցիալ-քաղաքական այն իրավիճակը, որ ստեղծվել էր հոկտեմբերի նախօրյակին:

Փետրվարյան հեղափոխությունը Ռուսաստանը դարձրեց տվյալ ժամանա-կաշրջանում աշխարհի ամենաժողովրդավարական երկրներից մեկը: Կայսրության ծայրամասերում, ազգային շրջանների տեղական խորհուրդ-ներում և ինքնակառավարման մարմիններում մեծամասնություն կազմեցին ազգային կուսակցությունները: Հայ ժողովրդի մեծ մասը և հատկապես մտավորականությունը, ողջունել են փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը: Լայն գործունեություն ծավալեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք հիմնականում պաշտպանում էին ժամանակա-վոր կառավարության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը:

Պատմական տվյալ պահին հայ ժողովուրդն անջատողական որևէ տրամադրություն ամեննին չի ունեցել: Ընդհակառակը, հայությունն արտահայտվել է ռուսական համապետականության օգտին այն ակնկալությամբ, որ վերջինիս օգնությամբ կկարողանա լուծել հայաթափ եղած Թուրքահայաստանի հարցը և Անդրկովկասում անցկացնել վարչական արդարացի վերաբաժանում:

Հայությունն հույսեր է փայփայել նաև, որ Հայաստանին, որպես հաղթող պետության՝ ռուսական կայսրության և ապա հանրապետության անքակտելի մասի, կվերամիավորվի Արևմտահայաստանի կորսված վիլայեթների մի մասը: Հնարավորություն կընծեռվի միասնական հզոր ռուսական տերության շրջանակներում ապահովել հայ ժողովրդի նորմալ կյանքը, պայմաններ կստեղծվեն ազգի մտավոր ներուժի ընդլայնման համար: Միաժամանակ այն հույսն է փայփայվել, որ ռուսական պետության կազմում հայերը կստանան ինքնավարություն: Ավելին, անտեսելով նախորդ տարիների փորձը և ռուսական կայսրության ազգահալած քաղաքականությունը, մտավորականների մի մասը նույնիսկ երազում էր Ռուսաստանի հովանու ներքո կառուցել անկախ պետականություն:

Փետրվարյան հեղափոխությանն հաջորդած հոկտեմբերով ի դերն են լինում հայության շատ սպասելիքներ: Ռուսական նախկին կայսրության տարածքներում ստեղծվում է նոր բռնապետություն, որի բացասական հետևանքներից են քաղաքացիական պատերազմի սարսափները, կոլեկտիվացման տարիների զրկանքները և ստալինյան բռնությունները:

Սակայն չպետք է անտեսել նաև ստեղծված նոր համակարգի դրական կողմերը: Հայաստանի համար ապահովվեց տնտեսական և սոցիալական խոշոր ծրագրերի իրականացում, գիտության և մշակույթի ինքնուրույն զարգացում: Հայաստանը դարձավ տարածաշրջանի զարգացած երկրներից մեկը տնտեսական, գիտական և մշակութային առումով:

Իրադարձություններն հետագա այնպիսի ընթացք ունեցան, որ ԽՍՀՄ փլուզման ավերակների տակ թաղվեցին ոչ միայն սոցիալիզմի համակարգը, այլև վերջինիս ձեռքբերումները: Փոխվել է և տարածաշրջանի քաղաքական քարտեզը, ստեղծվել է սոցիալ-տնտեսական, ազգամիջյան փոխհարաբերությունների նոր իրավիճակ:

Այս ամենն հետազոտողին պարտադրում է պատմական նոր իրողությունների անաչառ քննություն: Նման փորձեր արվել են ինչպես Արևմուտքի, այնպես էլ նախկին խորհրդային պատմափիլիսոփաների կողմից: 1990-ական թվականներին այդ ջանքերն ավելի ակտիվացան: Սակայն, որպես

կանոն, վերջին տարիների իրողությունների վերաբերյալ ոչ թե մեմագրություններ, այլ սոսկ վերլուծական հոդվածներ են լույս տեսել:

1990-ական թվականներից սկսած ռուս, հայ և այլազգի պատմաբանները փորձել են վերաիմաստավորել հոկտեմբերյան հեղափոխության համաշխարհային պատմական դերն ու նշանակությունը: Ըստ որում, այն մտածողները, ովքեր ոչ հեռու անցյալում այն գնահատել են առաջադիմական, այժմ հոկտեմբերյան հեղափոխությունը պարզապես վերակոչում են խռովություն: Մեր հանրապետությունում հետազոտողների մի մասը փորձում է հիմնավորել Հայաստանի որոշ տարածքների կորստի փաստը որպես հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի և խորհրդային իշխանության հաստատման հետևանք: Եվ դրան զուգընթաց փորձ է կատարվել նորովի քննել տարածաշրջանի 1918-1921թ.թ., հատկապես 1921 թվականի փետրվարին Հայաստանում և Սյունիքում ծավալված իրադարձությունները:

Հարցերի միակողմանի մեկնությանը զուգահեռ հրապարակ իջան նաև գիտականորեն հիմնավորված աշխատություններ: Առանձնանում են Կ. Սարգսյանի գործերը: Պատմաբանը դեռևս 1989 թվականին մամուլի հրապարակումներում և հետագայում առանձին գրքով առաջինն է փորձել համակողմանիորեն հիմնավորել, որ 1921թ. փետրվարին Հայաստանում ծավալվել է համաժողովրդական ապստամբություն: Համոզիչ են հեղինակի տված գնահատականները այդ իրադարձությանը և նրա ղեկավարին: «1921թ. Ձանգեզուրում կատարված իրադարձությունները նժարելով այսօրվա հայ ժողովրդի առաջ կանգնած դարաբաղյան խնդրի հենքով, պարզ տեսնում ենք Նժդեհի հերոսության պատմական արժեքը: Նժդեհի կամքն ու վճռականությունը, անցողիկը մնայունից տարբերելու քաղաքագետի նրա հոտառությունը չունենալու դեպքում Ձանգեզուրն էլ կարժանանար Ղարաբաղի ճակատագրին»:⁴

Յուրաքանչյուր ժողովրդի, առավել ևս փոքր ազգի համար, առաջնային խնդիր է կողմնորոշիչ /օրիենտացիոն/ քաղաքականության ընդունելի լինել կամ չլինելը: Օտարերկրյա բռնակալների դեմ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն ուղեկցվել է մտավորականության անվանի ներկայացուցիչների մեծ տերություններից հովանավորության ակնկալությամբ: Երկար դեգերումներն Արևմուտքի երկրներում Հովսեփ Էմինին, Իսրայել Օրում և մյուսներին հանգում են, որ եվրոպական քրիստոնյա պետությունների հովանավորությունն ստանալու հույսերն ապարդյուն են: Ասիական մայրցամաքի, այդ թվում և շատ այլ երկրներ զաղութացրած Անգլիան հայտարարում է «սեփական նավերը հայոց լեռներ բարձրանալու»

անհնարինության մասին: Նույն կերպ են վարվում արևմուտքի մյուս տերությունները:

Կամա թե ականա հայ անվանի գործիչներն իրենց հայացքն ուղղում են Ռուսաստանին, կռահելով կոլկասյան տարածաշրջանն ամբողջովին նվաճելու վերջինիս մտադրությունը: Սակայն այստեղ էլ նրանց սպասվում էր դառն հիասթափություն:

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ հայերի ռուսական կողմնորոշումն հիմնավորվել է և՛ պատմական, և՛ տեսական փաստարկմամբ:

Այս առումով առանձնանում են Գ. Ղարիբջանյանի, Մ. Ներսիսյանի, Վ. Պարսամյանի և Մ. Արզումանյանի աշխատությունները: Գիտնականների ներդրումը հայ հասարակական մտքի ռուսական կողմնորոշման ձևավորման գործում չժխտելով հանդերձ, հարկ է ընդգծել, որ նրանց տեսակետները շատ հաճախ հիմնավորված չեն պատմական փաստերով: Այս հանգամանքը պայմանավորված է նաև հայերի նկատմամբ ռուսական կայսրության ունեցած բացասական վերաբերմունքով: Ուստի զարմանալի չէ, որ Մ. Ներսիսյանը և Վ. Պարսամյանը իրենց ռուսամետ դիրքորոշումն հիմնավորելու համար հարկադրաբար դիմում են պատմական փաստերի յուրովի հարմարեցմանը:

20-րդ դարում հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման վերաբերյալ մի ամբողջ գիտապոպուլյար գրադարան է ստեղծվել:

Ա. Արզումանյանը «Բարեկամություն» վերնագրով ծավալուն ժողովածու է հրատարակել, որում բերում է ռուս առանձին գործիչներից օրինակներ հայերի Ռուսաստանին նվիրվածության վերաբերյալ: Փաստերը ռուսների հայասիրության վերաբերյալ կամ չկան, կամ թույլ են հիմնավորված: Զարմանալի չէ, որ ռուս առանձին քաղաքական և մշակույթի գործիչներ իրավացիորեն ընդգծում են, որ Ռուսաստանը պարտավորված է հատուցելու հայությանն իր շահերին ծառայելու նրա անմնացորդ նվիրվածության համար:

20-րդ դարում զգացվում է, որ ռուսական ոչ մի հեղինակ չփորձեց որևէ ժողովածուում զետեղելու իրեն հայտնի քաղաքական, ռազմական և մշակութային գործիչների ասույթները հայերի և Հայաստանի մասին: Ընդհակառակը, ցարական մամուլում գերիշխողը հակահայկական տրամադրությունն էր, հատկապես 1881 թվականին Լորիս-Մելիքովի քաղաքական ասպարեզից հեռանալուց հետո: Դիրքորոշումը մասամբ փոփոխվում է խորհրդային իշխանության տարիներին:

Զնայած աղբյուրանցիների, վրացիների գերակշռող մասի հակառուսական տրամադրվածությանը, իսկ հայերի անմնացորդ նվիրվածությանը,

ռուսական խորհրդային գիտական գրականության մեջ և պարբերական մամուլում գերակշռում էր նույնատիպ վերաբերմունքը վերոհիշյալ ազգերի նկատմամբ: Ավելին, կենտրոնի թողտվությամբ և Վրաստանում, և Ադրբեջանում լույս են տեսնում առանձին աշխատություններ, մամուլում տպագրվում հոդվածներ, որոնցում փորձ էր արվում խեղաթյուրել հայ ժողովրդի պատմության առանձին էջեր: Այս գործընթացին հայ գիտնականների դիմագրավելու երկչուտ փորձերը Սոսկվայի կողմից ուշադրության չէին արժանանում:

ԽՍՀՄ իշխանությունների նման կողմնակալ մոտեցումն Անդրկովկասյան ժողովուրդների ազգամիջյան հարաբերությունների կանոնակարգմանն ունի իր արմատները. նախ և առաջ հաշվի էր առնվում Անդրկովկասի հանրապետություններից յուրաքանչյուրի տնտեսական պոտենցիալը և ազգաբնակչության թվաքանակը:

Երկրորդ, պատմական հարցերի քննությանը վրաց և ադրբեջանցի մտավորականներին չգրգռելու կենտրոնի մտավախությունը:

Երրորդ, հայկական սփյուռքի առկայության փաստը և հայության իբր այսպես կոչված արևմտամետ կողմնորոշումը, ինչպես նաև Հայաստանում և կենտրոնում աշխատող հայազգի գործիչների պասիվությունը սեփական ժողովրդի ազգային խնդիրների բարձրացման հարցում:

Վերը նշված մոտեցումներն ամենևին չեն նշանակում մեկ այլ, ասենք հակառուսական կողմնորոշման պաշտպանություն: Ընդհանրապես ոչ մեր ժողովրդի և ո՛չ էլ մեծ քաղաքականության շահերի տեսանկյունից, հիմնավորված չէ կողմնորոշիչ քաղաքականությանն ազգի հավատարմագրումը:

Անկասկած, հավասարության նշան չպետք է դրվի, ասենք, Ռուսաստանում և Թուրքիայում բնակվող ազգերի միջև: Թուրքիայում հարցականի տակ էր դրված այլազգիների ֆիզիկական գոյությունը, մինչդեռ ցարական և հետփետրվարյան Ռուսաստանում նրանց առաջընթացի միտումներ էին նկատվում:

Փոքր ազգերի վիճակն արմատապես փոխվեց խորհրդային տարիներին ոչ միայն տնտեսական, այլև մշակույթի արժեքներին հաղորդակցման, կրթության և գիտության զարգացման ասպարեզում: Այնպե՞ս որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, երբ նորանկախ պետությունները բռնեցին ազգային պետականության կերտման ուղին, դրա իրականացման նախադրյալներն առկա էին: Այլ խնդիր է, թե նոր իշխանավորներն ինչպես օգտագործեցին եղած տնտեսական հնարավորությունները, մտավոր ներուժը:

Կարելի է բանավիճել այն գիտնականների հետ, ովքեր հայերի նկատմամբ

ռուսական իշխանություններին վերագրված յուրահատուկ վերաբերմունքն են փորձել հիմնավորել:

Արդի պատմագիտությունը չի կարող միանշանակ գնահատել հայության կողմնորոշիչ քաղաքականությունից հրաժարվելու, կամ այս կամ այն տերությանը նախապատվություն տալու հիմնահարցը: Այս մոտեցումը պահանջում է մի շարք տեսակետների համադրում: Այստեղ տեղին կլինի հետևյալ հարցադրումը. Հայաստանի Հանրապետության համար նախընտրելի է արդյո՞ք կողմնորոշիչ /օրինետացիոն/ քաղաքականությունը և, եթե այո, ապա դեպի ո՞ր տերությունը և ինչ նպատակով:

Բնականաբար դա կարող է հանգեցնել միմյանց հակասող բացատրությունների:

Ենթադրենք հայերի կողմնորոշիչ քաղաքականությունը դեպի Ռուսաստանն է: Այս դեպքում հնարավոր են հետևյալ իրարամերժ փաստարկները. ռուսական կողմնորոշումը կնպաստի հանրապետության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը և սահմանների անձեռնմխելիությանը, Արցախի հիմնահարցը հոգուտ Հայաստանի լուծելուն, հարևան տերությունների վրա քաղաքական ճնշում գործադրելուն: Այս ամենը, ի վերջո, կհանգեցնի Հայաստանի տնտեսական իրավիճակի բարելավմանը, կրթության, գիտության ոլորտներում Ռուսաստանի հետ համագործակցության սերտացմանը:

Հակափաստարկը հետևյալն է՝ Ռուսաստան-Հայաստան ռազմաքաղաքական դաշինքը, համագործակցությունը տնտեսական և այլ ոլորտներում կարող են խոչնդոտների հանգեցնել մեր ազգի առջև ծառացած հիմնահարցերի լուծման ճանապարհին, արժանանալ այսօր աշխարհում իր կամքը թելադրող ԱՄՆ-ի ու նրա դաշնակիցների դիմադրությանը:

Կողմնորոշիչ քաղաքականության մի այլ փաստարկում հասցեատիրոջ փոփոխմամբ: Այս դեպքում նախապատվությունը տանք Արևմուտքին, հաշվի առնելով որ դա կնպաստի հոգուտ հայության արևմտյան տերությունների կողմից Թուրքիայի և Ադրբեջանի վրա քաղաքական և տնտեսական ճնշման գործադրմանը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը և սահմանների անձեռնմխելիությանը, Արցախի հիմնահարցը հոգուտ հայության լուծելուն, արտաքին շուկայում տնտեսական լայն կապերի հաստատմանը և գործարարության խթանմանը, Արևմուտքի քաղաքական համակարգի և տնտեսաձևի մանակամանը, ինչպես նաև նրանց հոգևոր արժեքների յուրացմանը:

Այժմ անդրադառնալով կողմնորոշիչ քաղաքականությունը բացառող

փաստարկմանը: Մեզ համար այն ընդունելի չէ, քանի որ ենթադրում է սեփական շահերի սահմանափակման հաշվին «ըմբռնումով մոտեցում» մեկ այլ, գերտերության շահերի առաջնությանը: Դժվար չէ կռահել վերջինիս հնարավոր բացասական հետևանքները: Այն է՝ Հայաստանի ներքին և արտաքին քաղաքական գործունեության վերահսկում օտարի կողմից, ինքնուրույնության կորուստ, տնտեսական ազգագուտ լայնամասշտաբ ծրագրերի իրականացման հնարավորությունների նվազեցում: Արցախի հիմնախնդրում օտար տերությունների շահերն առաջնային դիտելը կհանգեցնի ուժացման /ասիմիլյացիայի/ վտանգի մեծացմանը, կունենանա բարոյա-հոգեբանական բացասական հետևանքներ, ինչպիսին ազգային մշակույթի, ավանդույթների ինքնուրույն զարգացման շրջանակների սահմանափակումն է:

Հայ ժողովրդի պատմական փորձն հանգեցնում է այն անժխտելի հետևությանը, որ սեփական ուժերին ապավինելն է ազգի գոյատևման ու զարգացման իրական երաշխիքը:

Մարդկային հանրույթների զարգացումն համաման չի ընթանում, ուստի և տարբեր են և վերջինիս գնահատման չափանիշները: Որոշ ժողովուրդներ ելակետ ունենալով բանականը, իրենց համար նախընտրում են կյանքի հավերժական ուղին, որի իմաստն հասարակական գործընթացների պարբերաբար կատարելագործումն է: Որպես կանոն, այս ուղիով ընթանում են գերիզոր ժողովուրդները, իսկ փոքր ազգերին, ընդհակառակը, բնորոշ է այս կամ այն, երբեմն սեփական շահերին անհարիր արժեքներին անշեղորեն հետևելն ու հավատարմագրվելը: Այն անջնջելի հետք է թողնում տվյալ ժողովրդի անցած պատմական ուղու վրա և համապատասխանաբար ձևավորում ապագայի սպասելիքները:

Դարերի ընթացքում հայության մոտ ձևավորվել է կողմնորոշիչ դիրքորոշում, որը խոչընդոտել է հայ մարդու ինքնուրույն մտածողության ձևավորմանը և ի վերջո արմատավորել իր «չար ճակատագիրը» հավերժորեն անիծելու հոգեբանությունը: Մինչդեռ կողմնորոշիչ մտածողությունից և քաղաքականությունից հրաժարվելն հանգեցնում է ներքին կապանքներից ձերբազատմանը և ապահովում տվյալ ժողովրդի անկաշկանդ զարգացումն ու համերկային գործընթացներին նրա ներգրավումը:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմնադրույթները մշակելու, ինչպես նաև սփյուռքահայությանն այս խնդրում կողմնորոշելու հարցում տեղին է դիմել Զորք Վաչինգտոնի խորիմաստ խոսքերին, թե «այն ազգը, որը մշտական ատելություն, կամ մշտական համա-

կրանքի զգացում է տածում հանդեպ ուրիշ ազգի, ինչ որ տեղ դառնում է իր չարության, կամ հակվածության ստրուկը, դրանցից յուրաքանչյուրը բավական է նրան շեղելու իր պարտականությունից և շահից»:

Հայ մեծ մտածողները, որոնց շարքում և Եղիշե Չարենցը, զգուշացնում էին հայ ժողովրդին սեփական ուժերին ապավինելու անհրաժեշտության մասին: Անգամ պատմության մեջ անհամեմատ մեծ դեր խաղացած երկրների քաղաքագետները և գիտնականները շեշտել են ուրիշի հետ հույսեր կապելու գաղափարի արատավորությունը: Այսպես, Վոլտերն ասում էր, թե «... խելացի մարդը նա է, ով երբեք չի ապավինում հզորների պաշտպանությանը»: Ֆրանսիացի մտածողն ի նկատի ուներ սեփական ազգի նվիրալներին: Այս միտքը հայությունը անպայման պետք է տարածի մեծ տերությունների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների վրա:

Արդիական է հնչում Գ. Նժդեհի այն փիլիսոփայությունը, որ «մեր դարում, մասնավորապես մեր օրերում, ոչինչ այնքան չի տկարացնում ժողովուրդների պայքարունակութեան ոգին, որքան այն աղետալի մոլորանքը, թե իր ճակատագիրը բարվոքողը սեփական ճիգերը չեն, այլ ինչ-որ արտաքին ուժեր:

Ավելի պարզ: Մի ժողովուրդ, որն իրեն պետք եղած ուժն իրենից դուրս է փնտրում- կուրօրեն իր պարտությունն ու անկումն է նախապատրաստում»:

Հայ ժողովրդի դարավոր փորձը, մասնավորապես 20-րդ դարը, հաստատում է այն անառակելի ճշմարտությունը, որ մեր բոլոր նշանակալից հաջողությունները ծեռք են բերվել, երբ հույսներս դրել ենք մեզ վրա, բռնցքվել ազգովին և դիմակայել սպասվող արհավիրքին, իսկ երբ մեր հույսը գլխավորապես կապել ենք գերտերությունների, մանավանդ նրանց կողմից կայացվող որոշումների հետ, ապա միշտ տանուլ ենք տվել, քանզի նրանք, առանց բացառության, մեր հաշվին լուծել են իրենց քաղաքական և ռազմավարական խնդիրները:

Իրականում ինչպիսի՞ն է հայ ժողովրդի վերաբերմունքը կողմնորոշիչ քաղաքականությամբ: Այս մասին նախորդ դարաշրջանների առիթով արդեն խոսվել է: Իսկ ինչպիսի՞ն է Հայաստանի Հանրապետության ազգաբնակչության վերաբերմունքը կողմնորոշիչ քաղաքականությամբ 20-րդ դարի վերջին: Դրա մասին մեզ որոշակի պատկերացում է տալիս ԱՄՆ-ի տեղեկատվական գործակալության /USIA/ 1992-99թ.թ. անդրկովկասյան հանրապետություններում պարբերաբար անցկացրած հասարակական կարծիքի ուսումնասիրությունը:

Այն հարցին, թե՞ որքանով են վստահում կովկասյան տարածաշրջանի

պրոբլեմներում ունեցած տարբեր երկրների պատասխանատվությանը, պարզվեց, որ հայերի 83%-ը պատասխանել է, որ վստահում է Ռուսաստանին, մինչդեռ այդպես են մտածում վրացիների 18% և ադրբեջանցիների 40%-ը:

Համայն հայության համար թերևս ամենահիուզական պրոբլեմը հայ դատի հարցն է: Մինչև Հայաստանի պետականության կազմավորումը հայության բոլոր հատվածները դրա նկատմամբ ունեցել են զգացմունքային վերաբերմունք, իսկ ներկայումս սթափ մոտեցման փորձեր են կատարվում: Սփյուռքահայությունը և հանրապետությունում գործող ընդդիմադիր կուսակցություններն հակված են հայ դատի լուծումը դիտել որպես որոշակի գործողության ծրագիր, չանտեսելով դրա իրականացումն ապահովող տնտեսական, քաղաքական, առավել ևս ռազմական հնարավորություններ չունենալու հանգամանքը: Ընդդիմադիր կուսակցությունները քաղաքական պատակներով փորձում են շահարկել սփյուռքահայության զգացմունքները: Իսկ Հայաստանի կառավարողները, չունենալով խնդրի հաջող լուծման գործուն լծակներ, ազգաբնակչությանը փորձում են համոզել, թե հայ դատը զուտ գաղափարախոսական հարց է:

Կառավարական շրջանների մեծ մեկնակետը քաղաքականության ասպարեզում հազիվ թե նորույթ դիտվի: Հայտնի է, մեծ տերությունների կառավարողներն ազգայնական տրամադրությունների բորբոքմամբ և ազգային խնդիրների առաջադրմամբ ու լուծմամբ համախմբում են սեփական ժողովրդին: Առավել ևս, որ նրանք ունեն գործուն լծակներ: Փոքր պետությունների ղեկավարները, որպես կանոն, խուսափում են ազգային հիմնախնդիրներ առաջադրելուց, հաշվի առնելով, որ դրանց լուծման անհնարիությունն հիասթափություն կառաջացնի սեփական ժողովրդի շրջանում և կսասանի իշխանությունների դիրքերը:

Հայ գիտնականների, առաջին հերթին ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի քաղաքացիական արիության շնորհիվ դեն մետվեց կեսդարյա լուծության վարագույրը և Խորհրդային Հայաստանում առաջին անգամ 1970-ական թվականներին լույս տեսավ Եղեռնի վավերագրերի ժողովածուն, որը սակայն չունեցավ իր տրամաբանական շարունակությունը: Մասնավորապես թերի են հայերի դիմադրության մասին պատմող նյութերը: Երբեմն թյուր պատկերացում է ստեղծվում, թե թուրքերը և քրդերը կոտորել, իսկ հայերը սոսկ հնազանդվել են, աշխարհի հայտնի գործիչներից ոմանք էլ կարեկցել: Փաստորեն, լիովին անտեսվում է ռճրագործությանը հայերի հակազդելու կարողությունը: Մինչդեռ նահատակի լուսապսակը մեր

Ժողովրդի համար թե՛ ողբերգական, թե՛ նվաստացուցիչ է:

Հարց է առաջանում՝ որտե՞ղ են եղել ավանդական կուսակցությունները և մի՞թե՞ կողմնակի դիտողի առաքելություն են ստանձնել հերոսամարտիկները:

Հայաստանի Հանրապետության կազմավորմամբ զգալիորեն փոխվել է եղեռնի, հայ դատի նկատմամբ ազգաբնակչության վերաբերմունքը: Հասարակական այն խմբակցությունները, որոնք ընդամենը մեկ տասնամյակ առաջ նախկին խորհրդային ղեկավարությանը քննադատում էին հայերի եղեռնի միջազգայնորեն ճանաչման ուղղությամբ քայլեր չձեռնարկելու համար, հետագայում իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով իշխանությունը, հայտնվեցին նույն իրավիճակում: Սակայն Տեր-Պետրոսյանի ասպարեզից հեռանալով հայ դատի խնդիրն ինչպես Հայրենիքում, այնպես էլ սփյուռքում նոր երանգ ստացավ:

Անկասկած, պատմական նոր իրադրությունում պահանջատիրությունը կարող է և պետք է ստանա նոր երազավորում: Հազիվ թե մոտ ապագայում Թուրքիան իր ափսոսանքն հայտնի հայերի ցեղասպանության առթիվ, ինչպես հրեաների հարցին վերաբերվեցին գերմանացիները, որոնց խնդիրը դյուրին էր՝ նախ, որ քաղաքակիրթ ժողովուրդ են և գլխավորը, որ նրանց նախորդները հրեաների նկատմամբ վայրագություն գործել են գրեթե ամբողջ եվրոպական մայրցամաքում, ուստի ցանկացած տարածքային հարց բացառվում է:

Այսպիսով, հայ դատի ընդունումը կամ մերժումը, ինչպես նաև կողմնորոշիչ քաղաքականության մշակումը, որոնք հայ ժողովրդի համար ունեն բացառիկ կարևոր նշանակություն, պայմանավորված չեն նորանկախ հանրապետության այս կամ այն պետական գործչով: Այն պահանջում է ողջ հասարակայնության, ինչպես նաև սփյուռքահայության միասնական կամքի դրսևորում:

Արդի պատմագիտության խնդիրը Արևմուտքում և ԽՍՀՄ-ում առ այսօր տիրապետող նախկին մոտեցումների և տեսակետների վերաքննությունն է ու պատմության շրջադարձային փուլերի նորովի գնահատումը:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԵՔԵՐՈՐԳ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ներկա դարաշրջանում զնալով աճում է հասարակական գիտությունների դերը: Ըստ որում, ժամանակի թելադրանքով փոխվում են ոչ միայն ուսումնասիրությունների բուն խնդիրներն ու նպատակները, այլ նաև հետազոտության ձևերն ու մեթոդները:

Վերացարկման դիմում է ոչ միայն փիլիսոփայությունը, սոցիոլոգիան, այլ նաև պատմագիտությունը: Այս դեպքում հնարավոր է դառնում հսկայածավալ փաստական նյութի վերլուծության ժամանակ առանձնացնել հիմնականը ոչ հիմնականից, էականը ոչ էականից, ուսումնասիրել անցյալի և ներկայի կոնկրետ իրադարձությունները, բացահայտել պատմական պրոցեսների օրինաչափությունները:

Ժամանակաշրջանի կարևոր իրադարձությունների տեսական իմաստավորումը բարձրացնում է պատմագիտական աշխատությունների գործնական նշանակությունը: Սոցիալական օրենքների իմացության շնորհիվ հնարավոր է դառնում ոչ միայն վերլուծել ներկա իրողությունները, այլև կանխատեսել հասարակության հետագա զարգացման միտումները:

Նկատվում է նաև, որ հասարակական իրարամերժ խմբերը պատմական փաստերի և իրողությունների գնահատությունների իրենց մեկնակետով հետապնդում են ինչպես խմբային, այնպես էլ անձնական քաղաքական շահեր և նպատակներ: Պատմությունը հասարակության վերնախավի կողմից հաճախ ենթարկվել է գոեհիկ օգտապաշտության՝ շահավետ հասարակական կարծիքի ձևավորման և պարզապես, այն առանձին մարդկանց շահերին ծառայեցնելու նպատակով:

Այս պատմագիտական խնդիրների հաջող լուծման տեսանկյունից կարևորվում են հասարակության զարգացման օբյեկտիվ օրենքների, օրինաչափությունների իմացության անհրաժեշտությունը և այդ հիմքի վրա հասարակական առաջադիմության հարցի քննությունը: Այն գիտական միջավայր է ստեղծում հասարակության զարգացման այլ հիմնախարցերի, պարզաբանման համար: Ուստի, սոցիալական առաջադիմության հետ կապված պատմական իրադարձությունների վերլուծության ժամանակ որոշիչ է դրանց բովանդակության ու նպատակաուղղվածության բացա-

հայտումը:

Պատմագետն անցյալի և ներկայի հարցերը քննարկելիս նախ և առաջ պետք է ճշտի իր դիրքորոշումը պատմական և սոցիալական առաջադիմության չափանիշների գնահատության հարցում: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե հասարակական առաջադիմությունն ինքնաբերաբար ընթացող պրոցես է, որն անցնում է ցածրից՝ բարձրին, ոչ կատարյալից՝ առավել կատարյալին:

Դեռևս հին ժամանակներում մտածողները նկատել են աշխարհում որոշակի ուղղությամբ ընթացող փոփոխությունները: Սակայն նրանց մեծ մասի համար պատմությունը պարզապես իրադարձությունների հերթափոխություն է, որի հիմքում ընկած է անփոփոխը, կայունը, մնայունը: Ամբողջությամբ վերցրած հասարակական առաջադիմությունը ներկայացվել է կամ որպես ետընթաց պրոցես, որը վերաբերվում է հին «ոսկե դարին» /Յեսիոդոս, Սենեկա/, կամ էլ դիտվել իբրև ցիկլային շրջապտույտ, որը կրկնում է միևնույն փուլերը /Պլատոն, Արիստոտել, Պոլիբիոս/: Նկատվել է նաև հասարակության սոցիալ-տնտեսական հիմքի համեմատաբար դանդաղ փոփոխումը:

Հասարակության դինամիկ զարգացումն հետագայում ծնում է նոր մտածողություն: 16-17-րդ դարերում հասարակական առաջընթացով է պայմանավորված նոր ձևավորվող բուրժուական սոցիալական փոխոփոխության լավատեսական բնույթը: Բուրժուական պատմափոխությանն այն տեսակետն էն հիմնավորում, թե բանականության կատարյալ հաղթանակը դեռևս առջևում է և իր լիակատար տիրապետության հաստատումը կգտնի:

Պատմական նոր ժամանակաշրջանը խթանում է գիտության զարգացմանը: Առաջընթաց է նկատվում հատկապես իմացության բնագավառում: Սակայն նորը, ինչպես միշտ, հաստատվում է հնի դեմ պայքարում:

Առանձին խոշոր մտածողների մոտ այն ծնունդ է տալիս անցյալի գիտական ժառանգության քամահրական վերաբերմունքին: Այսպես, Ֆ. Բեկոնը գտնում է, քանի որ գիտական ճանաչողությունն առաջ է ընթանում, հարկ չկա խոնարհվել նախկին մեծությունների առջև:

Նոր ժամանակի մատերիալիզմի և փորձնական գիտության հիմնադիր անգլիացի փիլիսոփան 1620 թվականին լույս տեսած «Նոր Օրգանոն» իր աշխատությամբ հակադրվում է Արիստոտելի «Օրգանոն» հայտնի աշխատությանը: Ֆ. Բեկոնը գիտության բուն նպատակը հռչակում է բնության վրա մարդու իշխանությունը մեծացնելու ճանաչողական կարողությունը: Նրա համոզմամբ նախորդ մտածողները տառապել են կամ «դոգմատիզմով» կամ

էլ պարզունակ «էմպիրիզմով», քանի որ նրանք ձգտել են սոսկ չիմաստավորված փաստերի հավաքմանը: Դրանով իսկ Ֆ. Բեկոնը խիստ քննադատաբար է մոտենում անցյալի մեծությունների ժառանգության արժեքավորմանը:

Միաժամանակ Ֆ. Բեկոնն ընդունում է հավաստի գիտելիքի հնարավորությունը, սակայն ճշմարտության հասնելու համար անհրաժեշտ է համարում նախկին մեթոդների փոխարինումը նորով:

Որքան էլ այս մտածողի վերաբերմունքն անցյալի գիտական ժառանգությանը բացասական լինի, այնուամենայնիվ այն հսկայական դեր է խաղացել նախորդ փիլիսոփայական ուսմունքների վերագնահատման հարցում: Ընդ որում, արժեքավոր է հատկապես իմացության պրոցեսում կուռքերի հաղթահարման բեկոնյան ակզբունքը: «Նոր օրգանոն»-ում Բեկոնն հիմնավորել է, որ գիտնականն օբյեկտիվ հետազոտություններ կատարելու համար պետք է հաղթահարի սեռի, քարանձավի, շուկայի, թատրոնի կուռքերի բացասական ազդեցությունը: Ասել կուզի, մտածողը պետք է կարողանալ թոթափել նախորդ հեղինակությունների ճնշիչ ծանր բեռը, որպեսզի ազատ ու անկաշկանդ մուտք գործի գիտության անդաստանը:

Գիտական հետազոտությունների արդյունքները վկայում են, որ ամեն մի առաջադեմ մտածող բեկոնյան հանգումունքներով հաղորդակցվում է անցյալի խորը մտահայեցողությանը, ինչպես նաև հասարակության զարգացման խնդիրներին:

Ֆ. Բեկոնի քաղաքական հայացքներն արտացոլված են «Նոր Ատլանտիդա» աշխատությունում: Ըստ նրա, իդեալական հասարակության մեջ, ուր չեն վերացված մարդկանց շահագործման հիմքերը, կյանքը կազմակերպված է գիտության ու տեխնիկայի զարգացման բարձր մակարդակի զուգակցմամբ:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա Ռ. Դեկարտը նոր փիլիսոփայության և նոր գիտության սկզբնավորողի իրավունքով հանդես եկավ նախորդ բոլոր ավանդույթների վերանայման դիրքերից: Ֆ. Բեկոնը հանդես է եկել անցյալի գիտական ժառանգության համընդհանուր քննադատության դիրքերից, ապավինելով փորձին և դիտարկմանը, իսկ Ռ. Դեկարտը՝ բանականությանը և ինքնագիտակցությանը:

Մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ռ. Դեկարտի «Դատողություններ մեթոդի վերաբերյալ» աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1637 թվականին: Նրանում հիմնավորված է այն գաղափարը, որ գիտելիքը պետք է կառուցվի որպես միասնական

համակարգ, մինչդեռ նախկինում այն ներկայացվել է իբրև ճշմարտությունների պատահական հավաքածու:

Ռ. Դեկարտն իմացության վերջնական խնդիրն համարում է մարդու տիրապետությունը բնության ուժերի նկատմամբ, տեխնիկայի միջոցների հայտնագործումը, գործողությունների պատճառների ճանաչողությունը, մարդու էության կատարելագործումը: Նա հիմնավորում է ճշմարտության հասնելու ուղին, այն է՝ ամեն ինչին վերապահումով մոտեցումը: Կասկած հայտնելով ամեն մի ճանաչողության, ըստ Ռ. Դեկարտի, քայլ առ քայլ մոտենում ենք իմացության հավաստիության անպայմանորեն բացահայտմանը: Ռ. Դեկարտը ճանաչողության գործընթացում առաջնությունը տալիս է դեդուկցիային, որն հիմնվում է ինտուիտիվ ուղիով հասանելի, միանգամայն հավաստի արքիոմաների վրա:

Հետագայում առաջադիմության գաղափարները ճանաչողության, գիտելիքի բնագավառից Ա. Թյուրգոն և Մ. Կոնդորսեն տեղափոխում են սոցիալական հարաբերությունների ոլորտ:

Ա. Թյուրգոն իր պատմափիլիսոփայական աշխատությունում հիմնավորել է հասարակական առաջադիմության ռացիոնալիստական տեսություն: 1766 թվականին լույս տեսած «Խորհրդածություններ հարստության ստեղծման և բաշխման մասին» աշխատությունում նա հասարակական առաջադիմության կարևոր նախապայման է համարում ազատ տնտեսական գործունեությունը:

Մ. Կոնդորսեն «Մարդկային բանականության առաջադիմության պատմական պատկերի էսքիզ» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել նրա մահվանից մեկ տարի անց՝ 1795 թվականին, հիմնավորում է այն տեսակետը, որ պատմությունը բանականության արդյունք է: Նա պատմական դարաշրջանների հերթափոխումը կապում է մարդկային բանականության զարգացման փուլերի հետ: Մ. Կոնդորսեն միաժամանակ ընդգծել է հասարակական առաջադիմության հարցում տնտեսական և քաղաքական գործոնների դերը:

Մ. Կոնդորսեի և լուսավորիչների հայացքներն համահունչ են: Վերջիններս հասարակական առաջադիմությունը բխեցնում են մարդկային բանականությունից: Նրանցից Ժ. Ժ. Ռուսոն և Զ. Վիկոն ընդգծում են պատմական զարգացման հակասական բնույթը: Այդ իսկ պատճառով Ժ. Ժ. Ռուսոն հիմնավորում էր ժողովրդի կողմից իշխանության հեղափոխական կործանման իրավունքը, այն համարելով հասարակական առաջադիմության առաջնային գործոն:

Հասարակական առաջադիմության ավելի խորը պարզաբանումը տրվում

է Դեգելի աշխատություններում: Նա հավասարապես մերժում է և՛ լուսավորիչների քամահրական վերաբերմունքն անցյալի ժառանգությանը, և՛ որոշ մտածողների չափազանցված լավատեսությունն ապագայի կանխատեսման հարցում: Դեգելը հասարակության առաջադիմությունը կապում է մարդու առարկայական գործունեության հետ, մյուս կողմից՝ պատմությունը դիտում «ոգու առաջադիմություն», որը մարմնավորվում է պատմական գործընթացներում մեկը մյուսին փոխարինող ժողովուրդների «ոգում»:

19-րդ դարի վերջին նեոկանտականության բաղնյայն դպրոցի ղեկավար Վ. Վինդելբանդն իր աշխատությունների մեջ զարգացնում է այն գաղափարը, որ պատմական առաջադիմության վերջնական նպատակը մարդկության կողմնորոշումն է «էթնիկական համապատասխան իդեալին»: Դրանով իսկ հեղինակը սոցիալական հիմնախնդիրներն համագեցնում է էթնիկականին: Նա ժխտում է պատմական ճանաչողության պրոցեսում օրինաչափության որպես որոշիչ սկզբունքի անհրաժեշտությունը: Ըստ նրա, եթե բնական գիտություններն ուսումնասիրում են երևույթների մեջ եղած ընդհանուրը, կրկնվողը, օրինաչափը, ապա պատմական գիտությունը գործ ունի եզակի երևույթների և իրադարձությունների հետ իրենց անկրկնելիության և յուրահատկության մեջ:

Հայ մտածողները, հատկապես գնահատելով պատմական առաջադիմության գաղափարների նշանակությունը, իրենց աշխատություններում համակողմանի քննության են առել վերը նշված հարցերը (Մ. Նալբանդյան, Ստ. Նազարյանց և առանձնապես Ս. Պալասանյան): Ս. Պալասանյանի կարծիքով պատմական ընդհանուր առաջընթացում տարբեր ժողովուրդների զարգացման տեմպերը միանման չեն, ուստի և որոշ ազգեր հանդես են գալիս որպես առաջադիմության կրողներ, մյուսները՝ հետևողներ, երրորդները՝ խոչընդոտողներ:

Մարքսիստական պատմափիլիսոփայությունն ի սկզբանե մերժել է նման գաղափարները, դրանք համարելով ռասիզմի տեսական հիմնավորում:

Համաշխարհային պատմության և քաղաքակրթության մեջ տարբեր ազգերի ոչ հավասար ներդրման գաղափարը, ի հակակշիռ մարքսիզմի ջատագովների պնդման, ամենևին չի նշանակում մացիոնալիզմի տարրերի ակտիվացում:

Պարզապես դա այն ճշմարտության հաստատումն է, որ համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ ժողովուրդների ներդրումը տարբեր է: Այսպես օրինակ, համեմատել չի կարելի հույների ու հռոմեացիների, կամ ասենք թուրքալեզու տարբեր ժողովուրդների ունեցած ներդրումը քաղաքակրթու-

թյան զարգացման մեջ:

Միանման չէ ազգերի դերը հասարակական առաջընթացում: Այսպես, առանձին ազգեր զբաղվել են խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքով, իսկ մյուսները ժողովուրդների տարածքների նվաճման նողկալի քաղաքականությամբ: Այս առումով կարելի է առանձնացնել միջնադարում՝ թուրքերին, իսկ նոր ժամանակներում՝ գերմանացիներին:

Այս ամենը բերում է այն համոզման, որ արդի պատմագիտությունն առանց լուրջ փաստարկումների չպետք է մերժի Ս. Պալասանյանի բավականին հիմնավոր այն տեսակետը, որ ժողովուրդները միանգամայն տարբեր ներդրում ունեն համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման մեջ: Ուստի տրամաբանական կլինի պատմական ամեն մի իրադարձություն քննության առնել իր կոնկրետ դրսևորման մեջ:

Պատմական առաջադիմության հարցերը բոլոր ժամանակներում խոշոր մտածողների ուսումնասիրության առարկան են եղել: Ըստ որում, նրանց մոտ էլ պարզորոշ նկատվում է ընդհանուր զարգացման և առաջադիմության գործընթացում տարբեր ժողովուրդների ոչ համարժեք ներդրման գնահատությունը: Ինչպես համոզվեցինք, Լուկրեցիոսը, Թյուրգոն, Յերդերը, Յեզելը և մյուսները պատմության հարցերի և հատկապես պատմական գործընթացների շարժառիթներին և հետևանքներին վերաբերող տեսություններում առաջադրում են հասարակական առաջադիմության իրենց տեսակետը: Սակայն, որպես կանոն, ամեն մի մտածողի վրա նկատելի է իր նախորդների հայացքների ազդեցությունը:

20-րդ դարի հասարակական կյանքն ընթացավ երկբևեռացման ուղիով, որը, բնականաբար, չէր կարող ազդեցություն չթողնել պատմափիլիսոփայական մտքի զարգացման վրա, հատկապես դրսևորվելով հասարակական առաջադիմության և սոցիալական շերտավորման վերլուծության և գնահատման հարցում:

Արևմուտքի գիտնականները սոցիալական առաջադիմության գաղափարը հիմնավորում էին մասնավոր սեփականատիրական և շուկայական հարաբերությունների զարգացմամբ, մինչդեռ խորհրդային և սոցիալիստական համակարգի երկրների, ինչպես նաև արևմուտքի մարքսիստ որոշ գիտնա-կանները նախապատվությունը տալիս էին համրային սեփականատիրական հարաբերություններին: Այս հիմքի վրա էլ կառուցվեց վերջիններիս համայնավարական մտահայեցողությունը:

Խորհրդային գիտնականները մեկնակետ են ընդունել բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության, նաև նրանցից սերված

մտավորականության գոյության փաստը:

Իսկ արևմուտքի սոցիոլոգներն առաջ են քաշել, այսպես կոչված, հասարակության միջին խավերի տեսությունը: Ըստ դրա տեխնիկական առաջադիմության նորագույն նվաճումների շնորհիվ նմանատիպ սոցիալիստական հասարակություն հաստատվել է Արևմուտքում, որը փոխարինում է ավանդական կապիտալիզմին: Նման հասարակության տիպիկ օրինակ նրանք շատ հաճախ համարում են ԱՄՆ-ը:

1960-1970-ական թթ. Արևմուտքի փիլիսոփաների, պատմաբանների և սոցիոլոգների համար մոդայիկ է դառնում ժողովրդական կապիտալիզմի՝ «հավասար հնարավորությունների հասարակության» տեսության մշակումը: Նրանց հիմնական փաստարկն այն է, որ բոլոր մարդկանց հավասար հնարավորությունների առկայությունը դարձել է 20-րդ դարի բուրժուական հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնորոշ գիծ:

Տեսության հիմքում ընկած է զարգացած կապիտալիստական երկրներում դասակարգային հակամարտության առկայության գաղափարի-ժխտումը: Ամերիկյան սոցիոլոգ Ու. Օգբոռնն ընդգծում է, որ կապիտալիզմի օրոք տեխնիկական առաջադիմությունն ուղեկցվում է բանվորների բարեկեցության անընդհատ աճով և ժամանակակից Արևմուտքի հասարակության հիմնական դասակարգերի և սոցիալական խմբերի միջև հակասությունների համահարթմամբ¹: Այս միտքը շարունակում է Բեռնարդը: Նա գրում է. «Արդի դարաշրջանի տեխնիկան, հնարավոր դարձնելով առատությունը, մտցնում է դասակարգային կազմակերպվածության նոր սկզբունքներ: Աղքատության շրջանին բնորոշ ունևորների և չունևորների դասակարգերի փոխարեն առատության դարաշրջանն ունի հավասարություն հաստատելու միտում»: Նրա կարծիքով «աշխատավոր մասսաներ» հասկացությունը դառնում է ծիծաղաշարժ, «երբ գրեթե անհնարին է փողոցում բանվորներին բիզնես - մեններից տարբերելը»:²

1973-1976 թթ. ամերիկացի սոցիոլոգ Դ. Բելը լույս է ընծայել երկու աշխատություն, որոնցում նա փորձել է հիմնավորել ինդուստրիալ հասարակության վերաբերյալ իր տեսությունը: Նա այն տեսակետն է պաշտպանում, որ գիտատեխնիկական առաջընթացն անիմաստ է դարձնում սոցիալական հեղափոխությունները: Դ. Բելը մարդկության ապագան կապում է պետական մոնոպոլիստական կապիտալիզմի զարգացման հետ, որը միայն կարող է պայմաններ ստեղծել մարդկանց նյութական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարման համար:

Ձ. Բեգինսկին իր մի շարք աշխատություններում հիմնավորել է «համա-

կարգերի էվոլյուցիայի» տեսությունը, ըստ որի, հասարակության վերափոխումն սկսվում է գաղափարախոսությունից և քաղաքականությունից, տարածվելով սոցիալական ու տնտեսական հարաբերությունների ոլորտ: Փաստորեն Ձ. Բծեզինսկին հակադրվում է հասարակական-տնտեսական համակարգերի միաձուլման՝ կոնվերգենցիայի տեսությամբ, որը ինտեգրացիայի ընթացքում առաջնությունը վերապահում է տնտեսությամբ: Այս մտածողն հասարակության վերափոխում ասելով առաջին հերթին նկատի ունի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը:

Հիշյալ տեսություններն հիմնականում հետապնդել են մի կողմից մարքսիզմի հիմնադրույթների հերքման, մյուս կողմից՝ սոցիալիզմի երկրներում մշակված տեսություններին հակադրվելու նպատակ:

21-րդ դարի շեմին թեև վերացել են մարքսիզմի վերածննդի պատմական նախադրյալները, սակայն արևմուտքի որոշ տեսաբանների մոտ իներցիայի ուժով ցանկություն է առաջանում վերակենդանացնել մարքսիզմի քննադատությունը և սոցիալիզմի պրակտիկան մերկացնող հիմնադրույթները, որով փորձում են վերջնականապես ազատվել սոցիալիզմի ուրվականից: Փորձ է կատարվում Արևմուտքի երկրների հասարակությունը ներկայացնել ներքին ցնցումներից ազատ և ներդաշնակ:

Այսպիսով, և սոցիալիզմի երկրներում, և՛ Արևմուտքում հասարակագետները փորձում էին հիմնավորել սեփական երկրներում սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական առաջընթացի գաղափարը: Տարբերությունն այն է, որ ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական կողմնորոշման մյուս երկրներում հասարակության ներդաշնակ զարգացման հիմքը տեսնում էին դասակարգերի համագործակցության, իսկ Արևմուտքում ընդհակառակը՝ հասարակության ապադասակարգայնացման և մարդկանց ապաքաղաքականացման մեջ:

Պարզ է, որ զարգացման հիմքում փոփոխությունն է ընդհանրապես, սակայն ոչ բոլոր փոփոխություններն են իրենց բնույթով առաջադիմական: Հասարակության պատմության մեջ հաճախ ենք հանդիպում այնպիսի զարգացման, որն հակառակ կարծեցյալ հեղափոխականության, հանգեցնում է սոցիալ-տնտեսական ծանր հետևանքների:

Օրինակ, ֆրանսիական բուրժուական և ռուսական հեղափոխությունները սոցիալական արդարության և հասարակական առաջադիմության կարգախոսներով մասսաների համար առաջին ամիսներին հրապուրիչ են եղել, սակայն ծավալված քաղաքացիական դաժան հակամարտությունն ի դերս է հանել դրանց «առաջադիմական նշանակությունը»:

Անգամ իրական հասարակական առաջադիմությունը չի կարելի միանշա-

նակ դիտել որպես դրական երևույթ: Առաջադիմությունը, ինչպես վկայում է պատմական փորձը, զերծ չէ լճացման առանձին դրսևորումներից և, անգամ հետընթացությունից:

Պատմագիտության և քաղաքական մտքի բնագավառում առանցքային հարց է սոցիալական առաջադիմության գնահատման չափանիշների որոշումը, որն հաճախ կարող է գիտնականների բանավեճի առարկա դառնալ: Գաղափարական տարբեր հոսանքներ առաջադրել են հասարակական, քաղաքական առաջադիմության սեփական չափանիշները:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին այդ միտումը նկատելի է և՛ պահպանողականների, և՛ լիբերալների, և՛ մարքսիստների մոտ:

Պահպանողականները հիմնական շեշտը դնում են քաղաքական վարքագծի վրա՝ գերակայությունը տալով բարոյական խթաններին: Նրանք կարևորում են իշխանության կազմակերպման նախկին ծների հաջորդայնության պահպանման սկզբունքը:

Լիբերալների կամ ազատամիտների պատկերացմամբ հասարակական առաջընթացը ենթադրում է մարդու իրավունքների պահպանում, քաղաքացիական հասարակության վերահսկողություն պետությամբ գործունեությանը, բազմասկզբունքայնություն, հոգևոր ազատություն և այլն:

Հասարակական առաջադիմության այլ չափանիշներ է առաջադրում մարքսիզմը, այն է՝ արտադրական հարաբերությունների զարգացում, համաժողովրդական սեփականության հաստատում: Իսկ դրանց իրականացման անհրաժեշտ նախապայման էր դիտվում բանվոր դասակարգի հեգեմոնիայի և կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դերի ապահովումը:

Հասարակական առաջընթացը ցույց է տալիս, որ հաճախ միահյուսվում են իշխանության ավանդական և ժամանակակից ծները: Դա նկատվում է այն երկրներում, ուր հասարակական կարծիքի ազդեցության տակ գերիշխում է տնտեսական, սոցիալական պրոբլեմները ժողովրդի մեծամասնության օգտին լուծելու միտումը: Հասարակության մեջ ակտիվ է գործում իշխանություն-զանգվածներ, զանգվածներ- իշխանություն կայուն համագործակցության մեխանիզմը, որն էլ հանգեցնում է հասարակական առաջադիմության անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծմանը:

Կարևորվում է այնպիսի հաստատությունների հստակ գործունեությունը, որոնք հաշվի են առնում սոցիալական փոփոխությունները և զարգացման միտումները:

Հասարակական առաջադիմության հնարավոր ուղիների ընտրության հարցում կան տարբեր մոտեցումներ: Այսպես, արևմուտքի գիտնականներից

ոմանք (Կ. Դեյ) հասարակության հետագա առաջընթացը տեսնում են կուլտուրայի, կրթության, կրոնի, փիլիսոփայության, արվեստի, պետական համակարգի զարգացման, իսկ Ս. Խանտինգտոնը՝ կազմակերպվածության, կարգուկանոնի, ավտորիտար կառավարման մեթոդների մեջ: Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ գործում են երկու սկզբունքներ, որոնցից մեկն ավելի շատ հոգեբանական է, իսկ մյուսը՝ իշխանական-կառավարման:

20-րդ դարի կեսերին ձևավորված պերսոնալիստական փիլիսոփայական շարժումը նրա նշանավոր ներկայացուցիչ Մունիեի արտահայտությամբ հաստատեց հասարակական զարգացման մեջ « 3-րդ ուղղում » գաղափարը, որն հանգում է քրիստոնեական կողմնորոշում ունեցող նոր հումանիստական քաղաքակրթության իդեալին: Այն հիմնովին տարբերվելու է բուրժուական, ինչպես նաև սոցիալիստական մախորդ քաղաքակրթություններից: Ըստ Մունիեի, վերածննդի դարաշրջանից հետո փոխվեց մարդկանց աստվածապաշտական էությունը և նրանք ընկան շահի և եսասիրության հորձանուտը:

Մունիեն համարելով իրեն հեղափոխական տեսության ջատագով, քննադատում է բուրժուական հասարակական արժեքները և երագում «պերսոնալիստական և համայնքային» քաղաքակրթության ստեղծման մասին: Ըստ նրա այդ ամենը հիմք կծառայեն անհատի զարգացման և ազատ գործունեության ծավալմանը նպաստող, հակամարտություններից զերծ իդեալական հասարակության կառուցմանը: Նա, տուրք տալով կրոնական գաղափարաբանությանը, հասարակության ինքնամաքման գազաթնակետ է համարում աշխարհում վաղ քրիստոնեության սկզբունքների հաստատումը:

20-րդ դարի ֆրանսիացի փիլիսոփա Տեյխար դը Շարդենը ներկա դարաշրջանն անվանում է համաշխարհային մասշտաբով մարդկային միասնական հասարակության ձևավորման և «մտածական ուղորտի» գոյացման փուլ:

Նա ապարդյուն համարելով մարդկության միավորման մինչ այժմ եղած փորձերը, ընդգծում է, որ դրա հիմքում պետք է ընկած լինի ոչ թե նյութական շահերի ընդհանրությունը, այլ նոր աշխարհին պատշաճող հոգևոր ուժերի ստեղծումը, երկրի հոգևոր նորացումը:

Ֆրանսիացի փիլիսոփան հավասարապես քննադատում է 20-րդ դարի հասարակական-քաղաքական համակարգերը:

Մարդկային հասարակության առաջադիմության հնարավորությունը կապում է մի կողմից կուլեկտիվ հիմքի վրա գիտության զարգացման, մյուս

կողմից՝ մարդկային ոգու վերելքի հետ, որը կնպաստի նրանց գիտակցության մեջ նոր և՛ էվոլյուցիոնիստական, և՛ քրիստոնեական բարոյականության արմատավորմանը:

Ն. Բերդյաևը հասարակական առաջադիմության գլխավոր պայմանը տեսնում էր չարի նկատմամբ բարու գերակայության ձեռք բերելու մեջ:

Ավելի լայնախոհ մոտեցման դեպքում որպես հասարակական առաջադիմության նախապայման պետք է դիտել անհատի ներդաշնակ զարգացման ապահովումը, հասարակության ընդհանուր կուլտուրական մակարդակի բարձրացումը և բարոյական վեհ հատկանիշների արմատավորումը:

Հասարակական առաջընթացում նշված խնդիրների իրականացման նախապայման են տնտեսական գործոնները՝ արտադրության աճի տեմպեր, աշխատանքի արտադրողականության, ազգաբնակչության կենսամակարդակի բարձրացում և այլն: Չի բացառվում, որ սոցիալ-տնտեսական լայնածավալ խնդիրների լուծումը չապահովի տվյալ հասարակությունում անհատների և մարդկանց առանձին խմբերի փոփոխարաբերությունների բարելավումը: Տնտեսական աճին զուգընթաց, մեծ ջանքեր կպահանջվեն կրթության, գիտության, մշակույթի ասպարեզում հնարավորությունները դաստիարակչական նպատակով օգտագործման ուղղությամբ: Առաջին պլան է մղվում հասարակական հարաբերությունների հումանիզացումը և բարոյահոգեբանական մթնոլորտի ապահովումը:

Այստեղից հետևում է, որ հասարակական առաջադիմության չափանիշ կարող են հանդիսանալ երկրի տնտեսության և սոցիալական ոլորտի արմատական, դրական փոփոխությունները, ինչպես նաև կրթության, գիտության և մշակույթի զարգացմանը նպաստող գործոնները:

Արդի պատմագիտության պրոբլեմները քննարկելիս կարևորվում են հասարակության սոցիալական կառուցվածքի զնահատության հարցերը: Յուրաքանչյուր հետազոտող պետք է գիտական հիմնավորում տա, թե ուսումնասիրություններում պատմաբանն առաջնորդվելու է դասակարգերի, նրանց միջև պայքարի, թե՞ սոցիալական տարբեր խմբերի միջև ներդաշնակ հարաբերությունների հաստատման գաղափարով: Այս խնդրում միակարծություն չկա ինչպես արևմտյան, այնպես էլ նախկին խորհրդային տնտեսական շրջանների հասարակագետների շրջանում: Ավելին, առկա են իրարամերձ տեսակետներ: Այսպես, 1970-1980 - ական թվականներին Արևմուտքում լայն տարածում է գտել սոցիալական ստրատիֆիկացիայի (լատիներեն *stratim* - շերտ և *faco* - ստեղծում եմ բառերից) տեսությունը, որը սահմանում է սոցիալական շերտավորման չափանիշների համակարգը: Այս

տեսությունը, որն ամենից առաջ անտեսում է հասարակության մեջ սոցիալական խմբերի դերը, դասակարգային բաժանման գլխավոր հատկանիշն համարում է վերաբերմունքը սեփականության նկատմամբ, իր հետևորդներն ունի մաս ներկայումս: Դրա հեղինակները դասակարգերի, սոցիալական շերտերի և խմբերի առանձնացման հիմքում դնում են այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են հոգեբանությունը, կրթությունը, կենցաղային պայմանները, զբաղվածությունը, եկամուտները և այլն: Նշված հատկանիշները կամ դրանցից որևէ մեկը հաշվի առնելու դեպքում տարբերակվում է երկու տիպի ստրատիֆիկացում:

Թեև ներկայումս այս տեսությունը հասարակության լայն շրջաններում կորցրել է գրավչությունը, սակայն հրապարակի վրա են դրան տուրք տվող հեղինակների մեծաքանակ աշխատություններ: Եթե դրանց մեծ մասը խոցելի են տեսական առումով, ապա նույնը չի կարելի ասել օգտագործված փաստական նյութի և վերլուծության եղանակների մասին:

Մեր հանրապետությունում ձևավորվող հասարակական հարաբերությունների համակողմանի վերլուծությունը բերում է այն համոզման, որ արդի իրողությունների բացատրության խնդրում ընդունելի չէ հակադիր դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև անխուսափելի պայքարի մարքսիստական մեկնակետը: Դասակարգային պայքարի մարքսիստական տեսությունը, ըստ ամենայնի, իր տեղը պետք է զիջի սոցիալական մոբիլությանը, որի համաձայն ամեն մի սոցիալական համակարգում գոյություն ունի անհավասարություն և մարդկանց ազատ տեղաշարժ, որն համարժեք է նրանց անձնական ընդունակություններին և ներդրված ջանքերին: Արդի հասարակության մեջ առաջացել են տարբեր շերտեր, որոնց միջև սահմանները քարացած չեն և ձեռներեց, բանիմաց մարդիկ կարող են սոցիալական մի վիճակից մյուսին անցնել: Սակայն նման մոտեցումն ավելի տեսական, քան գործնական նշանակություն ունի: Կյանքն ապացուցում է, որ միայն գործարար դաշտի առկայությունը և անհատի ընդունակությունները բավարար չեն սոցիալական սանդղակով վեր բարձրանալու համար:

Բազմադարյա փորձն ապացուցում է, թե դասակարգային պայքարի հետևանքները որքան աղետաբեր են մարդկության համար: Մինչդեռ, եթե պատմաբանն իր հետազոտություններում առաջնորդվի սոցիալական ստրատիֆիկացիայի տեսությամբ, անխուսափելիորեն կհանգի դասակարգային պայքարի ավելորդ լինելու գաղափարին:

Պատմական ներկա ժամանակաշրջանում թվում է, թե առաջին պլանում

կարող է լինել տարբեր հանրությունների գաղափարաքաղաքական սահմանազատումը: Մինչդեռ տարբեր սոցիալական շերտերի տնտեսական շահերի խայտաբղետությունն ետին պլան է մղում գաղափարական գործոնի դերը:

Ժամանակակից աշխարհը բազմաբևեռ է ոչ միայն տնտեսական և սոցիալական, այլև գաղափարախոսական առումով: Մարքսիզմի փաստացի հեռացումը պատմական ասպարեզից ամենևին էլ չի նվազեցրել համաշխարհային հանրության գաղափարական տարանջատվածությունը: Գլուխ է բարձրացրել ազգայնամոլությունը և նաև՝ ֆաշիզմը:

Պետությունների բաժանումը երկու հակադիր բևեռների, որ բնորոշ է 20-րդ դարին, հանգեցրել է բնականոն, նաև խեղված զարգացում ունեցող պետությունների առաջացմանը: Վերջիններիս թվին են պատկանում պատմության գիրկն անցած կոմունիստական և ֆաշիստական համակարգերը, ինչպես նաև ծնունդ առած իսլամական պետությունները:

Արհեստականորեն գերգաղափարայնացված համակարգերում տիրապետող աստիճանի բարձրացված փիլիսոփայական աշխարհայացքն ըստ էության կատարում է մտավոր թմրանյութի դեր:

Որքան էլ արտաքնապես տարբեր, մարդկության ճակատագրի իմաստով ժամանակակից աշխարհում՝ համանման դեր են խաղում և՛ ամերիկյան մեծապետականությունը, և՛ իսլամական ծայրահեղականությունը:

Կյանքը ցույց է տալիս, որ ժողովուրդների և հատկապես փոքր ազգերի, բնականոն զարգացման համար կարևորվում է աշխարհի բազմաբևեռայնության պայմաններում խոշոր տերությունների միջև հավասարակշռության ստեղծումը, որով և պայմանավորված է ՄԱԿ-ի գործունեությունը:

Նկատելի է, որ այդպիսի ընթացքով զարգացող երկրներում քաղաքական ոլորտներն ավելի թույլ են քան՝ տնտեսականն ու իրավականը:

Դրա ապացույցն է նախկին ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական կողմնորոշման երկրների օրինակը, որոնցում տնտեսական փլուզման և իրավական դաշտի անկատարելության ֆոնի վրա տեղի է ունենում հասարակության ծայրահեղ քաղաքականացման գործընթացը: Այս անհամաչափությունն առանձնապես նկատելի է Հայաստանում, ուր հասարակության քաղաքական ոլորտը նատարելությամբ գերազանցում է տնտեսական և իրավական հարաբերությունների զարգացմանը:

Քաղաքական մոր հարաբերությունների գերակայությունը վկայում է, որ Հայաստանը դեռևս չի թևակոխել բնականոն զարգացման փուլ, և չի հանգրվանել առաջավոր երկրների հանրությունում:

Այսպիսով, պատմության առանցքային հարցերի վերլուծությունը բերում

է այն համոզման, որ առաջադիմության հիմնախնդրում դասակարգային հակամարտության վերացմամբ ամենևին չեն անհետացել գիտական տարբեր ուղղությունների միջև եղած տարածայնությունները: Դա մասնավորապես նկատվում է պատմական առաջադիմության գնահատման ժամանակ: Զարգացման տարբեր աստիճանի վրա գտնվող երկրների գիտնականները տեսական միևնույն հարցի նկատմամբ արտահայտում են հակադիր կարծիքներ: Փաստորեն ձևավորվել են գիտնականների երկու խմբեր, որոնք ունեն տրամաբանորեն իրարամերժ լավատեսական կամ հոռետեսական դիրքորոշումներ: Ըստ որում, դրանցից յուրաքանչյուրին, անկախ երկրի սոցիալական զարգացման աստիճանից, կարող են հավատարմագրվել ԱՄՆ-ի կամ եվրոպական զարգացած երկրների, Ռուսաստանի կամ էլ աֆրիկյան մայրցամաքի գիտնականները:

Սակավաթիվ են այն մտածողները, որոնք հակված են զարգացման մեջ լավատեսորեն նշմարելու մարդասիրական սոցիալական հարաբերությունների, մշակույթի ու բարոյական գիտակցության ավելի բարձր ձևերին անցման հնարավորություններ: Ավելի սովոր թիվ են կազմում այն մտածողները, ովքեր կարծում են, թե մարդկությունը շարժվում է վարընթաց ուղիով, կանգնած է ջերմամիջուկային աղետի, երկրազնդի կործանարար գերբնակեցման, էկոլոգիական ճգնաժամի, մարդու կենսաբանական ու բարոյական ալլախերման առջև: Նման հոռետեսական տրամադրություններ են արտահայտում Ասիայի և Աֆրիկայի, Լատինական Ամերիկայի երկրների բազմաթիվ գիտնականներ, որոնց ծայնակցում էին ԽՍՀՄ-ի որոշ հասարակագետներ: Միջանկյալ տեղում են այն հետազոտողները, ովքեր չեն չափազանցում մարդկային հասարակության առջև ծառացած բարդ խնդիրների լուծման ո՛չ դժվարությունները, և ո՛չ էլ առկա հաջողությունները: Զգալի թիվ են կազմում հատկապես մտավորականների այնպիսի ներկայացուցիչները, ովքեր վերապահումով մոտենալով սեփական ազգի ճակատագրին և այն բացառապես կապելով մեծ տերությունների ողորմածության հետ, չեն բացառում առաջիկա տասնամյակներում պատմական առաջադիմության հնարավորությունները:

Պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում իրենց դարն ապրած ռեժիմների պաշտպանները դիմակայել են հասարակության առաջադիմությանը, գործի դնելով ռազմական, տնտեսական, քաղաքական, բարոյափոփոխական մեթոդների բոլոր հնարավոր միջոցները: Սակայն հետադիմական ուժերին հաջողվել է հասնել սոսկ մոր սոցիալական կարգերի հաղթանակի ձգձգմանը:

Ինչպես արդեն ասվել է, պատմական առաջադիմությունը չի կարելի պատկերացնել հասարակության սոսկ վերընթաց զարգացում: Մարդկային պատմությունը բարդ և բազմաբովանդակ գործընթաց է: Առաջադիմության ընթացքում հնարավոր են լճացման, ետընթաց քայլերի, բարոյափոփոխական բնույթի հակասությունների առանձին դրսևորումներ: Իրենց բնութթով լինելով մասնակի, դրանք չեն խաթարում ընդհանուր առաջադիմությունը: Հաշվի առնելով վերոհիշյալը, կարելի է գնահատել Հայաստանի Հանրապետության ներկա իրավիճակը: ԽՍՀՄ-ի փլուզումը թուլացրել է երկրի տնտեսական, մշակութային կենսունակ կապերը: Հայաստանը հայտնվել է շրջափակման մեջ, որի հետևանքով քայքայվել է տնտեսությունը, խարխվել գիտության, կրթության, մշակույթի հիմքերը, իջել ազգաբնակչության զգալի մասի կենսամակարդակը: Փաստորեն դադարել է գործելուց սոցիալական ապահովության համակարգը, կյանքի կոչելով սոցիալապես անապահով մարդկանց ստվարաթիվ խմբեր: Հասարակության բևեռացման հետևանք է ժողովրդի օտարացման հոգեվիճակի առաջացումը:

Այսպիսով, Հայաստանում խոսքը ոչ թե առաջադիմության գործընթացից առանձին շեղումների, այլ երկրի կյանքում տնտեսական լճացման, իշխանությունների պարբերական ճգնաժամների, կրթության, գիտության և մշակույթի ասպարեզում առկա անհաղթահարելի դժվարությունների մասին է:

Ցանկացած երկրում սոցիալական խմբերի տարբերակման հիմնական չափանիշը նյութական միջոցներն են: Սակայն, որպես կանոն, քաղաքակիրթ երկրներում հարստության և աղքատության որոշման հիմքում ընկած են հասարակայնորեն ընդունելի արժեքներ, այն է՝ մտավոր ներուժ, ձեռներեցություն և եռանդ, կամ ընդհակառակը՝ նախաձեռնության բացակայություն, ծուլություն և այլն: Այլ կերպ ասած, արդարության սկզբունքի առկայության պայմաններում անհատը գիտակցում է, որ արժանի է իրեն տրվածին և պետք է բավարարվի միայն դրանով: Նման հասարակության մեջ տեղ չի գտնում ատելու հոգեբանությունն աղքատների և հարուստների միջև: Իսկ երբ բևեռացման հիմքում ընկած է անարդարության զգացողությունը, երբ մարդը հնարավորություն չունի գործի դնելու ընդունակությունները, ատելության հող է ստեղծվում, որը կարող է տարածվել ողջ սոցիալական դաշտի վրա: Նման իրավիճակում է հայտնվել Հայաստանը երկրորդ և երրորդ հազարամյակների սահմանագծում:

Սակայն եթե երևույթները գնահատենք ամբողջության մեջ, կարելի է տեսնել, որ իրականացել է սեփական հայրենիքն ազատ և անկախ տեսնելու հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը, որի համար իրենց արյունը չեն խնայել

Վարդանանց, Դավիթ Բեկի և հետագա տարիների ազատագրական պայքարի մարտիկները:

Այսօր իրական նախադրյալներ են ստեղծվել Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծման համար: Լավատեսություն է ներշնչում այն, որ Արցախի սահմանները հուսալիորեն պաշտպանում են հայ մարտիկները և բոլոր ուղրտներում խորանում է Հայաստան- Արցախ միաձուլման միտումը: Չպետք է անտեսել նաև հանրապետությունում ժողովրդավարական գործընթացների ուղղությամբ կատարվող քայլերը՝ Սահմանադրության ընդունում, Սահմանադրական Դատարանի կարգավիճակի հաստատում և այլն:

Այսօր Հայաստանի հասարակական արժանատիական գործընթացներում մի կողմից սաղմնային վիճակում առկա է պատմական առաջադիմությունը, մյուս կողմից այն ուղեկցվում է տևական նահանջով, հետընթաց քայլերով, հակասություններով:

Այսպիսով, առաջադիմությունը պատմական զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափություն է, որը սակայն չի կարելի համարել հասարակության կատարյալ ձևերի անցման անընդհատ պրոցես, քանի որ պատմության ընթացքին հատուկ են նաև խոտորումները: Գնահատականներում ելակետ պետք է ընդունել այն, որ հանգամանքների բերումով առաջադեմ ուժերն երբեմն կարող են պարտություն կրել, կամ հաղթանակի դեպքում՝ հարկադրված հետաձգել հասունացած պատմական խնդիրների լուծումը:

Հասարակական առաջադիմության չափանիշները մշակել են տարբեր, առավել զարգացած երկրների մի քանի սերունդների գիտնականներ և քաղաքական գործիչներ: Մտավորականության այդ փայլուն ներկայացուցիչները հասարակական առաջադիմությունը դիտարկել են պատմական զարգացման ընդհանուր, համերկրային շրջանակներում: Ուստի, ինչպես հասարակական առաջադիմության չափանիշների, այնպես էլ պատմության զարգացման օբյեկտիվ օրենքների, օրինաչափությունների իմացությունը հնարավորություն է տալիս մշակելու գործունե ծրագրեր:

Միաժամանակ գիտակցում ենք, որ անգամ տաղանդավոր անհատները, հասարակական կազմակերպությունները կամ կուսակցությունները, ինչպիսի հնարավորություններ էլ ունենան, առանց պետական աջակցության ի վիճակի չեն մշակելու հասարակական առաջադիմության և ազգային զարգացման ամբողջական ռազմավարական ծրագիր: Անգամ տաղանդավոր պատմաբանները և փիլիսոփաները համատեղ չեն կարող հաջողության հասնել այս գործում, եթե նրանք զրկված են առաջադրված նախագծերի գործնական կիրառմանը հետևելու հնարավորությունից: Միայն ապահո-

վելով տեսության և սոցիալ-քաղաքական վերափոխությունների պրակտիկայի անմիջական կապը, կարելի է հասնել ազգային քաղաքական մտքի ներուժի ճիշտ կազմակերպմանը և լիարժեք օգտագործմանը: Հակառակ դեպքում դատապարտված ենք հայտնվելու իրարամբոժ մոտեցումների, ամենատարբեր հայեցակետերի և կարծիքների քաոսում:

Անկասկած, ազգային զարգացման ռազմավարությունը չի կարելի դիտել ընդհանուր պատմական գործընթացներից մեկուսի, քանի որ այս կամ այն ժողովրդի պատմությունը համաշխարհային պատմության բաղադրամասն է և ենթարկվում է զարգացման համընդհանուր օրինաչափություններին:

Անհրաժեշտաբար պետք է պատասխան տրվի այն հարցին, թե յուրաքանչյուր ժողովուրդ եթե ընթանում է զարգացման ուրույն ուղիով, արդյո՞ք նրա պատմությունը համաշխարհային պատմության մասն է կազմում: Տարբեր դարաշրջանների խոշոր մտածողներն այս խնդրում տարակարծիք են:

Հին ժամանակներում Հունաստանի, Հռոմի, այդ թվում Մակեդոնիայի պատմությունը դիտվում էր, ճիշտ է, աշխարհակալ պետությունների, բայց այնուամենայնիվ նաև որպես առանձին ժողովուրդների պատմություն:

17-րդ դարից ի վեր նկատվում է հունա-հռոմեական պատմությանը համաշխարհայինի բովանդակություն վերագրելու միտում: Փաստորեն նման դեպքում հստակ տարբերակում չի դրվում երկու ըմբռնումների, այն է՝ հույների և հռոմեացիների գերիզոր պետության և համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ նրանց դերի միջև:

Կայսերապետական մղումով համաշխարհային պատմության գաղափարը Եվրոպայի մայրցամաքում տարածել են ֆրանսիացի, անգլիացի, գերմանացի և այլ պատմաբանները, իսկ հեռավոր արևելքում՝ չին և ճապոնացի հեղինակները:

Բոլոր ճանաչված գիտնականները, գրեթե առանց բացառության, իրենց աշխատություններում բավարարվել են Եվրոպայի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի հարուստ մշակույթ ունեցող ժողովուրդների պատմության սոսկ շարադրմամբ:

Զգալի թիվ են կազմում նաև այն աշխատությունները, որոնց հեղինակներին ավելի շատ մտահոգել է Եվրոպական ազդեցության տարածումը: Թերևս բացառություն է կազմում Ֆ. Հելմոնտը, որը 1913-1922թթ. լույս տեսած իր «Համաշխարհային պատմությունը» գրքում կարևորել է աշխարհագրական գործոնի դերը:

Համաշխարհային պատմությունը ենթադրում է առանձին ժողովուրդների կյանքում տեղի ունեցած պատմական խոշոր իրադարձությունների

ըմբռնումը փոխկապակցության մեջ: Գիտնականի խնդիրը ժողովուրդներին միավորող խոշոր իրադարձությունների զարգացման ընթացքի վերլուծությունը և հետագա ուղիների կանխագուշակումն է:

Շճարտությունը պահանջում է ասել, որ եվրոպացի հեղինակները, իրոք, իրենց և հարակից տարածաշրջանի ժողովուրդների պատմությունը ներկայացրել են որպես համաշխարհային:

Մինչդեռ մեր կարծիքով, նրանց այս տեսակետին կարելի է համաձայնվել որոշակի վերապահումով, քանի որ տարածքային, աշխարհագրական մոտեցումն ունի խոցելի կողմեր: Սակայն, եթե ընդունենք միայն եվրոպական ժողովուրդների հսկայական ներդրումն համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության մեջ, ապա արևմուտքի պատմաբանների տեսակետը տվյալ խնդրում զուրկ չի իրական հիմքերից:

Ի վերջո, ժողովուրդների պատմության տարաբաժանումը տարածաշրջանային, ազգային, թե համաշխարհային զերծ չէ որոշակի պայմանականությունից: Սակայն չպետք է անտեսել, որ պատմության տեսության հարցերն հիմնականում մշակվել են եվրոպացի հեղինակների կողմից և ճիշտ չէ նրանց գիտա-տեսական ժառանգության դերի նսեմացումը:

Այս ամենն հիմք է տալիս հայ ժողովրդի պատմությունը դիտել որպես համաշխարհային պատմության բաղադրամաս: Մեր ժողովրդի պատմությունն ինչպես հին աշխարհում, այնպես էլ նոր ժամանակներում թե բնութագրով, և թե մշակութային համապատասխանում է մշված չափանիշներին: Հիշենք հին և միջին դարերում հայ և հույն-հռոմեական, պարսկական, թաթար-մոնղոլական և այլ առնչությունները, իսկ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած հայկական հարցի միջազգայնացումը:

Համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ հայ ժողովրդի դերը տիպիկ է բնութագրել Վ. Բրյուսովը: Ըստ նրա. «Երկու ուժեր, երկու հակադիր նախասկիզբ խաչաձևվելով, միահյուսվելով և միախառնվելով, առաջացրել են միասնական նոր հենք, որն հազարամյակների ընթացքում ուղենշել է Հայաստանի կյանքը և ձևավորել ժողովրդի բնավորությունը. այն է՝ արևմուտքի նախասկիզբ և արևելքի նախասկիզբ, եվրոպայի ոգի և Ասիայի ոգի: Հայաստանն ընկած լինելով երկու տարբեր աշխարհների սահմանագծում, պատահական բերումով ներգրավվել է պատմական խոշոր իրադարձությունների ոլորտը, մշտապես հանդիսացել ժողովուրդների բախումների թատերաբեմ, կոչված եղել կատարելու երկու տարբեր մշակույթների հաշտարարի դեր: Հայաստանը եվրոպայի ավանգարդն է Ասիայում»³:

Իրոք, հայ ժողովրդին բաժին է ընկել յուրատեսակ կամրջի դեր Արևմուտքի

և Արևելքի մշակույթների միջև: Նրա բազմադարյա հարուստ պատմությունը իրավամբ կարելի է համարել համաշխարհային մշակույթի անքակտելի մասը: Դժվար է հիշատակել հին և նոր աշխարհների սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային որևէ նշանակալից իրադարձություն, որում անմասն լինեն Հայաստանը, աշխարհի տարբեր միջօրեականներում սփռված մեր հայրենակիցները:

Միանգամայն այլ է հարցի էությունը ներկայումս: Այսօր էլ ավելի ընդլայնվում և ակտիվանում է հաղորդակցումը ժողովուրդների միջև, զարգանում են նյութական և հոգևոր արժեքների փոխանակման, քաղաքական համագործակցման, և որ անտրամաբանական է, հակադրման գործընթացները մարդկային կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում: Հետևաբար, երբ ժողովուրդների ճակատագրերը միմյանցից չեն կարող անջրպետվել, յուրաքանչյուր ազգի պատմություն առանձին վերցրած դառնում է համաշխարհային պատմության անքակտելի մաս:

Դյուրին չէ որոշել առանձին ժողովուրդների տարածաշրջանային փոխազդեցությամբ պայմանավորված անցյալի պատմության ճանաչողական արժեքը: Միայն սակավաթիվ ժողովուրդների հնադարյան լայն տարածումն է, որ վեր է կանգնած տարածաշրջանային սահմանափակությունից: Այս առումով կարելի է առանձնացնել Հին Հունաստանի, Հռոմի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի, Հինաստանի, Հայաստանի և մի շարք այլ ժողովուրդների պատմությունը, առանց որի ուսումնասիրության հնարավոր չէ շարադրել հին աշխարհի պատմությունը:

Միաժամանակ հարկ է ընդգծել, որ միջնադարում և հետագա դարաշրջաններում մեծանում է նոր կազմավորված ազգերի՝ անգլո-սաքսերի, ռուսների, թուրքերի և այլոց կշիռը համաշխարհային գործընթացներում:

Բոլոր դարաշրջաններում էլ երկրների և ժողովուրդների ճակատագրի վրա աշխարհագրական միջավայրը վճռորոշ ազդեցություն է ունեցել:

Դեռևս անտիկ շրջանի խոշոր մտածողները, մասնավորապես Արիստոտելը, Ցիցերոնը անմիջական կապ են տեսել քաղաքականության և աշխարհագրական միջավայրի միջև: Արիստոտելը փորձել է հիմնավորել բնաշխարհի և աշխարհագրական դիրքի ազդեցությունը մարդկանց բարոյա-հոգեբանական կերտվածքի և ընդունակությունների՝ ձևավորման վրա: Նա իր «Պոլիտիկա»-ում ընդգծել է, որ ցուրտ երկրների բնակիչները համարձակ են, սակայն զուրկ երևակայությունից և հնարամտությունից, այդ իսկ պատճառով թեև մյուս ժողովուրդների համեմատ ավելի երկար են պահպանել ազատությունը, սակայն ընդունակ չեն եղել կառավարելու

իրենց և հարևաններին, հետևաբար կարիք են ունեցել քաղաքական ղեկավարման:

Ինչ վերաբերում է հարավային /ասիական/ ժողովուրդներին, ընդհակառակը, խորաթափանց են և հնարամիտ, սակայն ոչ եռանդուն, այդ իսկ պատճառով ստրկությունն ու ենթարկվածությունը նրանց «բնական» վիճակն է: Ըստ Արիստոտելի, առանձնանում են հույները, որոնք ապրելով միջանկյալ գոտում, համատեղում են թե՛ մեկի, և թե՛ մյուսի լավագույն հատկանիշները: Արիստոտելը քաղաքական տեսության մեջ հանդիսանում է աշխարհագրական դետերմինիզմի հիմնադիրը:

Ցիցերոնը հիմնավորելով պետության ծովից հեռու լինելու անհրաժեշտությունը, նշել է, որ տարբեր երկրների ապրանքների հետ միասին ծովափնյա քաղաքներ են ներմուծվում նաև օտար բարքեր: Բացասականի հետ միասին Ցիցերոնը նշմարում է նաև դրականը՝ ծովով տարանջատումը բացառում է թշնամու հանկարծակի հարձակման հնարավորությունը:

Արիստոտելից հետո մոտ երկու հազարամյակ աշխարհագրական դետերմինիզմի սկզբունքը կարծես դադարում է գործելուց, սակայն 1566 թվականին ֆրանսիացի գիտնական Ժ. Բոդենը «Պատմության հետազոտության դյուրամարս մեթոդը» աշխատության մեջ հիմնավորում է այն տեսակետը, որ հասարակությունը ձևավորվում է բնական միջավայրի ազդեցության տակ: Նա գալիս է այն հետևության, թե աշխարհագրական միջավայրն ազդում է մարդու, նրա հոգեկան կերտվածքի, ժողովուրդների բնավորության վրա: Բոդենը հիմնավորում է այն տեսակետը, որ հասարակությունը զարգանում է անընդհատության ուղիով, մինչդեռ բնության մեջ տեղի է ունենում անվերջ շրջապատույտ: Յուրօրինակ է նրա այն տեսակետը, որի համաձայն հյուսիսային հորիզոնականի 40-50 աստիճանի միջև ապրող ժողովուրդներն ավելի ընդունակ են և ձեռներեց, քան այլ տարածքների բնակիչները: Այդ բարենպաստ գոտում ծագում են առավել հզոր պետություններ, ասպարեզ իջնում խոշոր մտածողներ ու արվեստագետներ: Նշված գոտու մեջ են մտնում ԱՄՆ-ի հյուսիսային նահանգները, Ֆրանսիան, Իտալիան, Գերմանիան, Ավստրիան, Ռումինիան, Զարավալավիան, Չեխոսլովակիան, Կովկասն ամբողջությամբ, ճապոնիայի հյուսիսային կղզիները և այլն, իսկ դրանից դուրս են մնում ամբողջ աշխարհամասեր՝ Աֆրիկա, Զարավային Ամերիկա, Ավստրալիա, ինչպես նաև Եվրոպայի մեծ մասը: Ժ. Բոդենի համոզմունքների անկատարելությունը նրանում է, որ «կենարար գոտում» չի ընդգրկված համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրաններից ամենակարևորը՝ Դունաստանը, մինչդեռ ամբողջությամբ ներկայացված են

Մոնղոլիան, Բուլղարիան, Ռումինիան և այլն:

Լուսավորության դարաշրջանի մտածողները չէին կարող շրջանցել հասարակության զարգացման, մասնավորապես պատմագիտության խնդիրները: Այսպես, Շ. Մոնտեսքյուն ժխտելով պատմական գործընթացների աստվածաբանական մեկնաբանությունը, տուրք է տվել աշխարհագրական դետերմինիզմին: Սոցիոլոգիայում նա աշխարհագրական դպրոցի հիմնադիրն է: Իր «Օրենքների ոգու մասին» աշխատության մեջ (1745թ.) հիմնավորում է այն տեսակետը, որ կլիման և երկրի կեղևի վիճակը որոշում են ժողովրդի ոգին և հասարակական զարգացման բնույթը: Նա փորձել է աշխարհագրական գործընթացներով հիմնավորել երկրների տնտեսական և քաղաքական կարգը, ժողովուրդների բնավորությունը, վարքագիծն ու սովորույթները: Ըստ նրա, պատմության համընդհանուր օրենքները որոշվում են նաև հասարակական- սոցիալական գործոններով, այն է՝ արտադրություն, սեփականություն, կառավարման սկզբունքներ, սովորույթներ ու կրոն: Գրեթե բացարձակացնելով աշխարհագրական դիրքի նշանակությունը, նա միաժամանակ հիմնավորում է երկրի օրենքներն աշխարհագրական պայմաններին համապատասխանեցնելու անհրաժեշտությունը:

19-րդ դարում դետերմինիզմը վերաճում է ամբողջական տեսության, որն ընդունված է անվանել գեոպոլիտիկա: Այս հարցում կարևորվում են գերմանացի գիտնականներ Կ. Ռիտերի և Ֆ. Ռատցելի աշխատությունները: «Զաղաքական աշխարհագրություն» աշխատության մեջ Ֆ. Ռատցելն այն կարծիքն է հայտնում, որ պատմագիտական տեսությունները թերի են պարզ պատճառով, որ անտեսում են աշխարհագրական միջավայրի ներգործությունը այս կամ այն պետական կառուցվածքի վրա: Նա հիմնավորել է ամեն մի երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության պայմանավորվածությունը աշխարհագրական դիրքով:

Ս. Սոլովյովը ռուսական իրականության մեջ առաջինն է աշխարհագրական և ժամանակակից մտածողության տեսանկյունից իրականացրել սոցիալ-քաղաքական իրադրության ուսումնասիրությունը: Նա ընդգծում է, որ ռուս ժողովուրդն հարկադրված է եղել կենսական տարածքներ նվաճել բնությունից, որն էլ իր կնիքն է դրել նրա ապրելակերպի վրա:

Ռուս մյուս մտածող Ի. Սոլովևիչը անծի ազատության գաղափարը կապելով երկրի աշխարհագրական դիրքի հետ, հետաքրքիր միտք է առաջ քաշում: Այսպես, նա ընդգծում է, որ ռուսները «երբեք չեն կարող ունենալ այնպիսի ազատություններ, ինչպիսիք ունեն անգլիացիները և ամերիկացիները, քանի որ վերջիններիս անվտանգությունը երաշխավորված է ծովերով և

օվկիանոսներով, իսկ ռուսներինը կարող է ապահովվել միայն «ռազմական ուժով»⁴: Այստեղ նկատելի է ամերիկացի Ա. Մենխենի 1890թ լույս տեսած աշխատության ազդեցությունը, որում հիմնավորվում է ծովային պետության աշխարհում գերիշխող կարգավիճակ ունենալու գաղափարը:

Գեոպոլիտիկա տերմինն առաջին անգամ 1916թ. շրջանառության մեջ է դրել Ռ. Ջելենը՝ Ստոկհոլմում հրատարակած աշխատությունում ⁵:

Գեոպոլիտիկան հրապարակ եկավ այն պարագայում, երբ արդեն իսկ մշակված և փորձով ապացուցված տեսություններն այլևս անկարող էին աշխարհի քաղաքական դաշտում տեղի ունեցող շատ իրադարձությունների պատասխանը տալ: Գեոպոլիտիկան հունարեն *ge-* երկիր և *politike-* քաղաքականություն բառակապակցությունն է:

Աշխարհաքաղաքականությունը (գեոպոլիտիկա) որպես գիտություն ուսումնասիրում է աշխարհագրական գործոնների (տարածք, բնակչություն, աշխարհագրական դիրք և այլն) ազդեցությունը քաղաքական գործընթացների վրա:

Շվեդ քաղաքագետ և սոցիոլոգ Ռ. Ջելենը պետությունը դիտում է որպես աշխարհագրական և կենսաբանական օրգանիզմ, որն հակում ունի ընդարձակվելու: Նա հիմնավորում է, որ պետությունների ուժը և ազդեցությունը զգալի չափով կախված են երկրի քաղաքական վիճակից, բնական հարստության պաշարներից, ինչպես նաև ազգաբնակչության թվաքանակից Դետագայում նրա տեսությունն ունեցավ իր հետևորդները:

Կ. Զաուսիոֆերը 1924- 1944թթ. Մյունխենում հրատարակել է մի ամսագիր, որում առաջին անգամ փորձել է համակողմանիորեն հիմնավորել աշխարհաքաղաքական տեսության անհրաժեշտությունն հասարակության զարգացման օրինաչափությունների հիմնավորման գործում: Զամակոլմանիորեն ուսումնասիրելով հեռավոր արևելքի և ճապոնիայի պատմությունը, իր տեսության հիմնավորման համար նա հաճախ մեջբերում է կատարում նշված երկրների պատմությունից: Տեղի տալով մալթուսականությանը, Կ. Զաուսիոֆերն առաջ է քաշել «կենսական տարածքի» կատեգորիան, որի միջոցով հանգում է երկրների միջև անընդհատ պատերազմների սանձազերծման անհրաժեշտության գաղափարին:

Անգլիացի գիտնական Խ. Մակկինդերը փորձել է մշակել աշխարհաքաղաքական համընդհանուր մոդել: 1919 թվականին լույս տեսած «Ժողովրդավարական իդեալները և իրականությունը» գրքում նա առաջ է քաշում համաաշխարհային քաղաքականության մեջ առանցքային տարածաշրջանի գաղափարը, որում ընդգրկում է Ռուսաստանը, արևելյան և արևմտյան

Եվրոպան, Տիբեթը և Մոնղոլիան:

Խ. Մակկինդերի տեսությունը հատկապես բացասաբար ընկալվեց գիտական շրջաններում: Այսպես, միանգամայն հակառակ տեսակետի է ամերիկացի մտածող Ն. Սպայնկմենը, որը գերտերության առաջնությունը վերապահում է ԱՄՆ-ին:

«Կոմունիկացիոն» տեսության հիմնադիր Ժ. Գոդմանը գտնում է, որ հաղորդակցման ժամանակ քաղաքական տարածքի տարանջատումը կամ միավորումը պայմանավորված է ավելի շատ մշակութային, քան աշխարհագրական գործոններով:

Ներկայումս Արևմուտքում տարածում է գտել Ֆ. Ֆրիդի «Կյանքի որակը» տեսությունը, որում հիմնավորում է տարածքի համար պայքարը հանուն սոցիալական զարգացման և կյանքի ավելի բարձր որակի նվաճման զաղափարը: Նա միաժամանակ ավելացնում է այն միտքը, որ ապագայում աշխարհը կնվաճի նա, ով ազգաբնակչության համար կապահովի բարձր կենսամակարդակ:

Աշխարհագրական դիրքը յուրաքանչյուր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման և պետության քաղաքականության վրա ազդող կարևոր գործոններից է: Յուրաքանչյուր երկրի ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքն անփոփոխ է, քանի դեռ չեն փոփոխվել պետության սահմանները: Մինչդեռ հասարակական կյանքի վրա ազդում են նաև արտաքին և ներքին այլ գործոններ:

Ինչպես պատմագիտության յուրաքանչյուր, նմանապես և երկրի տնտեսա-աշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական դիրք կատեգորիաները ենթակա են փոփոխության: Այս երկու հասկացություններն ունենալով տարբեր բովանդակություն, միաժամանակ ընդհանուր գծերով կրկնում և լրացնում են միմյանց, որոնց փոխպայմանավորվածությունն ակնհայտ է ներկա դարաշրջանում Անդրկովկասի օրինակով: Այսպես, եզակի իրավիճակ է ստեղծվել Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար, քանի որ այս երեք հանրապետություններն էլ շրջապատված են կամ թշնամի, կամ առնվազն անբարյադական տրամադրված երկրներով: Ուստի և երկրի աշխարհագրական դիրքի գործոնն առանձնապես կարևորվում է ներկա դարաշրջանում, երբ պարբերաբար փոփոխվում է աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Գործընթացների վերլուծությունը ցույց է տալիս աշխարհագրական միջավայրի և քաղաքական իրողությունների սերտ կապը, որի վկայությունն են ազգամիջյան կռիվները, նորանկախ պետությունների ձևավորումը:

Աշխարհաքաղաքականության հիմքում ընկած է, անկասկած, այս կամ այն դարաշրջանի խորը վերլուծությունը, որում առանձնանում է ներկայիս համակողմանի քննության խնդիրը:

20-րդ դարը մարդկության պատմության մեջ մտել է որպես խոշորամասշտաբ հասարակական գործընթացների, պատերազմների, հեղափոխությունների, ճակատագրական իրադարձությունների դարաշրջան և դրանց հազցեցվածությամբ համարժեք է նախորդ մի շարք դարաշրջանների:

Այն մի կողմից գիտական մտքի զարգացման, արվեստի թռիչքի, իսկ մյուս կողմից՝ զանգվածային ոչնչացման զենքի օգտագործման, ինչպես նաև ֆաշիստական և կոմունիստական գաղափարախոսությունների հաղթարշավի փլուզման դարաշրջան է: Պատմագիտության մեթոդաբանության հիմնավոր մշակման պարագայում միայն հնարավոր է տալ այս ամենի գնահատականը:

Մարդկությունը պատմական հեռու և մոտ անցյալում պայքարում էր ինքնահաստատվելու հիմնականում իր գոյության արտաքին գործոնների բարելավման շնորհիվ: Իրոք, անընդմեջ պատերազմները և պետության արտաքին սահմանների պաշտպանությունը դարձել էին առաջնահերթ: Ներկայումս արտաքին սահմանների անվտանգության ապահովման խնդիրը թերևս միայն որոշ ազգերի համար է հրատապ: Ժողովուրդների գոյության գերխնդիրն առավելապես վերաբերում է ներքին գործոններին, այլ ոչ արտաքին աշխարհին: Առաջավոր երկրներում քաղաքական բանավեճերն ընթանում են հետևյալ հարցերի շուրջ. ազգաբնակչության աճի վերահսկում, կյանքի տևողության երկարացում, ինտելեկտի բարձրացում և այլն:

Ներքին գործոններն առաջին պլան են մղվում Հայաստանում մարդկանց նյութական գոյության միջոցների ավելի խորը անջրպետման պայմաններում:

Միաժամանակ հայ, ինչպես նաև մյուս ժողովուրդների համար առաջնահերթ նշանակություն են ծեռք բերում նաև արտաքին գործոնները:

Համերկրացումը դառնում է համաշխարհային քաղաքականության գերակայող խնդիրը: Այն ծնունդ առնելով նախորդ դարաշրջանում, իր «երկրորդ շունչն» առավ տարբեր հասարակարգ ունեցող երկրների հակամարտության ավարտից հետո:

Շատ պետություններ երկյուղ կրելով համերկրացումից, չեն տեսնում դրա հնարավոր հետևանքներն իրենց ազգային շահերի առումով:

Համերկրացումն ունենալով օբյեկտիվ հիմքեր, նաև բնապահպանական

գործընթաց է: Դրա հիմքում գիտության և տեխնիկայի առաջադիմությունն է, նյութական արտադրության և նրա զարգացման հեղափոխականացման գործոնները: Ժամանակակից տեխնոլոգիաները, համակարգիչները, կապի նոր միջոցները փոխում են տնտեսական, սոցիալական և մտավոր ներուժի հիմքերը:

Յուրաքանչյուր ազգային պետության տնտեսական և սոցիալական առաջադիմությունը որոշակի կախման մեջ է արտաքին գործոններից: Առաջադիմական համերկրացումը հաղթահարում է դրա համակոդմանիությունը, այն դարձնում փոխկապակցված:

Ազգային պետությունների փոխկախվածությունն ավելի նկատելի է տնտեսական, ֆինանսական, տեխնոլոգիական ոլորտներում:

Աստիճանաբար գիտակցվում է այդ գործընթացը կառավարելու անհրաժեշտությունը: Հենց «յոթնյակի» ակումբի ստեղծումն արդյունք է նման անհրաժեշտության գիտակցման առաջին հերթին ֆինանսական ոլորտում: Այդ համակարգի կայունությունն անհնարին է առանց ազգային բանկերի և միջազգային նման հաստատությունների համագործակցության: Համերկրացման գործընթացում տնտեսական ոլորտի գերակայությունը չի նշանակում միջազգային հարաբերություններում քաղաքական գործոնների դերի նվազում: Տնտեսական աճող փոխկապվածությունը թելադրում է կողմնորոշում դեպի սուբյեկտների ազգային շահերի, նրանց անվտանգության և բարեկեցության, աշխարհում քաղաքական կայունության ապահովումը: Հետևաբար համերկրացումը պետք է ունենա ազգային և համամարդկային երանգավորում:

Համերկրացումն ուժեղացնելով ազգային պետությունների փոխկապվածությունը, պետք է ունենա համապատասխան քաղաքական կառուցվածք, արդի գործընթացներին, պահանջներին և պայմաններին համապատասխան միջազգային հարաբերություններ: Պարզ է, որ համերկրացումն արմատապես շոշափում է աշխարհակարգի հիմքերը, կառուցված ազգային շահերի վրա:

20-րդ դարն ազգային պետությունների ստեղծման հաղթարշավն էր: Դրանց 2/3-ն առաջացան գլխավորապես գաղութային համակարգի և խորհրդային կայսրության փլուզման հետևանքով: Եվ համերկրացումը պետք է ընթանա ազգային առանձնահատկությունները հաշվի առնելով: Ազգային պետությունների և նրանց շահերի անտեսումն հանգեցնում է բախումների:

Համաշխարհային քաղաքական պրակտիկայում հանդիպում են դեպքեր.

երբ ազգային պետությունը կամովին կամ հարկադրաբար զրկվում է լիակատար ինքնուրույնությունից, որն էլ լրացվում է վերազգային մակարդակներում, ասենք՝ եվրոմիությունում:

Այս ամենից հանգում ենք այն եզրակացության, որ հասարակական առաջադիմության գնահատման խնդրում պատմաբանն ամենից առաջ պետք է ճշգրտի իր դիրքորոշումը դրա գնահատման չափանիշների հարցում: Այս դեպքում ընդունելի է համակարգված մոտեցումը:

Կիսում ենք Ա. Հովսեփյանի և Ս. Հովհաննիսյանի այն տեսակետը, ըստ որի, մեր զարգացման մոդելը պետք է հիմնված լինի հստակ ձևակերպված գերակայությունների վրա, որոնք այնքանով են տարբեր այլ երկրներում գոյություն ունեցողներից, որքանով որ հայի էթնոգենետիկական հատկանիշները՝ պատմականորեն ձևավորված տնտեսական, պատմա-մշակութային, փիլիսոփայական-կրոնական ավանդույթները տարբերվում են իրենց պատմական հայրենիքում պետականություն կրող այլ ժողովուրդների ավանդույթներից ⁶:

Անկասկած այս գաղափարն ազգային ինքնությամբ պարփակվելու քարոզչություն չէ: Ոչ մի ժողովուրդ չի կարող պարփակվել սեփական կաղապարի մեջ և դուրս մնալ գիտատեխնիկական առաջաընթացի համընդհանուր գործընթացից: Սակայն միանգամայն անընդունելի է տնտեսական, քաղաքական, պատմամշակութային այլ պայմաններում գտնվող ժողովուրդներին ընդօրինակելը, որը չի համապատասխանում ազգային սեփական կենսակերպին:

Գլխում արժարժված հարցերի քննությունը բերում է այն համոզման, որ հասարակության զարգացման օրենքների իմացությունը, ինչպես նաև առաջադիմության չափանիշների որոշումը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ներկա դարաշրջանի, տարածաշրջանների և առանձին երկրների պատմական զարգացման օրինաչափությունները: Վերջիններս պատմական գիտելիքների տեսական և կիրառական ուղանակության խթանման կարևոր ազդակ են:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՉՈՐՍԵՐՈՐԳ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ԿՐՈՆԻ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՉԻՄԱՀԱՐԱՑԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Պատմագիտության մեթոդաբանությունը ներառում է նաև բարոյականության, մշակույթի հիմնահարցերի քննությունը, որն հնարավորություն է տալիս ճիշտ գնահատելու տվյալ դարաշրջանի մարդկանց մտածելու, ստեղծագործելու կարողությունները, բարոյական ըմբռնումները, ազգային ոգին: Իրավացի է Ի.Կանտն ասելով, որ իր մեջ հիացմունք և սարսափ են առաջացնում աստղային երկինքը՝ գլխավերևում և բարոյական օրենքները՝ ներքևում:

Բարոյականության խնդիրների վերլուծությունը պատմաճիտական ասպեկտով ենթադրում է հետազոտողի կողմից բարու վերաբերյալ այս կամ այն շրջանում ձևավորված պատկերացումների իրական կամ պատրանքային լինելու հարցի, ինչպես նաև խոշոր անհատների հոգևոր աշխարհի մեջ ներթափանցելու ունակության պարզաբանումը:

Գիտնականի ուշադրությունը կարող են գրավել այս կամ այն կոնցեպցիաները, ներառյալ կրոնականը և բնագիտականը:

Այս դեպքում պատմաբանն առաջնորդվում է այն ճշմարտությամբ, որը նրա մոտ ձևավորվել է առօրեական, գիտական մակարդակի վրա և վեր է ածվել բարոյական սկզբունքների ամբողջական համակարգի:

Հասարակության կողմից ճշմարտության ըմբռնման հիմքում ընկած է գիտականը: Եթե ճշմարտության բարոյական և առօրեական իմաստն առավել չափով ենթարկված է փոփոխման, ապա դա չի նշանակում թե գիտնականը հարատև և անփոփոխ է:

Այս կամ այն գիտության շրջանակներում գործ ենք ունենում գիտական ճշմարտության ձևափոխության (մոդիֆիկացիայի) հետ: Իրավացի է Ա. Ռակիտովը պնդելով, որ պատմական ճանաչողությունը մարդկանց իրական, սոցիալական նշանակությամբ անցած գործունեության, այսինքն պատմական պրակտիկայի արտացոլում է:

Պատմական աշխատությունների հեղինակներն իրենց վերլուծություններում պետք է հաշվի առնեն այն հանգամանքը, որ ճշմարտությունը բովանդակությամբ օբյեկտիվ է, իսկ դրսևորման ձևով՝ սուբյեկտիվ և հարաբերական: Հետևաբար կենսունակ են հասարակության զարգացմամբ պայմանավորված այն նոր տեսությունները, որոնք տրամաբանորեն չեն հա-

կասում պրակտիկային:

Դրանք իրենց մեջ պետք է ամփոփեն անցյալի տեսական ժառանգության արժեքները, և այդ հիմքի վրա ստեղծվի նորը: Հիմնավոր է այն տեսակետը, որ ճշմարտության չափանիշը ոչ թե պրակտիկան է ընդհանրապես, այլ վերջինիս կոնկրետ դրսևորումները: Քանի որ պատմագիտության տեսական դրույթների հավաստիության պրակտիկ ստուգման ուղիները խիստ սահմանափակ են, ուստի գործում են նաև գիտական ճշմարտության գնահատման այլ չափանիշներ, որոնցից կարևորվում է արժեքավորմանը:

Այս դեպքում իրադարձությունների գնահատության խնդրում ելակետ են դիտվում աշխարհայացքային, ընդհանուր մեթոդոլոգիական, սոցիալ-քաղաքական, բարոյա-գեղագիտական սկզբունքները:

Համաշխարհային, այդ թվում և հայ պատմագիտական միտքը մշտապես ուշադրության կենտրոնում է պահել հասարակության բարոյականության, ազգային ոգու բարձրացման հիմնախնդիրները:

Հայ պատմագիտության մտքի մեջ դրվատվող Պլուտարքոս Զերով-նեցին դեռևս մ. թ. առաջին դարում բարոյական իդեալը բացահայտել է կոնկրետ պատմական նյութի վերլուծության հիման վրա: Նրա համար բարոյականությունը ոչ թե զուտ տեսական խնդիր է, այլ հին Հունաստանի պրակտիկայի իդեալականացված արտահայտություն: Հիշենք նաև նոր թվարկության սկզբի հռոմեական պատմիչներից Սվետոնիոս Տրանկվիլիոսի «Տասներկու կեսարների կյանքը» քրոնիկը. որում հռոմեական կայսրության կործանման գլխավոր պատճառներից է դիտվում երկրում բարոյական այլասերվածության տարածումը:

Ա. Շոպենհաուերն առանձնակի ուշադրություն է դարձրել էթիկայի խնդիրներին: Այս բնագավառում նրա ելակետը հռետտեսական հայացքներն են կյանքի նկատմամբ, որը դիտում է տառապանքների անվերջանալի մի շղթա: Ըստ նրա տառապանքները կյանքի են կոչվել և մարդկանց ցանկություններից, և դրանց բավարարումից անխուսափելիորեն առաջացած հագեցվածությունից: Հատկանշական է, որ Ա. Շոպենհաուերը փրկությունը տեսնում է ոչ թե կրոնի, այլ համաշխարհային կամքի դրսևորման մեջ: Նա անգամ առաջարկում է որոշակի սխեմա, որն ըստ նրա, մարդկությանը դուրս կբերի բարոյական ճգնաժամից: Այսպես՝ համաշխարհային կամքը խոշոր մտածողների և հանճարների կողմից ճանաչելու դեպքում բացասում է ինքն իրեն, հաստատելով ասկետիզմին հանգեցնող անտարբերության վիճակ: Ասկետիզմն իր հերթին բերում է սուբյեկտի կամքի ոչնչացմանը, որն հետևաբար տանջանքների վերացում է: Արդյունքում ամբողջ աշխարհը վեր է

ածվում ոչնչի:

Ա. Շուպենհաուերն ապրել և ստեղծագործել է 18-19-րդ դարերի սահմանագծում: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Եվրոպան թևակոխել էր խաղաղ զարգացման փուլ, իսկ նրա հայրենիքը՝ Գերմանիան, բռնել էր պետականության ամրապնդման ուղին:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանը գտնվում էր մախ թուրքիայի և Պարսկաստանի, ապա ռուսական կայսրության և թուրքիայի տիրապետության տակ: Ուստի պատահական չէ, որ Ա. Շուպենհաուերի աշխատությունում բարոյականության հարցերի քննությունը կրում է զուտ տեսական, վերացական բնույթ, մինչդեռ նույն ժամանակաշրջանի հայ մտածող Խ. Աբովյանի մոտ այն ծեռք է բերում միանգամայն գործնական-մաթեմատիկական ուղղվածություն: Այսպես, Խ. Աբովյանը ընդգծելով հայ մարդու մեջ քրիստոնեական հեզությունը և ստրկամտությունը արմատախիլ անելու անհրաժեշտությունը, այն համարում է օտարի դեմ պայքարի մախապաման: Նրանցից առաջ և հետո էլ հայ իրականության մեջ բարոյա-էթիկական խնդիրների քննարկումը կրել է կոնկրետ բնույթ և անմիջականորեն կապվել հասարակության առջև ծառացած գործնական խնդիրներին: Այդ միտումը նկատվում է դեռևս վաղ մտածողների մոտ:

Հայ իրականության մեջ որպես բարոյական վսեմ գաղափարների առաջին քարոզիչ 5-րդ դարի պատմիչ Եղիշեն է: Նա լինելով ժամանակի խոշոր մտածողներից, անկասկած, ծանոթ է եղել Պլուտարքոսի «Բարոյականք» և «Համեմատական զուգակշիռ կենսագրություններ» ստեղծագործություններին: Սակայն իր մախորդի համեմատ մա մի քայլ առաջ է անցնում: Եթե Պլուտարքոսի բարոյական ըմբռնումների հիմքում ընկած են կրթության, լուսավորության, մարդասիրության գաղափարները, ապա Եղիշեի մատյանում դրանց շարքում ավելանում են նաև մարդու քաղաքացիական կեցվածքը և հայրենասիրությունը:

Բովանդակային առումով Եղիշեի «Մահն իմացյալ, անմահություն է» կենսափիլիսոփայությունը շատ խորն է: Հիշատակության է արժանի և հայկանանց Եղիշեի տված բնութագրությունը. ըստ որի հայուհիները նրբագգաց են, հայրենասեր, անբասիր վարքի տեր:

Ամեն մի դարաշրջանում տիրապետող է բարոյական այս կամ այն սկզբունքների համակարգը: Ըստ որում, մինչքրիստոնեական շրջանում, բազմակնության պայմաններում բարոյականության, ընտանիքի հարցերը շոշափելիս այդ համագամանքն անվերապահորեն ընդունել են ժամանակի մտածողները: Նույնիսկ Սոկրատը և Էպիկուրը, որոնք բոլորից շատ են

անդրադարձել բարոյականության հարցերին, իրենց աշխատություններում հարկ չեն համարել անդրադառնալ այդ պարզ ճշմարտությանը: Միչդեռ քրիստոնեության հաստատմամբ ձևավորվել են բարոյականության, ընտանիքի դերի ըմբռնման նոր սկզբունքներ, որոնք այս կամ այն չափով ներթափանցել են հասարակական հարաբերությունների ոլորտ:

Հայերն առաջինն են աշխարհում, որ հավատարիմ են գտնվել քրիստոնեական, բարոյա-հոգեբանական նորմերի պահպանմանը: Ֆ. Էնգելսն իր «Վաղ քրիստոնեության պատմությունը» աշխատության մեջ բերում է հիշարժան օրինակ, թե ինչպես մ. թ. առաջին դարում մի հույն վայելչատես և մեծահարուստ ազնվական, մի շարք երկրներում հաջողությամբ սիրահետելով կանանց, փորձում է գայթակղել նաև հայ տիկիներին: Նրան բռնում և այնպես են խոշտանգում, որ հազիվ կարողանում է փախչել Հայաստանից: Եվ այս այն դեպքում, երբ այնտեղ դեռ տիրապետող էր բազմակնությունը:

Հետագայում հայ պատմիչներին բնորոշ է եղել բարոյականության ոչ թե տեսական, այլ առօրեական հարցերի քննարկումը:

Այսպես, Մատթեոս Ուռհայեցին 12-րդ դարի 30- 40 - ական թվականների մասին գրում է, որ մեր դատավորները և իշխանները դարձել են «պոռնկասերք առավել քան աստուածասերք», որ «-ոչ ոք կարասցէ կալ հաստատուն ի հավատս Քրիստոսի և ի պատուիրամն Աստծոյ - ոչ իշխան և ոչ ժողովուրդ. իշխանք յարենան ի գողս և յավագակս և յափշտակողս...»¹:

Հայ մտածողները քննադատել են նաև ժողովրդական զանգվածներին, Աստծուն ջերմեռանդություն չցուցաբերելու համար: Այսպես, Վարդան Այգեկցին գրում է, որ «- ցամաքեցավ ի սրտից մերոց սէրն աստուծոյ», որ մարդիկ «աստվածավաճառք» և «աղոթքատեացք» են դարձել, որ հավատացյալները խուսափում են «Ի եկեղեցվոյ, ի խաչէ, ի յավետարանէ, ի քահանայից, յաղօթից և կահոց» և այլն, այլ «թքանեն ի խաչ և ի եկեղեցի»². գոչեն «ոչ գոյ միայն» «փոքրերը»- գյուղացիները, այլև «մեծերը»- իշխանները:

Այս «անաստվածության» արմատները նա տեսնում է միջնադարյան Հայաստանի հասարակական- քաղաքական կյանքում տեղ գտած առանձին երևույթների մեջ: Այսպես, 12-13-րդ դարերում բավականին տարածված է եղել հոգևորականներին կաշառքով ձեռնադրելը: Դրանից անհանգստացած հայոց կաթողիկոսները հատուկ հրահանգներով փորձում էին արգելել նման գործարքները:

Կիլիկիայի հոգևոր գործիչները (Ներսես Լամբրոնացին, Ներսես Շնորհալիկն և ուրիշներ) խոսում են հոգևոր պաշտոնները ժառանգաբար

փոխանցելու, հոգևորականության աշխարհիկ գործերով. վաշխառությամբ և կաշառակերությամբ զբաղվելու, հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալական տնտեսությունների ուռճացման ու ժողովրդի ծայրահեղ շահագործման և այլ փաստերի մասին, որոնք հիշատակվում են նաև բուն Հայաստանից մեզ հասած աղբյուրներում:

Չնայած բարոյականության սկզբունքների ընդհանրությանը այնուամենայնիվ յուրաքանչյուր դարաշրջանին բնորոշ են եղել որոշակի բարոյական նորմեր:

Կալվինը 1536թ. քրիստոնեական բացարձակ հավատին նվիրված աշխատությունում զարգացնում է կանխորոշման ուսմունքը, ըստ որի. Աստված մինչև աշխարհի ստեղծումը կանխորոշել է, թե ո՞վ պետք է վայելքների մեջ ապրի, իսկ ով դատապարտվի հավիտենական տանջանքի: Մարդու վարքագիծը պայմանավորված է ոչ թե նրա կամքով, այլ նրա մեջ գործող աստվածային էության դրսևորմամբ:

17-րդ դարի ֆրանսիացի պատմաբան և փիլիսոփա Պիեռ Բեյլը իր «Պատմական և քննադատական բառարանում» պնդում է, որ կարող է գոյատևել անգամ զուտ աթեիստներից կազմված հասարակությունը: Այդ գիրքն արգելվեց Ֆրանսիայում, սակայն 1715թ. Լյուդովիկոս 14-րդ-ի մահից հետո արգելքը վերացվեց:

Պատմաբանները և փիլիսոփաներն ստիպված են եղել վերաքննության ենթարկել և վերաիմաստավորել նաև բարոյականության հիմնահարցերը: Եվ սա կրկին անգամ վկայում է, որ պատմությունը ոչ միայն գիտական մտածողության դրսևորման ձև է, այլ նաև սերունդների դաստիարակության միջոց:

Այդ գիտակցում էին դեռևս վաղ շրջանի հայ մտածողները:

14-րդ դարի բնագետ, փիլիսոփա, մանկավարժ Գրիգոր Տաթևացին առանձնահատուկ տեղ ունի միջնադարյան Հայաստանի մտածողների շարքում: Նա պաշտպանում է սեփական իմացության տեսության մեջ: Իմացության մեջ առկա են փոխպայմանավորված երկու կողմեր՝ արտաքին աշխարհ և մարդկային գիտակցություն, որոնց կապող օղակի զգայարանների միջոցով, ըստ նրա, ծանաչում ենք միայն իրերի և երևույթների առանձին կողմերը, իսկ էությունն ընդհանրապես ըմբռնվում է միմիայն բանականությամբ:

Գրիգոր Տաթևացու իմացության տեսությանը սերտորեն կապված են նրա մանկավարժական-հոգեբանական հայացքները, որոնք անմիջականորեն առնչվում են վերածննդի և նոր ժամանակաշրջանի ուսմունքներին:

Մերժելով «բնածին» բարոյական հատկությունները և գաղափարները, Տաթևացին անչափահասի դաստիարակության գործում կարևոր դեր է հատկացնում մանկավարժին, որը պետք է լինի բազմակողմանի զարգացած, լուսավոր մտքի և անարատ վարքի տեր, կարողանա աշակերտներին հեռու պահել արտաքին բացասական ազդեցություններից, նրանց մեջ սեր արթնացնելով գիտության նկատմամբ:

Այսօր մեր և աշխարհի շատ երկրներում նոր-նոր փորձեր են արվում ուսուցումն սկսել 6 տարեկանից, մինչդեռ Գրիգոր Տաթևացին դա առաջադրել է դեռևս 14-րդ դարում: Նա պահանջում էր՝ երեխայի ուսուցումն սկսել վաղ հասակից, որովհետև վաղ մանկության շրջանում երեխաների զգայարանները նուրբ են և ընկալունակ, հոգին ծանրաբեռնված չէ անիմաստ գիտելիքներով, հոգսերով ու մտատանջություններով: Մտավոր և բարոյական դաստիարակությունը, ըստ Գ. Տաթևացու, պետք է զուգակցվի ֆիզիկական և աշխատանքային դաստիարակության հետ, որն հնարավորություն կտա՝ աշակերտի և՛ մարմինը, և՛ «բանական հոգին» ներդաշնակորեն զարգացնել: Այս մեթոդով էր նա դաստիարակում իր աշակերտներին, որոնց թիվը, ժամանակակիցների վկայությամբ, անցել է 300-ից: Նրանց թվում հիշատակվում են նաև միջնադարյան հայ մտածողներ Թովմա Մեծոփեցին, Առաքել Սյունեցին, Մատթեոս Ջուղայեցին և ուրիշներ:

19-րդ դարի գերմանացի փիլիսոփա Ֆ. Նիցշեն գտնում է, որ երբ հոգեկանը և բարոյականը դառնում են հակադիր բևեռներ, էապես փոխվում են մարդկանց բնականոն փոխհարաբերությունները, այն է բարոյականությունն հանդես է գալիս որպես կյանքի հենարան, իսկ բարոյական մարդը՝ ճշմարիտ քաղաքացի:

Իրականում հակադրություններն առաջանում են ոչ թե բարոյականության և կյանքի, այլ բարոյականի և գեղագիտականի ըմբռնումների միջև: Ֆ. Նիցշեի բարոյագիտական ազդեցությունն զգացվում է ոչ միայն Թ. Մանի, Լ. Ջոյսի, այլև Յ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի, Ե. Չարենցի ստեղծագործություններում և անգամ քաղաքական գործիչ Նժդեհի ասույթներում:

Բարոյականությունն հասարակության մեջ մարդու գործողությունները որոշակի չափանիշներով կարգավորող հիմնական գործոններից է: Խոսքը վերաբերում է անձի գիտակցված վարքագծին հասարակական կյանքում՝ կենցաղում, աշխատանքում, քաղաքական, գիտական, ընտանեկան, ներխմբային, միջազգային հարաբերությունների ոլորտում: Բարոյականության սկզբունքներն ունեն համընդհանուր սոցիալական նշանակություն: Անկախ իր հասարակական դիրքից, մարդն առաջնորդվում է բարոյակա-

նության այն չափանիշներով, որոնք մարդկանց փոխհարաբերություններում արտացոլում են տվյալ ժողովրդի ավանդական, ինչպես նաև այս կամ այն ժամանակաշրջանի կուլտուրան: Ամեն ժողովրդի հավատամքի ազդեցությանը ձևավորվում են որոշակի բարոյական ըմբռնումներ, հասարակական կարծիք և այդ հիմքի վրա՝ հաղորդակցման կուլտուրա: Դեռևս նախորդ դարի վերջին հայ հեղափոխական դաշնակցության գաղափարախոսներից Քրիստափոր Միքայելյանը ընդգծել է, որ ոչ ոք ի վիճակի չէ հաղթելու առողջ բնագոյունեցող և հայրենիքի համար տանջանքների պատրաստակամ ժողովրդին:

Բարոյականության հետ սերտորեն առնչվում է հասարակության, ընտանիքի, ընտանեկան հարաբերությունների գնահատության հարցը: Դեռևս 354 թվականին Աշտիշատ ավանում կայացած հայ եկեղեցական առաջին օրենսդիր ժողովն ընդունել է նաև ընտանիքին և բարոյականությանն առնչվող բազմաթիվ որոշումներ: Արգելվել են բազմակնությունը, մերձավոր հարազատների և անչափահասների ամուսնությունը, անվայելուչ վարքագիծը հասարակական վայրերում և այլն:

Հայ պատմագիտության և պատմավիպասմության մեջ հաստատվել են ընտանիքի կայունության, հաստատուն ավանդույթների հասարակական գնահատության որոշակի չափանիշներ: Ըստ որում, քաղաքական և պետական գործչի ազգանվեր և առաջադիմական գործունեության գնահատման չափանիշ է դիտվել նաև նրա բարոյական կերպարը և ընտանեկան հավատարմությունը: Այսպես, Մուրացանն իր պատմավեպի գլխավոր հերոս է դարձրել ոչ թե հայրենասեր, արի և հզոր Աշոտ 2-րդին, որն իր մեծագործությունների համար ստացել է Երկաթ մականունը, այլ պատմության մեջ քիչ նշանավոր դեր խաղացած մարզպետունյաց Գևորգ իշխանին: Նման ընտրության գլխավոր պատճառը Աշոտ Երկաթի ամուսնական անհավատարմությունն է: Ջարմանալի չէ, որ պատմավիպասանը մարդկային բոլոր առաքինություններով է օժտել իր գլխավոր հերոսին: Մարզպետունու կենսագրության անհայտ լինելը հեղինակի ազատ երևակայությանն է ծնունդ տվել:

Ազգապահպանման գործում ընտանիքի կարևոր դերն ընդունելով հանդերձ պատմագիտության տեսանկյունից չի արդարացվում պատմական փաստերի քննությանը Մուրացանի կամայական մոտեցումը: Պետական գործչի բարոյական հատկանիշների մուրացանյան բնութագրումների հիմքում ընկած են հայ իմաստասերների, նաև Եղիշեի ըմբռնումները:

Հայ մտածողների համար խորթ են եղել եվրոպացի մտածողների

պատմափիլիսոփայական բարոյագիտական պատկերացումները: Հիշենք, իտալացի քաղաքագետ Սաքիավելուն: Նա «Ֆլորենցիայի պատմություն» աշխատության մեջ պնդում է, որ քաղաքական իշխանությունը և քաղաքական գործունեությունն հոմանիշներ են անբարոյականությանը, սակայն ոչինչ փոխել հնարավոր չէ, քանի որ քաղաքական հարաբերությունների բնույթն այնպիսին է, որ մարդը պետք է լինի կամ ճնշող, կամ ճնշվող: Ավելին, Ն. Սաքիավելին միաժամանակ հիմնավորել է, որ պետության ղեկավարն արտաքին թշնամիների դեմ պայքարում պետք է դիմի ցանկացած միջոցի՝ ուխտադրություն, նենգություն, բացահայտ և դավադիր սպանություններ և այլն:

Միչդեռ 1271 թվականին կիլիկիացի հայտնի իմաստասեր Վահրամ Րաբունին, Ն. Սաքիավելիի ծնունդից ճիշտ 200 տարի առաջ, Լևոն 3-րդի թագադրման ժամանակ արտասանած ճառում հիմնավորել է, թե ինչպիսին պիտի լինի երկրի ղեկավարը: «Սիրել իսկությունը և ամեն ինչում ճշմարիտ լինել: Երկրի ղեկավարի բերանից ընդհանրապես սուտ չպիտի լսվի»: Ավելին, նա ընդգծում է, որ հայրենիքը չի կարող շեն ու բարվոք լինել, եթե բնական և բարոյական չլինի նաև մյուս իշխանավորների վարքագիծը. «Որպեսզի կենդանին կատարյալ լինի, - ավելացնում է իմաստասերը, - բավական չէ լուկ գլխի առողջությունը»: Պետք է իշխանության «բոլոր անդամները պատշաճ լինեն»:

Գրեթե նույն այդ ժամանակ Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը բանաձևում է «...Բնական մի արվեստ է և իշխանությունը: Եթե մեկն անգետ ու անտեղյակ է մարդկանց կարիքներին, ազատ պիտի համարվի: Նմանապես՝ մարմինը, որ հոգի չունի՝ մեռած է, նույնպես և քաղաքը, ուր չկա իրավունք և արդարություն, ինչպե՞ս կարող է գոյատևել»:

Ընտանիքն համարվել է հասարակության ամենափոքր բջիջը, սոցիալական ամենափոքր խումբը, անհատական կենցաղի կազմակերպման կարեվորագույն ձևը և հիմնված է ամուսնական, արյունակցական, ազգակցական կապերի վրա: Նրա անդամները կապված են բարոյական պատասխանատվության և փոխօգնության ընդհանրությամբ:

Ժամանակակից հասարակական գործընթացները պատմաբանների, փիլիսոփաների ու շարժումների կենտրոնում են պահում նաև ընտանիքի, նրա զարգացման հեռանկարի հարցերը, ուր գիտնականների մոտ նկատվում է տարակարծություն: Առկա է ընտանիքի զարգացման երկու միտում: Մի կողմից, արդի քաղաքակրթության ազդեցությամբ տեղի են ունենում ընտանիքի վերափոխման օրինաչափ գործընթացներ, իսկ մյուս կողմից՝

խորանուժ է կազմալուծման միտումը: Եվ, վերջապես, ուշադրության կենտրոնացումը զուտ ներընտանեկան պրոբլեմներին հանգեցնում է ընտանիքի մեկուսացմանը հասարակական խնդիրների լուծումից: Հասարակության մեջ տեղ գտած տնտեսական, քաղաքական, բարոյական հակասություններն հանգեցնում են ոչ միայն հասարակությունից ընտանիքի օտարմանը, այլև՝ մեծացնում ներընտանեկան գոյությունների հնարավորությունները: Ձարմանալի չէ, որ ներկայումս հասարակության ներքին լարվածությունն ավելի հաճախ ներազդում է ընտանիքի միասնության խախտման և ապահարգանքների թվի ավելացման վրա: Պատմական փորձն համոզում է, որ ձևավորված կայուն պետությունները մշակում և գործողության մեջ են դնում բարոյական ըմբռնումների որոշակի համակարգ: Այդ տեսակետից խիստ գաղափարայնացված բարոյական հավատո հանգանակ մշակվել և հետևողականորեն կիրառվել է ֆաշիստական գերմանիայում:

Սակայն եղել են և քաղաքական համակարգեր, որոնք չնայած խիստ գաղափարայնացվածությանը, մշակել և գործողության մեջ են դրել մարդասիրական բարոյահոգեբանական որոշակի դրույթներ: Այսպես, գերխնդիր հռչակելով նոր հասարակարգի կառուցումը, ԽՍՀՄ-ը չէր կարող անուշադրության մատնել սերունդների դաստիարակության, սոցիալիստական բարոյական արժեքների արմատավորման խնդիրը: Դաստիարակության պլանայնությունն ապահովվել է տնտեսության, գիտության, կրթական համակարգի զարգացմամբ, նպատակ հետապնդելով նոր հասարակարգի կերտումը և որոշակի նկարագրով քաղաքացու ձևավորումը:

Խորհրդային միությունում գործել է դաստիարակության մի համակարգ որն ընդգրկել է մարդուն մանկական տարիքից մինչև երիտասարդության և հասուն շրջանը: Անգամ ԽՍՀՄ Սահմանադրությունում ընդգծվել է, որ ընտանիքը գտնվում է պետության պաշտպանության ներքո: Հիմնական օրենքում հռչակվել է, որ երեխայի դաստիարակությունը խորհրդային քաղաքացիների սահմանադրական հիմնական պարտականություններից է: Գրավիչ է եղել ներդաշնակ, համակողմանի զարգացած անհմտի դաստիարակության կարգախոսը, որը մարմնավորվել է կյանքում:

Նյութական զգալի միջոցներ են հատկացվել նոր սերնդի կրթության, դաստիարակության, մշակույթի արժեքներին նրանց հաղորդակցման համար: Ուսումնական հիմնարկներում, պիոներների պալատներում, ակումբներում գործել են տարբեր խմբակներ՝ պատանի տեխնիկի, երաժշտական, պարային, գեղանկարչական և այլն:

Համատարած ուսուցումը և գիտելիքներին տիրապետելը եղել են անհատի դաստիարակության կարևոր գործոններ:

Դաստիարակության խորհրդային ընդգրկում, կուռ և միասնական համակարգը, թերություններով հանդերձ, ծառայել է հոգեպես և բարոյապես առողջ, մտավոր զարգացած սերունդ դաստիարակելու խնդրին: Միաժամանակ այն խոցելի կողմեր է ունեցել, որն արտահայտվել է և՛ պատմաբանների, և՛ փիլիսոփաների տեսակետներում:

Խորհրդային պատմագիտությունը հասարակության մեջ բարոյական բարձր սկզբունքների արմատավորման ուղի դիտել է դրական օրինակի խորը և համակողմանի ցուցադրումը: Այս, ընդհանուր առմամբ ճիշտ, ուղին հաճախ աղավաղվել է: Ըստ որում, ստեղծվել էր մի սխեմա, որը բոլոր սերունդների համար ապահովում էր իր հերոսի ընտրությունը: Այսպես, մանուկների համար 1930-1950-ական թվականներին այդպիսին Պավլիկ Մորոզովի կերպարն էր, իսկ Հայաստանում՝ Գրիշա Հակոբյանը: Կոմերիտականներին օրինակ կարող էին ծառայել Պավել Կորչագինը, Ղուկաս Ղուկասյանը և ուրիշներ: Ավելի հասուն տարիքի մարդիկ նույնպես ունեցել են «իրենց հերոսները»՝ կոլեկտիվացման շրջանում դավիդովներ և լամբարյաններ, իսկ հետագայում՝ պապանինականներ, չեչուսկինցիներ, գազարինականներ և այլն: Քարոզչաբար գովերգվել է բոլշևիզմի առաջնորդների կյանքն ու գործունեությունը:

Իսկ ովքե՞ր են կերպավորել խորհրդային ղեկավարների մարդասիրական, քաղաքական նկարագիրը և շինծու փաստական տվյալներով վավերագրել: Անկասկած, խորհրդային ընտրամուկենսագրությունն հիմնականում կեղծել են ու հորինել պատմաբանները: Ստաբերենք, թե ինչ է պատասխանել Ալբերտ Սորուան, երբ նրան հարցրել են, թե ո՞վ է ավելի շատ ազդել պատմության վրա՝ Կեսարը, թե՛ Բոնապարտը: Նա առանց վարանելու պատասխանել է՝ «Պատմաբանները»: Լինենք իրատես: Իրոք, պատմության հիմնախնդիրները գերազանցապես պատմաբանների քննության առարկան են: Ուստի հնարավոր սխալների աղբյուրը պետք է փնտրել վերջիններիս աշխատություններում: Միաժամանակ չպետք է մոռանալ, որ հասարակական, բարոյա-քաղաքական գործոնները մեծ ազդեցություն ունեն պատմաբանի հայացքների ձևավորման վրա: Լայն զանգվածների վրա ներգործության ուղորտներն ընդլայնելու և առավել համոզականություն ապահովելու համար ստեղծվել են հերոսների գովերգման «փաստագրական» աշխատություններ և գեղարվեստական ստեղծագործություններ:

Դարեր շարունակ հայ պատմագիտությունը ներկայացրել է հերոս այրերի

հայրենամվեր գործերը և նշավակել եղկելին, որը մեծ դեր է խաղացել սերունդների դաստիարակության գործում: Այս տեսակետից հիշատակության արժանի են Մ. Սաշտոցը, Խորենացին, Եղիշեն, Կողբացին, Ագաթանգեղոսը: Հիշենք նաև Վարդան, Սամվել Մամիկոնյաններին և դրանց հակապատկեր Վասակ Սյունուն, Մերուժան Արծրունուն, Մելիք Ֆրանգյուլին և այլոց:

Աշխարհի քրիստոնյա և մահմեդական շատ երկրների մտածողներ մշակել են մարդկային համընդհանուր բարոյական նորմեր, ուսանելի շատ դրույթներ: Այսպես օրինակ, իրենց հնչեղությունը երբեք չեն կորցնում Ֆիրդուսու, Օմար Խայամի, Ռուդաքիի և այլոց իմաստուն ասույթները: Նրանց փիլիսոփայության հիմքում չարի ու բարու հակադրության գաղափարն է:

Քրիստոնեական ջատագովական փիլիսոփայության ներկայացուցիչ Ավգուստինոս Երանելին /4-5-րդ դդ./ ժխտում է ամեն տիպի բռնություն: - «Խոստովանություն» մատյանում նա դրա արմատները քննության է առնում դպրոցում երեխայի նկատմամբ գործադրվող բռնությունից մինչև հասուն տարիքում պետական մակարդակով կիրառվող ճնշումը:

Ավգուստինոսի մոտ քրիստոնեական գաղափարաբանությունը վեր է ազգայինից: Նա ծաղրում է հռոմեացիներին, որոնք ուրիշի տարածքները նվաճելով հանդերձ, բողոքարկում են Ալարիխի հրոսակների կողմից 410 թվականին Հռոմի գրավման փաստի դեմ:

Հետաքրքիր է, որ Ավգուստինոս Երանելին իր բարոյախոսությունը տարածում է անգամ պետականության գաղափարի ընթերցման վրա: Նա ընդունում է պետական իշխանության պարտադիր անհրաժեշտությունը, միաժամանակ այն դիտելով անխուսափելի չարիք «Խոշոր ավազակախմբի» ձեռքին:

20-րդ դարում Արևմուտքում նկատվում են բարոյականության հիմնահարցերի բազմաբնույթ մեկնաբանություններ: Հատկանշական է, որ դրանք հիմնականում ազատվել են կրոնական բարոյախոսության ազդեցությունից: Հիշատակման արժանի է Ժ. Պ. Սարտրի բարոյականության մասին ուսմունքը: Այսպես, նա ընդգծում է, «եթե աստված չկա, ապա մենք չենք կարող վկայակոչել որևիցե արժեք կամ պատվիրան, որն օրինականացներ մեր վարքը: Այսպիսով, արժեքների ընդարձակ ոլորտում մենք չենք գտնում որևէ հատուցում, որ սպասեր մեզ: Մենք մնում ենք միայնակ»:³

Ըստ Ժ. Պ. Սարտրի, մարդը բարոյականության միակ աղբյուրը, չափանիշը և նպատակն է: Ընդ որում, այստեղ մարդ ասելով հասկացվում է ոչ թե հասարակությունը, ոչ թե մարդն ընդհանրապես, այլ առանձին անհատը

ես-ը: Խոսքը ոչ միայն բարոյականության չափանիշի մասին է: Ըստ Ժ. Պ. Սարտրի, բարոյական արժեքները զուրկ են օբեյկտիվ հիմքից: Արարքների բարոյական գնահատման չափանիշ է առաջադրվում «ինքնահարազատությունը», «իսկությունը» /ուրթենիկությունը/՝ մարդու ինքնագիտակցության համապատասխանությունն իր իսկ մասին վաղորդ ձևավորված կարծիքին:

Դեռ տասնամյակ առաջ գիտական հարցերը քննության առնելիս ընդունված էր վկայակոչել արևմուտքի և խորհրդային մտածողներին: Սա բնական է, քանի որ խոսքը վերաբերում է միանգամայն հակադիր աշխարհըմբռնումներին:

Ներկայումս ըստ էության ընդունելի չեն և՛ խորհրդային, և՛ արևմտյան պատմահայեցողական տեսությունները: Ծայրահեղություն կլինի արևմուտքի հոգևոր արժեքներին և բարոյականությանն անվերապահ ու միանշանակ գինվորագրվելը: Անգամ ժամանակակից ամերիկյան պերսոնալիստների փիլիսոփայական աշխատություններում հաճախ հանդիպում ենք կապիտալիստական աշխարհում տեղ գտած անարդարության և անբարոյականության քննադատությանը: Նրանք միաժամանակ մերժում են ծայրահեղ մոտեցումները, հերքում հասարակության հեղափոխական վերափոխման անհրաժեշտությունը, դատապարտում դասակարգային պայքարի ամեն մի դրսևորում: Պերսոնալիստների կարծիքով հասարակական կյանքը բզկտող երկպառակությունների աղբյուրը ոչ թե դասակարգերի սոցիալական հակամարտությունն է, այլ՝ յուրաքանչյուր անձնավորության հոգու տվայտանքները: «Անձնավորության մեջ է այն թատերաբեմը, որտեղ առաջանում են այդ բոլոր երկպառակությունները...», - պնդում է Ե. Բրիգթիմանը:⁴

Նկատելի է, որ արդի պատմագիտությունն հրաժարվելով դոգմատիզմից, ընկնում է մեկ այլ՝ ակտիվ դիրքորոշում չդրսևորելու ծայրահեղության մեջ, որն հանգեցնում է կոնֆորմիզմի: Վերջինս նշանակում է իրողությունների, տիրապետող գաղափարների պասիվ ընկալում, հետևաբար և սեփական դիրքորոշման բացակայություն: Ավանդաբար մեծամասնության կարծիքին անքննադատ հետևելը պարզապես չի համապատասխանում առաջադիմության ներկա պահանջներին:

Միաժամանակ ճիշտ չէ սոցիալական այս կամ այն խմբի բարոյական այնպիսի նորմերից ու արժեքներից լիովին հրաժարվելը, որոնք առաջադիմական դեր են խաղացել: Այսպես, խորհրդային իշխանության տարիներին քարոզչական բոլոր մրջոցներով փորձ է կատարվել մարդկանց, հատկապես երիտասարդության մոտ, արմատավորել սոցիալիստական ապ-

րելակերպի նորմերը: « Նոր մարդու» դաստիարակության սկզբունքները, չնայած շատ գաղափարների վերացականությանը, որոշակի դեր են խաղացել մարդասիրության արմատավորման, նոր սերնդի հայրենասիրական դաստիարակության գործում, որն առանձնապես զգացվեց արցախյան գոյամարտի տարիներին:

Ներկայումս մտավախություն կա, որ պատմագիտությունն հրաժարվելով գաղափարական դոգմաներից և միօրինակությունից, կարող է զրկվել հայ պատմագիտական մտքի մեջ դարեր շարունակ քննություն բռնած ակտիվ կենսադիրքորոշումից:

Ետխորհրդային տարիներին պատմաբանների որոշ մասի մոտ ևս նկատվում է կոմֆորթի գրգռություն՝ տեղի ունեցող իրողությունների, տիրապետող գաղափարների պասսիվ ընկալում, որը վերջին հաշվով հանգեցնում է սեփական հստակ դիրքորոշում չցուցաբերելուն, ավանդաբար ընդունված և տվյալ ժամանակաշրջանում տիրապետող տեսակետներին անքննադատ հետևելուն: Նման հայեցակետը ոչ միշտ է համապատասխանում գիտության զարգացման և մանավանդ հասարակական առաջադիմության պահանջներին: Խոսքը ոչ թե սոցիալական այս կամ այն խմբերի յուրացրած և պատմականորեն առաջադիմական դեր խաղացած բարոյական նորմերից և արժեքներից հրաժարվելու, այլ պատմության քննությունը չբռնած բարոյական ըմբռնումների և մոտեցումների քննադատական վերաիմաստավորման մասին է: Անհատի սոցիալականացմանն ուղղված այս խնդիրը հետազոտողից պահանջում է լայնախոհ մոտեցում: Սոցիալականացում ասելով հասկանում ենք գիտելիքների որոշակի համակարգի, նորմերի և արժեքների յուրացումն անհատի կողմից, որն հնարավորություն է տալիս նրան գործելու որպես հասարակության լիիրավ անդամ: Այստեղ կարևորվում է ընտանիքի դերը, հատկապես անկախ պետականության ուղի ընտրած Հայաստանի համար, ուր դաստիարակության որևէ -այլ համակարգ դեռևս չի ստեղծվել: Իսկ ընտանիքը կանոնավորում է ազգաբնակչության վերարտադրության պրոցեսը և ապահովում հասարակության անդամների նախնական դաստիարակությունը:

Հասարակության մեջ երիտասարդության ունեցած դերն հատկապես ընդգծվում է պատմության շրջադարձային փուլերում: Նոր սերնդի եռանդն ու ակտիվությունն իշխանությունները «պարտավոր են» տեսնել և օգտագործել իրենց համար ցանկալի ձևով:

Պատմության զարգացման տարբեր փուլերում երիտասարդության դերը

երբեմն աճում, երբեմն էլ նվազում է: Ուստի և երիտասարդության կարևոր խնդիրներից է ներկա քաղաքական իրավիճակում իր տեղի և դերի ճիշտ ըմբռնումը:

Հասարակության մեջ առաջացած ներքին տարանջատումն հետևանք է կյանքում տարիքային խմբերի ոչ միանման նպատակների ու խնդիրների առկայության: Տարիքային խմբերը սոցիալական, մշակութային ժառանգության կրողն են ու փոխանցողը: Հատկապես երիտասարդության դերի, նրա հասարակական ակտիվության, համոզմունքների, կողմնորոշման, կրթական մակարդակի, մասնագիտական որակավորման, բարոյական կերպարի հարցերը երկրի համար իբրև ռազմավարական խնդիր ընդհանրապես, իսկ մի հասարակարգից մյուսին անցման շրջանում մասնավորապես, միշտ էլ ունեցել են արդիական հնչեղություն: Դա պայմանավորված է նրանով, որ անցման շրջանում ավագ սերնդի կողքին ծնավորվում և ակտիվ գործում է մի նոր քաղաքական սերունդ: Այն սերունդը, որ ծնավորվում է անցման շրջանում երկրի քաղաքական կյանքի պատմական շրջադարձային փուլերում, հեշտությամբ չի կարողանում գաղափարական հաղորդակցման մեջ մտնել ավագ սերնդի հետ:

Տարիքային տարբեր սերունդների լինելիությունը, ինչպես նաև նրանց միանգամայն տարբեր ստեղծարար փորձը, չի կարող անգամ համագործակցության պարագայում հիմք հանդիսանալ, որ նրանք հայտնվեն միևնույն քաղաքական խմբակցությունում:

Պատմությունը ցույց է տվել, որ քաղաքական սերունդների միջև սահմանները խիստ առաձգական են ու կարող են վերացվել երկրի տնտեսության և ինդուստրիալ ճյուղերի զարգացման շնորհիվ:

Քաղաքական սերունդների միջև անջրպետը փոքրանում կամ գրեթե վերանում է զանգվածների համախմբմամբ պատմական տվյալ պահին առաջադրված ազգային գերխնդիրը լուծելիս: Հայ իրականության մեջ դրա դրսևորումը կարելի է տեսնել արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարում բոլոր սերունդների ընդգրկման փաստի մեջ: 1988-1999 թթ. թե՛ ներքաղաքական կյանքում, թե՛ պատերազմի դաշտում, գոյություն չի ունեցել «տարիքային սերունդ» սահմանը:

1990-ական թվականներին քաղաքական նոր սերունդը փաստորեն հեղափոխական ուղիով տիրացավ իշխանությանը: Ըստ որում քաղաքական վերափոխումներն հիմնականում իրականացրել է միջին սերունդը:

Սովորաբար հեղափոխական գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցում և անգամ շարժումները ղեկավարում են միջին տարիքի և երիտասարդ

սերնդի ներկայացուցիչները: Մինչդեռ 1988 թվականից հայ երիտասարդությունը քաղաքական ասպարեզում հանդես էլ եկել որպես հասարակության ակտիվ տարր: Դրանում բեկում մտցնելու փորձ կատարվեց, երբ հայ ուսանողությունը կարճ ժամանակահատվածով ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից դարձավ, սակայն բնավ ոչ իբրև առանձին գործոն: 1992 թվականից կարծես սկսել է ուրվագծվել ուսանողական շարժումը, որը բարձրացրել է միայն իրեն հուզող մի շարք սոցիալական հարցեր, ինչպիսիք են՝ ուսման վարձը, կրթաթոշակի բարձրացման, հանրակացարանային պայմանների բարելավման և կենցաղային մի շարք խնդիրներ:

1995 թվականից նշմարվում է ուսանողությանը գիտական, մշակութային, արհմիութենական կազմակերպություններում ընդգրկելու միտումը: Որոշ կուսակցություններ ձևավորել են երիտասարդական խմբեր: Երիտասարդության ակտիվությունն առավելապես դրսևորվեց նախընտրական շրջանում քարոզչության կազմակերպման աշխատանքներում: Սակայն նոր սերունդն այդպես էլ չի վերածվում ինքնուրույն քաղաքական ուժի: Պատահական չէ, որ կուսակցությունների ծրագրերում առանձնահատուկ տեղ չի հատկացվում երիտասարդության հիմնախնդիրներին: Փաստորեն չեն իրականացվել մի շարք կուսակցությունների երիտասարդական կազմակերպություններ ձևավորելու ծրագրերը:

Փորձը ցույց է տալիս, որ տարբեր սերունդներ յուրովի են մեկնաբանում երկրի քաղաքական կյանքը, ուսեն սեփական պատկերացումներն արդարության վերաբերյալ: Այս հիմնախնդիրների շուրջն է ծավալվում յուրաքանչյուր անհատի քաղաքական ակտիվությունը և որոշվում քաղաքական հաստատությունների նկատմամբ նրա վստահության աստիճանը: Սովորաբար երիտասարդությունը քաղաքականապես կրավորական է այն ամենի հանդեպ, ինչն արժեք չի ներկայացնում:

Երիտասարդության հիմնախնդիրների լուծմանը ավագ սերնդի անտարբերությունն հանգեցրել է որոշակի խզման սերունդների մինջև, որն հղի է սոցիալական, քաղաքական և բարոյահոգեբանական լուրջ հետևանքներով:

Ներկայումս օրախնդիր է պայքարն հոգու սովի դեմ, երիտասարդությանն ազգային միասնական գաղափարախոսության շուրջ համախմբելը: Ամբողջությամբ վերցրած կարևորվում է սերունդների, հասարակության անդամների բարոյական ինքնակատարելագործման հասնելու ուղիների որոնումը: Որոշակի է և այն հասարակական-քաղաքական միջավայրը, որը

կնպաստի անհատի ինքնագարգացմանը: Դա ժողովրդավարական համակարգն է, որի վերջնական նպատակը ոչ թե անդասակարգ հասարակության ստեղծումն, այլ ամերիկացի փիլիսոփա Ու. Յոկինգի խոսքերով ասած «դասակարգերի միջև ընկած անդունդի վրայով կամուրջ գցելն է ի հեճուկս նյութական շահերի, բոլոր հակասությունների»: ⁵

Իրոք, պատմական փորձն ապացուցել է, որ մասնավոր սեփականության հանրայնացման հիմքի վրա ձևավորված սոցիալիստական կոլեկտիվիզմը տոտալիտարիզմի տարատեսակություն է, որը ճնշում է անձի ազատությունը: Ժողովրդավարության պայմաններում, ըստ երևույթին, կգործեն անհատի ինքնակատարելագործման ներքին լծակները, որի նախապայմաններից է ինքնասահմանափակման, անելիքները և առաջիկա գործողությունները կանխապես վերլուծելու կարողությունը: Այս դեպքում կյանքի արատավոր կողմերը, երբեմնի դասակարգային դիմակայությունները կմղվեն ետին պլան տեղը զիջելով բարու և չարի պայքարին, բարոյական և անբարոյական մղումներին ու ձգտումներին:

Գաղտնիք չէ, որ խորհրդային երկրում տիրապետող հասարակական հարաբերությունները մարդկանց կողմնորոշել են դեպի կոլեկտիվիզմ, որն հիմնավորվել է «անհատին չի կարելի կտրել կոլեկտիվից» և «մարդու արժեքը որոշվում է հասարակական միջավայրով» կարգախոսներով:

Քաղաքական բացահայտ գործունեության արգելման պայմաններում մարդն օտարված էր իշխանությունից և պետությունից:

Փաստորեն սահմանափակվում էր անհատի ինքնուրույնությունը, խորհրդային մարդը զրկված էր համոզմունքներն անկաշկանդ արտահայտելու և տարածելու հնարավորությունից: Այս հիմքի վրա անտեսվել են անհատական և հասարակական շահերի միջև հակասությունները:

Ժողովրդավարության պայմաններում գնալով աճում է անհատի սոցիալական դերը, քանի որ մարդկանց ավելի ստվար խումբ ներգրավվում է քաղաքական ակտիվ գործունեության ասպարեզ, անհատի համար ձևավորվում հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեության դաշտ:

Տեսական և գործնական խնդիրների իրականացման տեսակետից հրատապ և անհրաժեշտ են անհատի և ընդհանրապես մարդու էության, հասարակության մեջ նրա դերի նորովի իմաստավորումը և գնահատումը: Պատմագիտությունը կարևորում է մարդու, նրա էության գնահատության չափանիշների մշակումը, առանց որի դժվար է պատկերացնել առանձին անհատի և ամբողջությամբ վերցրած հասարակության բարոյահոգեբանական բարդ իրավիճակների քննությունը:

Առաջին փորձերն այս ուղղությամբ նկատելի են դեռևս հին մտածողների աշխատություններում: Մ.թ.ա. 6-րդ դարում չին մտածող Կոնֆուցիոսն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել մարդու բարոյական կերտվածքին, ինչպես նաև ընտանիքում, հասարակության և պետության ոլորտներում մարդկանց իդեալական փոխհարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտությանը և հիմնավորել այդ հետևյալ ասույթով. «Ինչ չես ցանկանում ինքդ քեզ, այն մի արա ուրիշներին»:

Այս բարոյական սկզբունքների հիման վրա Կոնֆուցիոսը շարադրել է իր քաղաքական հայացքները, հանդես գալով հասարակության անդամների միջև պարտականությունների հստակ տարաբաժանման առաջարկով: Նրա թևավոր արտահայտությամբ «Կառավարողը պետք է լինի կառավարող, հպատակը՝ հպատակ, հայրը՝ հայր, իսկ որդին՝ որդի»:

Նրա գաղափարները հին Չինաստանում վերածվել են հասարակական-քաղաքական մտածողության և դարձել հանգմունք: Ավելին, մ.թ.ա. 3-րդ դարում, խան դինաստիայի կառավարման օրոք կոնֆուցիականությունը դարձել է պետության քաղաքականության հիմքը:

Մ. թ. ա. 5-րդ դարի հույն փիլիսոփա Սոկրատը տվել է բարոյագիտական հասկացությունների՝ արդարության, բարու, քաջության սահմանումը և բերել ընդհանրացնող օրինակներ: Նա բարեգործությունը նույնացրել է իմաստության հետ և հիմնավորել, որ այն մարդը, ով գիտե, թե ինչ է բարին, երբեք վատ արարք չի կատարի:

Մ. թ. ա. 5-րդ դարում մեծ հեղինակություն վայելող սոփեստները պաշտպանել են բոլոր մարդկանց հավասարության սկզբունքը: Ավելին, նրանք ներժել են ազնվական ծագում ունեցող մարդկանց որևէ առավելությունը մյուսների նկատմամբ, քանի որ «Աստված բոլորին ստեղծել է ազատ, բնությունը ոչ մեկին ստրուկ չի դարձրել»: Նրանց ըմբռնմամբ բարու և չարի հասկացությունները խիստ հարաբերական են, այսպես, հիվանդությունը չարիք է հիվանդների համար. իսկ բժիշկների համար բարիք:

Նույն տրամաբանությամբ մահը դիտվում է չարիք մահացողի համար. իսկ հուղարկավորության իրեր վաճառողների և գերեզմանափորների համար բարիք:

Դեռևս Սոկրատը հանդես է եկել սոփեստների ծագումնաբանական և էթիկական ռեյատիվիզմի դեմ: Իրոք, ռեյատիվիստներն ընդունելով գիտելիքների հարաբերականությունը, ժխտում են ճանաչողության օբյեկտիվությունը, գտնում, որ գիտելիքների մեջ չի արտացոլվում օբյեկտիվ աշ-

խարհը:

18-րդ դարի գերմանացի փիլիսոփա Ի. Կանտը հիմնավորել է այն տեսակետը, որ մարդն իբրև գերզգայական, անճանաչելի աշխարհի սուբյեկտ, ազատ է և ոչ ազատ՝ երևույթների աշխարհում: Այստեղից էլ հետևում է Կանտի կատեգորիկ իմպերատիվի սկզբունքը, որը պահանջում է ղեկավարվել այնպիսի կանոններով, որոնք անկախ արարքի բովանդակությունից, կարող են դառնալ վարքի համընդհանուր բարոյական օրենք: Նա այն տեսակետն է արտահայտում, որ ամեն մի անհատ ինքնամպատակ է և ամենևին չպետք է դիտվի որպես ինչ որ խնդիրների իրականացման միջոց, նույնիսկ, եթե դրանք նպատականղված լինեն համընդհանուր բարեկեցությանը:

Ժ. Ռուսոն գտնում է, որ բոլոր մարդիկ ծնվում են առանց արատների և նրանց լավագույն հատկանիշների դրսևորումը բացառվում է այնպիսի հասարակության մեջ, ուր թագավորում է անհավասարությունը և մարդու կողմից մարդու շահագործումը: Ժ. Ժ. Ռուսոն գալիս է ուտոպիական եզրահանգման, գտնելով, որ եթե հասարակությունը խանգարում է մարդու ճիշտ դաստիարակությանը, ապա նրան պետք է դաստիարակել բնության գրկում, բնական պահանջներին համապատասխան:

Հայ իրականության մեջ մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն մարդու էության հարցին առաջինն անդրադարձել է հայոց գրերի ստեղծողը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը: Նա իր «Յաճախապատում ճառք» բարոյախրատական աշխատությունում ընդգծում է, որ մարդը հոգու և մարմնի միասնությունն է: Ըստ նրա, մարմինը նյութական է, անկենդան ու ժամանակավոր և ունի ֆիզիոլոգիական զարգացման իր բնական ընթացքը և չարժման մեջ է դրվում հոգու շնորհիվ: Յուրօրինակ է մարդ-աստված մաշտոցյան ըմբռնումը: Մարդը, երբ բարիք է գործում, ապա աստծուն պարտավորեցնում է իր նկատմամբ լինել բարեգործ, իսկ չարին աստված պատժում է:

Փաստորեն Մաշտոցը յուրովի հակադրվում է այն տեսակետին, որի համաձայն աստված ի վերուստ է այս կամ այն անձի մոտ արմատավորում դրական կամ բացասական հատկանիշներ և քարոզչությունը ուղի է հարթում մարդկանց ինքնամաքման և ինքնակատարելագործման համար: Մարդու էությանը ավելի հանգամանորեն է անդրադառնում Եզնիկ Կողբացին «Եղծ աղանդոց» մատյանում: Կողբացու համոզմամբ մարդուն ի վերուստ տրված է վարվեցողության ազատություն և քանի որ բնության մեջ բացարձակ չար ու բարի էություններ չկան, այլ կան չար և բարի գործողություններ, ուրեմն հանգամանքներից է կախված գործողության բարի կամ չար լինելը: Չարիքը

հասարակական երևույթ է, ուստի պետությունն օրենքների միջոցով պետք է վերահսկի մարդու վարքագիծը և թույլ չտա նրան դրսևորելու իր բնավորության վատ գծերը:

Հետագայում մարդու էության պարզաբանում տրվել է գերազանցապես վերածննդի դարաշրջանի մտածողների Ն. Մաքիավելիի, Ժան Բոդենի և այլոց աշխատություններում: Այդ պրոբլեմին համակողմանի անդրադարձել են նաև Թ. Յոսթը, Ռ. Դեկարտը, Ի. Կանտը և ուրիշներ:

Վերը նշված խնդիրն համակողմանիորեն արծարծվել է գեղարվեստական գրականության մեջ: Միջնադարում արժանահիշատակ են Գ. Նարեկացու «Մատյան ողբերգությունը» և Դ. Ալիգիերիի «Աստվածային կատակերգությունը», իսկ նոր ժամանակներում՝ գեղարվեստական բարձր արտահայտչամիջոցներով աչքի են ընկնում համաշխարհային գրականության դասականներ Գյոթեն, Բալզակը, Յուլզոն, 20-րդ դարում՝ Է. Հեմինգուեյը, Վ. Սարոյանը և ուրիշներ:

Հայ գրականության մեջ գնահատելի են Ա. Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Ավ. Իսահակյանի, Պ. Սևակի և Հ. Շիրազի հոգեբանական վերլուծությունները:

18-19-րդ դդ., ինչպես և ներկա դարաշրջանի սկզբին մարդու, նրա էության հիմնախնդիրը դարձել է փիլիսոփայական, հոգեբանական տարբեր դպրոցների և ուղղությունների, իսկ հետագայում՝ պատմաբանների ուսումնասիրության հիմնական ուղղություններից: Սակայն, ամեն դեպքում մարդու և նրա էության քննության հարցում առաջնությունը պետք է տրվի հոգեբանական դպրոցին: Պատմաբանները ավելի հաճախ դիմում են հոգեբանների վերլուծական եզրահանգումներին:

Մարդու էության բացահայտման խնդրում բավականին փորձ են կուտակել եվրոպացի գիտնականները: Այսպես, Նեոֆրեյդիզմը, որը լայն տարածում է գտել արևմուտքի պատմափիլիսոփայական մտքի բնագավառում, հավակնում է ոչ միայն մարդու անհատական վարքագծի վերաբերյալ փաստերի, այլ նաև ժամանակակից հասարակության սոցիալական, քաղաքական, պատմական, մշակութային կյանքի տարբեր կողմերի բացահայտմանը, իմաստավորմանն ու փիլիսոփայական ընդհանրացմանը:

Մարդկային առօրյա գործունեության վերլուծության և գնահատության ժամանակ մենք առնչվում ենք այնպիսի բնութագրումների, որոնք անմիջականորեն պայմանավորված չեն նրա գիտակցված, բանական վարքագծով: Ըստ Զ. Ֆրոյդի և նրա հետևորդների, մարդու հոգեկանը բաժանվում է երկու միմյանց հակադիր գիտակցական և ենթագիտակցական ուղորտների: Ընդ որում, հոգեբանական ասպեկտն էլ ավելի

խորացնելով նա գիտակցականը գատում է անգիտակցականից, անգիտակցականի շարժիչ ուժը համարում սեքսուալ հակումը: Իր տեսության հիմնավորման համար Ֆրոյդը դիմել է դիցաբանական սյուժեներին, անցյալի պատմական իրողություններին: Այսպես, հին հունական դիցաբանությունն էղիպ արքայի մասին բովանդակում է ոչ միայն այն բանի ապացույցը, որ սեքսուալ հակումը հանդիսանում է մարդու գործունեության հիմքը, այլև բացահայտում մանկուց անձի հոգեկան կերտվածքի էությունը կազմող շարժառիթները:

Համաձայն Ջ. Ֆրոյդի «էղիպի կոմպլեքսի» կրող պատանին մշտապես հակում է զգում դեպի իր մայրը և հոր մեջ տեսնում իրական մրցակցի: Այդ տեսանկյունից նա փորձում է վերլուծել անցյալի խոշորագույն ստեղծագործողների՝ նկարիչ Լեոնարդո դա Վինչիի, դրամատուրգ Ու. Շեքսպիրի, բանաստեղծ Վ. Գյոթեի, գրող Ա. Դոստոևսկու և այլոց ստեղծագործությունները: Ջ. Ֆրոյդը և նրա հետևորդները «էղիպի կոմպլեքսով» են բացատրել անցյալի պատմական իրողությունները, որոնք հարուստ են հոր և որդու անգիշում հակամարտություններով: Նման շատ օրինակներ կարելի է բերել անգլիական, ֆրանսիական արքունական կյանքից, ինչպես նաև ռուսական իրականությունից: Հիշենք Իվան Ալեկսևի և նրա որդի Իվանին, Պետրոս Մեծին և արքայազն Ալեքսեյին, Պավել և Ալեքսանդր առաջիններին և այլն:

Հոր և որդու հակամարտության ցայտուն օրինակ են հայոց պատմության մեջ Տիգրան Մեծի և Տիգրան Կրտսերի, Վահան և Սամվել Մամիկոնյանների հարաբերությունները:

Հայ և ռուս պատմագրությունը հայրերի և որդիների միջև պայքարը փորձել է բացատրել արտաքին ուժերի միջամտությամբ, ավագ կամ կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչների օտար կողմնորոշմամբ: Իսկ արևմուտքի պատմագրությունը, այդ համգամանքը չբացահայտելով, ընդգծել է նաև «էղիպի կոմպլեքսի» դերը:

Ներկայումս, երբ ընթանում է պատմագիտական տարբեր հոսանքների և ուղղությունների մերձեցման պրոցես, անհրաժեշտություն է ծագում գիտական մոտեցումների հիմքի վրա մշակել սկզբունքներ, ըննադատաբար օգտագործելով հոգեվերլուծական մեթոդաբանական տեսությունների արժեքավոր կողմերը: Միաժամանակ հարկ է հաղթահարել սահմանափակությունները, թափանցել անցյալի իրողությունների խորքը և պատմության լաբիրինթոսում գտնել Արիադնայի թելը:

Հայոց պատմության դարավոր փորձը, ազգային ավանդույթները և ձևավորված բարոյական սկզբունքները թելադրում են պատմական իրողու-

թյունների բացատրության հիմք ծառայեցնել գիտական այլ ոչ նեոֆրեյդիստական տեսությունները: Հետազոտողներն իրենց վրա կրելով արևմուտքի ազդեցությունը, անտեսելով յուրաքանչյուր ժողովրդի, ազգի զարգացման առանձնահատկությունները, կուրորեն փորձում են ոչ միայն եվրոպականը տեղայնացնել, այլ ամեն ինչ արժեքավորել վերջինիս գնահատման չափանիշներով: Մինչդեռ Արևելքը և Արևմուտքը ոչ միայն տարբեր աշխարհագրական գոտիներ են, այլև տարբեր հոգեկան կերտվածք ու բարոյականային հատկություններ ունեցող էթնոսների բնօրրան: Ուստի, նեոֆրեյդիզմի տեսական դրույթների փաստարկված քննադատությունն այսօր պատմագիտության կարևոր խնդիրներից է:

Գիտական առումով կարևորվում է նաև Ֆրեյդիզմի գնահատության մարքսիստական դրույթների քննադատական վերլուծությունը: Չպետք է անտեսել, որ մարքսիստական մեկնակետով 70 տարի շարունակ գրվել են պատմա-գիտական բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց ելակետ է եղել «մարդկային էությունն առանձին անհատին հատուկ վերացականության մեջ չէ: Այն իրականության, հասարակական բոլոր հարաբերությունների ամբողջությունն է» հիմնադրույթը:⁶

Նկատելի է, որ մարդու էության գնահատման հարցում ևս մարքսիզմի տեսաբանները դրսևորել են՝ դասակարգային մոտեցում: Պատմագիտությունը ներկայումս այս խնդրում պետք է հրաժարվի ինչպես մարքսիզմի, այնպես էլ նեոֆրեյդիզմի տեսական դրույթների միակողմանի մեկնաբանություններից և ցուցաբերի գիտության զարգացման նոր մակարդակին համապատասխան մոտեցում:

Ծիշտ կլինի ելակետ ընդունել մարդկային էության հավիտենական և անփոփոխ լինելու գաղափարը: Իրոք, բոլոր ժամանակների մարդկանց բնորոշ են համանման ֆիզիոլոգիական, սեռական, ընտանիք կազմելու և այլ հատկություններ, ինչպես նաև շատ թե քիչ կրթվելու ու գիտելիքներն հարստացնելու, մշակույթի արժեքներին հաղորդակցվելու ձգտում: Սակայն դա չի նշանակում անհատի ֆիզիկական և հոգևոր զարգացման անհրաժեշտության ժխտում: Անհատը, նրա աշխարհըմբռնումը մշտապես ենթակա են փոփոխման: Այն, ինչ մի քանի դար, անգամ տասնամյակառաջ ընդունելի է եղել, պատմական նոր հանգամանքներում կարող է մերժվել և անհեթեթ թվալ: Այս գաղափարը գեղարվեստական արտահայտչական միջոցներով լավ է ներկայացված Մ. Սերվանտեսի «Դոն Կիխոտ»-ում, ուր նկարագրվում է, թե ինչպես ասպետականության նկատմամբ երբեմնի հիացմունքը փոխարինվել է ծաղրանքով: Նմանապես և չի կարելի

Ժամանակակից մարդուն նույնացնել ֆեոդալական հասարակության անհատի հետ: Թերևս իրավացի է ներկայիս փիլիսոփա Մ. Շելլերը, մարդուն համարելով «հավերժական մի բողոքավոր, որը մշտապես ձգտում է ճեղքել իրեն շրջապատող աշխարհի սահմանները»:

Իրոք, մարդուն բնորոշ է սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման, գիտության, մշակույթի բարձրագույն արժեքներին հաղորդակից լինելու ձգտումը: Այդ իմաստով է հումանիստական սկզբունքներով առաջնորդվող հանրության կողմից մարդն ընկալվում որպես բարձրագույն արժեք: Հիշենք, որ Ժամանակին Ցիցերոնը հումանիզմն համարել է գեղագիտական ավարտուն ձևով մարդկային կուլտուրական և բարոյական զարգացման համադրումը մարդկայնությանը և մեղմությանը:

Պատմագիտությունը չի կարող շրջանցել հոգևոր կյանքի այնպիսի կարևոր ոլորտը, ինչպիսին մշակույթն է: Յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային մշակույթը հնարավորություն է ընձեռում նրան մուտք գործելու զարգացած երկրների ընտրանի: Մեր ազգի պատմական ճակատագիրը կարծեք թե մշակույթի շնագավառում, քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ իրավահավասար երկխոսության հնարավորություն չի տվել: Սակայն, մի կողմից, ժողովրդի անսահման ձգտումը լուսավորությանը, իսկ մյուս կողմից՝ գաղթօջախների առկայությունը, որոնցում կրթամշակութային գործունեության համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ են եղել, ապահովել են հայ մշակույթի զարգացումը: Չպետք է մոռանալ, որ կրթության, մամուլի, ճարտարապետության և ընդհանրապես գիտության զարգացումը պայմանավորված է նյութական հնարավորությունների առկայությամբ: Մինչդեռ գրականության, երաժշտության և գեղանկարչության զարգացումը պարտադիր չէ կապել դրա հետ, որի ապացույցն է մշակույթի առանձին ճյուղերի զարգացումն հայ իրականության մեջ անգամ արևելյան բռնապետությունների դաժան լծի առկայության պայմաններում:

Մշակույթի զարգացման խնդիրների քննությունը պատմական տեսանկյունով հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն իմաստավորել անցյալի պատմաքաղաքական մթնոլորտը, այլև նշել այն ուղին, որով հնարավոր է հայության արժանավայել մուտքը քաղաքակիրթ ժողովուրդների հանրույթ: Զուր չէ, որ Ն. Ադոնցն ընդգծում է, թե «Մի ազգ եթե գոյություն ունի և պիտի գոյություն ունենա, նրա համար է, որ քաղաքակրթության պատմության մեջ իր սեպուհ էջը զրավե»:

Հայ ժողովուրդը մշակութային, պատմա-աշխարհագրական առումով, ոչ առանց հիմքի, իրեն համարում է եվրոպական քաղաքակրթության

ժառանգության կրողը: Իրոք, միջնադարյան հայ մտածողների ջանքերով հույն-հռոմեական հնագույն փիլիսոփաների, պատմաբանների, ողբերգակների և կատակերգակների ստեղծագործությունները դարձել են հայ ընթերցողի սեղանի գիրքը: Նույն հաջողությամբ հայերն հաղորդակցվել են առաջավոր ազգերի վերածննդի և հետագա դարաշրջանների մշակութային արժեքներին: Հայերն իրենց զգալի ներդրումն ունեն հունական փիլիսոփայական մտքի զարգացման ասպարեզում՝ հանձնես 5-6-րդ դարերի փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթի, ֆրանսիական գրականության (Էդ. Ռոստան և Ա. Թրուայա) գրաֆիկայի (Ժ. Գառզու), ամերիկյան գրականության (Վ. Սարոյան), ռուսական թատերական արվեստի (Ե. Վախթանգով, Ռ. Սիմոնով), դասական բալետի (Վազանովա) և այլն: Համաշխարհային ճանաչում են գտել հայ կինեմատոգրաֆիստները (Ռ. Մամուլյան, Ս. Փարաջանով) և այլն: Նրանք թերևս բացառությամբ Ս. Փարաջանովի, որի կյանքի մի որոշ շրջանն է կապված մայր հայրենիքի հետ, ապրել են և ստեղծագործել օտար երկրների տակ:

Հայ պատմափիլիսոփայական միտքը կրել է հնում՝ գերազանցապես հունա-հռոմեական, իսկ ապա՝ ֆրանսիական, գերմանական և ռուսական ազդեցությունը:

Հայերը պատմա-աշխարհագրական առումով դրկից լինելով Հռոմին և Բյուզանդիային, պարսիկներին, արաբներին և արևելքի այլ ժողովուրդների, միաժամանակ մարտնչել են նրանց դեմ:

Հայ ժողովրդի կրթության, մշակույթի հիմնահարցերը պատմափիլիսոփայական մտածողության մեջ ենթարկվել են համակողմանի քննության: Այսպես, Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» մատյանը ոչ միայն ներկայացնում է իր ուսուցչի կենսագրականը, այլ նաև հայ դպրոցի ձևավորման պատմությունը:

5-րդ դարից սկսած Մեսրոպ Մաշտոցն անվերապահորեն համարվել է հայոց այբուբենի ստեղծողը:

1960-1970-ական թվականներին առանձին գիտնականների, մասնավորապես՝ Վ. Նալբանդյանի կողմից փորձ է արվել վերանայելու այս տեսակետը: Սակայն ներկայումս հայ գիտնականների մեծ մասն այն կարծիքին են, որ մինչև Մեսրոպ Մաշտոցը, իրոք հայերը գրել են հիմնականում հունարենով, կամ արամեերենով:

Այս կապակցությամբ արժե բանափիճել այն հեղինակների հետ, ովքեր պնդում են, թե իբր հայերը մինչմեսրոպյան ժամանակաշրջանում նշանագրեր չեն ունեցել: Բերենք հակառակն հաստատող փաստեր, որոնք հիմք

են տալիս պնդելու հին նշանագրերի առկայությունը:

Նախ, ասենք որ, Տիգրան Մեծի և Արտավազդ 2-րդի գահակալության շրջանում հսկայական պետությունը կառավարել առանց հայերեն գործավարության գրեթե անհնարին էր: Ըստ երևույթին, կայսրությունում բնակվող այլազգիները գործածել են հունական, իսկ հայերը՝ սեփական նշանագրերը: Սի այլ փաստ ևս, Դանիելն, ըստ ամենայնի, Չայաստանից է Ասորիք տարել հայ առաջին նշանագրերի մոլշները, որոնք Մեսրոպ Մաշտոցը թերի է համարել: Եվ վերջապես, միայն սեփական այբուբենով գիտական արժեքներ ստեղծած և մշակութային հարուստ ավանդույթներ ունեցող ազգն է ընդունակ նոր այբուբենի ստեղծումից անմիջապես հետո հրապարակ հանել գիտության մշակույթի բարձրարժեք գործեր:

Եթե հիշենք, որ քրիստոնեությունն Չայաստանում տարածվել է ոչ միայն խաչով, այլև սրով, ապա վերոհիշյալ փաստարկները զուրկ չեն հիմքից: Ըստ ամենայնի ոչնչացվել են հայոց մինչքրիստոնեական ժամանակաշրջանի նշանագրերն այնպես, ինչպես և ճարտարապետական հուշարձանները (դրանց բեկորները հայտնաբերվում են), ամտիկ շրջանի հունահռոմեական մտածողների հայագգի աշակերտների գործերը և այլն:

Այնուամենայնիվ քանի դեռ չեն հայտնաբերվել մինչմեսրոպյան դանիելյան նշանագրերը, դրանց շուրջ արված դատողությունները զերծ չեն լինի պայմանականությունից:

Դեռևս հնադարից հայությունը միշտ էլ ձգտել է գիտելիքին ու լուսավորությանը:

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ն, խորենացու պատմությունն առաջին գործերն են, որոնցում քննության են առնվում կրթությանը, սերունդների ստեղծած հոգևոր արժեքներին ազգն հաղորդակից դարձնելու հարցերը: Դետագա դարաշրջաններում էլ, Չայաստանը կորցնելով պետականությունը, գտնվել է Ա. Իսահակյանի խոսքերով ասած՝ «բախվող ազգերի քառուղու վրա» և ժողովուրդն իր գոյատևման հույսը կապել է ամենից առաջ լուսավորության, գիտության զարգացման հետ: Այս գաղափարին մենք հանդիպում ենք միջնադարի խոշոր մտածողների, հատկապես Գ. Նարեկացու մոտ:

- Դայ իրականության մեջ գիտության և մշակույթի, որպես հասարակության սոցիալական վերափոխման առաջնային գործոնների դերի գնահատման փորձեր են կատարել 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի մտածողները: Այս ուղղությամբ հատկապես աչքի են ընկնում Խ. Աբովյանը, Ստ. Նազարյանը: Նրանց գաղափարներն հետագայում շարունակել են զարգացնել

Մուրացանը, Վրթանես Փափագյանը, որոնք փորձել են հիմնավորել այն տեսակետը («Առաքյալը», «Խորհրդավոր միանձնուհին» վեպերը և «Ժայռ» պիեսը), թե լուսավորությամբ ինքնին կլուծվեն նաև ազգի սոցիալական խնդիրները: Դժվար չէ նկատել, որ հասարակական-տնտեսական, սոցիալական խնդիրների ընթանման հարցում հայ դասականների մոտեցումները ևս շատ պարզունակ են: Փաստորեն, նրանց մոտ փոփոխության է ենթարկված միայն խնդիրների լուծման հաջորդայնությունը:

Կյանքն ապացուցում է, որ տնտեսական ներդաշնակ զարգացման, քաղաքական կայունության ապահովման դեպքում միայն երկիրը կարող է սոցիալական խնդիրները հաջող լուծել և հիմք ստեղծել մշակույթի զարգացման համար:

Հասարակական կյանքում մշակույթի, որպես առաջնային գործոնի դերի գերազնահատման փորձեր կատարվում են նաև արդի դարաշրջանում: Այն նկատելի է հատկապես եվրոպական պատմափիլիսոփայության մեջ: Այսպես, Արևմուտքում տարածված «զարգացման սոցիոլոգիա»-ի տեսության մեջ մենաշնորհը տրված է ֆունկցիոնալ կառուցվածքային մեթոդին. հասարակության և նրա այս կամ այն հաստատության բնույթը որոշելիս որպես գլխավոր տարր դիտվում է մշակույթը կամ մշակութային ենթահամակարգը: Ըստ այս տեսության հեղինակների, դրանով է պայմանավորված քաղաքական, տնտեսական և այլ համակարգերի հստակ գործունեությունը:

Իհարկե, չպետք է անտեսել, որ մշակույթն առանձնահատուկ տեղ է գրավում հասարակական կյանքում:

Սակայն, հասարակության սոցիալական վերափոխությունների հետ կապված, ճիշտ չէ նաև վերջինիս դերի միակողմանի գերազնահատումը: Կարծեք թե մեկ ուրիշ ծայրահեղության մեջ է ընկել խորհրդային պատմագիտությունը՝ ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս թողնելով մշակույթի ոլորտը: Այդ շրջանի պատմագիտական աշխատություններում և հայոց պատմության բազմահատորյակում մշակույթի հիմնախնդիրներն խիստ մակերեսային են անդրադարձել: Մշակույթի տեսական հարցերի քննության, հասարակության հոգևոր և սոցիալական վերափոխման ասպարեզում ունեցած դերի բացահայտման հարցերով հիմնականում զբաղվել են արվեստի, գրականության գործիչները և տեսաբանները: Զուտ շահադիտական մեկնակետով այդ հիմնահարցերը շոշափել են նաև գաղափարախոսական հաստատությունները:

Զնայած որոշակի միակողմանիությանը, խորհրդային Միությունում

մշակույթի զարգացման ուղղությամբ իրականացվել է հմուտ քաղաքականություն, որը նպաստել է հոգևոր արժեքներին ժողովրդական լայն զանգվածների հաղորդակից լինելուն: Ըստ որում, պրոֆեսիոնալ արվեստը չէ միայն, որ զարգացում է ապրել: Երկրում ստեղծվել և գործում էր ժողովրդական ստեղծագործական ինքնագործ խմբերի համակարգ, որում մարդիկ միաժամանակ հանդես են եկել և՛ որպես մշակութային արժեքների յուրացնողներ, և՛ որպես ստեղծագործողներ:

Ներկա ժամանակաշրջանում խիստ նեղացել են գեղարվեստական խմբերի գործունեության շրջանակները: Գրեթե բացակայում է պետական միջոցներից ֆինանսավորումը մշակութային լայնամասշտաբ ծրագրերի իրականացման համար:

Պատմաբանը կոչված է տալու նման երևույթի օբյեկտիվ գնահատականը և դրանով իսկ նպաստելու հասարակական մոր կարծիքի ձևավորմանը: Մշակույթի զարգացման համար գլխավորը նյութական միջոցների ստեղծումն ու դրանում հասարակության լայն շրջանների ներգրավման ապահովումն է:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում կառավարության կողմից իրականացվող կրթության, մշակութային քաղաքականության հարցերը գտնվել են խոշոր մտածողների՝ պատմաբանների, գրողների ուշադրության կենտրոնում:

Ներկա դարաշրջանում պատմագիտության մեկնակետով անհրաժեշտ է վերաիմաստավորել հասարակական կյանքի, այդ թվում և մշակույթի հիմնադրույթներն ու հիմնահարցերը: Առանձնապես կարևորվում է մշակույթի ոլորտում մոր մոտեցումների դերը, քանի որ պատմական նախորդ փուլում պետական հովանավորության ներքո գործել է հստակ ձևավորված համակարգ, որն ունեցել է դրական շատ կողմեր անկախ նրանից, որ այն գտնվել է տիրապետող գաղափարական կաղապարվածության շրջանակներում: ԽՍՀՄ-ում գործել են մշակույթի արժեքների գնահատման պետականորեն ընդունված չափանիշներ: 20-րդ դարի խորհրդային գրականության և արվեստի, արտասահմանյան այսպես կոչված «առաջադիմական» գեղարվեստական գրականության, մշակույթի ստեղծագործական մեթոդն համարվել է սոցիալիստական ռեալիզմը:

Հրապարակի վրա եղած հսկայածավալ գրականությունը, որի շատ դրույթներ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց ճանաչողական նշանակությունը, անհրաժեշտ է նորովի գնահատել: Դեռևս մեկ տասնամյակ առաջ ԽՍՀՄ-ում տիրապետող քննադատական ռեալիզմի հեղինակները և ջատագով-

ներն ընդգծել են, որ դրա հասարակական- քաղաքական հիմքը սոցիալիզմի տեսության միացումն է պրոլետարական շարժմանը:

1905 թվականին Վ. Ի. Լենինն առաջ քաշեց գրականության կուսակցականության սկզբունքը, ըստ որի նոր գեղարվեստական մշակույթի բարձրագույն նպատակը պետք է լինի հասարակության սոցիալիստական վերափոխման գործին ծառայելը: Այդ տեսության հիմքում գրականության և արվեստի վերաբերյալ մարքսիզմ-լենինիզմի գեղագիտական ըմբռնումներն են և կոմունիստական կուսակցության որոշումները: 1920 թվականին և հետագա տարիներին սոցիալիստական ռեալիզմի սկզբունքները լայնորեն արմատավորվել են ոչ միայն խորհրդային գրականության, այլև գեղանկարչության, երաժշտության և այլ ոլորտներում:

Զնայած սոցիալիստական ռեալիզմը քարոզչաբար ներկայացվել է որպես ստեղծագործական ամբողջական մեթոդ և գեղագիտության զարգացման որակապես նոր աստիճան, կրում էր դոգմատիզմի կնիքը: Այն ամենից առաջ դրսևորվել է տեսական դրույթների քարացածության և ցանկացած այլ-ընտրանքի բացառման մեջ: Մինչդեռ, տվյալ մեթոդը միտմանը ունի է գաղափարական և ստեղծագործական ելակետային այն սկզբունքները, որոնց միջոցով իրականությունը ներկայացվել է սոցիալիստական իդեալի լույսի տակ:

Եթե լինենք անկողմնակալ, ապա կնկատենք , որ սոցիալիստական ռեալիզմի մեթոդը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նախորդ դարաշրջաններում մշակված տեսական առանձին դրույթների հարմարեցումը խորհրդային իրականությանը:

Հակառակ սոցիալիստական ռեալիզմի մեթոդի և իշխանությունների հարուցած գաղափարական կապանքներին, 20-րդ դարը նշանավորվել է ԽՍՀՄ ժողովուրդների, այդ թվում և հայ արվեստի և գրականության ծաղկմամբ և մշակութային հարուստ ժառանգության ստեղծմամբ: Քանի որ նշված մեթոդը տեսական առումով ամբողջական չի կարելի համարել, ուստի խորհրդային շրջանի հոգևոր ժառանգությունը պետք է գնահատվի համամարդկային արժեքների տեսանկյունից, միաժամանակ չափոնաչափ ստեղծագործությունների գաղափարական շղարշը:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում ստեղծված մշակութային արժեքները, ինչպես նաև Արևմուտքում գրականության և արվեստի բնագավառում կատարված վիթխարի թռիչքը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ կոմունիստական գաղափարական կապանքներից ազատ լինելու դեպքում ԽՍՀՄ-ում ևս չէր բացառվում ավելի հարուստ նյութական և հոգևոր արժեք-

ների ստեղծումը: Դրա վառ վկայությունն է բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործական ժառանգությունը, որի բարձրարժեք գործերը հիմնականում ստեղծվել են մինչխորհրդային տարիներին:

Եթե գիտությունը և առանձնապես կրթությունն ամմիջականորեն առնչվում են երկրի տնտեսությանը և մասամբ տիրապետող գաղափարախոսությանը, ապա տվյալ ժողովրդի գրականության և արվեստի մնայուն արժեքները կարող են ստեղծվել անգամ օրհասական տարիներին: Հիշենք Գ. Նարեկացու «Մատյան ողբերգության»-ը:

Հայտնի է, որ բռնապետության ժամանակաշրջանում էլ ստեղծվել են արվեստի արժեքավոր գործեր: Տիրապետող գաղափարախոսությունը և քարոզչությունն արվեստագետների մի մասի համար դառնում է հոգեհարազատ: Բռնապետության մամլակի տակ զարգանում են արվեստի որոշակի ժանրեր, ինչպես՝ ծոներգերը: Հիշենք, Ստալինին նվիրված Ն. Ջալալյանի, Դ. Շիրազի բանաստեղծությունները, Ա. Մերկուրովի, Ա. Սարգսյանի լենինյան քանդակների շարքը, Դ. Նալբանդյանի գեղանկարները, Ա. Բաբանի «Լենին» ծոներգը և այլն, որոնք աչքի են ընկնում իրենց պատկերավոր արտահայտչականությամբ և գեղարվեստական ոճով:

Հայոց պետականության վերականգնմամբ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել ազգային մշակույթի վերածննդի համար: Որքան էլ անկողմնակալ լինենք, հարկ է ընդգծել, որ խորհրդային դարաշրջանում մեր ազգային մշակույթի բնագավառում գերակշռել է սոցիալիստական մտահայեցողությունը: Անգամ համաշխարհային մշակույթի նվաճումները ներկայացվել են գոեհիկ սոցիոլոգիզմի տեսանկյունից: Սոցիալիստական ռեալիզմի շրջանակներում մշակվել են անցյալի ականավոր գրողների, նկարիչների, երաժիշտների ստեղծագործությունների գնահատության որոշակի չափանիշներ: Դրանցով առաջնորդվելու դեպքում գալիս ենք ընդհանուր եզրահանգման, որ Շեքսպիրը, Սերվանտեսը, Բալզակը, Տուրգենևը և ուրիշներ չնայած բովանդակությամբ և ձևով արժեքավոր ստեղծագործություններին, դասակարգային սահմանափակության պատճառով չեն տեսել և չէին կարող ճիշտ ըմբռնել հասարակության զարգացման իրական ընթացքը:

Փաստորեն, գեղարվեստական գործերը գնահատվել են ոչ թե բուն արժեքով, այլ գաղափարական ներգործության աստիճանով: Ներկա դարաշրջանում ինքնուրույն պետականության ամրապնդման խնդիրն անմիջականորեն առնչվում է ազգի հոգևոր հարստացման գործընթացին, ինչպես նաև մշակույթի արժեքների նորովի գնահատմանը:

Ամենակն տուրք չտալով ազգային պարփակվածությանը և համաշխար-

հային հոգևոր արժեքներից տարանջատվելու միտումին, այսօր հրատապ է ազգային մշակույթի վերածնունդը: Մշակույթի ազգային ձևի արտացոլման հիմքում պատմականորեն ձևավորված ազգային առանձնահատկություններն են: Ազգն էլ հենց մշակույթի կրողն ու ստեղծողն է: Այսպիսով, մշակույթի պատմագիտական հարցերը պահանջում են նորովի վերլուծություն, որի առանցքը նոր մեթոդաբանության սկզբունքների մշակումն է:

Հայ պատմափիլիսոփայության մեջ արդիական է գիտական և գործնական առումով կրոնի հիմնահարցի քննությունը: Կրոնը նախ և առաջ երևութական արտացոլման ձև է, որն առարկայանում է եկեղեցու միջոցով: Դարեր շարունակ կրոնը և պետությունը սերտորեն առնչվել են միմյանց:

Պատմագիտության մեջ եկեղեցու գործունեությունը հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում յուրովի է մեկնաբանվել և գնահատվել: Օրինակ, միջնադարում և հետագայում հայ իրականության մեջ եկեղեցու պայքարը նշանավորվել է աշխարհիկ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու ձգտումով: Աշխարհիկ գործերում ղեկավար դիրքեր նվաճելու այդ պայքարի գաղափարը, որն ըստ ամենայնի մուտք է գործել եվրոպական երկրներից և դարձել հայ եկեղեցու գործունեության յուրատեսակ ծրագիր, պատմագիտության մեջ որակվել է որպես դրական երևույթ: Պատմաբանների խոնարհումը եկեղեցու առջև բացատրելի է, քանի որ պատմությունն հին և միջին դարերում շարադրվել է, որպես կանոն, վանքերի պատերի ներսում՝ աստվածապաշտ գիտնականների կողմից:

Աշխարհիկ իշխանությունն հոգևորին ենթարկելու գաղափարախոսությունն առաջինն է մշակել 4-5-րդ դարերի իտալացի փիլիսոփա Ավգուստինոս Երանելին: Հետագայում, 13-րդ դարի փիլիսոփա և աստվածաբան Թովմա Աքվինացին զարգացնելով նախորդների միտքը, պնդում է, որ քրիստոնեական երկրների թագավորները պետք է ենթարկվեն Հռոմի Պապին, որպես երկրի վրա Աստծո փոխարինողի: Հայ իրականության մեջ եկեղեցու և պետության միջև կապը եղել է բարդ, երբեմն հակասական բնույթ կրել: Այն փաստը, որ սկսած 5-րդ դարից, հայ հասարակական մտքի բնագավառում հանդիպում ենք հոգևորականության քննադատությանը, վկայում է, որ աշխարհիկ իշխանությունների և հոգևորական դասի միջև պայքարն ընթացել է շատ թե քիչ հետևողականությամբ:

Հայ պատմագիտությունը, որպես կանոն, պաշտպանել է պաշտոնական եկեղեցու տեսակետը: Այսպես, դարեր շարունակ դրվատանքով է խոսվել կաթողիկոս Ներսես Մեծի և մովսեսի քրիստոնյա Մուշեղ Մամիկոնյանի

մասին և նշավակվել է Պապ թագավորը, քանի որ նա սահմանափակել է եկեղեցական հողատիրությունը, հարկերի գանձումը և հոգևորականներին տրվող արտոնությունները: Միաժամանակ անտեսվել է նրա դրական գործունեությունը պետականության ամրապնդման, երկրի ռազմական հզորության բարձրացման և արտաքին թշնամիներին դիմագրավելու ուղղությամբ:

Այսպիսով, կրոնը իշխանություններին ծառայելու հազարամյակների փորձ ունենալով միաժամանակ միշտ գայթակղվել է երկրային իշխանությամբ: Ուստի, անհնարին է տարանջատել կրոնը քաղաքականությունից, մշակույթից, կրթությունից: Նշված հիմնահարցերի պատմագիտական ասպեկտով քննության անհրաժեշտությունը մեծանում է նրանով, որ այս ոլորտում մոտեցումներն արմատական փոփոխություններ են կրել պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում: Իրոք, տարբեր դարաշրջաններում և հատկապես 19-20-րդ դարերում, հայ մտածողներն զգալի ջանքեր են գործադրել կրոնի ծագման, նրա էության, հասարակական նշանակության, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի զարգացման գործում եկեղեցու դերի բացահայտման ուղղությամբ:

Հայ ականավոր մտածողներից շատերն անդրադարձել են հասարակական կյանքում կրոնի և եկեղեցու ունեցած դերին: Գրիգոր Արծրունին այս կապակցությամբ գրել է. «Կրոնը այն դերն է խաղում ամբոխի բազմության կրթության մեջ, ինչ դեր որ խաղում է ընտանիքում ծնողների տված սկզբնական բարոյական դաստիարակությունը»⁸:

Հայտնի է, որ կրոնական գրքերի և վարդապետությունների դերը չի սահմանափակվում միայն բարոյականության և էթիկայի նորմերի արմատավորմամբ: Դրանք ունեն նաև կարևոր իմացաբանական նշանակություն, որն հարկադրված են եղել ընդունել լուսավորության դարաշրջանի մտածողները և անգամ մարքսիզմի հիմնադիրները: Կ. Մարքսը գրում է. «...Հունական դիցաբանությունը կազմել է հունական արվեստի ոչ միայն զինանոցը, այլև նրա հողը»⁹:

Նշենք, որ Ավետարանը որպես հոգևոր մշակույթի կոթող գիտնականների և արվեստագետների համար ներշնչանքի աղբյուր է ծառայել:

Հատկանշական է, որ պատմության շրջադարձային փուլերում կրոնի ու եկեղեցու հանդեպ ժողովուրդն ունենում է տարաբնույթ մոտեցում: Փոխվում է նաև կառավարական մարմինների վերաբերմունքը: Այսպես, մինչև առաջին հանրապետության կազմավորումը և գոյությունը այլ էր կրոնի և եկեղեցու հանդեպ հասարակության լայն շրջանների մոտեցումը: Խորհրդային

իշխանության սկզբից սկսած այն արմատապես փոխվել է:

Կուսակցական նեղմիտ մոտեցումները, խորհրդային պատմագիտության պատրանքները, սահմանափակումները, գիտական հորջորջվող աթեիզմը խանգարել են եկեղեցու իրական պատմության ստեղծմանը:

Պատմագիտությունը ներկայումս հայտնվել է ծանր կացության մեջ: Եիշտ է, հայ եկեղեցու պատմության ամբողջական շարադրման փորձեր են կատարվում, սակայն շատերի համար պարզ է դարձել, որ միայն նոր մեթոդաբանության կիրառմամբ է հնարավոր վերացնել մեր ժողովրդի, այդ թվում նաև եկեղեցու պատմության սպիտակ էջերը:

Չի կարելի անտեսել այն փաստը, որ հայ եկեղեցին մշտապես եղել է պետականության ջատագովը: Սակայն ճշմարտություն է նաև այն, որ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միջև ձևավորվել են ոչ միայն ավանդական փոխըմբռնման հարաբերություններ, այլ նաև եղել են բախումներ: Այն բնորոշ է ոչ միայն հայ իրականությանը, այլ նաև մյուս քաղաքակիրթ երկրներին:

Պատահական չէ, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծումով փորձ կատարվեց ոչ միայն հաղթահարելու աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հակասությունները, այլև նրանց միջև հաստատել համագործակցություն և փոխըմբռնում: Չնայած ժամանակների խառնակ իրավիճակին, 1918-20 թթ. եկեղեցին է առաջին քայլերը կատարում այդ ուղղությամբ: Ըստ որում երկկողմանի ջանքեր են գործադրվում այդ հարաբերություններն օրենքներով կանոնակարգելու ուղղությամբ, որի վկայությունն են պահպանված փաստաթղթերը:

Առաջին հանրապետությունում լուրջ քայլեր կատարվեցին հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների վերականգնման ուղղությամբ և նախապայմաններ ստեղծվեցին եկեղեցական ինքնավարության սկզբունքներին անցնելու համար: Եկեղեցու և կառավարության միջև կայացավ համագործակցություն, որը կարևոր էր այդ խնդրի իրականացման համար:

Ուշագրավ է, որ հայոց կաթողիկոսն առաջին հանրապետությունում շարունակում էր կենտրոնական դեմք լինել նաև միջազգային հարաբերություններում: Այդ են վկայում տարբեր երկրների ղեկավարներին հայոց կաթողիկոսի հղած և նրանցից ստացած մամակները:

Հասարակության մեջ տիրապետող գաղափարախոսությունը չէր կարող չարտացոլվել մտածողների հայացքներում: Փաստորեն խորհրդային պատմաբանները հիմնովին վերանայել են իրենց նախորդների տեսակետները կրոնի և եկեղեցու հարցում:

Բերենք բնորոշ օրինակներ: Խորհրդային պատմագիտությունը միանշանակ Պապ թագավորին որակել է որպես իր ժամանակի ամենալուսավորյալ և առաջադեմ քաղաքական գործիչ, հիմնովին վերաքննության ենթարկելով նախորդ դարաշրջանների մոտեցումները: Մինչհեղափոխական ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտությունը նույնպիսի տրամաբանությամբ Վարդանանց պատերազմը դիտել է որպես հավատի, կրոնի համար մղված պատերազմ: Խորհրդային պատմագիտության մեջ այս հերոսամարտը գնահատվել է որպես ազգային-ազատագրական պայքար, իսկ հավատը սոսկ պայքարի մղող գործոն: Ավելին, որոշ պատմաբաններ և բանասերներ անգամ փորձեր են կատարել վերանայելու Վասակ Սյունեցու հայրենիքի ճակատագրում ունեցած բացասական դերի հարցը և նրան վերագրելու հեռատես և հմուտ քաղաքագետի հատկանիշներ: Այս տեսակետի կողմնակիցները Վասակին գնահատել են ոչ թե որպես քրիստոնեության համար պայքարող հերոսի, այլ՝ ազգի շահերը և հեռանկարներն սթափ գիտակցողի, հեռատես մտածողի և քաղաքագետի:

Ինչպես անցյալ, այնպես և խորհրդային պատմագիտության մեջ տարակարծություններ կան նաև պավլիկյան և թոնդրակյան շարժումների գնահատման հարցում: Մինչխորհրդային պատմագիտությունը դրանք միանշանակ որակել է որպես եկեղեցու և ամբողջ ազգի միասնության դեմ ուղղված ոտնձգություն, մայր եկեղեցուց տարանջատվելու աղանդավորություն: Հակադիր տեսակետ են պաշտպանել խորհրդային պատմաբանները, որոնք միջին դարերի այդ շարժումներն ընդդեմ օտարերկրյա նվաճողների և սեփական կեղեքիչների անվանել են զուտ կրոնական քողի տակ ընթացող աղանդավորական շարժումներ: Դրանցից ամենամասսայականը եղել է պավլիկյանը:

Հայ ժողովրդի կյանքում եկեղեցու խաղացած դերին չի կարելի տալ միանշանակ գնահատական: Հիշենք, որ 5-9-րդ և 15-19-րդ դարերում պետականության բացակայության պայմաններում հայ եկեղեցին հարկադրաբար իր հարաբերությունները կարգավորել է պարսկական, թուրքական, ապա և ռուսական պետությունների հետ, իրականացնելով նաև աշխարհիկ խնդիրներ:

20-րդ դարում գրեթե համանման պրոբլեմներ են եղել արաբական տերության և Իսրայելի տարածքում ապրող հայերի և նշված պետությունների փոխհարաբերություններում: Ըստ որում, վերջիններս հաշվի առնելով հայ ժողովրդի վրա եկեղեցու ունեցած ազդեցությունը, իրենց քաղաքականությունն հայկական միջավայրում աշխատել են իրականացնել նրա

միջոցով: Հայ հոգևոր դասը շատ հաճախ դրսևորել է հնազանդություն, երբեմն ստանձնելով օտար կառավարողների կամքը կատարող հլու կամակատարի ոչ հաճելի պարտականությունը: Հիշենք Պոլսո պատրիարքարանի գործունեությունը պատմական այս կամ այն ժամանակաշրջանում: Պատահական չէ, որ տարբեր դարաշրջանների հայ առաջադեմ մտածողները քննադատության են ենթարկել եկեղեցականների այդ վարքագիծը: Գիշտ է, նրանք գիտակցել են, որ պետական հովանավորությունից զուրկ եկեղեցին ազգային լայնամասշտաբ հարցեր չէր կարող լուծել, բայց և այնպես եղած հնարավորություններն էլ լիովին չի օգտագործել:

Նկատելի է մտավորականների որոշ մասի ծայրահեղ դիրքորոշումը: Դարեր շարունակ Հայաստանը գտնվել է օտարի տիրապետության տակ և նման պարագայում չի կարելի միանշանակ գնահատել եկեղեցու դերն հայ ժողովրդի ճակատագրում: Հոգևոր դասը կանգնած է եղել երկընտրանքի առջև. տևական, հաճախ անհեռանկար պայքարի կոչել ժողովրդին, թե՞ սեփական ժողովրդի նկատմամբ բռնությունը և հալածանքը մասամբ մեղմացնելու նպատակով փորձել հաշտության եզրեր որոնելու ջտարների հետ:

Հասկանալի է, որ ներքին պառակտվածության, ռազմական միջոցներ չունենալու և արտաքին- քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում հայ ժողովրդի զանգվածային ելույթները կարող էին առավել կործանարար հետևանքներ ունենալ: Ուստի այնքան էլ հիմնավոր չէ Մ. Մամուրյանի, Ն. Ռուսինյանի դիրքորոշումը, համաձայն որի հայ ժողովրդի աղետալից վիճակի գլխավոր պատճառը կղերականներն են: Անկասկած, անվանի մտավորականների այս գնահատությունը խիստ ծայրահեղական է:

Երևույթների համակողմանի քննությունն համոզում է, որ հայ եկեղեցին իրավացի է օտարի նկատմամբ հավատարիմ հպատակի դեր ստանձնելու, օրինահպատակության կոչեր հնչեցնելու քաղաքականության մեջ, սակայն եղել են նաև պասիվ ընդդիմության երկարատև շրջաններ, իսկ առանձին դեպքերում՝ նաև անսքող բողոքներ և ըմբոստացում:

Խորհրդային շրջանում, մինչև 1956 թվականը, համատարած հալածանքի պայմաններում, միայն առանձին հոգևորականներ են համարձակվել իրենց ծայրը բարձրացնելու ի պաշտպանություն ժողովրդական զանգվածների: Պետական վարչակարգը նրանց բաժին է հանել նահատակի ճակատագիրը: 1938 թվականին դաժան հալածանքի զոհ է դարձել բարձրագույն հոգևորական, ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը:

Կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ պետական քաղաքականությունը

ձևավորվել է մեր երկրի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրվանից: Կողմնորոշիչ են եղել «Կրոնը ժողովրդի օփիումն է» մարքսյան բնորոշումը, ինչպես նաև պատրանքային- կոմպենսացիոն սոցիալական ֆունկցիան:

Խորհրդային իշխանությունն ընդունել է «Եկեղեցին պետությունից և դպրոցը եկեղեցուց անջատելու մասին» (1918 թ.) առաջին դեկրետը, որը հետևողականորեն կենսագործվել է կյանքում:

Կրոնի, եկեղեցու և հավատացյալների դեմ հարձակողական պայքարն ավելի է սրվում, երբ 1929 թվականին կայացած մարտնչող անաստվածների համամիութենական 2-րդ համագումարը հռչակում է «Կրոնի դեմ պայքարը, պայքար է հանուն սոցիալիզմի» կարգախոսը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին պատմափիլիսոփայության բնագավառում ձևավորվել է գիտական աթեիզմը, որը դիտվել է որպես ամբողջական տեսություն: Հասարակական գիտությունների համակարգում դոգմատիզմն ամենից շատ դրսևորվել է գիտական աթեիզմի մեջ, որի պրոպագանդիստները քիչ չեն նպաստել անցյալի հոգևոր արժեքների ժխտմանը, հավատացյալների նկատմամբ դրսևորել ծայրահեղական մոտեցումներ: Արդյունքում անցյալի պատմական կոթողների, եկեղեցիների և վանքերի ոչնչացումն է, սերունդների բարոյահոգեբանական երկատվածությունը: Եթե մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը հանրապետության տարածքում գործել է 573 եկեղեցի, վանք և սրբավայր, ապա արդեն 1985 թվականին կար ընդամենը 21 եկեղեցի ու 7 վանք:

Մեր երկրում սկսված համաժողովրդական շարժումը չէր կարող անուշադրության մատնել կրոնի, եկեղեցու հիմնահարցերը: Զգալիորեն փոխվել է եկեղեցու դերը: 1990-ական թվականների կեսերին Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի տարածքում սկսել են գործել 40-ից ավելի եկեղեցի և 11 վանք: Հին եկեղեցիների վերականգնման, նորերի կառուցման միտումը շարունակվում է մեր օրերում: Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու կառուցումը նշանակալից երևույթ է հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում:

Խորհրդային իշխանության տարիներին կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ պետության վարած քաղաքականության հիմքում ընկած է եղել « Գիտական աթեիզմը»: Իրականում պաշտոնական աթեիզմի հիմնական ֆունկցիան եղել է քաղաքական ոլորտում ձևավորված գաղափարների, ինչպես նաև եկեղեցու ու հավատացյալների նկատմամբ իշխանությունների վարած քաղաքականության արդարացումը: Հավատացյալներին տվել են բացասական տարբեր որակումներ, անվանել խավարամիտներ: Գիտական աթեիզմը ոչ միայն չի բարձրացրել հանգուցային տեսական հիմնա-

խնդիրներ, այլև պրակտիկա է դարձրել եկեղեցու դեմ հալածանքների տեսական արդարացումը:

Այսօր ընթանում է հակառակ պրոցեսը: Հայաստանում, ինչպես նաև նախկին խորհրդային մյուս տարածաշրջաններում կատարվում են տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական հիմնավոր վերափոխումներ, միանգամայն այլ մոտեցումներ են մշակվում կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ: Այլևս վերացվել են եկեղեցու գործունեությանը խոչընդոտող օրենքները: Հայաստանի Հանրապետությունում մեծացել են հայ առաքելական եկեղեցու ակտիվ գործունեություն ծավալելու հնարավորությունները, որին մեծապես խթանում են պետության օրենքներով ամրագրված արտոնությունները: Ազգային անկախության նվաճման պայմաններում ավելի մեծ սպասելիքներ են ակնկալվել եկեղեցուց, որին հակառակ նկատելի է հայ առաքելական եկեղեցու ազդեցության նվազման միտում: Հոգևոր հայրերն այդ երևույթը հիմնավորում են նրանով, որ խորհրդային տարիներին եկեղեցին մեծ կորուստներ է կրել: Սակայն հազիվ թե այս փաստարկը համոզեցուցիչ լինի:

Հայտնվելով ծանր իրավիճակում, հայ առաքելական եկեղեցին հայցում է պետության աջակցությունը և օգտվում նրա հովանավորչությունից: Երբեմնի կրոնական անհանդուրժողականությունը տեղի է տվել կրոնի զանգվածային քարոզչությանը և անգամ նկատելի են ծայրահեղ մոտեցումներ մարտնչող քրիստոնեության մեկնակետով:

«Աթեիստական խավարամտություն» և նման այլ պիտակներ են տրվում այն մտածողներին, ովքեր փորձում են արժանի գնահատական տալ Վոլտերի, Մարքսի, Էնգելսի և այլոց աթեիստական հայացքներին:

Ներկա դարաշրջանում զգալիորեն փոխվել են ժողովրդի մեծամասնության կրոնական պատկերացումները: Փաստորեն, պատմական կարծատև ժամանակահատվածում՝ մեկ դարի ընթացքում, երրորդ անգամ է վերանայվում կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ պետության քաղաքականությունը:

Կրոնն ընդհանրապես միշտ արծագանքել է բոլոր այն իրադարձություններին, որոնք հուզել են հասարակությանը: Ժամանակակից կրոնները ծագում են ձևակերպել իրենց սոցիալական հիմնախնդիրները, ուսմունքները և հասարակական կյանքում ակտիվ դեր ստանձնել: Որքան ակտիվ է եկեղեցին և ինչքան շատ խնդիրներ է շոշափում, այնքան մեծանում է նրա հեղինակությունը ու բազմաքանակ հետևորդներ է ձեռք բերում:

Քաղաքական իրադրության փոփոխություններին զուգընթաց նոր խնդիր-

ների առջև է հայտնվում մաս հայոց եկեղեցին: Ներկայումս հանրապետությունում մարտնչող աթեիզմից անցում է կատարվում հասարակական կյանքում կրոնի և եկեղեցու դերի նորովի ըմբռնմանը: Սակայն, վերջին շրջանում այս գործընթացում ևս շտապողականություն է նկատվում մարդկանց բարոյա-հոգեբանական մի վիճակից մյուսին շրջադարձի հետևանքով: Իսկությունը պահանջում է ասել, որ Հայաստանը թերևս տարածաշրջանի այն երկրներից է, ուր կրոնի և եկեղեցու խնդրում հանդուրժողականություն է դրսևորվում:

Իրոք, կրոնի և եկեղեցու անվերապահ ժխտումից անցումը կրոնի համատարած քարոզչությանը, բարոյական երկփեղկվածություն է առաջացնում սերունդների միջև:

Կարելի է համոզված ասել, որ դարաշրջանի բնույթով, ժողովրդի պատմամշակութային ավանդույթների պահպանմամբ է պայմանավորված այն, թե հասարակության անդամներն իրենց կենսական խնդիրների լուծումը որքանով կարող են կապել հավատի հետ: Այլ կերպ ասած, մարդկանց երկրային գործերի լուծման հաջող ընթացքը նրանց մեծ մասին հեռու է պահում աստծուն ապավինելուց: Իրավացի է Գ. Պլեխանովը, երբ ասում է, որ մարդիկ ուղիներ են փնտրում երկնքում այն պարզ պատճառով, որ նրանք ճանապարհից շեղվել են երկրի վրա:

Իրոք, կրոնի ապագան պայմանավորված է նրանով, թե որքանով արագ կլուծվեն ժողովրդի կենսաապահովման, կրթության, մշակույթի, սոցիալական բնագավառի հիմնախնդիրները: Եթե դրանք լուծվեն աշխարհիկ ճանապարհով, մեր կարծիքով, հասարակության մեծ մասը կդադարի բարոյական արժեքների և նորմերի կրոնական մեկնաբանմանը հանգելուց կամ աստծո գաղափարին ապավինելուց: Իհարկե, դա ամենևին չի նշանակում կրոնի և եկեղեցու դերի նսեմացում: Պարզապես այստեղ այն համոզվածությունն է, որ ներդաշնակ զարգացող հասարակության մեջ կրոնը և եկեղեցին կիրականացնեն իրենց առաջնահերթ նպատակային խնդիրը, այն է՝ մարդկանց ազնվացում, բարոյական անաղարտություն, հոգևոր հարստացում:

Անվիճելի է հայ եկեղեցու դերն ազգապահպանման, մշակույթի զարգացման գործում: Երկար ժամանակ զուրկ լինելով պետականությունից, հայերը կանգնած են եղել ուժացման վտանգի առջև: Ինքնապահպանման խնդիրը ազգ-եկեղեցի համակարգի շրջանակներում է լուծվել: Բազմամիլիոն սփյուռք ունեցող մեր ժողովրդի համար կրոնը և եկեղեցին հսկայական դեր են ունեցել ազգապահպանության խնդրում:

Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի, աշխարհայացքի, արժեքա-

վորման չափանիշների փոփոխման պայմաններում եկեղեցին չի կարող կաղապարվել գործելակերպի հին ձևերի շրջանակներում: Առաջնահերթ խնդիր է դառնում ժամանակի պահանջներին համապատասխան նրա վերափոխվելը, հասարակությանը հուզող հարցերին համակարգված մոտեցումներ ունենալը:

Արդի ժամանակաշրջանում կրոնի հասարակական դերի գնահատման հարցում փոխվում են մոտեցումները: Հայ եկեղեցու համար մեծ վտանգ է ներկայացնում ոչ այնքան աթեիզմը, որքան աղանդավորության տարածումը:

Պատմաբանների խնդիրը դժվարանում է հատկապես կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ մոր դիրքորոշման հետ կապված: Հասարակական կյանքում կրոնական գործոնի ակտիվացման ոչ միանշանակ գործընթացները պահանջում են տեսական իմաստավորում և համապատասխան գործնական կողմնորոշիչների մշակում: Մեծանում է բարոյականության, հասարակության բարոյական կերտվածքի հարցերի պատմագիտական ասպեկտով քննության անհրաժեշտությունը, որը պայմանավորված է ժամանակների քննությունն անցած բարոյական հիմնարար դրույթների մշակման և արմատավորման խնդրով: Առավել ևս, որ դարերի պատմագիտական միտքը հանգամանալից քննության է առել բարոյականության խնդիրները և մշակված տեսական դրույթները ներկայումս չեն կորցրել իրենց ազդեցությունը:

Այսպես, 18-րդ դարի անգլիացի փիլիսոփա Դ. Հյումը մեր օրերում բավականին շատ հետևորդներ ունի ինչպես արևմուտքում, այնպես էլ արևելքի երկրներում: Նա իմացության խնդիրը տեսնում էր ոչ թե կեցությամբ հասու լինելու ընդունակության, այլ պրակտիկ կյանքի համար՝ որպես ուղեցույցի մեջ: Ըստ նրա, բարոյական դատապարտումը կամ հավանությունը չի կարող լինել բանական գործունեության արդյունք, այն սրտի աշխատանքի պտուղն է: Դա ոչ թե մտացածին նախադրույթ է կամ պնդում, այլ ակտիվ զգացում է կամ ապրում: Դ. Հյումը բարոյագիտության մեջ զարգացրեց ռատիոնալիզմի տեսությունը, օգտակարությոնը հայտարարելով բարոյական արարքի գնահատման չափանիշ:

Հյումը և նրա հետևորդները հանգում են այն հետևության, որ բարոյականը ավելի շուտ զգում ենք, քան դատում նրա մասին: Այս տեսության հիմնական գաղափարն է՝ առաքինի արարքի հետևում թաքնված է ոչ թե զարգացած բանականությունը, այլ ազնիվ սիրտը, այնպիսի զգացումները, ինչպիսիք են բարյացակամությունը, կարեկցանքը և համակրանքը:

Չի կարելի չնկատել, որ նրանք բարոյականության խնդրին մոտենում են միակողմանիորեն: Չէ որ բարեհաճությունը, կարեկցանքն ու համակրանքը, միմյանց աջակցելը դրսևորվում են միայն հասարակության ընդհանուր բարոյական առողջացման և ներդաշնակ զարգացման պայմաններում:

Հայտնի է, որ հասարակական խորը ցնցումների՝ հեղափոխություններ, հեղաշրջումներ և այլն, պայմաններում հազվադեպ են մասսայական բարեհոգության և միմյանց նեցուկ լինելու զգացումները: Այնուամենայնիվ, առավել լայն մշանակությամբ դրանք շարունակում են պահպանել իրենց ազդեցությունը:

Խոսքը վերաբերում է բարոյական գիտակցության մեջ հուզականի տեսակարար կշռին: Իրոք, մարդու հոգեկան գործունեությունը միանշանակ չի հանգում տրամաբանական մտածողությանը: Հյուսնը և նրա հետևորդները այնքան են տարվել ռացիոնալիզմի դեմ բանավեճով, որ զգացումներն ամբողջովին հակադրել են բանականությանը և մտածողությանը:

Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական կառույցն ավանդական «փակ» համակարգ է, որին բնորոշ է սերունդների միջև գործող ուղղահայաց կապը: Արժանագրվում է քաղաքական սոցիալականացման խիստ ցածր մակարդակ, որովհետև ընտանիքի, որպես սոցիալականացման ինստիտուտի, դերը գնահատվում է, իսկ աճող սերնդի դաստիարակությունն ու անձի, որպես հասարակության լիիրավ անդամի, հանրային կյանքին մասնակցելու ապահովմանը կոչված հասարակական կազմակերպությունների դերը՝ խիստ նվազեցվում է:

Ակնհայտ է, որ նախորդ 70 տարիներին անհատի մեջ հավատո հանգանակ դարձած բարոյական վեսն հատկանիշներ արմատավորելու խնդիրը լիովին չի լուծվել, քանի որ խորը հակասություններ են եղել քաղաքականության և բուն իրականության միջև: Ուստի ներկայումս հետազոտողը բարոյագիտության հիմնահարցերի և առանձին դրույթների վերանայման, ինչպես նաև դրանք հասարակության մեջ արմատավորելու նպատակ պետք է հետապնդի:

Այսօրվա գործընթացների, ինչպես նաև պատմական հեռու և մոտ անցյալի իրադարձությունների օբյեկտիվ վերլուծության համար բարոյական նոր սկզբունքների արմատավորումը, ինչպես նաև հոգևոր արժեքների, կրոնի ու եկեղեցու դերի նորովի գնահատման չափանիշների մշակումը խիստ անհրաժեշտ են, որում կարևորվում է նաև պատմագիտության դերը: Այն նպաստում է ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների վրա խարսխված ազգային ինքնության պահպանմանը, ինչպես նաև

Հայաստանում ապրող հայի որպես աշխարհի լիիրավ քաղաքացու ձևավորմանը:

Արժարժված խնդիրների քննությունն համոզում է, որ հասարակության մեջ համերաշխության հիմքը հոգևոր հարստությունն է, որի շնորհիվ հնարավոր է հաջողությամբ լուծել տնտեսական, սոցիալական և ընդհանրապես ազգի առջև ծառացած հիմնախնդիրները:

Հոգեբանական առումով վտանգավոր է այն միտումը, որ 21-րդ դարում մեր ժողովրդի զգալի մասը կարող է հեռանալ սեփական պատմության հայրենասիրական ավանդույթներից, տուրք տալով օտարածին գաղափարների:

Ծիշտ է նկատել Պ. Սևակը, որ մեր արմատները թերևս խորն են ավելի, քան բարձր է մեր սաղարթը: Ով պատմություն ունի, չի կարող ետ չնայել, ով անցյալ ունի, չի կարող հիշողություն չունենալ:

Այս տեսանկյունից մերժելի է «լայնախոհ» այն հայ մտածողների դիրքորոշումը, որոնք փորձում են նվազեցնել սեփական մշակույթի արժեքը, սևացնել ժողովրդի պատմությունը, այն ներկայացնել որպես անհաջողությունների մի ամբողջ շղթա, որի դասերը կարող էին միայն խոչընդոտել նոր հասարակության կառուցմանը:

Վերոհիշյալ հիմնախնդիրների քննությունը բարոյականության տեսանկյունից, վերջին հաշվով հանգեցնում է հասարակական կեցության, կրոնի, մշակույթի հարցերին:

Պատմագիտական մեկնակետով բարոյականության հիմնահարցերի քննությունը չի կարող հանգեցվել բարու և չարի, առաքինու սոսկ պարզ գնահատությանը: Դա ավելի ընդգրկուն պետք է լինի:

20-րդ դարի վերջին պատմաբանների և առանձնապես քաղաքագետների շրջանում բանավեճ ծավալվեց քաղաքակրթության միաբևեռության և երկբևեռության հարցի շուրջ: Միաբևեռության հիմքում ընկած է բոլոր ազգերի և ժողովուրդների կենսագոյության համար ունիվերսալ միաչափ արժեքային դաշտի առկայությունը: Այն հանգեցնում է քաղաքական զարգացման գործընթացում արժեքային բազմաչափ դաշտի, հատկապես, ազգայինը հետին պլան մղելուն:

Այս տեսակետը պաշտպանողները, փաստորեն անտեսում են քաղաքական արժեքային համակարգի ազգային բնույթը, ինչպես նաև դարերի հոլովություն իր յուրատիպությունը պահպանած ազգի ընդհանրական մտածողությունը համակարգող բարոյական նորմերը:

Միաբևեռության սկզբունքի համաձայն արդի լիբերալ- դեմոկրատիզմի

հայեցակետով պայմանավորված՝ ժողովրդավարացման քաղաքական մեծ գործընթացում ազգային արժեքներն ինքնավերացման միտում ունեն:

Տրամագծորեն հակառակ կարծիքի են բազմաբևեռայնության կողմնակիցները: Նրանք համերկային քաղաքակրթության գոյատևման խնդրում որոշիչ են համարում ազգի, որպես հասարակական միկրոհամակարգի ընդհանրական մտածողությունը: Որքան էլ տարօրինակ թվա, վերջիններիս և նրանց ընդդիմախոսներին միավորում է բարոյականի, որպես համերկային քաղաքակրթության զարգացման հիմնական սկզբունքի անտեսումը: Ըստ որում մի դեպքում նախապատվությունը տրվում է համահարթեցմանը, իսկ մյուս դեպքում՝ ազգային ավանդույթներն ու արժեքները կարևորելով հանդերձ, ճիշտ չի գնահատվում ազգային և համամարդկային փոխկապակցվածությունը:

21-րդ դարի մտածողը քաղաքակրթության զարգացման հիմքում դնելով բարոյականը, միաժամանակ պետք է գիտակցի զարգացման տարբեր աստիճանի վրա գտնվող ազգերի բարոյական սկզբունքների բյուրեղացման անհրաժեշտությունը:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՆՀԱՏԻ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԶԱՆԳՎԱԾՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Պատմագիտության առանցքային պրոբլեմներից է պատմության մեջ ժողովրդական զանգվածների և անհատի դերի գնահատումը:

Պատմությունը պետք է դիտվի ոչ թե պարզապես իրադարձությունների մի շղթա, այլ նաև տարբեր դարաշրջանների նշանավոր անհատների գործունեության արտացոլման հայելի: Բազմադարյա պատմությունը համոզում է, որ անկախ սոցիալ-քաղաքական իրավիճակից, անհատները կարևոր դեր են խաղացել ոչ միայն սեփական, այլև ուրիշ ժողովուրդների ճակատագրում: Հետևաբար գործունեության վերլուծությունն համարժեք է նրանց դավանած գաղափարների, քաղաքական հայացքների, հավատո հանգանակի շուրջ դատողություններին: Գ. Հեգելի խոսքերով ասած. մարդու ճակատագիրը սոսկ իր անձնականը չէ: Նրանում առկա է «համընդհանուր բարոյական, ողբերգական ճակատագիրը»¹ Նույնքան և հրատապ է պատմության մեջ ժողովրդական զանգվածների դերի պայքաբանումը, առավել ևս, որ այդ հիմնախնդրում տիրապետող են երկու ծայրահեղ տեսակետներ:

Ստածողներից ոմանք ժողովրդին անվանել են անդեմ զանգված, իսկ մյուսներն էլ պնդել ճիշտ հակառակը՝ որակելով նրան որպես պատմության կերտող:

Պատմագիտության կարևորագույն պրոբլեմներից է պատմության մեջ ժողովրդական զանգվածների և անհատի դերի նորոգի իմաստավորումը: Այս դեպքում առանձնացվում է անհատն հասարակության մեջ, հասարակական հարաբերությունների համակարգում:

Դեռևս անտիկ աշխարհում Պլատոնը և Արիստոտելը պատմության նախնական բացատրությունների հետ միասին փորձել են հիմնավորել ժողովրդական զանգվածների, տարբեր դասերի, ավագանու և առանձին ղեկավար անհատների դերը հասարակական կյանքում:

Պլատոնը «Պետություն» աշխատության մեջ հիմնավորում է, որ կառավարման ֆունկցիան պետք է իրականացնեն իմաստուն փիլիսոփաները և արիստոկրատները, անվտանգությանը՝ զինվորականները, կենսամիջոցների արտադրությանը՝ արհեստավորներն ու հողագործները:

Արիստոտելի համոզմամբ մարդը բնականից օժտված է ինտելեկտուալ և

բարոյական կարողություններով, որի շնորհիվ իմաստավորում է չարն ու բարին, արդարն ու անարդարը: Սակայն մարդկանց քաղաքական իրավունքները միանման չեն, ուստի պետության ղեկավարման գործերով պետք է զբաղվեն միայն խոշոր սեփականատերերը, հարուստ քաղաքական գործիչները և քրմերը: Պաշտոններ զբաղեցնողները, համոզում է Արիստոտելը, պետք է լինեն սեփականատերեր, քանզի ոչ սեփականատերն առաքինի չի կարող լինել:

Հնադարում, և հատկապես ֆեոդալիզմի դարաշրջանում, պատմագիտության մեջ տիրապետող է եղել այն տեսակետը, որ պատմությունը կերտում են թագավորները, զորավարները, և ընդհանրապես, ականավոր մարդիկ:

Ժողովրդական զանգվածներ-անհատներ փոխհարաբերության հարցն առանձնապես հուզել է 19-20-րդ դարերի մտածողներին: Դա առավելապես պայմանավորված է հասարակության տարընթացության, սոցիալական բախումների պատճառների բացահայտման, պատմական զարգացման հեռանկարների կանխորոշման անհրաժեշտությամբ:

19-րդ դարի առաջին կեսի գերմանացի փիլիսոփա Մ. Շտիռները պատմության գլխավոր գործող անձ համարել է «բացարձակ ես»-ը: Անգլիացի փիլիսոփա և պատմաբան Թ. Կառլեյլը նշված հարցին մոտենում է ոչ թե նախորդի պես վերացական մտածողության, այլ քաղաքականության դիրքերից: Ըստ նրա, պատմության շարժիչ ուժը «անհատներն» են:

Հասարակության մեջ անհատի ունեցած դերի վերաբերյալ արժեքավոր տեսակետներ են առաջադրվել Հեգելի, ռեստավրացիայի շրջանի ֆրանսիական պատմաբաններ Գիզոյի, Թիերիի, Սինյեի աշխատություններում: Գերմանացի փիլիսոփա Հեգելը անհատներին համարել է «Համաշխարհային ոգու վստահված անձեր»: Նրա կարծիքով, պատմական պրոցեսի հիմքն համաշխարհային ոգու, բացարձակ գաղափարի ինքնագիտակցումն է: Ըստ Հեգելի, համաշխարհային ոգին իր զարգացման մեջ անցնում է պատմականորեն որոշակի անհրաժեշտ աստիճաններ, որի ընթացքում կերտում և զործի է դնում անհատներին: Գերմանացի փիլիսոփան իր տեսակետը փորձում է հիմնավորել Հուլիոս Կեսարի օրինակով: Կեսարն առաջնորդվելով սեփական շահերով, վերացնում է հանրապետության վերջին մնացորդները և հռչակում միապետություն: Դրանով իսկ նա իսպառ վերջ է տալիս իր հոգեվարքն ապրող հանրապետությանը և հաստատում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի ոգուն համապատասխանող վարչակարգ միապետությունը: Այստեղից Հեգելն այն հետևությանն է հանգում, որ Հուլիոս Կեսարը սոսկ համաշխարհային ոգու գործիք է:²

19-րդ դարի 2-րդ կեսին ժողովրդական զանգվածների ակտիվությունը հարկադրում է տիրապետող դասի գաղափարախոսներին սեփական գոյապահպանության նպատակով մշակել այնպիսի տեսություններ, որոնք ժողովրդական մասսաների շրջանում թերահավատություն կառաջացնեն սեփական ուժերի նկատմամբ: Տարածում են ստանում տեսական այնպիսի գաղափարներ, որոնցում նսեմացվում է ժողովրդական մասսաների դերը և պատմության կերտողներ են ճանաչվում առանձին անհատները: Այսպես, գերմանացի փիլիսոփա Նիցշեն հիմնավորում է այն տեսակետը, թե ժողովուրդն հանդիսանում է սոսկ առանձին գերմարդու փորձարկման նյութը: Ըստ նրա, գերմարդն անտեսելով բարոյական բոլոր նորմերը և խտրություն չդնելով միջոցների մեջ, զավթում է իշխանությունը, որպեսզի իր կամքը թելադրի ժողովրդին:

Ֆ. Նիցշեի պատկերացմամբ խոշոր անհատը պետք է օժտված լինի կամային բարձր հատկանիշներով: Նա քրիստոնեության մեջ տեսնում է կամազրկության արտահայտություն և պնդում, որ այն քարոզում է ստրկամտություն, իսկ Քրիստոսի կերպարը բնութագրում որպես ինֆանտիլ, զգացմունքային և կամազուրկ: Ֆ. Նիցշեն այն կարծիքին է, որ հասարակության առաջընթացը պայմանավորված է գերմարդով: Ըստ որում, նա առաջարկում է գերմարդու սեփական մոդելը: Նիցշեն գրում է. «Մարդը, եթե չի ուզում ծուլվել ամբոխին. առաջին հերթին պետք է մի կողմ նետի իր ծուլությունը»: Միայն այս պարագայում նա կդադարի խաղատիկնիկ լինելուց և կազատվի ստանդարտ մտածելակերպից:

Ֆ. Նիցշեից դեռևս կես դար առաջ Ա. Շոպենհաուերի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում էր կամքի հիմնախնդրի ըմբռնումը:

Հասարակության առաջընթացն, ըստ նրա, պայմանավորված է կամքի դրսևորմամբ, որը դուրս է տարածությունից և ժամանակից:

Ա. Շոպենհաուերի ճանաչողության տեսության հիմքում ընկած է այն պնդումը, թե իբր գիտությունը գործունեություն է ուղղված ոչ թե ճանաչողությանը, այլ կամքին ծառայելուն: Ըստ նրա, կամքի շահերով են ամբողջովին որոշվում պրակտիկ շահերը, որոնց բավարարումն էլ կազմում է գիտության միակ նպատակը:

Գիտական ճանաչողության հարաբերականության շոպենհաուերյան քննադատությունը, հատկապես գիտելիքը՝ կամքին, դիտարկումը՝ գործունեությանը, տեսությունը՝ պրակտիկային, ինտուիցիան՝ գիտությամբ հակադրումը զգալի ազդեցություն են թողել Ֆ. Նիցշեի հայացքների ձևավորման վրա: Նա նույնպես բնության և հասարակության մեջ որոշիչ է

համարում կամքը: Ըստ Ֆ. Նիցշեի, պատմության ընթացքը որոշվում է այն անհատների կամքով, ովքեր ծգտում են իշխանության: Նա գտնում է, որ «բարու և չարի» սահմանագծից այն կողմ կանգնած գերմարդու կյանքի հիմնական շարժառիթը իշխանության հանդեպ ունեցած կամքն է:

Ֆ. Նիցշեն ժողովրդական զանգվածներին անվանում է «ստրուկներ, կենդանիների հոտ», որը դատապարտված է տերերին ծառայելու:

Էլ ավելի առաջ գնալով, նա հասարակության անդամների համար առաջադրում է բարոյականության երկու չափանիշ: Այն է ստորին խավի համար՝ հավերժական հնազանդություն, իսկ վերին խավի համար՝ ամենաթողություն և բարոյական նորմերի ոտնահարում:

Հատկանշական է, որ Նիցշեի բարոյական ըմբռնումները նշանակալի ազդեցություն չթողեցին հայ հասարակական-քաղաքական և պատմա-փիլիսոփայական մտքի վրա: Ավելին, անվանի գործիչների Ս. Նազարյանցի, Ն. Ռուսինյանի, Գ. Այվազովսկու և հատկապես Ս. Նալբանդյանի և Ա. Չոբանյանի հայացքներում գերակշռում է ազգի բոլոր հատվածների համար համընդհանուր բարոյական չափանիշներ մշակելու և դրանցով առաջնորդվելու գաղափարը:

Գիշտ չի լինի Հեգելի, Շոպենհաուերի, Նիցշեի ժողովրդական զանգվածների և անհատների վերաբերյալ տեսական դրույթները դիտել որպես սոցիալական պատվերի կատարում: Դրանք սոսկ գիտական հիմնադրույթներ են և չի բացառվում քաղաքական որոշ ուժերի կողմից սեփական նպատակներին ծառայեցնելը:

Մինչդեռ հեղափոխության տեսաբանների համար ժողովրդական զանգվածներ-անհատներ հիմնահարցն ունեցել է գործնական նշանակություն: Իրոք, մարքսիզմի համար գերխնդիրը ժողովրդական զանգվածներին տիրողների դեմ պայքարի հանելն է, որի համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է նրանց գիտակցության մեջ սեփական ուժերի և հնարավորությունների հանդեպ հավատի ամրապնդումը: Ուստի, մարքսիզմը որպես ընդհանուր տեսական դրույթ, հիմնավորում է ժողովրդական զանգվածների, պատմության կերտողի, շարժիչ ուժի գաղափարը: Ըստ որում, զանգվածների հիմնական առաքելությունն է սոցիալական հեղափոխության իրականացումը:

Մարքսիստ տեսաբաններն հիմնավորել են , որ պատմության մեջ ժողովրդական զանգվածների դերը որոշվում է նրանց քաղաքական հասունության աստիճանով, որի ապահովման գործում կարևորվում է կոմկուսի գաղափարա-դաստիարակչական աշխատանքի դերն ու

նշանակությունը:

Մարքսիզմը չէր կարող անտեսել նաև անհատներին. քանի որ հակառակ պարագայում պասիվ դիտողի վիճակում կհայտնվեին հենց իրենք, այդ տեսության հեղինակները և հեղափոխական շարժման առաջատար գործիչները: Ըստ մարքսիզմի տեսաբանների, ժողովուրդն իր ծոցից առաջ է քաշում և աջակցում այն ղեկավարներին, ովքեր ըմբռնում են զանգվածների շահերը և հավատարմորեն ծառայում հանրությանը: Միաժամանակ նրանք նրբանկատորեն ժողովրդին հավատարմորեն ծառայելու պատրաստակամությունը վերագրել են ոչ միայն և, ոչ այնքան, նրա ծոցից դուրս եկած զավակներին: Դա կարող են իրականացնել նաև, ինչպես իրենք են ասում, բուրժուական մտավորականության առաջադեմ ներկայացուցիչները, որոնք կանխատեսում են հասարակության զարգացման հեռանկարները: Ինչ վերաբերում է անհատներին, ապա վերջիններս նշանավոր են այնքանով, որքանով որ ըմբռնում են պատմական օբյեկտիվ գործընթացների էությունը: Այլ կերպ ասած որքանով նրանք գիտակցում են զանգվածների տրամադրություններն ու ցանկությունները, ճիշտ ժամանակին և ճիշտ տեղում ջանքեր գործադրում դրանց իրականացման համար:

Մարքսիստական տեսության համաձայն ամենախոշոր անիստն անգամ անկարող է փոխել պատմության բնականոն զարգացման ընթացքը: Սակայն, մարքսիզմի տեսանկյունից, տեղի ունեցող իրադարձությունները, ուժերի իրական հարաբերակցությունը խորությամբ ըմբռնելու և զանգվածների շարժումը ղեկավարելու միտվածությունը հսկայական դեր են խաղում պատմության զարգացման մեջ: Այդ իսկ պատճառով մարքսիզմի քննադատության թիրախ են դարձել պատմության մեջ անհատների վճռորոշ դերի վերաբերյալ ուսմունքները:

Մարքսիստական տեսությունը, չնայած ժողովրդական զանգվածների առաջատար դերի քարոզչությանը, հող է նախապատրաստել անհատի պաշտամունքի համար: Մարքսիզմի աղավաղված կիրառումը ԽՍՀՄ-ում և մի շարք այլ երկրներում դրա վառ ապացույցն է: Անհատի պաշտամունքը բնորոշ է թույլ զարգացած ժողովուրդներին և պարզորոշ դրսևորվել է սոցիալիզմի երկրներում:

Խորհրդային իշխանության տարիներին ստեղծվել է պատմափիլիսոփայական հսկայածավալ գրականություն, որում հիմնավորվում է հազարամյակներ շարունակ պատմական խոշոր իրադարձություններին ժողովրդական լայն զանգվածների տարերայնորեն մասնակցելու գաղափարը: Եվ միայն մարքսիզմի ձևավորմամբ է ժողովրդական շարժումը « ձեռք բերում»

իմաստալից և հեռանկարային բովանդակություն:

Նկատելի է նման մեկնակետի վիճարկելիությունը: Ժողովրդի առողջ բանականությունն ու իմաստությունը զգացվել են դարեր շարունակ: Այլ խնդիր է, որ գոյապահպանության պայքարում երբեմն ժողովրդական զանգվածներն անհաջողություն են կրել և դառել հիասթափություն ապրել: Իրոք, միթե Վարդանանց պատերազմը կարելի է համարել տարերային, որի նշանաբանն է եղել «Մահ իմացեալ՝ անմահությունն է, մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է իսկական»: Ավելին, դեռևս 5-րդ դարում Եղիշեն տեսականորեն հիմնավորել է համաժողովրդական պայքարի նպատակները:

Հակառակ այն բանի, որ խորհրդային պատմագիտությունը մերժել էր պատմության մեջ անհատի դերը գերազնահատող նախորդ տեսությունները և առաջնությունը վերապահել ժողովրդին, այնուամենայնիվ, սոցիալիզմի ամբողջ փորձը ցույց է տալիս այդ դրույթի ձևական բնույթը: Գործնականում երկրի ճակատագիրը տնօրինել են մեծ և փոքր իշխանավորները, որոնք հաշվի չեն նստել ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի ու կարծիքի հետ: Զանգվածներին թույլատրվել է նախաձեռնություն կամ ինքնագործունեություն ծավալել սոսկ տիրապետող գաղափարախոսության շրջանակներում, այն էլ մարքսիզմ-լենինիզմի համալսարաններում և խմբակներում նախապես մշակված դրույթներով:

Մարքսիստական տեսությունն օրինաչափ է համարում ինչպես առաջադեմ նշանավոր գործիչների, այնպես էլ «չար հանճարների» պատմական ասպարեզ իջնելը, գտնվով, որ չար ուժերը և նրանց ղեկավարները գործում են սոցիալական որոշակի միջավայրում, ուր առաջադիմությանը դիմադրում են «պատմականորեն դատապարտված» ուժերը:

Ըստ պատմա-մատերիալիստական մտահայեցողության, պատմության առաջադիմական զարգացումն է ասպարեզ բերել Կ. Մարքսին, Ֆ. Էնգելսին, Վ. Լենինին, իսկ հետադիմականը՝ Հիտլերին, Մուսոլինին, Ֆրանկոյին և այլոց: Ավելին, մարքսիստները պնդել են, որ եթե չլինեին վերը նշված թե՛ դրական և թե՛ բացասական անհատները, ապա նրանց փոխարեն պատմական ասպարեզ կիջնեին ուրիշները:

Այս հարցում նրանք եզակի չեն: Պատմական բոլոր դարաշրջաններում կուռքերի և «ժողովրդի դահիճների» ասպարեզ իջնելու գաղափարին հանդիպում ենք դեռևս անտիկ դարաշրջանի մտածողների մոտ: Պլատոնի համոզմամբ ամծի առաքինությունն ու արդարության սկզբունքը երկու ծայրաբևեռներ են: Եթե անհատի առաքինության չափանիշները չհամապատասխանեն քաղաքական ռեժիմին, այն կարող է ունենալ երկու հետևանք:

Այն է, կամ անհատն ուղղակի կխախտի տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ բարոյական սկզբունքները և կդառնա բռնակալ, կամ էլ հավատարիմ մնալով իր սկզբունքներին՝ կկործանվի: Պլատոնի այս գաղափարներն իրենց զարգացումն ստացան հետագա մտածողների մոտ:

Թվում է, թե մարքսիստական տեսությունն արժանին հատուցելով ականավոր անհատներին, գերապատվությունը վերապահել է ժողովրդական զանգվածներին: Մինչդեռ եղել է հակառակը, որը սողանցք է թողել սոցիալիզմի որոշ երկրներում անհատի պաշտամունքի դրսևորման համար:

Իրականում արևմուտքի մտածողներն առաջ են քաշել ժողովրդական զանգվածներ-անհատներ փոխհարաբերության արժեքավոր տեսություններ: Այսպես, 20-րդ դարի ամերիկացի սոցիոլոգ Ջ. Բերնհայմն հիմնավորել է այն գաղափարը, որ հասարակությունը ղեկավարում է կազմակերպչական ընդունակություններով օժտված մի նոր դասակարգ, որը ձևավորվում է ինժեներներից և կառավարիչներից: Նրա կարծիքով հասարակության բնականոն ընթացքը, անկախ հասարակարգի բնույթից, կանոնավորվում է տիրողների և նրանց ենթակա մարդկանց փոխհարաբերությամբ:

20-րդ դարի մեկ այլ մտածող, իտալացի Վ. Պարետոն պնդում է, թե սոցիալական զարգացումը որոշվում է մարդկանց վարքագծով, որը բաժանվում է նպատակադրված տրամաբանականի և անտրամաբանական զգայականի, այսինքն՝ ոչ գիտակցվածի: Նա հասարակության զարգացման հիմքը, շարժիչ ուժը համարում է զգացմունքներ, շահեր, ցանկություններ հարուցող ոչ տրամաբանական արարքները:

Վ. Պարետոն հասարակությունը դիտում է որպես բուրգ, որի գագաթին գտնվում են բարձր արժանիքներով օժտված սակավաթիվ մարդիկ առաջնորդները: Ըստ նրա պատմությունն ընտրյալների պայքարն է հանուն իշխանության, իսկ ժողովրդական զանգվածներն ընդամենը նրանց հնազանդության օբյեկտն են: Միաժամանակ Պարետոն չի բացարձակացնում այս կամ այն էլիտայի դերը, գտնելով, որ նրանցից և ոչ մեկը չի կարող բավարարել հասարակության ղեկավարման և կառավարման բոլոր պահանջները: Ուստի և սոցիալական հավասարակշռության պահպանման համար պահանջվում է էլիտաների պարբերաբար փոփոխում, որն իրականացվում է բռնի միջոցներով:

Անկասկած, Ջ. Բերնհայմի և Վ. Պարետոյի տեսական դրույթները չնայած շատ կողմերով վիճարկելի են, այնուամենայնիվ գնահատելի են իրենց գիտականության առանձին տարրերով:

Հայ պատմագիտական գրականության մեջ ականավոր անհատների և

ժողովրդական զանգվածների դերի գնահատությունը անընդհատ փոփոխության է ենթարկվել: Այսպես, հինգերորդ դարի և ընդհարապես միջնադարի պատմիչների մոտ տեսնում ենք նշանավոր անհատների, հավասարապես «չար հանճարների» դերի գերազնահատում: Ըստ նրանց, պատմության կերտողներ են Տրդատ Երրորդը, Արշակ Երկրորդը, Վարդան Մամիկոնյանը, որոնց կողքին գրեթե հավասարապես ներկայացվել են Վասակ Սյունեցին, Մերուժան Արծրունին, Մելիք Ֆրանգյուլը և այլ գործիչներ:

Միաժամանակ, ազգի առջև ծառացած հիմնահարցերի լուծումը և ամենից առաջ ազգային-ազատագրական պայքարի ծավալումն հայ պատմագիտության առաջնային խնդիր է դարձնում ժողովրդական զանգվածների դերի նորովի գնահատումը: Առավել ևս, որ 17-րդ դարից սկսած, ազգային թատերաբեմում նկատելի է ժողովրդական զանգվածների և նրա ծոցից ելած հերոս անհատների ու առաջադեմ մտածողների ակտիվության աճ: Այդ իրողությանը չէր կարող չարձագանքել պատմագիտական միտքը: Հասարակ ժողովրդի ծոցից դուրս եկած կամ ազնվական ծագում ունեցող Դավիթ Բեկի, Սովսես Բաղրամյանի, Շ. Շահամիրյանի, Հ. Արղությանի, Իսրայել Օրու և մյուս երախտավորների կյանքն ու գործունեությունը պատմափիլիսոփայական մտքի քննության կարևոր հարցերից են դարձել: Նույն հետևողականությամբ գիտական հետազոտության խնդիր է եղել հայ ժողովրդի ստվար զանգվածի քաղաքական իներտության պատճառների վերլուծությունը:

Հասարակական զարգացման գործընթացներում, հատկապես շրջադարձային փուլերում, մեծանում է սուբյեկտիվ գործոնի դերը: Ջարգացման հակասական բնույթը, կյանքի կոչված շատ երևույթների անկանխատեսելիությունը, կյանքի օբյեկտիվ դժվարությունների էությունն ըմբռնելու և հաղթահարելու անհրաժեշտությունը պահանջում են հասարակության բոլոր շերտերի շահերն արտահայտող սոցիալական խմբավորումների ակտիվ գործունեությունը, որի ղեկավարը կոչվում է առաջնորդ կամ լիդեր:

«Լիդեր» բառը ծագում է անգլերենից, որը նշանակում է առաջնորդ և բնութագրում է խմբերի կամ կազմակերպությունների ղեկավարին: Նրա անձնական հատկանիշներն ու գործելակերպն էական դեր են խաղում զարգացման ընթացքը կանխատեսելու, հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում արմատական վերափոխումներ իրականացնելու գործում: Ըստ Հեգելի, առաջնորդներ են այն անձինք, ովքեր իրենց խորաթափանցությամբ ընկալում են զարգացման հեռանկարները և նպատակին հասնելու համար սահմանափակվում են ոչ թե առկա իրավիճակով, այլ առաջնորդվում այն

նորով, որը թաքնված լինելով հասարակական հարաբերությունների խորքում, իրականության վերածվելու ուղիներ է փնտրում: Այդ առոժանով պատմության մեջ իմաստավորվում է լիդերի դերը:

Տարբեր է անհատների դերը պատմության մեջ: Նրանցից ոմանք ընդունակ են իրենց ետևից տանելու մարդկանց մեծաթիվ խմբեր և անգամ ժողովրդի ճնշող մասին: Իրավացի է Շառլ Դը Գոլը, թե մարդիկ չեն կարող գործել առանց լիդերի այնպես, ինչպես առանց սննդի ու ջրի: Այդ «քաղաքական կենդանիները», նրա համոզմամբ, կազմակերպվածության կարիք են զգում, որը կարող է ստանձնել միայն առաջնորդը:

Պատմագիտության խնդիրն է պարզել, թե ինչ գործոններ են ապահովում նորահայտ գործիչների հաջողությունը և այն որքան տևական կարող է լինել: Դա պայմանավորված է ոչ միայն քաղաքականությամբ, ընթացիկ խնդիրների լուծմամբ, անձնական շահերով, այլ նաև ազգի զարգացման պատմական հեռանկարի գիտակցմամբ:

Առաջնորդները ձևավորվում են քաղաքական պայքարի բովում և ունեն իրենց հետևորդները: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ տարբեր դարաշրջաններ և սոցիալական խմբեր առաջ են քաշում իրենց լիդերին. որին պետք է դիտել կոնկրետ սոցիալական միջավայրում: Այս կամ այն խումբն ինքն է ընտրում իր առաջնորդին, որը պետք է արտահայտի նրա շահերը, հստակ գիտակցի սպասելիքները:

Ամերիկացի սոցիոլոգ Բոգարդիուսի բնութագրմամբ լիդերը պետք է ունենա կանխատեսման ունակություն, ինտելեկտուալ կարողություն, տակտ և այլն:

Արևմուտքում նկատվում է առաջնորդի ազատ գործելու և ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու հնարավորությունների սահմանափակման միտում: Ավելին, փորձ է կատարվում դրան տալ տեսական հիմնավորում: Այսպես, ամերիկացի փիլիսոփա Դեյլթրայթի համոզմամբ լիդերները լոկ ստորագրում են պրոֆեսիոնալ գիտելիք ունեցող մարդկանց մշակած որոշումները:

Ստացվում է, որ Արևմուտքի մտածողների չափանիշներով քաղաքական լիդերը պետք է ունենա այնպիսի ունակություններ, որ կարողանա հետևողականորեն իրականացնել տվյալ սոցիալական խմբի թելադրանքը:

ԽՍՀՄ-ում քաղաքական լիդերների մասին առկա էին այլ պատկերացումներ: Լիդերի դերը գնահատվում էր քաղաքական առաջնորդի ամենակարողության չափանիշով: Երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության հաջողություններն ընդունված էր բացառապես վերագրել ղեկավարին: Դեյլթրայթի և խորհրդային հասարակագետների տեսակետներին պետք է

ունենալ զգուշավոր մոտեցում: Թերևս ճիշտ կլինի այս երկու ծայրահեղ տեսակետների քննադատական համադրումը:

Խոշոր քաղաքագետներին բնորոշ է ապրելու ոչ միայն օրվա խնդիրներով, այլև պահի հաջողությունը զոհելով հանուն ապագայի, խորհրդածել, թե ինչ գնահատականի կարժանանա սերունդների կողմից:

Թերևս լիդերի մեծագույն արժանիքն այն է, որ կարողանա կռահել և իրագործել այն, ինչ կոչվում է ժամանակի շունչ, ժամանակի պահանջ: Իրավացի է Վ. Յուզոմ, երբ ասում է թե, «իր պարտքը կատարելու անհրաժեշտության ըմբռնումը պահանջում է մոռանալ սեփական շահերը»:

Համոզված կարելի է ասել, որ 21-րդ դարի շեմին սակավաթիվ են մնացած ֆանտիզներին համապատասխանող քաղաքական գործիչները: Ընդհակառակը, նրանց զգալի մասը չկարողացավ իրականացնել ընտրարշավների ընթացքում տրված շոյալ խոստումները, հոգեբանորեն հայտնվեց երկդիմի վիճակում: Լիդերի մոտ հաճախ դրսևորվում է մի հատկանիշ, որն Բեգելն անվանում է պրոքսբելիզմ: Դրա էությունը կայանում է նրանում, որ անհատը կատարելով անբարոյական քայլ, փորձում է ինքնաարդարացման ուղիներ որոնել:

Այսօրվա քաղաքական գործիչների զգալի մասն առաջնորդվելով անձնական շահերով, սեփական խղճի առջև արդարանալու նպատակով փորձում ինքն իրեն համոզել, թե իբր գործողությունները բխում են ժողովրդի շահերից: Նման մոտեցումը քաղաքական գործիչն ազատում է ներքին կաշկանդվածությունից և նրա գործողություններին հաղորդում դինամիզմ:

Այսպիսով, քննարկվող հարցի գիտականությունը ենթադրում է, որ հետագոտողը պատմական անհրաժեշտությունն ընդունելով հանդերձ, գիտակցում է մարդկանց ակտիվ գործունեության նշանակությունը: Իրոք, մարդիկ հանդիսանալով հանգամանքների արգասիք, միաժամանակ ակտիվորեն ձգտում են փոփոխել հենց նույն այդ հանգամանքները:

Պատմության մեջ անհատների և ժողովրդական զանգվածների դերի ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ դրանք փոխկապակցված են: Ժողովրդական զանգվածներն իրենց հասարակական-քաղաքական ակտիվությամբ, կամ ընդհակառակը՝ պասիվությամբ, ձևավորում են անհատների, այդ թվում նաև նշանավոր գործիչների որոշակի տիպ: Իրենց հերթին խոշոր անհատները գնահատելով զանգվածների կարողություններն ու տրամադրությունները և ճիշտ որսալով պահը, նրանց մղում են որոշակի գործողությունների:

Եթե նախորդ դարաշրջաններում խոշոր անհատների ներգործությունը

ժողովրդական զանգվածների ու պատմության գործընթացների վրա առավել է, ինչպես՝ Զուլիոս Կեսար, Ֆիլիպ 2-րդ, Լյուդովիկոս 14, Նապոլեոն I, Բիսմարկ, ապա 20-րդ դարն այս առումով հակասական է: Դարի առաջին կեսը նշանավորվեց կուռքերի ջատագովմամբ (Մուսոլինի, Յիտլեր, Ստալին), իսկ երկրորդ կեսը՝ հասարակական կարծիքի գահավիժմամբ: Իր մահվանից հետո քննադատության արժանացավ անգամ այնպիսի ժողովրդավար գործիչ, ինչպիսին ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտն էր:

Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ մարդկանց գիտակցության մեջ անգամ ոչ համարժեք գնահատումները, եթե դրանք վերաբերում են պետական գործիչներին, գրեթե անփոփոխ են և տևական:

«Մեծդունարողնայա ժիզն» (Մոսկվա) ամսագիրը 1999 թվականի վերջին համարում անկետավորում անցկացրեց 500 քաղաքագետների, դիվանագիտության, մանուլի և գիտության բնագավառների աշխատողների և բիզնեսմենների շրջանում: Հարցման նպատակն էր պարզել այն անհատների անունները, որոնք 20-րդ դարում որոշակիորեն ազդել են համաշխարհային քաղաքականության զարգացման ընթացքի վրա: Առաջին երեք տեղերը, ըստ հարցման արդյունքների, համապատասխանորեն զբաղեցրին Վ. Ի. Լենինը, Ի. Վ. Ստալինը և Ա. Յիտլերը: Ու. Չերչիլը զբաղեցրեց յոթերորդ. Ֆ. Ռուզվելտը ութերորդ, Մաո-ցզե-Դունը՝ տասներորդ, Ն. Խրուշչովը տասնչորսերորդ, և Շ. դը Գոլը՝ տասնհինգերորդ տեղը: Նրանց շարքում տեղ են գտել նաև մշակույթի գործիչները՝ Լ. Տոլստոյը՝ տասներկուերորդ, Ա. Չեխովը՝ տասնիններորդ, Մ. Գորկին՝ երեսունիններորդ: Եկեղեցական գործիչներից Հովհաննես Պողոս 2-րդը՝ քսանվեցերորդն էր, իսկ զորավարներից Գ. ժուկովը՝ քսաներեքերորդը, Դ. Էյզենհաուերն հիսուներորդը, Ֆ. Կաստրոն՝ երեսուներորդը, Սադդամ Հուսեյնը՝ 70-րդը:

Համեմատաբար համեստ տեղեր են գրավում, մասնավորապես, ատոմային և ջրածնային ռումբի հեղինակներ, աշխարհահռչակ գիտնականներ՝ Ռ. Օպենհեյմերը, Է. Թելլերը, Է. Ֆերմին, Ա. Սախարովը՝ 54-59-րդ, իսկ Ա. Էյնշտեյնը՝ 73-րդ: Մ. Շոլոխովի, Ս. Դալիի, Չ. Չապլինի, Պ. Պիկասոյի, Դ. Շոստակովիչի, Է. Հեմինգուեյի զբաղեցրած տեղերն՝ 83-88-րդն են:

Այս արդյունքներից ելնելով դժվար չէ եզրակացնել, որ 20-րդ դարում ղեկավարել են դիկտատորները ոչ՝ հանճարները, կամ քաղաքագետները:

Մինչև այդ մարդկանց մտայնությանը բնորոշ էր քաղաքականության անձնավորումը, որը ծնում էր կուռքեր: Այն ավելի ցայտուն դրսևորվեց հատկապես 20-րդ դարի առաջին կեսին, իսկ նույն դարի 2-րդ կեսը նշանավորվեց կուռքերի պսակագերծումով: Ըստ որում, նոր ի հայտ եկած

կուռքերը գահընկեց էին արվում և մինչ այդ գովաբանված, ապա մերժված կուռքերին դափնեպսակ մատուցում:

Հոգեբանները նկատել են, որ ԽՍՀՄ նախկին տարածքներում ժողովուրդը «նախորդին նախորդող» դարաշրջանի կարոտախտ է ունենում: Այսպես, Ն. Խրուշչովի ժամանակ գործակնքով էին խոսում «լենինյան նորմերի» վերականգնման մասին, Լ. Բրեժնևի օրոք՝ կարոտում էին ստալինյան ուժեղ ձեռքին, իսկ Գորբաչովի շրջանում՝ լենինյան սկզբունքայնությանը և ստալինյան ամուր «մկաններին»:

Պատմության մեջ յուրատեսակ ֆենոմեն էր Կարեն Դեմիրճյան քաղաքական գործիչը՝ խորհրդային տարիներին մեծ հեղինակության վայելում, Ղարաբաղյան հերոսամարտի ժամանակաշրջանում արժանացում ժողովրդի քար անտարբերությանը, ապա՝ մեծ ժողովրդականություն և երկրպագում:

Գրեթե համանման ճակատագիր ունեցավ գերմանացի քաղաքական գործիչ Հ. Կոլը, որն իր երկրի երկու հատվածների միավորողի դափնեպսակը վայելելուց գահավիժեց մինչև կաշառակերի աստիճանը:

Նշված քաղաքական գործիչների օրինակը վկայում է մարդուն հատուկ հոգեբանական հետևյալ հատկությունների կենսունակությունը:

ա) Վաղանցիկ հիշողությունը,

բ) քաղաքականության անձնավորումը, որն հանգեցնում է կուռքերի և հակահերոսների ստեղծմանը:

Նախկին խորհրդային տարածաշրջանում առկա է մի առանձնահատկություն, որը կոնկրետ ազդում է անհատի տիպի ձևավորման վրա: Խոսքը իշխանության ժառանգականության սկզբունքի բացակայության մասին է, որն հանգեցնում է այն բանին, որ դեկի մոտ մոր կանգնողը ոչ միայն չի հայտարարում իր նախորդի ժառանգորդ լինելը, այլ ընդհակառակը, ժխտում է նրա լեգիտիմությունը: Նման դեպքում զանգվածների մեջ ժխտողական վերաբերմունք է առաջանում ինչպես նախորդ, այնպես էլ ներկա առաջնորդների նկատմամբ: Բայց քանի որ վերջիններս ճանաչում են գտել և կուռքերի վերածվել, ուստի ժողովուրդը մի կողմից մոր կուռքեր է փնտրում և մյուս կողմից հիասթափված է ճշմարիտը գնահատելու սեփական անկարողությունից: Արդյունքում՝ անհատների և զանգվածների միջև խզումն է:

Ասվածից կարելի է հետևություն անել, որ անհատը և ժողովրդական զանգվածները պատմության մեջ փոխկապակցված են: Մինչդեռ նրանց դերը տարբեր գնահատականի է արժանանում: Ավելի շատ հակվածություն կա պատմությունը վերաիմաստավորելու ժողովրդական զանգվածների մեծար-

մամբ, բացառությամբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Հուլիոս Կեսարի, Նապոլեոնի:

Այս մոտեցումն հատկանշական է քաղաքակիրթ ազգերին: Մինչդեռ, նոր զարգացող ազգերն ավելի շատ հակված են իրենց հաջողությունների կամ դժբախտությունների պատճառը որոնել ժողովրդասեր կամ ոչ ազգասեր խոշոր անհատի գործողությունների մեջ:

ՊԱՏՄԱԲԱՆԸ ԵՎ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Պատմական անցյալում ժամանակի կատեգորիան բնութագրվել է մեխանիկայի, ֆիզիկայի և այլ գիտությունների համակարգում, իսկ հետագայում այն որպես պատմական ժամանակաշրջան հասկացություն դարձել է պատմագիտության և փիլիսոփայության առանձին հիմնախնդիր:

Ըստ Ա. Ռակիտովի պատմության մեջ ժամանակի պրոբլեմը ներառում է հետևյալ հիմնական հարցերը.

1. Պատմական պրոցեսներին, իրադարձություններին համապատասխան ժամանակային ինտերվալների ժամանակագրություն:

2. Համաշխարհային պատմության պարբերացում, տարածաշրջանային և ինստիտուցիոնալ պատմությունների առանձնացումն ըստ ժամանակաշրջանների և դարաշրջանների և դրա հետ կապված այնպիսի վերացարկումների հիմնավորում, ինչպիսիք են «ժամանակաշրջան», «դարաշրջան», «փուլ» և այլն:

3. Ժամանակագրական ունիվերսալ համակարգի և համապատասխան թարգմանչական կանոնների ստեղծում, տեղային տարբեր ժամանակագրությունների համադրումը դրան:

4. Ժամանակի և տարածության վերաբերյալ պատմական տարբեր պատկերացումների և դրանց փոփոխության պատճառների ուսումնասիրում:¹

Վերոհիշյալ սխեմատիկ հարցադրումներից առավել հուսալիմ երկրորդն է, որն հնարավորություն է տալիս հավաստի պատկերացում կազմելու պատմական ժամանակաշրջանների վերաբերյալ: Հասարակության զարգացման ընթացքում փոխվում են պատմական ժամանակաշրջանի մասին պատկերացումները:

Պատմական վերացարկումները, չնայած իրենց բովանդակային տարբերությանը, ներառում են ժամանակի անշրջելիության հատկանիշը:

Այստեղից հետևություն, որ պատմական գործընթացները և իրադարձություններն անկախ շեղումներից օբյեկտիվ են և ստորադաս ժամանակին:

Առկա է պատմական ժամանակաշրջանի ու հասարակության զարգացման միջև հակադարձ կապ: Դա կայանում է նրանում, որ պատմական ժամանակաշրջանի բաժանումը որոշակի փուլերի կատարվում է պատմական նշանակալից իրադարձություններին, ավելի ճիշտ դրանց որոշակի որակական համակարգին, կոնկրետ հետազոտական խնդիրներին և դրանց

լուծման տեսական կոնցեպցիաներին համապատասխան:

20-րդ դարի փիլիսոփա Յ. Սեյլեն գիտնականներին բաժանում է հետևյալ տիպերի. գործարարներ, մտածողներ, զգացողներ, իդեալներով առաջնորդվողներ և մենախոսներ: Գործարարների շարքում առանձնացնում է փաստահավաքներին, որոնց ամենից առաջ հետաքրքրում է նոր փաստերի հայտնաբերումը, քանի որ նախկինում հայտնաբերված փաստերը հրատարակված չեն եղել և բոլորն էլ հավասարապես հետաքրքիր են նրանց համար, իսկ իրենք էլ փորձ չեն կատարում դրանց գնահատական տալու: Ըստ Յ. Սեյլեյի, այս հետազոտողները, որպես կանոն, ունեն լավ դիտողականություն և բարեխիղճ են իրենց աշխատանքի նկատմամբ, սակայն լիովին զուրկ են երևակայությունից:

Փաստեր հավաքողները կարող են հայտնաբերել նյութեր, որոնք պետք են այլ գիտնականներին:

Մինչդեռ կյանքը ցույց է տալիս, որ զուտ փաստահավաքներ գոյություն չունեն: Այլ խնդիր է, որ «փաստահավաքների» մեծ մասը իրենց մասնագիտական պատրաստվածությամբ ի վիճակի չեն խորը վերլուծություններ և եզրահանգումներ կատարելու:

Այսպես կոչված կատարելագործող-հետազոտողի այս տիպը սերտորեն կապված է նախորդի հետ: Վերջինս մշտապես փորձում է բարելավել հետազոտության ապարատը և մեթոդները, ընդ որում հրապուրվելով դրա կատարելագործմամբ, փաստորեն չի մտահոգվում եղածի ըստ ամենայնի կիրառման համար: Ինչպես փաստեր հավաքողը, կատարելագործողը ևս, ըստ Յ. Սեյլեյի, հետազոտական նյութին նայում է որպես «ինքնին իր»-ի:

Անկասկած «կատարելագործող» իր ինտելեկտուալ կարողություններով շատ ավելի բարձր է փաստեր հավաքողից և հանդիսանում է նոր գաղափարների կրողը:

«Մտածողներ»: Նրանք բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խումբն այսպես կոչված «գրքի որդերն են», որոնք զուտ տեսաբաններն են, օժտված հանրագիտարանային մտածողությամբ: Նրանց համար բնորոշ է ուրիշներին ուսուցանելը: Ինչպես Բ. Շոուն է ասում, «Նա ով կարողանում է՝ գործում է, ով չի կարողանում՝ սովորեցնում է»:

«Գրքի որդը» սովորեցնում և անց է կացնում հազեցված պարապմունքներ: Ասենք, որ վերջինս որքան էլ լինի արդյունավետ, կարևորը գիտակցված և նախաձեռնող գործունեությունն է:

Երկրորդ խումբը դասակարգողներն են: Նրանք փոքր հասակից զբաղվել են հավաքածուներ ստեղծելով, որը նրանց մեջ ձևավորել է հետազայում

գիտական գրականության համակարգման և դասակարգման հակում: Ի տարբերություն փաստեր հավաքողի՝ դասակարգողը գերադասում է փոխկապակցված փաստեր: Դասակարգողն ինչ-որ չափով նաև տեսաբան է, քանի որ ենթադրում է իր կողմից ստեղծած օբյեկտների միջև ինչ-որ էական ընդհանուր բան, սակայն հազվադեպ է վերլուծում դրա բուն էությունը:

Դասակարգողները հսկայական ներդրում ունեն ժամանակակից գիտության ձևավորման գործում, քանի որ երևույթների գնահատումը և համակարգված դասակարգումն առաջին քայլն է տեսության ստեղծման ճանապարհին:

Երրորդ խումբը «վերլուծողներն են»: Այս տիպի հետազոտողները փոքր հասակից իրենց հետաքրքրությունները բավարարելու համար հակված են առարկաները մասերի բաժանելու և չհավաքելու: Օրինակ, մասերի է բաժանվել ձեռքի ժամացույցը և այն նորից հավաքելու փորձ չի արվել: Վերլուծողը նման ձևով տրոհելով իրերը բաղադրամասերի, շատ քիչ է մտահոգվում պարզելու դրանց հավաքման և հնարավորության սահմաններում կատարելագործման մասին: Որոշակի վերլուծական աշխատանքն ամեն տիպի դասակարգման և համադրման պարտադիր պայման է, քանի որ անոանց դրա հետազոտությունը լիակատար չի կարող լինել:

Չորրորդ խումբը «սինթեզողներն են»: Վաղ տարիքից նրանք սիրում են պլաստիլինից և լուցկուց կառուցել թղթե տնակներ, կամուրջներ և աշտարակներ:

«Սինթեզող»-ը գիտնականի բարձրագույն տիպն է, քանի որ վերլուծությունը և դասակարգումը նախապայման են համադրման: Տվյալ դեպքում վտանգը նրանում է, որ ընդունակությունը կարող է դառնալ ինքնանպատակ և հետազոտողը նույնիսկ կարող է մոռանալ թե իր ստեղծած իրը, արդո՞ք, որևէ արժեք ներկայացնում է, թե ոչ:

«Զգացողներ» - նրանք բաժանվում են տասից ավելի ենթախմբերի, որոնցից հիշատակենք մի քանիսը՝

1. *խոշոր դեկավար*: Մանկության տարիներին նա եղել է թիմի կապիտան, որը միշտ հաղթել է: Հետագայում մուտք է գործել գիտության ասպարեզ: Գիտե՞ս, որ կարող է հաղթել և այդ խաղում, քանի որ ինքն ի ծնե լիդեր է: Նրա գլխավոր նպատակն է հաջողությունը՝ հանուն հաջողության: Հետազոտական աշխատանքների սկզբնական փուլում հրապարակում է մի շարք աշխատանքներ ուրիշների մտավոր կարողություններն օգտագործելով: Դեկավար դառնալով, իր աշխատանքը գցում է ուրիշների վրա, իրեն վերապահելով միայն կարգադրելու ֆունկցիաներ: Ինքնասիրահարված լինելով, ի վիճակի չէ տեսնելու խորքային արժեքները:

Այս տիպի մարդիկ լինելով ձեռներեց, կարողանում են հիմնարկների համար ձեռք բերել եկամուտի լրացուցիչ միջոցներ: Ծիշտ է, հետազոտական աշխատանքներում նրանք հեռու են կատարյալ լինելուց, սակայն գիտնականների համար երկարատև և համեմատաբար կայուն գործունեության ասպարեզ ստեղծելու հարցում անփոխարինելի են:

2. *«Ազրեսիվ վիճաբանող»:* Ղեռն դպրոցական նստարանից նա աչքի է ընկնում որպես խելոք, ամենագետ: Հետագայում մուտք գործելով գիտության ասպարեզ, դառնում է ինքնահավան: Վիճաբանության մեջ սեփական մեկնակետը պաշտպանելու համար հաճախ դիմում է կասկածելի փաստարկների, իսկ երբեմն էլ ուղղակի խաբեության:

3. *«Առաջնա-աստիճանային շնածուկ»:* Այդ մարդիկ ամեն կերպ ձգտում են իրենց ազգանունը դնել որքան հնարավոր է շատ հրատարակությունների տակ: Նա իր աշխատը նկերներին մշտապես գրգռում է իր այն հայտարարություններով, թե նրանց աշխատությունների խթանողը նախապես ասված իր ըմբռնումներն են:

4. *Իդեալներ:* «Ֆաուստը» իդեալական ուսուցչի և ղեկավարի մարմնավորումն է: Փիլիսոփայական խառնվածքի գիտնականն աչքի է ընկնում բնության առջև կրոնական խոնարհվածությամբ և խորապէս համոզված է, որ բնության գաղտնիքները հետազոտելու ասպարեզում սահմանափակ են մարդկանց հնարավորությունները: Ֆաուստյան մտածողն ավելի շատ ոգևորված է հետազոտելու, քան սեփական հնարավորություններով: Այս տիպի համար բնութագրիչ է հարգանքը այլոց շահերին, առավել կարևոր փաստերի առանձնացման գործում զարմանահորաշ ընդունակության դրսևորումը: Ֆաուստյան հետազոտողներն աչքի են ընկնում սուր դիտողականությամբ, երկաթյա կարգապահությամբ, վառ երևակայությամբ: Նրանց մոտ բացակայում է նախապաշարմունքը մարդկանց, ինչպես նաև գիտական տվյալների նկատմամբ:

Մարդկային էությունը լինելով բարդ և բազմաբովանդակ, հասկանալի է, որ չի կարող ասպարեզ իջեցնել վերոհիշյալ հատկանիշների զուտ կրողների: Հետազոտողի մոտ դրանք զուգորդված են, ուստի և պահանջվում է ուսումնասիրել պատմական ժամանակաշրջանի հետ փոխկապակցված:

Դժվար չէ կռահել, որ Հ. Սեյլեն դասակարգումը կատարում է գիտնականների բարոյա-հոգեբանական հատկանիշներից ելնելով, ժողովրդագրորեն ղարաշրջանների բնութագիրը: Մինչդեռ գիտնականի նկարագիրը ձևավորվում է դրանց փոխկապակցության մեջ:

Այնուամենայնիվ կարելի է ասել, որ Հ. Սեյլենի մոտեցումներն արժանի են

ուշադրության և հազիվ թե վիճաբանության տեղիք տան:

Պատմաբանը լինելով դարաշրջանի ծնունդը, գործում է որոշակի սոցիալ-քաղաքական միջավայրում, որն իր կնիքը չի կարող չդնել նրա աշխարհըմբռնման, մարդկային նկարագրի և հոգեբանական կերտվածքի վրա:

Պատմաբանները միավորված են պատմագիտական խմբային գործունեության մի ընդհանուր համակարգում և դա չի նշանակում թե նրանց սոցիալական նույն խավին պետք է դասել: Այս ամենով էլ պայմանավորվում է նրանց մտածելակերպի և հայացքների տարբերությունը:

Պատմաբանի և նրա ապրած դարաշրջանի փոխհարաբերությունը պատմափիլիսոփայության վիճահարույց հարցերից է: Այսինքն կարևոր է պարզել, թե տվյալ ժամանակաշրջանը, նրանում տիրապետող հասարակական հարաբերությունները, պետական կառավարման ձևը, տնտեսության և մշակույթի զարգացման մակարդակը ինչպիսի ազդեցություն են գործում պատմաբանի գիտական մտածողության և աշխարհըմբռնման վրա:

Իրոք, պատմագիտական յուրաքանչյուր աշխատություն արժեքավորելիս ծառանում է այս կամ այն հեղինակի հասարակական-քաղաքական հայացքների, ընդհանուր և մասնագիտական գիտելիքների գնահատության հարցը: Այս խնդրում չկա միակարծություն գիտական տարբեր ուղղությունների և դպրոցների միջև:

Այսպես, պոզիտիվիստական պատմագիտությունը հետազոտողի գերխնդիրն համարում է փաստերի անկողմնակալ հավաքումը և վերաշարադրումը: Ըստ պոզիտիվիստ Ֆ. դե. Կուլանժի, պատմաբանն իրողությունները պետք է դիտի այնպես, ինչպես այն կարող էին ընկալել տվյալ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրողները: Միաժամանակ, պետք է ծեռնպահ մնալ գնահատական տալուց: Նա գտնում է, որ ընթերցողին առիթ չպետք է տալ դատողություններ անելու հարցերի շուրջ, թե աշխատության հեղինակը հանրապետական է, միապետական, ազատամիտ, թե՞ հետադիմական:

Առաջին հայացքից պոզիտիվիստական տեսությունը հրապուրիչ է և կարծեք ուղի է հարթում պատմության անկողմնակալ շարադրման համար: Իրականում հասարակական գիտությունները և այդ բնագավառի յուրաքանչյուր աշխատություն կրում են ժամանակի հասարակական, քաղաքական, բարոյական, հոգեբանական, գեղագիտական հայացքների դրոշմը:

Հետազոտողի կողմից «չեզոքության» պահպանումն ավելի դյուրին է բնական գիտությունների ասպարեզում: Հայտնի է, որ կենսաբանության, քիմիայի, ֆիզիկայի և այլ բնագավառներում իմացությունը, որպես կանոն, կրում է օբյեկտիվության կնիքը: Իրոք, ասենք քիմիական ռեակցիաները,

միկրոտարրերի և այլնի ուղղությամբ տարվող ուսումնասիրություններն հետապնդում են ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական նպատակ: Ըստ որում, աշխատանքի գնահատության չափանիշներն ընդհանուր են բոլոր հետազոտողների համար:

Պատմական իմացության առանձնահատկությունը նրանում է, որ ճանաչողության սուբյեկտը, այսինքն հետազոտական աշխատանքի հեղինակն, ի սկզբանե զրկված է չեզոք դիրքորոշումից: Իրոք, պատմաբանը, որպես անհատ, հանդիսանում է իր ժամանակի արժեքային կողմնորոշիչների կրող: Նա ներթափանցելով հասարակական կյանքի, առանձին մարդկանց գործունեության ոլորտը, կամա, թե ակամա իր դիրքորոշումն է արտահայտում իրողությունների նկատմամբ: Ուստի մեթոդաբանությունը, որպես հիմնախնդիրների ընդհանրացման արդյունք, պայմանավորված է հետազոտողի գաղափարաքաղաքական կողմնորոշմամբ, նրա գիտական աշխարհայացքով:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին հասարակության և անհատի կյանքում գիտական աշխարհայացքի դերի գնահատության խնդրում առկա են հակադիր տեսակետներ:

Խորհրդային պատմափիլիսոփայության առանցքային հիմնախնդիրներից են եղել աշխարհայացքի տեսական հիմնավորման հարցերը: Չասարակագիտական մտածողության մեջ աշխարհայացքը բնորոշվել է որպես աշխարհի և նրանում մարդու տեղի ու դերի վերաբերյալ ընդհանրացված հայացքների կուռ, ամբողջական համակարգ: Այս բնորոշումը հիմնավոր է, քանի որ այն համահավաք ձևով ներառում է նախորդ դարաշրջանների խոշորագույն մտածողների հայացքները:

Աշխարհայացքը լինելով որոշակի տարրերի միասնական համակարգ, միաժամանակ բաժանվում է առանձին բաղադրամասերի: Այդ իմաստով համամիտ ենք այն տեսակետին, որ աշխարհայացքի բովանդակային տարրեր են կազմում նախահիմքի, շարժման, աշխարհի էության ու ճանաչելիության, մարդու էության, կյանքի իմաստի, իրականության մեջ մարդու, նրա հոգեկանի, տեղի ու դերի և նման այլ ընդհանուր հարցերի վերաբերյալ պատկերացումներն ու ըմբռնումները: Այս ամենի արժեքավորումը մարքսիստական տեսանկյունից որակվել է՝ որպես գիտական աշխարհայացք և դիտվել որպես ժողովրդական մասսաների և առանձին անհատների հասարակական-քաղաքական գործունեության ծավալման միակ ուղեցույց:

20-րդ դարում աշխարհայացքին առնչվող խնդիրները Արևմտյան կիսագնդում այդքան հրատապ չեն եղել: Միայն առանձին գիտնականներ

են ձեռնամուխ եղել դրանց վերլուծությանը: Արևմուտքի պատմափիլիսոփայական միտքը, ի սկզբանե մերժելով մարքսիստական մտահայեցողությունը, որպես կանոն, փորձել է մշակել արմատապես տարբեր այլ տեսություններ: Այսպես, Կ. Յասպերսը մերժում է «համընդհանուր գիտելիքները», այսինքն գիտական աշխարհայացքը, այն փոխարինելով կրոնական իմաստավորմամբ «համընդհանուր հավատքով»: Նման տեսակետը զերծ չէ միակողմանիությունից: Սակայն կարելի է համաձայնվել Կ. Յասպերսի այն տեսակետին, որ չկա «փիլիսոփայություն առանց քաղաքական եզրակացությունների: Պլատոնից մինչև Կանտ և Ջեյմս, Կիերկեգոր և Նիցշե նշարելի է փիլիսոփաների մեծ մասի քաղաքականության մեջ տարագրվելու միտումը: Թե ինչ է փիլիսոփայությունը, ի հայտ է գալիս քաղաքական դոգմավորման մեջ»:¹ Այստեղից Կ. Յասպերսը հետևություն է անում, որ հենց քաղաքական եզրակացություններն են, որ լավագույնս բնութագրում են այս կամ այն մտածողի փիլիսոփայության էությունը:

Հետևաբար եթե տեսանելի է փիլիսոփայության և քաղաքականության անմիջական կապը, ապա առավել խորն է ու համակողմանի հիմնարար գիտությունների՝ փիլիսոփայության, պատմության եզրահանգումների վրա կառուցված մեթոդաբանության և որոշակի գաղափարախոսության, ինչպես նաև քաղաքականության սերտաճումը:

Այսպիսով, աշխարհայացքը մարդկանց զգացմունքների, ցանկությունների, ձգտումների, պատկերացումների, իմաստավորված հայացքների, արժեքավորված սկզբունքների, համոզմունքների կուռ ամբողջությունն է: Նրանում առկա են և զգացմունքային-հոգեբանական և տեսական-գաղափարական և սոցիալ-դասակարգային տարրերը: Աշխարհայացքի առանցքային խնդիրը մարդու կողմից աշխարհում սեփական տեղի և դերի գիտակցումն է:

Աշխարհայացքը պատմաբանին կողմնորոշում է փաստերի առանձնացման, վերլուծման և գնահատման միջոցով ընդհանուր տեսական եզրակացություններ կատարելու: Հետևաբար կարևորվում է պատմաբանի կողմից գիտական աշխարհայացքի ըմբռնման և հետազոտության պրոցեսում դրանով առաջնորդվելու խնդիրը:

Չպետք է անտեսել, որ անտիկ դարաշրջանից սկսած հասարակական-քաղաքական գրեթե բոլոր հիմնարար գործընթացները գնահատվել են դասային շահերի մեկնակետով, որի հիմքում ընկած էր որոշակի աշխարհըմբռնում: Ուստի պատմաբանի հետազոտական աշխատանքում այս կամ այն մեթոդին նախապատվություն տալը պայմանավորված է նրա գիտական

աշխարհայացքով: Խորը, ընդհանրական գիտելիքների համակարգին տիրապետելը միայն պատմաբանին հնարավորություն կտա գիտության նոր տվյալների հիման վրա բացատրել հազարամյակների պատմություն ունեցող իրողությունները, թափանցել հասարակական ներկա գործընթացների էության մեջ, տեսնել հեռանկարները և հիմնավոր կանխատեսումներ կատարել:

Այս տեսակետից կարևորվում է, թե գաղափարա-քաղաքական ինչպիսի միջավայրում է պատմաբանն իրականացնում հետազոտական աշխատանքը, որն է նրա, որպես գիտնականի դավանանքը:

Հակառակ սպասածի, 21-րդ դարի շեմին, աշխարհի բոլոր երկրներում նկատելի է գաղափարախոսության դերի աճ: Իրոք, առանց տիրապետող կամ ընդդիմադիր գաղափարախոսության ոչ մի դեպքում չի կարող լինել որևէ հասարակություն:

19-րդ դարի վերջից սկիզբ է առնում սոցիալիստական և կապիտալիստական գաղափարախոսությունների միջև անզիջում պայքար, որը շարունակվում է ամբողջ 20-րդ դարում: Ոմանց մոտ այն թյուր կարծիքն է, թե ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ նվազել է և գաղափարախոսության հասարակական դերը:

Գաղափարախոսությունը հունարեն *idea* և *logos* բառակապակցությունն է, որ նշանակում է գաղափար և ուսմունք: Այն հայացքների և գաղափարների ամբողջական համակարգ է, որում գիտակցվում և գնահատվում են մարդկանց հարաբերություններն իրականության և միմյանց նկատմամբ, ինչպես նաև բովանդակում է սոցիալական գործունեությունը, նպատակները. ծրագրերը՝ ուղղված տվյալ հասարակական հարաբերությունների ամրապնդմանը, կամ փոփոխմանը /զարգացմանը/:

Գաղափարախոսություն տերմինն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրվել ֆրանսիացի փիլիսոփա և տնտեսագետ Ա. Դեստյուր դե Տրանսեի կողմից 1801-1815 թվականներին հրապարակված «Գաղափարախոսության տարրերը» չորս հատորյակում: Հեղինակն այդ տերմինը կիրառել է նշելու հասարակական կյանքում, մարդկանց փոխհարաբերությունների կարգավորման գործում գաղափարների մասին ուսմունքի դերն ու նշանակությունը: Գաղափարախոսությունը դրսևորվում է քաղաքական, իրավական, էթնիկական, կրոնական, գեղագիտական և փիլիսոփայական հայացքների, սկզբունքների ձևով:

Սոցիալական ուսմունքները ելնելով տարբեր գաղափարական կողմնորոշումներից, իրենք են կատարում գաղափարախոսական ֆունկցիայի դերը

հասունացած սոցիալական պրոբլեմների լուծման ժամանակ:

Իհարկե, ներկա փուլում գաղափարախոսության ոլորտը դադարել է սուր բախումների թատերաբեմ լինելուց: Սակայն արդի դարաշրջանում էլ այս կամ այն հասարակության մեջ տիրապետող են որոշակի գաղափարներ ու բարոյա-էթիկական սկզբունքներ:

Հասկանալի է, որ ժողովրդավարական երկրում բացառվում է մեկ տիրապետող գաղափարախոսությունը: Այդ պայմաններում հասարակական տարբեր խմբեր հաճախ տարբերայնորեն, անկախ ազգային խնդիրներից, բարոյական ըմբռնումներից ստեղծում են իրենց գաղափարախոսությունը: Այն ամբողջական և հիմնավորված տեսքի է բերվում հասարակական տվյալ շերտի շահերն արտահայտող մտավորականների կողմից:

Բազմակուսակցականության պայմաններում, առավել ևս Հայաստանում, ուր քաղաքական իշխանության համար պայքարող կուսակցություններն աչքի են ընկնում ծրագրերի խայտաբղետությամբ, նույն տրամաբանությամբ առաջնորդվելու դեպքում, թվում է, թե պետք է մշակեին իրենց գաղափարական հիմնադրույթները: Մինչդեռ նկատվում է ճիշտ հակառակը: Գաղափարաբանության խնդիրները տեսադաշտից դուրս թողնելը մասամբ կարելի է բացատրել ազգային խնդիրների, հայ դատի, ինչպես նաև արցախյան հիմնահարցի նկատմամբ քաղաքական ուժերի տեսակետների նույնությամբ: Տարբերությունը միայն դրանց իրականացման ձևերի և եղանակների ընտրության մեջ է: Ըստ էության, կուսակցությունների մոտեցումները ռազմավարության խնդրում համընկնում են, իսկ մարտավարության հարցերում տարբերվում: Այս ամենն ուղեկցվում է գաղափարական բարդ գործընթացով և ի հայտ է գալիս գաղափարախոսությունների բնույթն ու սոցիալական ուղղվածությունը:

Այսպիսով, պատմաբանն իր գնահատություններում պետք է հաշվի առնի այն հանգամանքը, որ հասարակության զարգացման տարբեր փուլերում ձևավորվում են հակադիր գաղափարախոսություններ: Սակայն ժողովրդավարության պայմաններում դադարում է գաղափարական սուր պայքարը դրանց միջև: Ընդհակառակը, մերձեցման եզրագծեր են մշմարվում քաղաքական տարբեր կուսակցությունների և հոսանքների միջև:

Ընդունված է պատմական դարաշրջանը դիտել որպես պատմության համեմատաբար տևական և որակական որոշակի ժամանակաշրջան, որն առանձնացվում է ինքնատիպ չափանիշների համակարգով:

Պատմական դարաշրջանը բնութագրում է համաշխարհային պատմության այս կամ այն ժամանակահատվածը հասարակական զարգացման առաջա-

տար միտումներին համապատասխան:

Պատմաբանի, փիլիսոփայի ապրած դարաշրջանն անջնջելի հետք է թողնում նրա աշխարհայացքի, մտածողության ձևավորման վրա: Պատմական այս կամ այն դարաշրջանի, առավել ևս իր ժամանակաշրջանի օբյեկտիվ բովանդակության պարզաբանումը գիտական կոնկրետ վերլուծության հիմքն է կազմում: Եվ դա հասկանալի է: Մտածողը նախ պետք է իմաստավորի իր դարաշրջանի հիմնախնդիրները և անցյալին անդրադառնա ներկայի հայեցակետով, իրողությունների և տիրապետող գաղափարախոսության քննադատական վերլուծությամբ:

Նման մոտեցումը բնորոշ է վերջին շրջանի պատմափիլիսոփայական մտքին, սակայն որոշ սկզբունքային դրույթներ առաջադրվել են նաև հին աշխարհի հետազոտողների աշխատություններում: Պլատոնն ու Արիստոտելը ստրկատիրական հասարակարգի գաղափարախոսներ էին, որի առանձին կողմերի թեթևակի քննադատությունը սոսկ հանգում էր բարի տիրակալներ դաստիարակելու գաղափարին:

Որպես կանոն, ամեն մտածող իր դարաշրջանը բնութագրելիս նախապես քննության է առել նաև պետության, նրա ծագման հասարակական անհրաժեշտության և այլ հիմնախնդիրներ:

«Պետություն» աշխատության մեջ Պլատոնը հիմնադրում է, որ պետության ծագումը բխում է մարդկանց կենսական պահանջներից, քանի որ առանձին անհատն ի վիճակի չէ դրանք բավարարելու և մարդիկ հանգում են պետության անհրաժեշտությանը:

Արիստոտելն էլ ավելի առաջ գնալով իր ուսուցչից, ոչ միայն հիմնավորում է պետության անհրաժեշտության գաղափարը, այլև առանձնացնում ընդունելի ձևեր, որոնք ըստ իրեն վեցն են. թագավորություն, արիստոկրատիա, պոլիթես, բռնապետություն, օլիգարխիա, ժողովրդավարություն: Դրանցից Արիստոտելն ամենաարդյունավետը համարում է միջին դասի իշխանությունը:

18-րդ դարի ֆրանսիացի փիլիսոփա Կ. Յեյվեցիուսն առաջ է քաշել այն գաղափարը, որ մարդը միջավայրի արդյունք է: Պետության քաղաքական կարգը և օրենքները պայմանավորում են մարդկանց հայացքներն ու բարքերը, իսկ վերջիններս իրենց հերթին կանխորոշում են օրենքները: Նա հիմնավորել է այն տեսակետը, որ մարդկանց հայացքները լինելով սոցիալական միջավայրի արդյունք իր հերթին վերջինս կրում է դրանց ազդեցությունը: Կ. Յեյվեցիուսը գտնում է, որ եթե ֆիզիկական աշխարհը ենթարկվում է շարժման օրենքներին, ապա հոգևոր կյանքը՝ տարբեր շահերի բախման

օրենքին: Շահը, ըստ նրա, կյանքի ուղեցույց է, ուստի և, մարդկանց գիտակցությունը որոշվում է նյութական պահանջմունքներով և կյանքի պայմաններով:

Բացառված չէ, որ այստեղից է գալիս Կ. Սարքսի «Հասարակական կեցությունն է որոշում մարդկանց գիտակցությունը» արտահայտությունը:

Կ. Հելվեցիուսը բնագիտական է մարդկանց մտավոր ունակությունների բնածին անհավասարության մասին գաղափարը: Հոգեբանական և բարոյական հատկանիշների տարբերությունը նա բացատրել է ամենից առաջ այն միջավայրով, որում նրանք դաստիարակվում են: Ըստ նրա հասարակական երջանկությունը կարելի է կառուցել միայն առանձին մարդկանց անհատական երջանկության հիմքի վրա: Այստեղից էլ դարաշրջանին նրա տված գնահատականը: Կառավարման հանրապետական ձևն համարելով խոշոր պետությունների համար ոչ պիտանի, Հելվեցիուսն ընդունել է լուսավորյալ միապետությունը, որը պետք է բուրժուաժողովրդավարական բնույթ կրի:

18-րդ դարի փիլիսոփա Պ. Հոլբախը գտնում է, որ սեփական էության չիմացությունը մարդկային ցեղին հասցրել է այն բանին, որ նա ենթարկվել է շահագործման և զոհ դարձել կառավարողներին: Այստեղից տրամաբանական հետևություն. խոշոր մտածողները՝ փիլիսոփա, պատմաբան և այլն, մարդկանց պետք է օգնեն ճանաչելու սեփական էությունը:

19-րդ դարի գերմանացի փիլիսոփա Ի. Կանտը պրակտիկ բանականության հիմնավորման օրենքում «կատեգորիկ իմպերատիվում», առաջ է քաշում այն սկզբունքը, համաձայն որի մարդը պետք է վարվի այնպես, որ նրա մարքսիմալ դրսևորումը համընդհանուր օրենսդրության դեր կատարի: Արարքը որպեսզի բարոյական գնահատվի, պետք է կատարվի հակառակ բնական հակումների, բարոյական օրենքների նկատմամբ ունեցած հարգանքից դրդված: Ի. Կանտը նախորդ մտածողների պես կարևորում է խոշոր մտածողների դերը բարոյական օրենքների մշակման և հասարակության մեջ արմատավորման գործում:

Ըստ Հեգելի, մեծ մարդկանց անձնական, մասնավոր նպատակները բովանդակում են «սուբստանցիոնալ տարրեր», որոնք կազմում են համաշխարհային ոգու կամքի արտահայտություն: Նրանք ոչ թե խաղաղ, լուսավորյալ իրերի բնույթից են քաղում իրենց նպատակները, այլ այնպիսի աղբյուրներից, որոնց ներքին բովանդակությունը թաքնված է եղել բացարձակ ոգու էության մեջ և դեռևս չի զարգացել մինչև առկա կեցություն:

Հայ պատմափիլիսոփայության մեջ ևս նկատելի է անմիջական կապը

խոշոր մտածողի և դարաշրջանի միջև: Ըստ որում դարաշրջանն իմաստավորվել է տիրապետող դասերի և ամբողջությամբ վերցրած իշխանության տեսանկյունից:

Իշխանության հարցը միշտ էլ եղել է հայ պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում: Ուստի և պատահական չէ բարձրագույն իշխանության իրականացման խնդրին առանձնահատուկ տեղ հատկացնելը:

Միջնադարյան հայ փիլիսոփայության մեջ առանձնացվում է բանական էակի երեք տիպ, այն է՝ աստված, հրեշտակ և մարդ, որի հիմքի վրա տարբերակվում է անձնիշխանության երեք տեսակ՝ աստվածային, հրեշտակային և մարդկային: Ընդունվել է աստծո անքննադատելիության գաղափարը, համաձայն որի աստված իր որոշումների մեջ ճշմարիտ է և հետևողական: Անփոփոխ է համարվում նաև հրեշտակային կամքը, քանի որ նրանում չարի և բարու միջև ընտրությունը կատարվում է նախօրոք, մինչև գործողությունը, իսկ դրանից հետո բացառվում է որևէ փոփոխություն մտցնելը:

Միջնադարյան պատմափիլիսոփայության մեջ հանդիպում ենք իշխանավորների, նույնիսկ թագավորների սովորական մահկանացու լինելու գաղափարին, որոնց բնորոշ են ոչ միայն կամային գործողությունները, այլ՝ նաև տատանումները, անգամ հակասական որոշումների ընդունումը: Սա բխում է մարդու անձնիշխանության ու ազատության մասին քրիստոնեության գաղափարախոսությունից, ըստ որի ընտրություն կատարելով մարդը կարող է մինչև գործողությունը փոխել իր նախնական որոշումը, ինչպես նաև ծանր մեղք գործել և դրանից հետո զղջալ, ապաշխարել ու վերափոխվել:

Չայ եկեղեցին առանձին ջանասիրությամբ քարոզել է արքաների երկնային էակ լինելու գաղափարը, այն դիտելով որպես աշխարհիկ իշխանության համար պայքարի գաղափարախոսական հիմնավորում: Այստեղ իշխում էր այն տրամաբանությունը, որ նույնիսկ եթե արքաները զերծ չեն սխալներից, ապա նրանց դարձի ճանապարհի կարող են բերել միայն աստծո կամքն արտահայտող եկեղեցին և նրա սպասավորները:

Չետագա շրջաններում և՛ բազրատունյաց թագավորության, և՛ կիլիկիայի հայկական պետականության պայմաններում, հայ պատմափիլիսոփայությունը հակված է եղել քննադատաբար մոտենալ ոչ միայն իշխանավորների, այլև այնպիսի միապետների գործունեությանը, ինչպիսին հայրենասեր և տոկուն թագավոր Աշոտ 2-րդն է:

21-րդ դարի շեմին ժողովրդավարական պետականության կազմավորման խնդիրը հրատապ է հայ ժողովրդի համար:

Ազգային նոր պետականության հաստատման գործում հարկ է հիշատակել Յեզեկի այն իմաստալից խոսքերը, որ ազգի բարձրագույն նպատակն է հզոր պետության կառուցումը: Այս միտքը նա հիմնավորում է, նշելով, որ պետութ-յունը «... հանդիսանում է ազգի կեցության հիմնական նպատակը, այն ծառայում է ազգի գոյության պահպանմանը: Առանց պետության ազգը չունի պատմություն, ինչպես այն ժողովուրդները, որոնք մինչ այսօր հանդի-սանում են լոկ վայրի ցեղեր... Պետությունը կիզակետն է ժողովրդի կյանքի բոլոր հնարավոր դրսևորումների, ինչպիսիք են արվեստը, իրավունքը, բարքերը, կրոնը, գիտությունը... Պետությունը ազգի ոգու մարմնավորումն է: Իրական պետությունը կենսունակ է այդ ոգու շնորհիվ, որը դրսևորվում է բոլոր մասնավոր գործերում՝ պատերազմ, հաստատությունների ստեղծում և այլն»: ²

Իհարկե, եթե լոկ Յեզեկի սկզբունքների տեսանկյունից ելնենք և պետու-թյունը դիտենք որպես բացարձակ իդեալի որակական մի նոր աստիճան, գուցե և անվերապահորեն ընդունվի աստծո գաղափարը: Սակայն պատմու-թյան մեջ քիչ չեն նաև արմատական շեղումները:

Դարեր շարունակ պետականությունը կորցրած հայ ժողովուրդը ոչ միայն գոյապահպանության, այլև վերը նշված արժեքների վերականգնման համար պայքար է մղել: Այն ընթացել է ելևեջներով, որն ուղեկցվել է կորուստներով և ձեռքբերումներով: Սակայն հայի համար թերևս ամենամեծ արժեքներից է համարվում պետական-մասշտաբային մտածողության վերահաստա-տումը:

Ցանկացած պետություն իր գոյության ընթացքում հասնում է մի հանգրվանի և հասարակությունը նրա առջև դնում է կոնկրետ խնդիրներ. ի՞նչ սկզբունքներով առաջնորդվել, ինչպիսի՞ն պետք է լինեն քաղաքական համակարգի տնտեսական, բարոյական, իրավական հիմքերը, ի՞նչ քաղա-քականություն որդեգրել և որո՞նք են ներքին ու արտաքին քաղաքակա-նության գլխավոր ուղղությունները: Դրանցից էլ ածանցյալ է այն հարցա-դրումը, թե որո՞նք են տվյալ հասարակության արդարության սկզբունքները, ինչպես են գործում սահմանադրությունը և առանձին օրենքները:

Իրավացի է Գերցենը, երբ ասում է, թե «Նորն անհրաժեշտ է ստեղծել երեսի քրտինքով, իսկ հինը շարունակում է գոյատևել և ամուր կանգնել սովորույթի հենակների վրա: Նպատակահարմար է նորը հետազոտել: Այն պահանջում է որոշակի աշխատանք, ներքին զոհողություններ: Հինն ընդունվում է առանց երկմտության, այն որպես երկրային իրավունք անառարկելի է մարդկանց աչքերում:

Նորին նայում են կասկածամտորեն, քանի որ նրա ուրվագծերը պատանեկան են, իսկ հնի զառամյալ դիմագծերին այնպես են սովորել, որ թվում են հավիտենական»։³

Ժամանակի թելադրանքով անհրաժեշտ է նորոպի մոտենալ ոչ միայն անցյալի իրողությունների գնահատությանը, այլև ներկայի իմաստավորմանը։ Այն հնարավորություն կընձեռի գիտականորեն լուսաբանել հասարակության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր կյանքի պատմական զարգացումը, կանխատեսել ապագան։ Սեփական ժողովրդի և համաշխարհային պատմության հիմնական փուլերի և արդի դարաշրջանի կարևորագույն իրադարձությունների գիտական անկողմնակալ քննությունը ամուր հիմք կստեղծի սոցիալական առաջադիմության օրինաչափությունների և շարժիչ ուժերի գիտական վերլուծության համար։

Պատմագիտության առանցքային հարցերից է նոր մեկնակետով որոշել մեր անկախ հանրապետության տեղն ու դերը միջազգային հանրության համակարգում, առանց որի դժվար է պատկերացնել Հայաստանի զարգացման հեռանկարները։

Սիաժամանակ նոր մոտեցումները պատմաբանի համար որոշակի նախապայման են բնութագրելու ոչ միայն արդի դարաշրջանի բնորոշ գծերը, այլ նաև որոշելու իր տեղն ու դերը հասարակական հլացմակարգում։ Բնականաբար, այս խնդիրը, այսինքն պատմաբանի, որպես լայնամասշտաբ մտավոր բարձր մակարդակով մտածողի իր ապրած դարաշրջանին տարագրվելու հարցը չի կարող սահմանափակվել միայն նրա գիտական կարողություններով։ Այն պահանջում է ինչպես ներպետական, այնպես էլ միջազգային կյանքի հանգուցային հարցերի վերլուծություն։

Հայտնի է, որ առաջին հանրապետության կործանումից հետո Հայաստանը դադարել էր միջազգային թատերաբեմում ինքնուրույն գործոն լինելուց։ Այսպես, միջազգային համաժողովներում, գիտական նստաշրջաններում և այլ հանդիպումներում վերջինս ներկայացվել է ԽՍՀՄ պատվիրականության կազմում, ըստ որում՝ սահմանափակ ներկայացուցչությամբ։

Հայաստանը մշտապես եղել է սոսկ ուրիշների քաղաքականության օբյեկտ, որի հետևանքն է այն, որ հայ ժողովրդի համար անգամ բախտորոշ հարցերը լուծվել են առանց նրա կամքը հաշվի առնելու։ Հիշենք, թե ինչպես ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում երկու անգամ արմատապես փոխվել է խորհրդային կառավարության դիրքորոշումը Արևմտյան Հայաստանի տարածքների հարցում։ Խորհրդային ղեկավարությունը նախ, քաղաքական խաղերով առաջնորդվելով, Պոտսդամի կոնֆերանսում հան-

դես է գալիս հայկական /մաս վրացական/ տարածքները վերադարձնելու պահանջով, իսկ մի քանի տարի անց նույնպիսի դյուրությամբ հայտարարում է դրանցից հրաժարվելու մասին: Ըստ որում, իշխանություններն անգամ փորձ չեն արել Հայաստանում հասարակական կարծիքն ուսումնասիրելու և ինչ-որ չափով այն հաշվի առնելու:

Անկախ պետականության ձևավորումն Հայաստանի համար ընթանում է աննպաստ իրադրության մեջ:

Միջազգային ասպարեզում ներկայացուցչական իրավունքներ ապահովելու համար յուրաքանչյուր պետություն պետք է տիրապետի երեք հիմնական լծակների՝ ռազմական ուժ, տնտեսական հզորություն ու ազգաբնակչության սոցիալական խնդիրներն արդյունավետ լուծելու կարողություն: Կարևորվում է նաև մշակույթի դերը:

Դժվար չէ համոզվել, որ առաջին երկու գործոնները հազիվ թե բնորոշ լինեն ներկայիս Հայաստանի համար: Մի կողմից հարավային հարևանը բազմահազարանոց բանակ ունի, որի ռազմավարության մեջ տիրապետում է հակահայկական ուղղվածությունը և այն դիմագրավելու համար պահանջվում են հսկայական միջոցներ: Մյուս կողմից հանրապետությունը գտնվելով շրջափակման մեջ չի կարողանում լուծել ազգաբնակչության մի զգալի մասի կենսաապահովման խնդիրը: Ուստի, հանրապետության միջազգային հեղինակության բարձրացման խնդրում պատմաբանները և քաղաքագետները բոլոր հաշվարկներում իրենց հիմնական հույսը պետք է կապեն մեր մշակույթի և քաղաքակրթության ծգողական ուժի հետ:

21-րդ դարի շեմին պատմաբանն իր դարաշրջանի բնութագրման խնդրում առնչվում է այս նոր երևույթին, որը նախորդ շրջաններում առանձին կարեվորություն չէր ներկայացնում: Խոսքը երկրի ներքին կյանքում, միջազգային քաղաքականության և միջպետական հարաբերությունների կարգավորման գործում դրա նշանակության մեծացման մասին է: Սարդկանց մտքերին ու տրամադրություններին տիրապետելը միջազգային քաղաքական պայքարի կարևոր լծակներից է դարձել: Պատահական չէ, որ ամերիկացի քաղաքագետ Գ. Մորգենթաուն միջազգային քաղաքականության մեջ դիտարկում է երեք համարժեք չափանիշներ՝ դիվանագիտություն, պատերազմ և պայքար ուղղված մարդկանց մտքերին տիրապատելուն: ⁴

21-րդ դարը պատմաբանից կպահանջի մտավոր կարողությունների գերլարում: Ըստ որում, գիտնականի առջև հառնում են միմյանց հետ փոխկապակցված խնդիրներ, որոնց լուծումը պահանջում է մի կողմից տեսական խորը գիտելիքների տիրապետում, իսկ մյուս կողմից՝ նոր մեթոդաբա-

նությանը զինում:

Հետազոտության մեթոդը պետք է բխի ուսումնասիրության օբյեկտ հանդիսացող այս կամ այն իրադարձության էությունից և այն նպատակային խնդիրներից, որոնք հետագա հետազոտություններում տեսությունն ու պրակտիկան միավորելու ելակետային սկզբունքի կվերածվեն:

Իհարկե, մեթոդն առանձին վերցրած, առանց հետազոտողի գիտելիքների և հմտությունների, դեռևս հաջողության ապահովման գրավական չի կարող լինել, իսկ գիտնականն էլ, առանց կոնկրետ մեթոդաձևաբության տիրապետման, կուրորեն կխաբխափի փաստերի քառսում: Ուստի և կարևորվում են թե՛ մեթոդը, թե՛ վերջինիս պրակտիկ կիրառողի հմտությունը, գիտելիքներն ու աշխարհայացքային դիրքորոշումը:

Պատմության յուրաքանչյուր շրջադարձային փուլի իրադարձությունները նախորդ սերունդների կենսափորձի յուրատեսակ արտացոլումն են: Հետևաբար պատմաբանն իր հետազոտության շրջանակներում պետք է պարզի, վեր հանի դեպքերի, իրադարձությունների ծագման և զարգացման աղբյուրը, շարժիչ ուժերը, նկատի հնի և ծնունդ առնող նորի միջև հակադրությունը: Նման դժվարին խնդիրն հետազոտողից պահանջում է որոշակի գիտելիքներ, հմտություններ և կարողություններ: Միայն գիտական մեթոդաբանությամբ առաջնորդվելու դեպքում հետազոտության ուղին կլինի ճշմարիտ ու արդյունավետ:

Հետազոտողի առջև ծառացած հիմնական դժվարությունն այն է, որ նա լինելով իր ժամանակաշրջանի մտածողության և կուլտուրայի կրողը, ջանքեր չի խնայում ըմբռնելու անցյալի մտածողությունը և հասարակական պրոցեսները: Այլ կերպ ասած, պատմաբանի համար ժամանակային և տարածական գործոնները պայմանական նշանակություն են ձեռք բերում: Ուստի նրա հիմնական խնդիրն հանգում է նախորդ դարաշրջանների իրադարձություններն իր ժամանակաշրջանի մտածողության և հասկացությունների լեզվով վերլուծելուն:

Ենթադրելով, թե պատմաբանն արհեստականորեն այժմեականացնում է անցյալը: Իրականում, այսօրվա հետազոտողի գիտաճանաչողական պոտենցիալ հնարավորություններն անհամեմատ գերազանցում են նախորդ դարաշրջանի մտածողության մակարդակին: Սա հասկանալի է, քանի որ անցյալի լուսապայծառ մտածողները երազել անգամ չէին կարող դարաշրջանի հսկայածավալ տեղեկատվության աղբյուրների մասին:

Միաժամանակ գիտնականը պետք է ներկայացնի ուսումնասիրվող դարաշրջանի իրական պատկերը: Գիտականությունը պահանջում է, որ անցյալի

դարաշրջանների համակողմանի քննությունն իրականացվի արդի ժամանակաշրջանի իմացաբանական խնդիրների թելադրանքով և ներկայացվի տվյալ դարաշրջանի մշակույթի լեզվով:

Այսպիսով, անցյալի իրողությունների քննությունն համոզում է, որ պատմական իմացությունը միայն հետազոտության փաստական նյութով է ուղղված դեպի անցյալը: Իրականում այն ներկայի խնդիրների լուծման և ապագայի կանխագուշակման նպատակ է հետապնդում: Այս ամենն էլ կանխորոշում է ուսումնասիրության թեմայի ընտրությունը, կառուցվածքն ու նպատակը:

Արդի ժամանակաշրջանի հարցերը քննարկելիս պատմաբանը, անկասկած, վերադարձ է կատարում նախորդ դարաշրջաններ, փորձելով տրամաբանական կապ գտնել դրանց միջև: Այլ կերպ ասած, նա ներկա իրադարձությունները դիտում է որպես նախորդների զարգացման արդյունք, տրամաբանական հետևանք:

Հետազոտողն հաճախ հարկադրված է հաղթահարել երկակի դժվարություն: Այդ մի կողմից կապվում է հսկայածավալ և բազմաբնույթ փաստերի առկայության հետ, որոնց վերլուծությունն ու համակարգումը պահանջում են խորը և համակողմանի գիտելիքներ: Ուստի փաստերի ընտրության գիտական համակարգի մշակումը դառնում է հրատապ: Մյուս կողմից՝ պատմական աղբյուրները, ոչ բավարար փաստեր բովանդակելով առաջադրված հարցի լուծման համար, պատմաբանին կանգնեցնում են երկընտրանքի առջև, ստեղծում որոշակի դժվարություններ: Եվ միայն կուռ տրամաբանության դեպքում նա կարող է ճիշտ հետևությունների հանգել:

Քիչ չեն դեպքերը, երբ առանձին մտածողներ այս կամ այն խնդրի լուծման ժամանակ անհրաժեշտ փաստերի բացակայության պատճառով, հիմք ընդունելով տվյալ իրողության համար ոչ բնութագրիչ, պատահական փաստերը, հանգել են իրենց համար ցանկալի հետևությունների: Փորձը ցույց է տալիս, որ գիտական հետազոտություններում պատմական աղբյուրներում դրանց սակավաքանակության դեպքում, նշված բացը կարելի է լրացնել վերացական-տեսական վերլուծության միջոցով:

Նման մեկնակետն հնարավոր է, եթե հետազոտողը կողմնորոշվում է հետևյալ տրամաբանությամբ, որ ամեն մի վերացարկում պետք է լինի օբյեկտիվ և թույլատրելի սահմաններում: Այսինքն, քննարկվող օբյեկտի այս կամ այն հատկությունից ամեն մի շեղում իր հիմնավորումը պետք է ունենա:

Նախորդ շրջաններում, հատկապես գիտելիքների նախնական կուտակման փուլում, հասարակական պրոցեսների քննության հարցում անհամե-

մատ մեծ է եղել պատմաբանի անհատականության դերը: Անցյալի խոշոր պատմաբանները և փիլիսոփաները բոլոր ժամանակներում ուշադրության կենտրոնում են եղել:

Ներկայումս այլ է պատկերը: 20-րդ դարի պատմագիտությանը բնորոշ է այն, որ գիտնականի անհատական գծերն ու իդեալներն իրենց կնիքը չեն դնում գիտության բովանդակության վրա: Եվ սա ինքնընտանիքի հասկանալի է:

20-21-րդ դարերի եզրագծում հասարակական գիտությունների ասպարեզում տեսական հարցերի մշակման ժամանակ պարզորոշ դրսևորվում է կոլեկտիվ մտածողություն: Այստեղ խոսքը ոչ թե համատեղ գրված աշխատությունների մասին է, այլ՝ այն բանի, որ անկախ հետազոտական աշխատանք կատարելու հակումից, ներկայումս գիտնականը առավել չափով կրում է հասարակական, հատկապես գիտական շրջաններում ձևավորված հայացքների ազդեցությունը: Կամա թե ակամա հետազոտողի մոտ ձևավորվում են մտածողության այնպիսի ստերեոտիպեր, որոնցից կարող են խուսափել միայն բացառիկ կարողությունների տեր անձնավորություններ:

Արդի ժամանակաշրջանում պատմափիլիսոփայության մեջ այդպիսի կարկառուն դեմքեր են Բ. Ռասելը, Ե. Տարլեն, Լեոն, Կ. Պոպերը և ուրիշներ: Կարելի է գուշակել, որ մոտ ապագայում հասարակական գիտության ասպարեզում վառ անհատականությունների պակասը չի լրացվի:

Ընդունելի է Կ. Պոպերի այն տեսակետը, որ «բաց հասարակությունը այսօրվան ոչ թե պարզապես այլախոհությունը հանդուրժելու, այլ հարգելու վրա հիմնված հասարակություն / և ժողովրդականը / այսինքն, բաց հասարակությունը պահպանող կառավարման ձև/ չեն կարող բարգավաճել, երբ գիտությունը դառնում է մասնագետի մեղ շրջանների բացառիկ տիրույթ»:

5

Հետազոտության մեթոդների ընտրությունը, որը մեթոդաբանության ընդհանուր տեսության անմիջական արտացոլումն է, հետազոտողին կոգնի չշեղվելու իրադարձությունների զարգացման կոնկրետ ընթացքից: Այստեղ հիմնականը փաստերի հավաքման և վերլուծության մեթոդն է: Մենք ի նկատի ունենք ոչ միայն արխիվային նյութերը, հուշագրությունները, վիճակագրական տվյալները և այլն, այլև հարցման տարբեր ձևերը, սեփական մեկնակետը, փաստաթղթերի մշակումը:

Պատմական դեպքերին և իրադարձություններին վերաբերող նյութերի վերլուծությունը ներառում է ոչ միայն տեսական դրույթների մեթոդաբանական քննությունը, այլև սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունք-

ների համակողմանի ուսումնասիրությունը, դրանց համադրումն հաշվիչ տեխնիկայի կիրառման միջոցով:

Պատմագիտության զարգացումը պայմանավորված է հետազոտողների պատրաստակամությամբ, ինչպես նաև նոր և նորագույն պատմության հարցերի համակողմանի քննությամբ:

Արդի ժամանակաշրջանի պատմության քննությունը բարդ խնդիրներ է առաջադրում բավարար կենսափորձ չունեցող, սակայն նորովի մոտեցումների ձգտող հետազոտողներին:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հենց այսօրվա ուսումնասիրություններում են նկատվում պատմագիտության հարցերի քննության ոչ պատշաճ մակարդակ, որոշ հիմնահարցերին միակողմանի մոտեցում և ոչ բավարար հիմնավորվածություն:

Դա պայմանավորված է ամենից առաջ նրանով, որ հեղինակների մեծ մասը պատմության խնդիրները փորձում է վերլուծել միայն տվյալ գիտության տեսական դրույթների շրջանակներում: Մինչդեռ ժամանակակից գիտելիքների զարգացման հիմնական միտումը դրանց ինտեգրացումն է, որն հետևանք է մոլորակի վրա կատարվող երևույթների և գործընթացների փոխադարձ կապի սերտացման:

Պատմաբանը կրում է իր դարաշրջանի տրամադրությունները և ոգին, յուրացնում մտածողության ոճը: Բնականաբար, հետազոտողը չի կարող վերանալ այն միջավայրից, որում նա ապրում և ստեղծագործում է:

Խորհրդային պատմաբանների մի քանի սերունդներ 70 տարի շարունակ ստեղծագործել են բարոյահոգեբանական այնպիսի մթնոլորտում, ուր հասարակական-քաղաքական այս կամ այն չափով նշանակալից իրադարձությունը պետք է գնահատվեր գաղափարախոսական որոշակի ըմբռնումների տեսանկյունից: Ներկայումս պատմագիտության ասպարեզում առավել արգասաբեր աշխատում են այն սերնդի ներկայացուցիչները, որոնք թրծված լինելով գաղափարական պայքարի բովում, իրատեսորեն են գնահատում կաղապարված տեսություններով առաջնորդվելու բացասական հետևանքները:

Արդի պայմաններում, երբ գիտնականը խիստ ինտեգրված է իր հասարակական միջավայրին և կրում է վերջինիս անմիջական ազդեցությունը, սահմանափակվում է հասարակական-քաղաքական երևույթներն ինքնուրույն գնահատելու նրա հնարավորությունը:

Հիշենք, թե գիտական եզրահանգումներում որքան ինքնատիպ են եղել Ն. Մառը, Դ. Օրբելին, Լեոն: Ուստի, հետազոտողներն անցյալի պատմա-

գիտական ժառանգությունն ուսումնասիրելիս անդրադառնում են այս մտածողների անհատականությանը: Հաճախ, անցյալի խոշոր մտածողների կենսափորձով են բացատրվում նրանց գիտական մեկնակետը, հետաքրքրությունների շրջանակները: Իհարկե, գնալով նվազում է նման մտածողների թիվը:

Արդի հասարակագիտությունը կարծես ավելի է դառնում անդեմ: Դրա հիմքը դեռևս դրվել է խորհրդային երկրում, երբ հրատարակվել են կոլեկտիվ աշխատություններ, և ընդհանրությունը բնորոշ է եղել ոչ միայն թեմատիկային, այլև հեղինակների հայացքներին:

Կոլեկտիվ հետազոտությունների իրականացման բնական և տեխնիկական գիտությունների փորձը մուտք է գործել հասարակական գիտությունների ոլորտ: Դրանով առաջին պլան է մղվել միայն մշակված տեսությունների մեկնակետը, գրեթե ստվերում թողնելով կատարողներին:

Ներկա դարաշրջանում պատմաբանի գիտական հետաքրքրություններում նկատելի են այլ կարգի փոփոխություններ, որոնք հանգեցնում են պատմաբանի նեղ մասնագիտացմանը: Եվ սա հասկանալի է: Պատմության միասնական պրոցեսն այնքան է հարստացել և ծավալվել, որ հազիվ թե հնարավոր լինի նոր Զամչյանի կամ Լեոյի ասպարեզ իջնելը: Սյուս կողմից էլ հասարակական զարգացման բարդ և բազմաբնույթ պրոցեսների հիմնավոր ուսումնասիրության շահերը պատմաբանին թելադրում են «ներխուժել» փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և այլ ոլորտներ:

Այսպիսով, պատմաբանը որքան էլ լինի անկողնակալ և անկախ, միշտ կրում է հասարակության և ամբողջությամբ վերցրած իր ժամանակաշրջանի կնիքը: Սակայն դա չի նշանակում, թե նա չունի ինքնուրույն գիտական հետաքրքրություններ: Ժողովրդավարության պայմաններում հնարավորություններ են ստեղծվում հետազոտողի գիտական նախասիրությունների ընդլայնման, ինչպես նաև պատմական պրոբլեմների անաչառ քննության համար:

Մեր օրերում, երբ Շեքսպիրի խոսքերով ասած «Ժամանակը դուրս է եկել իր շավղից» և խախտվել է ոչ հեռավոր անցյալի ու ներկայի տրամաբանական կապը, մեծանում են տեսական բնույթի աշխատությունների դերն ու նշանակությունը, իրոնք հիմք կստեղծեն պատմական իրողությունների նորովի իմաստավորման համար: Եվ դա տրամաբանական է: Զանի որ արդի դարաշրջանը ծագումնաբանական առումով լինելով զարգացման նախորդ փուլերի շարունակությունը, բայց ոչ անցյալի պարզ վերարտադրությունը, հետևանք է այնպիսի միտումների, որոնք որակական նոր վիճակ են կան-

խորոշում: Իրոք, պատմական փորձը սերունդների ստեղծած նյութական և հոգևոր արժեքների կապի արտահայտությունն է:

Հետևաբար, արդի դարաշրջանում, երբ պատմագիտական հետազոտությունները, տեսակետների առաջադրումից բացի հետապնդում են նաև գործնական նպատակներ, առաջնային նշանակություն են ձեռք բերում պատմաբանի ոչ միայն մասնագիտական, այլև ընդհանուր պատրաստակամությունը, հասարակական-քաղաքական դիրքորոշումը:

Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ դարաշրջանն անմիջական ազդեցություն է թողնում պատմաբանի մտածողության, նրա գաղափարաքաղաքական հայացքների ձևավորման և արժեքային կողմնորոշման վրա: Այն, անկախ պատմաբանի կամքից, իր դրոշմն է դնում ինչպես արդի դարաշրջանի իրադարձությունների, այնպես էլ պատմական անցյալի իրողությունների քննության վրա:

Հրատապ է դառնում բարձր ինտելեկտով և ժամանակակից տեխնիկական միջոցներին տիրապետող երիտասարդ գիտնականների մուտքը պատմագիտության ասպարեզ: Նրանք փորձառու գիտնականների հետ միասին ի վիճակի կլինեն հետազոտության մեթոդների այժմեականացմանը և սոցիալական նոր պայմաններին գիտության ադապտացիային:

Պասիվությունը և նախաձեռնության պակասը կարող են հանգեցնել պատմական գիտելիքների արժեզրկմանը:

20-րդ դարն առանձնանում է պատմական պրոցեսների արագընթաց զարգացմամբ: Այն թելադրեց կապի ժամանակակից միջոցները ծառայեցնելու պատմական աղբյուրների ստեղծման և համակարգման գործին: Կարելի է կռահել, որ դրանք նոր թափ կստանան 21-րդ դարում:

Այս գործընթացներին կարծեք թե հակադրվում է այնպիսի իրողություն, ինչպիսին պատմաբանի ժամանակն է՝ այսինքն գիտնականի կյանքի տևողությունը: Հի փոխվում նաև հասարակության ժամանակը: Այստեղ նկատի ունենք դրա ազդեցությունը պատմաբանի ստեղծագործական աշխատանքի վրա կրթության համակարգի և մերգործության տարբեր ձևերի միջոցով, որոնք բովանդակային առումով գրեթե փոփոխության չեն ենթարկվում դարերի ընթացքում:

Ժամանակակից պատմաբանը կանգնած է երկու համարժեք խնդիրների առջև. նախ, հեռու մնալ անցյալի իրադարձությունների հետազոտման գործում գերժամանակակից միջոցների անհարկի օգտագործելու գայթակղությունից, որոնք ոչ միշտ են ենթարկվում մաթեմատիկական մոդելավորմանը, միաժամանակ խուսափել արդիական սարքավորումները և տեխնոլոգիա-

ները պատմական փաստերի ժողովմանը և համադրմանը ծառայեցնելուն:

Զգուշավորություն պետք է հանդես բերել նաև սոցիալական գիտությունների նվաճումներն հախուռն ձևով պատմական դարաշրջանների բնութագրմանն ի սպաս դնելուն: Հիշենք, որ ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ խորհրդային և եվրոպական մի շարք գիտնականներ կապիտալիստական հասարակության տարրեր էին նշմարում անգամ հին Հնդկում:

Հասարակության պատմությունը ցույց է տալիս, որ հաճախակի են ծնվում հանճարեղ պոետներ, կոմպոզիտորներ և գիտնականներ, քան՝ պետական գործիչներ: Մարդկությունը գրեթե համարժեքորեն տվել է Սոկրատես, Պլատոն, Արիստոտել, Կանտ, Հեգել, իսկ եզակիություն էին Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Նապոլեոնը:

Ենիշտ է, գիտության ասպարեզ է իջել բնագետների, փիլիսոփաների ողջ համաստեղություն, սակայն հին շրջանի պատմիչներից հետո դժվար է հիշատակել ասենք՝ փիլիսոփաներ Սպինոզայի, Դեկարտի կամ Նիցշեի մակարդակի որևէ պատմագետի: Այս երևույթի արմատները պետք է ըստ երևույթին որոնել հասարակության պատմության, որպես առավել ընդգրկուն հետազոտությունների հիման վրա կառուցվող գիտության, առանձնահատկությունների մեջ:

Հայ պատմագիտության հիմնական կողմնորոշումն է լինել արդիական, գտնվել համաշխարհային մտքի բարձրագույն մակարդակի վրա, ազատվել բոլոր հնացած կաղապարներից: Այն կարող է զարգանալ միայն ազատ ամեն կապանքներից, որի համար գիտնականն ինքը պետք է լինի անկաշկանդ, ունենա ինքնուրույն ըմբռնում:

Կարևորը գիտնականի դիրքորոշումն է, որ չգնա որևէ սկզբունքային փոխզիջման, չնահանջի իր դիրքերից, չխորշելուվ այն գաղափարախոսների զայրույթից, որոնց տեսակետներն արդեն ընդունելություն են գտել:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՅՈՐ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Գիտության մեջ չկան մեկընդմիջ տրված ավարտուն տեսություններ, ինչքան էլ դրանք խիստ տրամաբանական կառուցվածք ունենան:

Կոնկրետ գիտության, ամեն մի բնագավառում հետաքրքիր ուսումնասիրությունները հաճախ բերում են ստանդարտների անկանխատեսելի վերանայմանը:

Տեսությունը սնուցող աղբյուրն իրական կյանքն է, այս կամ այն ժամանակաշրջանում ձևավորված տեսական դրույթների ամբողջությունը: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Վ. Ստեպինը «իրականության ուսումնասիրության ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել տեսական գիտելիքների երկու մակարդակների առկայության փաստը, որոնցից մեկը կազմում է զարգացած տեսության հիմքը, իսկ մյուսը՝ մասնավոր սխեմաներով ներկայացված տեսական գիտելիքների շերտը»:¹

Տեսական սխեմաների և զարգացած տեսությունների ձևավորումն ենթադրում է կոնցեպտուալացում: Ըստ որում, նկատվում է արմատական տարբերություն հետազոտական աշխատանքում տեսական սխեմաներով առաջնորդվող և կոնցեպտուալ մոտեցումներ հանդես բերող գիտնականների միջև:

Փորձը ցույց է տալիս, որ տեսական սխեմաներով ղեկավարվողը, ինչպես վարվել են խորհրդային գիտնականների ճնշող մասը, առաջնորդվում է տնտեսական կատեգորիաներով, դասակարգերի և դասակարգային հակամարտության, որպես հասարակական առաջընթացի գիտակցման անհրաժեշտությամբ: Մինչդեռ կոնցեպտուալ մոտեցման դեպքում առաջին պլան են մղվում հեղինակի մտավոր կարողություններն ու բարոյական կերպարը:

Անկասկած, լավ կլինի, որ գիտնականն իր հետազոտական աշխատանքում առաջնորդվեր տեսական այնպիսի դրույթներով և բարոյական ըմբռնումներով, որոնք բանալի կհանդիսանային սոցիալ-տնտեսական, բարոյա-քաղաքական, մշակութային և այլ խնդիրների վերլուծության համար: Սակայն իրականում այդպիսի ամբողջական դրույթներ դեռևս գոյություն չունեն:

Իրոք, կյանքը, մարդկանց բանական գործունեության ողջ ընթացքը,

ապացուցում է, որ ունիվերսալ մեթոդներ գոյություն չունեն: Սա հիմք է տալիս ժամանակակից փիլիսոփա Պ. Ֆեյերաբենդին հետևություն անելու, որ գիտական մեթոդ գոյություն չունի: Նա ժխտում է անգամ գիտական ճիշտ մեթոդի բնագոյային օգտագործման հնարավորությունը: Որպես մեթոդի նշանակության նվազեցման կամ ժխտման փաստարկ նա բերում է այն միտքը, որ ծիծաղելի կլինի, եթե պնդենք, թե հին քարե դարաշրջանի բացումը պայմանավորված է մարդկանց կողմից գիտական ճիշտ մեթոդի բնագոյային օգտագործմամբ: Ձարգացնելով այս տեսակետը Պ. Ֆեյերաբենդն ընդգծում է, թե նման դեպքում ավելի ուշ շրջանի գիտնականները չէին կարող հանգել միանգամայն տարբեր եզրահանգումների:

«Եթե գիտությունը գնահատվում է իր ձեռքբերումների համար, ապա առասպելը մենք պետք է գնահատենք հարյուր անգամ ավելի բարձր, քանի որ վերջինիս նվաճումներն անհամեմատ ավելի նշանակալից են: Առասպելի ստեղծողները հիմք դրեցին մշակույթին, այն դեպքում, երբ ռացիոնալիստները և գիտնականները միայն փոխեցին այն, ըստ որում ոչ միշտ լավագույն կողմով»: ²

Տվյալ դեպքում Պ. Ֆեյերաբենդի մոտեցումներում առկա են մի շարք խոցելի կողմեր: Նախ անիմաստ է միմյանց հակադրել գիտությունը և առասպելաբանությունը: Դրանց երկուսի հիմքում ընկած է մի ընդհանուր գաղափար՝ հասարակական կյանքի տարբեր կողմերի ճանաչումը և իմաստավորումը: Մի դեպքում այն կատարվում է գիտական իմացության, իսկ մյուս դեպքում՝ մարդկանց կենսափորձի և զգացմունքային մոտեցումների հիմքի վրա:

Առավել ևս անհեթեթ է գիտական մեթոդաբանության մշակման անհրաժեշտության ֆեյերաբենդյան ժխտումը: Գիտության տարբեր բնագավառներում ներկայիս ուսումնասիրությունները կատարվում են համակարգված ձևով, վաղուրոք մշակված տեսական դրույթների հիման վրա, ուստի քննարկումը պետք է ընթանա ոչ թե մեթոդաբանությունից հրաժարման, այլ համակողմանի և ամբողջական տեսությունների մշակման շուրջ:

Ուստի և անհիմն է Պ. Ֆեյերաբենդի այն պնդումը, թե գիտությունն անարխիստական նախաձեռնություն է, և որ «Անարխիստը, որը տեսակնորեն հենվում է օրենքի, կարգ ու կանոնի վրա ավելի մարդասիրական, առաջադիմական է, քան նրա այլախոհը»:

Ստեղծագործական մոտեցումը ենթադրում է պատմագիտական տեսության այնպիսի նոր դրույթների մշակում, որոնք կնպաստեն հասարակության առաջադիմությանը և պատմաբանների ստեղծագործական ակվիտու-

թյանը:

Նոր գաղափարների, պատկերացումների և հասկացությունների ձևավորումն հաճախ կրում է ոչ թե ծրագրավորված, այլ պատահական բնույթ: Սակայն որոշիչն այն ռացիոնալն է, որի հիմքի վրա ճանաչողության պրոցեսը դառնում է տրամաբանական և օրինաչափ: Այսպիսով, պատմագիտության տեսության զարգացումը կրելով անընդհատ բնույթ, միաժամանակ կյանքի թելադրանքով գիտական դրույթներով հարստանալու պրոցես է: Տեսության զարգացումը գիտնականից պահանջում է ոչ միայն օրինաչափը բացահայտող տրամաբանական, այլև պատահականություններն հաշվի առնող զգայական /ինտուիտիվ/ մտածողություն:

Պատմագիտության զարգացումն ընթացել է տեսության և գիտական ճանաչողության հիմնական ձևերի, մեթոդների կիրառման զուգակցմամբ:

Այդ մեթոդները բաժանվում են երեք հիմնական խմբի. զուտ մասնագիտական, ընդհանուր գիտական և համընդհանուր: Մեթոդների առաջին խումբը կիրառվում է կոնկրետ գիտությունների առանձին բնագավառում, ասենք՝ պատմագիտության շրջանակներում տարբեր երկրների պատմական իրադարձությունների զուգահեռ վերլուծությունը, համադրումը և ընդհանրացումները:

Ընդհանուր գիտական մեթոդները նախանշում են ճանաչողության ընթացքը: Դրանց օբյեկտիվ հիմքն իմացության ընդհանուր մեթոդոլոգիական օրինաչափություններն են, որոնք ընդգրկում են նաև իմացաբանական սկզբունքները (փորձարարություն, դիտարկում, մոդելավորում, ինդուկցիա, դեդուկցիա և այլն):

Գիտնականների մեծ մասն հակված է պատմագիտության ասպարեզում բացառելու փորձարարական (էքսպերիմենտալ) մեթոդը: Տարբեր դարաշրջաններում պետական գործիչների կողմից կիրառվող ռեֆորմները որոշակի վերապահումով կարելի է դիտել որպես պատմական էքսպերիմենտ: Յուրատեսակ սոցիալական էքսպերիմենտ կարելի է համարել նաև հեղափոխությունները և աշխարհի քարտեզը վերափոխող պատերազմները:

Աշխարհի քաղաքական պատկերի, ազգերի ու ժողովուրդների միջև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների արմատական փոփոխությունները պատմագետներին մղում են ոչ միայն որոշ հիմնադրույթների վերանայմանը, այլև հետազոտման նոր մեթոդների և տեսությունների մշակմանը, որում նրանց «աջակցում» են նաև քաղաքագետները:

Պետությունների և ժողովուրդների միջև համեմատաբար ներդաշնակ փոխհարաբերություններ հաստատելու հիմքը դրվեց դեռևս առաջին

աշխարհամարտից հետո, ազգերի լիզայի ստեղծմամբ, որը սակայն չդարձավ միջազգային ասպարեզում խաղաղության հաստատման գործուն միջոց:

Ի դերև ելան և համաշխարհային հանրության, ՄԱԿ-ի ստեղծման հետ կապված հույսերը, որը ևս չկարողացավ ապահովել պատերազմների կանխման գործուն մեխանիզմներ: Ճիշտ է, երրորդ աշխարհամարտը չի բռնկվել, բայց «լոկալ» պատերազմները, քաղաքացիական հակամարտությունները բերում են միլիոնավոր մարդկային զոհերի:

Որոշակի իմաստով պատմական փորձարարություն կարելի է համարել 1975 թ. Յեխիմկյան կոնվենցիայի ընդունումը, որը նպատակամղված է միջպետական հարաբերությունները կարգավորելուն ու ազգերի փոխադարձ համաձայնությամբ, առանց սուր բախումների աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ ստեղծելուն:

20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբին միջազգային ժամդարմի դերի ստանձնումն ԱՄՆ-ի կողմից և սեփական ապրելակերպն այլ ժողովուրդների վզին փաթաթելը նույնպես կարելի է համարել պատմական փորձարարության դրսևորում:

21-րդ դարի նախաշեմին դեռևս չի ստեղծվել տեսական մտքի արդի պահանջներին համապատասխան համաշխարհային և առանձին ժողովուրդների պատմության նորովի, գիտական շարադրանքը: 1998 թ. Մոսկվայում հրատարակված «Համաշխարհային պատմության» քսանչորս հատորակը չնայած պատմագիտական հարուստ նյութի ընդգրկմանը, յուրովի կրկնում է խորհրդային պատմափիլիսոփայության մեջ տեղ գտած հիմնական թերությունը, այն է՝ փաստերի, իրադարձությունների և խոշոր անհատների գործունեության որոշակիորեն գաղափարայնացված մեկնակետով գնահատությունը, միայն ճիշտ հակառակ դիրքորոշմամբ:

Արևմուտքի պատմաբանները և փիլիսոփաները ևս, իրենց տեսություններն համարելով գիտական ու անասան, փութաջանություն չեն ցուցաբերում արդի պահանջներին համապատասխան մեկնակետ մշակելու և դրա հիման վրա ներկայացնելու համաշխարհային և առանձին ժողովուրդների պատմության շարադրանքը:

Ավելի քան համեստ է հայ պատմափիլիսոփաների ներդրումը պատմագիտության մեթոդաբանության բնագավառում: Առ այսօր հրապարակի վրա չկան Հայաստանի պատմագիտական հաստատությունների, կամ առանձին գիտնականների կողմից մշակված տեսական դրույթներ, որոնց հիման վրա նոր մեկնակետով տրվեր հայոց պատմության ընդհանրական շարադրանքը:

Այս իմաստով հազիվ թե գերազնահատվի պատմագիտության մեթոդաբանության նշանակությունը:

Պատմագիտության մեթոդաբանությունը հասարակական օրենքների գործողության մեխանիզմների, ինչպես նաև անցյալի և ներկայի իրադարձությունների պարզաբանման գիտական հետազոտության միջոց է, որի օգնությամբ հնարավոր է դառնում բացահայտելու պատմագիտության հիմնական ֆունկցիաները, այն է՝ իմացաբանական-ստեղծագործական և դաստիարակչական:

Մեթոդաբանական առումով տարբերակում ենք ճանաչողության առօրեական և տեսական մակարդակները: Մի դեպքում գործ ունենք նկարագրական բնույթի, իսկ մյուս դեպքում պատճառահետևանքային կապերը բացահայտող գիտելիքների հետ: Ուստի պատմական հետազոտության մեթոդների իմացությունը, վերջիններիս կիրառման գիտական ապարատին տիրապետելը ուղի են հարթում անցյալի և ներկայի պատմության համակողմանի քննության և գիտական կանխատեսումների, ինչպես նաև պատմության դասերից բխող գործնական հանձնարարականների մշակման համար:

Իրականում, առավել ևս, երբ խոսքը վերաբերում է հասարակական զարգացման օրինաչափությունների ուսումնասիրությանը, հետազոտության ոչ մի մեթոդ չի կարող կենսունակ լինել: Ուստի գիտական ամեն մի տեսություն ենթակա է նորովի իմաստավորման և արժեքավորման: Ըստ որում, մեթոդաբանության հարցերի վերլուծության ընթացքում պետք է ենթադրել հնարավոր տեսական դրույթների առաջադրումը, որը ոչ թե ձախողման նախանշան է, այլ պարզապես փորձարարությունից դեպի գիտական ճշմարտությունը տանող նոր ուղիների որոնման փորձ:

Նման աշխատությունները կանխորոշում են հարցերի քննության հերթականությունը: Նախ նոր մեկնակետով տրվում է թե ինչպիսի՞ գիտություն է պատմությունը, որո՞նք են նրա իմացաբանական հնարավորությունները, ի՞նչ դեր է խաղում հասարակական կյանքում: Այս հարցերը քննության են առնվում հայ և օտարազգի տարբեր ժամանակների մտածողների աշխատությունների համակողմանի վերլուծությամբ:

Գրքում հիմնավորում է ստացել այն տեսակետը, որ պատմագիտությունը հասարակության զարգացման գիտական ճանաչողության ամբողջական համակարգն է: Այն հետազոտողին հնարավորություն է տալիս ըստ էության իմաստավորել իրադարձությունների տրամաբանական կապերը:

Պատմագիտությունը փոխկապակցված լինելով հասարակական մյուս գիտությունների հետ, ունի իր առանձնահատկությունները: Այսպես,

փիլիսոփայությունը վերանալով կոնկրետ երևույթներից, փաստերից և իրադարձություններից, ուսումնասիրում է հասարակության զարգացման համընդհանուր օրենքներն ու օրինաչափությունները: Ինչ վերաբերում է պատմագիտությանը, այն ներառում է հասարակական երևույթներն ամբողջությամբ, այդ թվում և անցյալի փաստերն ու իրադարձությունները:

Ուստի տարբեր ազգերի բազմաբնույթ գործունեության շնորհիվ պատմական գործընթացը դառնում է ամբողջական և յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմությունը ողջ մարդկության պատմության մասն է կազմում: Ըստ որում, տարբեր ժողովուրդներ յուրովի են մասնակցում մարդկային պատմության և քաղաքակրթության կերտմանը:

Դեռևս նախորդ դարերում հայ խոշոր մտածողներն հիմնավորել են այն գաղափարը, որ պատմական ընդհանուր առաջընթացում ժողովուրդների զարգացման տեմպերը տարբեր են: Ոմանք հանդես են գալիս որպես առաջադիմության կրողներ, մյուսները՝ հետևորդներ, երրորդները՝ խոչընդոտողներ: Աշխատության մեջ պաշտպանվում է պատմության և քաղաքակրթության զարգացման մեջ տարբեր ազգերի ոչ համանման ներդրման գաղափարը: Այս տեսակետից առանձնացվում է ժողովուրդների երեք խումբ. նյութական և հոգևոր հսկայածավալ արժեքներ ստեղծողներ, ազգեր, որ յուրացնում և մասամբ էլ բազմապատկում են նախորդների ստեղծածները և վերջապես, ժողովուրդներ, որոնք հանդես են գալիս քաղաքակրթության արժեքների ոչնչացման դերում:

Հաշվի առնելով մեր ժողովրդի անցած պատմական ուղին և չգերազնահատելով նրա դերը, նշենք, որ հայոց պատմությունը, նրանում տեղ գտած գիտական մեկնաբանություններն զգալի ներդրում են մարդկային քաղաքակրթության և մշակույթի ոլորտներում:

Ձարմանալի չէ, որ ձևավորվել է գիտության ամբողջական համակարգ՝ հայագիտությունը, որի զարգացման գործում զգալի ավանդ ունեն հայ և օտարազգի գիտնականները:

Յուրաքանչյուր գիտության, այդ թվում և պատմագիտության, տեսական հարցերի հիմնավոր քննությունը պայմանավորված է ընդհանուր մեթոդաբանության իմացությամբ, որն հնարավորություն է տալիս վերլուծության հիման վրա մշակել նոր դրույթներ և կատարել տեսական ընդհանրացումներ:

Կյանքի ռիթմին և ժամանակի պահանջներին համապատասխան, գիտական մեթոդաբանության մշակումը ենթադրում է պատմաբանների, փիլիսոփաների և ընդհանրապես բոլոր հասարակագետների նոր մտածո-

ղություն: Գիտական ճշմարտության և քաղաքական գործընթացների հեռա-նկարային ձևերի որոնումների ճանապարհին նույնքան հրատապ է պատ-մագիտության կատեգորիալ ապարատի վերանայումը: Սույն աշխատու-թյան մեջ քննության են առնվել այդ հարցերը:

Նման մոտեցմամբ ուղի հարթվեց բազմաթիվ հիմնախնդիրների, այդ թվում և պատմագիտության հիմնական ֆունկցիաների պարզաբանման համար: Դրանք են՝ իմացաբանական - ստեղծագործական, որն օրգանապես շաղկապված է հասարակական առաջադիմության հետ և դաստիարակչական՝ ուղղված մարդկանց նոր աշխարհայացքի ձևավորմանը:

Հայտնի են գիտական մեթոդաբանության տարբեր բնորոշումներ, որոնց համադրմամբ հանգել ենք մեր կարծիքով ընդունելի հետևյալ ձևակերպման. մեթոդաբանությունը գիտական հետազոտության և իմացության տեսություն է: Այն գիտական ճանաչողության մեթոդների վերաբերյալ ուսմունք է:

Սոցիալական ու հոգևոր գործունեության ցանկացած ձև ենթակա է պատմության զարգացման օբյեկտիվ օրենքներին, օրինաչափություններին, որոնց իմացությունն հնարավորություն է տալիս այս կամ այն ժողովրդի պատմությունը դիտել համաշխարհային պատմական գործընթացի բաղադրամաս:

Պատմագիտությունը հասարակության զարգացման բազմաբնույթ պրոցեսների վերլուծությամբ նախադրյալներ է ստեղծում կանխատեսելու այն բարդ ուղիները, որ անցնում է մարդկությունը: Այն միաժամանակ կարևոր դեր է խաղում պատմական կոնկրետ պայմաններում հասարակական զարգացման օրենքների, ինչպես նաև գործողության մեխանիզմների բացահայտման գործում: Հասարակական կյանքի վրա պատմաիմացաբանական ներգործությունը պայմանավորված է մարդկանց գիտակցության վրա դրա ազդեցության աստիճանով: Այստեղ կարևորվում են տեսական խորը հիմնավորումները, գործադրվող լծակները և միջոցները, ինչպես նաև ազդեցության մասշտաբները:

Պատմությունն իր ձևավորման սկզբնական փուլում գտնվել է էմպիրիկ մակարդակի վրա: Պատմագիտության զարգացումը, նրա փորձնական բազայի ընդլայնումն հրապատ են դարձնում նոր մոտեցումների և տեսական համապատասխան հիմնավորումներ կատարելու անհրաժեշտությունը: Առավել ևս, երբ վերջին տասնամյակում պատմագիտության բնագավառում կուտակվել է բովանդակությամբ տարաբնույթ, երբևէ էլ հակասական հսկայածավալ փաստական նյութ, որն զգալիորեն փոխում է հասարակական

գիտություններում տիրապետող պատկերացումները:

Մեր օրերում, երբ հարկադրաբար հրաժարվել ենք հնից և չենք ստեղծել նորը, զգացվում է իմացաբանական նոր դրույթների մշակման անհրաժեշտություն: Դա թելադրված է ոչ միայն պատմագիտության զարգացմամբ, այլև անցյալի պատմության և արդի դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների օբյեկտիվ գնահատությամբ:

Գիտական հետազոտությունների նշանակության մեծացումը և դրանցում կիրառվող մեթոդների բարդացումը պահանջում են ուշադրություն դարձնել այդ հանգամանքին: Ուստի, պատմագիտության հիմնախնդիրներից է մեթոդաբանական հարցերի ստեղծագործական մշակումը:

Չպետք է անտեսել այն իրողությունը, որ պատմագիտության նոր մեթոդաբանության մշակման համար հիմք պետք է ծառայի մինչև այժմ այդ ասպարեզում եղած տեսությունների քննադատական վերլուծությունը:

Խորհրդային երկրում և նրա սահմաններից դուրս յոթանասուն տարի շարունակ հսկայական տպաքանակով լույս են տեսել մարքսիստական պատմափիլիսոփայական բնույթի աշխատություններ: Սակավաքանակ չեն եղել նաև, այսպես կոչված «սովետոլոգների» գործերը, ուր փորձեր են կատարվել հերքելու մարքսիզմի, այդ թվում նաև փիլիսոփայության և պատմության վերաբերյալ խորհրդային գիտնականների մշակած հիմնադրույթները:

Վերը նշված աշխատությունները, չնայած իրենց միակողմանիությանը, բովանդակում են նաև բավականին վերլուծական նյութ: Ուստի, ինչպես խորհրդային, այնպես էլ արևմուտքի նախորդ տարիների պատմափիլիսոփայական մտքի ժառանգության անտեսումը չի բխում գիտության շահերից:

Ե՛րիշտ կլինի միավորել ժամանակակից հետազոտողների ջանքերը առաջադրված պրոբլեմները ներկայիս պատմագիտության տեսանկյունից նորոպի քննելու և մեկնաբանելու համար:

Դրանով նախապայմաններ կստեղծվեն ձերբազատվելու և մարքսիստական, և բուրժուական միակողմանի մտահայեցողություններից, իսկ պատմագիտությանը՝ երբեմնի տեսական-գաղափարական կապանքներից և մշակելու պատմական իմացաբանության տեսական նոր, առավել գիտական դրույթներ:

Հիմք ընդունելով դարերի ընթացքում և հատկապես վերջին մեկ ու կես հարյուրամյակում ստեղծված իմաստասիրական հարուստ ժառանգությունը, զրքում փորձ է կատարվել առանց գաղափարական բարդությունների,

համաշխարհային մասշտաբի գործընթացների ընդհանուր ֆոնի վրա վերաքննել և նորովի իմաստավորել հայոց պատմության անցյալի և ներկայի հիմնահարցերը:

Հարցերին մման գիտական մոտեցման ապահովումը հիմք է ծառայել պատմագիտության մեթոդաբանության, ինչպես նաև նրա առանձին դրույթների մշակման համար:

Պատմական իմացաբանության կարևորագույն հարցերից է սկզբնաղբյուրի և տեսության փոխկապակցության պարզաբանումը, որի կառուցվածքի հիմքում ընկած է փաստը: Ուստի, հիմնավոր է պատմական փաստերը գիտական եզրահանգումների համար սկզբնական անկողմնակալ աղբյուր դիտելը: Միաժամանակ, սկզբնաղբյուրի ընտրությունը որոշվում է գիտական մեթոդաբանության զարգացման խնդիրներով: Այստեղ առկա է նաև հակադարձ կապը: Պատմական հավաստի փաստերի օգտագործումն իր հերթին նպաստում է տեսության զարգացմանն ու պրակտիկ նշանակության մեծացմանը:

Ամենից առաջ դրա հավաստիությամբ է որոշվում գիտական ուսումնասիրության ճանաչողական արժեքը: Միաժամանակ սկզբնաղբյուրի ընտրությունը պայմանավորված է հետազոտողի կողմից առաջ քաշված խնդիրներով:

Հետազոտության մեջ կողմնորոշիչ է այն սկզբունքը, որ պատմության ուսումնասիրությանը վերաբերող յուրաքանչյուր աշխատություն կարող է հավակնել գիտականության միայն այն պարագայում, երբ դրանում զուգակցվում են պատմական և տրամաբանական մեթոդները: Ավելին, պատմական հետազոտությունների ընթացքում դրանց կիրառումը կայուն հիմք է ստեղծում հասարակական երևույթների տիպականացման համար: Իրոք, պատմական համակարգի տիպականացումը և համեմատական ուսումնասիրությունն հնարավորություն կտան բացահայտելու պատմական գործընթացների ընդհանուր օրինաչափությունները և յուրահատկությունները:

Պատմագիտության մեթոդաբանության խնդիրների լուծման առումով նպատակահարմար է, որ սոցիոլոգիան հանդես գա ընդհանուր պատկերը լրացնող հարակից գիտության դերում: Իրոք, վերջինս հիմք ընդունելով կոնկրետ փաստերի ընդհանրացումը, մշակում է հասարակական երևույթների և իրադարձությունների ամբողջական տեսություններ, որոնք բացահայտում են այդ պրոցեսների էությունը, ինչպես նաև զարգացման օրինաչափությունները:

Պատմագիտությունը քննության է առնում կոնկրետ պատմական իրադարձությունները, օրենքները այս կամ այն կացութաձևում: Անկախ դրանից պատմությունը և սոցիոլոգիան փոխկապակցված են և վերջինիս առանձին դրույթների օգտագործումը կբարձրացնի պատմագիտության տեսական և գործնական նպատակաուղղվածությունը: Պատմական գործընթացը բարդ է ու հակասական, որում բազմաթիվ և բազմապիսի ուժեր կարող են հանգեցնել կտրուկ շրջադարձերի և անկանխատեսելի հետևանքների: Այս ամենի պարզաբանման համար հիմք են ընդհանուր սոցիոլոգիական օրենքները և ուսմունքները: Սակայն դա ամենևին չի նշանակում, որ պատմագիտական և սոցիոլոգիական տեսությունները պետք է հակադրվեն միմյանց: Ընդհակառակը, վերջիններս գալիս են հարստացնելու պատմագիտության տեսական բազան:

Պատմական գործընթացի համընդհանուր բնույթը, դրանում անհրաժեշտի և պատահականի հարաբերակցության և փոխգործողության ըմբռնման հարցն այսօր դարձել է հրատապ: Առավել ևս, որ այս խնդրում դրսևորվում են հակադիր մոտեցումներ, ի հայտ գալիս գիտական առանձին ուղղություններ:

Անհրաժեշտության և պատահականության հպաբերակցության հարցի քննությունը բերում է այն համոզման, որ նախորդ դարաշրջաններում նվազեցվել է դրանց տեսական, ճանաչողական նշանակությունը: Առաջնությունը վերապահելով անհրաժեշտությանը, չպետք է անտեսել, որ պատմական գործընթացներում անհրաժեշտն ու պատահականը փոխկապակցված են:

Պատմական գործընթացն իր հիմնական գծերով և ուղղվածությամբ լինելով անհրաժեշտ, ամենևին էլ կանխորոշված չէ ոչ աստվածային նախախնամությամբ և ոչ էլ հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակով:

Պատմական իրադարձությունների վերլուծության իրական ընթացքը պատճառականության օբյեկտիվ բնույթի ընդունումն է: Առաջնորդվելով հետևողական դետերմինիզմի սկզբունքով, կարելի է ստանալ պատմական շատ առեղծվածների պատասխանը:

Պատմական իրադարձություններում նյութական և հոգևոր գործոնների բացահայտման հարցում կարևոր է անհրաժեշտության և պատահականության փոխհարաբերակցության կատեգորիաների հարաբերակցության ճիշտ ըմբռնումը:

Հասարակության զարգացման ընթացքը ցույց է տալիս, որ պատմական

իրադարձությունները թելադրված են անխուսափելի անհրաժեշտությամբ, որոնց կայացման գործում նկատելի է որոշակի օրինաչափություն:

Սոցիալական գործընթացներում մի վիճակից մյուսին անցման ժամանակ առկա են բազմապիսի պատճառական կայուն կապեր, թեպետև չեն բացառվում առանձին պատահական շեղումները:

Աշխատության մեջ այն տեսակետն է պաշտպանվում, որ պատմական անհրաժեշտությունն իրադարձությունների տիրապետող միտումն է, թեպետև սխալ կլինի ժխտել պատահականությունների դերը, քանի որ վերջիններս ածանցյալ լինելով անհրաժեշտությունից, գալիս են լրացնելու այն, արագացնելով կամ դանդաղեցնելով զարգացման ընթացքը:

Պատմական գործընթացները կազմավորվում են մարդկանց գործողությունների և նրանց գիտակցությունից անկախ գոյություն ունեցող պայմանների փոխազդեցությունից: Հասարակության զարգացման օրենքների օբյեկտիվությունն ամենկին չի նշանակում, թե վերջիններս գործում են մարդուց անկախ, կամ նրա կամքին հակառակ:

Հասարակության նկատմամբ զարգացման օրենքների կիրառումը ճիշտ չի լինի դիտել որպես մեծամասնության, կամ էլ «հեղինակավոր» փոքրամասնության կամքի ինչ-որ արտաքին դրսևորման արտահայտություն:

Իրական կյանքում հասարակական զարգացման օբյեկտիվ անհրաժեշտությունը և մարդկանց կոնկրետ առարկայական պատմական գործունեությունը համակցված են:

Տեսաբանների խնդիրը ոչ միայն պատմության զարգացման օբյեկտիվ օրենքների անհրաժեշտության հիմնավորումն է, այլև վերջիններիս գործողության մեխանիզմների բացահայտումը, որը կարևոր ազդակի կվերածվի պատմական զարգացման ընթացքն արագացնելու կամ դանդաղեցնելու առումով:

Տեսության հիմնախնդիրներից է ընդհանուր մեթոդաբանական սկզբունքների մշակումը: Այս բնագավառում նորի ստեղծման անհրաժեշտություն չկա, քանի որ առկա է բավականին ամփոփ գործոնը՝ հիստորիզմը: Այն պահանջում է պրոցեսները և իրադարձությունները դիտել իրենց ծնող կոնկրետ հանգամանքների հետ կապի և զարգացման մեջ, որն իր հերթին ենթադրում է հասարակական երևույթների ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ յուրահատուկ գծերի բացահայտումը:

Սիաժամանակ, հիստորիզմը որպես մեթոդաբանական սկզբունք, հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու պատմական պրոցեսների իրական ընթացքը, որը ենթադրում է հասարակական երևույթների ուսումնա-

սիրությունը զարգացման կոնկրետ փուլերի, փոխադարձ կապերի ու փոխ-գործողության մեջ: Այնուհետև, պատմական փորձով ստուգվում է պատմության դասերով արված եզրահանգումների և զնահատումների իսկությունը:

Մեթոդաբանության հիմնական խնդիրն է պատմության օբյեկտիվ վերլուծության հիման վրա պարզել սպասվող սոցիալ-քաղաքական փոփոխությունների բնույթը իրենց էական, որոշիչ գծերով, որը և զարգացման հեռանկարը կռահելու բանալի է հանդիսանում:

Պատմագիտության մեթոդաբանությունը զուտ տեսություն չէ: Այն ունի նաև գործնական նպատակամղվածություն, որը ենթադրում է սոցիալական կյանքի քաղաքական ծների, պատմափիլիսոփայական, իմացաբանական ուսմունքների վերլուծությունը: Պատահական չէ, որ ներկայումս հասարակական կյանքի քաղաքական ծների մասին նոր ուսմունքների մշակումը գտնվում է ոչ միայն գիտնականների, այլև քաղաքագետների ուշադրության կենտրոնում:

Կարծում ենք, որ այս խնդրում գործուն օգնություն կլինի պատմագիտության մեթոդաբանության շրջանակներում պետական և իրավական հաստատությունների, նրանց մշակած քաղաքական ու իրավական ծրագրերի, ինչպես նաև հասարակության գործընթացներում վերջիններիս ազդեցության հարցերի քննությունը:

Ներկա դարաշրջանում քաղաքական ծների վեճաբերյալ իմացաբանական ուսմունքների մշակումն անհնարին է առանց պատմության և քաղաքականության հարաբերակցության հարցի պարզաբանման:

Պատմությունը, կենտրոնական տեղ գրավելով հասարակական գիտությունների համակարգում, ի սկզբանե եղել է քաղաքականացված: Ամեն քաղաքական որոշում, եթե այն իրատես է և հեռանկարային, կառուցվում է անցյալի և ներկայի պատմական փորձի վերլուծության հիմքի վրա:

Պատմական գիտելիքներն հսկայական ազդեցություն են գործում ոչ միայն հասարակական գիտակցության, այլև մարդկանց կոնկրետ քաղաքական գործունեության վրա: Ուստի, պատմագիտական աշխատությունները հասարակական հնչեղություն են ձեռք բերում ոչ միայն իրենց իմացաբանական նշանակությամբ, այլև արդիականությամբ: Այլ կերպ ասած, պատմական բնույթի աշխատություններում փաստական հարուստ նյութը և տեսական ընդհանրացումներն ուղի են հարթում այսօրվա հրատապ խնդիրները՝ նպարզաբանելու համար: Առավելապես կաթնորովում են ոչ այնքան ուսումնասիրության ընդգրկման հեռու կամ մոտ ժամանակները, որքան՝ բարձրացված հիմնահարցերի վերլուծության խորության աստիճանը:

Պատմության շրջադարձային փուլում, հասարակական միտքն առանձնա-պես պահանջ է զգում անցյալի իրողությունների համադրմամբ մշակելու որոշակի դիրքորոշում:

Ներկայումս, երբ հրատապ են դարձել պետականության կառուցման, նոր կենսաձևի, հանրապետության արտաքին քաղաքականության հստակեցման խնդիրները, առավել հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել այնպիսի աշխատությունների հրատարակումը, որոնք բովանդակում են Հայաստանի և Կիլիկիայի պատմական անցյալի համանման խնդիրների քննությունը:

Այսպիսով, հասարակական կյանքի քաղաքական ծների, պատմության և քաղաքականության կապի բացահայտման վերաբերյալ իմացաբանական ուսմունքների մշակումը պատմագիտության ընդհանուր մեթոդաբանության կարևորագույն խնդիրներից է:

Հրատապ է պետական և ազգային գաղափարախոսության քննությունը և այդ ուղղությամբ համապատասխան հանձնարարականների մշակումը: Վերջինիս համար կենարար աղբյուր են հայ ժողովրդի դարավոր պատմության ընթացքում ձեռք բերած իմաստությունն ու ավանդույթները:

Առաջնային խնդիր է նաև մարդկային հասարակության զարգացման ընդհանուր օրենքների տեսանկյունից հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի բնորոշումը: Առավել ևս, դրա հետ առնչվող հիմնախնդիրների քննությունը հենց սկզբից կրել է խիստ գաղափարայնացված բնույթ և ծնունդ տվել տարբեր մոտեցումների: Այս տեսակետից մեծ ջանքեր են գործադրել մարքսիզմի տեսաբանները, փորձելով հիմնավորել մի կացութաձևից մյուսին անցման հեղափոխական ուղու անհրաժեշտությունը:

Անհնարին է հասարակական-տնտեսական կացութաձևի բնորոշման խնդրում նոր մոտեցումը, եթե համապատասխան գնահատական չտրվի մարքսիստական ընթեմմանը:

Կարելի է համաձայնել այն պնդմանը, որ հասարակական-տնտեսական կացութաձևի մարքսիստական հասկացությունն ունի զուտ տնտեսական բովանդակություն: Այն փաստորեն անտեսում է պատմական գործընթացի վրա քաղաքական գործոնների, գաղափարախոսության, մշակույթի, ազգային ինքնագիտակցության և սոցիալական հոգեբանության, ամբողջությամբ վերցրած վերնաշենքային երևույթների ազդեցությունը:

Կյանքն ապացուցում է, որ պատմական գործընթացների այդպիսի պարբերացումն ունիվերսալ է: Այդ իսկ պատճառով հասարակության պատմությունը ճշտելիս պետք է կիրառվի ընդհանուր քաղաքակրթության աստի-

ճանական զարգացման արժեքավորման սկզբունքը: Ի տարբերություն հասարակական-տնտեսական կացութաձևի, որն արտացոլում է միայն նյութական բարիքների արտադրության ոլորտը, քաղաքակրթության բնորոշման հիմքում ընկած է հասարակական կյանքը, արտադրության եղանակն ամբողջությամբ վերցրած, այսինքն՝ մարդկային ներուժը, նյութական բարիքների արտադրության եղանակը և աշխարհագրական միջավայրը:

Գիտական տեսակետից հիմնավոր չէ կացութաձևերի որոշակի քանակի առանձնացումը կախված դրանց տեսականությունից: Այն պայմանավորված է արտադրության հնարավոր եղանակների թվով:

Պատմության պարբերացման խնդիրը ներկայումս էլ պատմագիտության մեթոդաբանության առանցքային հարցերից է: Տեսակետների համադրամբ կարելի է եզրակացնել, որ ճիշտ կլինի պատմության դասակարգումը հնագույնի, միջնադարյանի, նորի և նորագույնի:

Պատմագիտությունը ձևավորման ժամանակշրջանից սկսած ապացուցել է ժամանակի հրատապ հասարակական-քաղաքական հիմնախնդիրների լուծմանը մասնակցելու իր հավակնությունը: Հասարակական գործընթացների զարգացման մեջ պատմագիտության դերի քննությունը կարևորվել է բոլոր ժամանակներում, այն հրատապ է և մեր օրերում: Պատմական գիտելիքները ձևավորելով հասարակական որոշակի, առավել ակտիվ խմբերի քաղաքական գիտակցությունը, դարեր շարունակ գործում միջոց են հանդիսացել տիրապետող կարգերը երկրի քաղաքական կյանքում ակտիվ դիրք գրավող խմբակցությունների շահերին համապատասխան վերափոխելու համար:

Պատմագիտության զարգացման ներկա վիճակն ապացուցում է ավանդական մոտեցումները նորերի հետ զուգակցելու անհրաժեշտությունը: Դա կարևորվում է առանձնապես տեսության բնագավառում: Այսպես, հայտնի է, որ սոցիալական պրոցեսները կոնկրետ իրադարձությունների ձևով արտահայտված՝ առանձին անհատների, մարդկանց մեծ ու փոքր խմբերի գիտակցված գործունեության արդյունք են: Սոցիալական իրադարձություններին բնորոշ է անկրկնելիությունը, որը լուրջ դժվարությունների առջև է կանգնեցնում հետազոտողին հասարակության զարգացման պրոցեսներն ուսումնասիրելու ժամանակ: Այս իմաստով մեծանում է ընդհանուր սոցիոլոգիական օրինաչափությունների ճանաչողական նշանակությունը:

Սոցիալական իմացության մեթոդաբանության հիմնական դերը պատմության, որպես սոցիալական օրգանիզմի կենսագործունեության ընթերցումն ու զարգացման գիտական հիմնավորումն է: Այն պատմաբանին հնա-

րավորություն է տալիս վերակերտել անցյալի մոտավոր պատկերը: Դրա անհրաժեշտությունն առանձնապես մեծանում է, երբ սկզբնաղբյուրները սակավաքանակ են, կամ էլ հակասական և իրարամերժ: Առաջին դեպքում հետազոտողը տրամաբանական վերլուծությամբ փորձում է լրացնել տեսության բացը: Երկրորդ դեպքում նա հարկադրված է մանրագնին ընտրություն կատարել և համադրման ճանապարհով գիտական հիմնավոր հետևությունների հանգել:

Արդի պրոբլեմներին մվիրված պատմագիտական աշխատություններում առանձնապես հրատապ է սոցիալական զարգացման հարցերի ու նոր մեկնակետի մշակումը: Տարբեր կողմնորոշման գիտնականներ փորձում են ներկայացնել սոցիալական վերափոխության այնպիսի սխեմաներ, մոդելներ և անգամ տեսություններ, որոնցում իրենց առավել համարժեք արտացոլումը գտնեն աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Հայ գիտնականների ներդրումն այդ ասպարեզում առավել քան համեստ է:

Հասարակության կենսագործունեության և զարգացման հարցերի ուսումնասիրության խորությունը միայն հետազոտողի տեսական պատրաստականությունից չի կախված: Գիտական աշխատությունների ճանաչողական արժեքն զգալի չափով պայմանավորված է նաև հետազոտության առարկա հանդիսացող տվյալ հասարակության սոցիալ-քաղաքական զարգացման աստիճանով: Իրոք, սոցիալ-տնտեսական պատշաճ զարգացում և մտավոր զգալի ներուժ ունեցող երկրների փորձի ուսումնասիրությամբ են հնարավոր գիտական խորը վերլուծությունները և եզրահանգումները: Այդ տեսակետից պատմագիտական ամեն մի ուսումնասիրություն թերի է, ոչ լիարժեք, եթե այն չի բովանդակում հասարակության զարգացման ընթացքին վերաբերող գիտական որևէ հիմնավորված կանխատեսում: Դա ամենից առաջ վերաբերում է ապագայի որակական փոփոխություններին:

Իրականում չկան և չեն կարող լինել անցյալի և ներկայի բազմաբնույթ պրոցեսները միաժամանակյա բնութագրող ամբողջական տեսություններ, որոնք հիմք ծառայեն հասարակության զարգացման հնարավոր կանխատեսումների համար: Վերջինս բացատրվում է նրանով, որ պատմական իմացությունն անընդհատ զարգացող պրոցես է: Պատմագիտության մեթոդանաբությունն անցյալի և ներկայի հասարակական պրոցեսների համակողմանի քննության հիման վրա բացահայտում է ներկա դարաշրջանի իրողությունների զարգացման առաջատար միտումները և ուղի հարթում ապագայի կանխատեսման համար:

Պատմագիտության շահերը թելադրում են օբյեկտիվի և սուբյեկտիվի

փոխհարաբերության, հասարակական հարաբերությունների զարգացման գործում դրանց դերի բացահայտումը:

Քննարկվող խնդրի տեսանկյունից գրքում պարզաբանվել է նշված հասկացությունների էությունը, ցույց է տրվել, որ պատմական գործընթացներն իրականանում են մարդկանց կամքից ու գիտակցությունից անկախ, օբյեկտիվ հիմքի վրա և չի անտեսվում սուբյեկտիվ գործոնի դերը: Եթե պատմական գործընթացները պայմանավորված են օբյեկտիվ անհրաժեշտությամբ, ապա վերջիններիս զարգացումը և ընդգրկման մասշտաբները, ինչպես նաև հետևանքները զգալիորեն կախված են սուբյեկտիվ գործոնի հասունության աստիճանից:

Համերկային պրոբլեմների նկատմամբ գիտական շրջաններում դրսևորվել են և հոռետեսական, և՛ լավատեսական մոտեցումներ: Համերկային և ազգային խնդիրների նկատմամբ դիրքորոշումը պատմաբանից պահանջում է որոշակի գաղափարների ձևավորում, որոնցում ամենից առաջ կարևորվում է հումանիզմը:

Հումանիզմն ավելի լայն իմաստով պատմականորեն փոփոխվող հայացքների համակարգ է, որում գիտակցվում է մարդու անհատականության արժեքը, ճանաչվում նրա երջանկության, ազատության իրավունքը և դրսեվորվում սեփական ընդունակությունները:

Պատմաբանի հումանիստական մեկնակետը ենթադրում է սոցիալական համակարգերի գործունեության գնահատման չափանիշ համարել մարդկության և մասնավորապես սեփական ժողովրդի հանդեպ բարեգործությունների իրականացումը, մարդկանց փոխհարաբերություններում հավասարության, արդարության, մարդասիրության սկզբունքների արմատավորումը:

Պատմագիտությունը տեսական խնդիրների վերլուծության ընթացքում ենթադրում է փիլիսոփայության գիտական ապարատի կիրառում:

Պատմության հարցերի քննության ժամանակ առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի հնարավորության և իրականության փիլիսոփայական կատեգորիաների իմաստավորումը: Այն բոլոր պայմանները, որոնցում ընթացել են դրանց ձևավորումը և զարգացումը, հնարավորություն են ստեղծում պատասխանելու այն հարցին, թե դրանցից ինչու՞ մի մասն են դառնում իրական, իսկ մյուսները՝ ի դերն են լինում:

Գիտական տեսությունները գտնվում են անընդհատ զարգացման պրոցեսում, ուստի ուսումնասիրվող իրողությունների համակողմանի վերլուծությունը, դրանցում նոր կողմերի և հատկանիշների բացահայտումն ուղեկցվում են գիտելիքների խորացմամբ: Ըստ որում, տեսական առանձին

դրույթներ կորցնում են իրենց ճանաչողական արժեքը, իսկ մյուսները՝ դառնում հրատապ:

Բոլոր բնագավառներում, այդ թվում և կենսաբանության, ֆիզիկայի, տիեզերագնացության մեջ նոր գիտելիքների կուտակմանը զուգընթաց խորացվում և վերանայվում են աշխարհի մասին ունեցած նախկին պատկերացումները:

Գիտելիքների փոփոխման և խորացման նման բնականոն պրոցեսը ճիշտ չի լինի դիտել այս կամ այն գիտության ոչ կատարելության արտահայտություն:

Այս նույն տրամաբանությամբ պատմագիտության մեջ որոշ հիմնահարցերի վերանայման անհրաժեշտությունը չպետք է դիտել որպես առանձին մտածողների անցողիկ նպատակներին ծառայեցնելու ձգտում:

Հասարակական երևույթներն ավելի արագ են ընթանում և փոփոխվում, քան բնությանը, ուստի կյանքի ռիթմը պարտադրում է պատմության ուսումնասիրությունների գիտական պատկերի ավելի արագ փոփոխություն: Հասարակության հիմնախնդիրների վերլուծության գիտականությունն ամենևին պայմանավորված չէ հետազոտության ժամանակ այս կամ այն դրույթի անփոփոխ ճշմարտության ընդունմամբ: Հակառակ պարագայում կարող ենք հանգել դոգմատիզմի, որն ընդունելի չէ հասարակական գիտություններում, քանի որ ընթանում է պատմական գիտելիքների և փաստական նյութի անընդհատ հարստացման պրոցես: Հետևաբար հասարակագիտական բնույթի ուսումնասիրությունների արժեքավորությունը պայմանավորված է հետազոտողի կողմից պատմական պրոցեսի օբյեկտիվ տրամաբանության բացահայտման, փիլիսոփայական-տեսական իմաստավորման և հիմնավոր եզրահանգումների հասնելու նրա կարողությամբ:

Հասարակության մեջ ընթացող պրոցեսների քննության խնդրում մեծանում է պատմագիտության դերը: Ըստ որում իմացական կառուցվածքային ապարատը նպաստում է ոչ միայն տեսական դրույթների մշակմանն ու խորացմանը, այլև գործնական խնդիրների առաջադրմանը:

Պատմագիտության կարևոր խնդիրներից է պատմության շրջադարձային փուլերի գնահատման մեթոդաբանության մշակումը:

Տասնամյակներ շարունակ խորհրդահայ պատմաբաններն առաջնորդվել են հեղափոխության մարքսիստական տեսությամբ, ըստ որի հեղափոխությունները միանշանակ գնահատվել են որպես հասարակության առաջընթացի շարժիչներ: Դրան հակառակ, արևմուտքի գիտնականները մերժում են հեղափոխության մեջ որևէ դրականի հնարավորությունը: Ըստ նրանց,

հեղափոխությունները չունեն որոշակի օբյեկտիվ հիմքեր և խաթարում են հասարակության բնականոն զարգացման ընթացքը:

Անկասկած, սոցիալական ցնցումները և նրանցից բխող հեղափոխություններն հասարակական սուր ճգնաժամի հետևանք են: Սակայն այդ չի նշանակում, որ սոցիալական հեղափոխությունները բացառում են պատմական առաջադիմության որևէ տարր: Ասենք, ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությունը արյունահեղ էր, սակայն այն մեծապես նպաստեց եվրոպական և ամերիկյան հասարակական առաջադիմությանը: Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում արյունալի հեղափոխությունների ջատագովում, քանի որ բոլոր դարաշրջաններում առկա է նաև հասարակական զարգացման այլընտրանքի, այն է՝ բարեփոխումների ուղին:

Պատմագիտության մոր մեթոդաբանությունն առողջ բանականության տեսանկյունից պետք է հրաժարվի ցանկացած հեղափոխությանը համընդհանուր առաջադիմական նշանակություն վերապահելու գաղափարից, քանի որ «առաջադիմական» ուղիով ընթանալու համար մարդկությունը հարկադրված է վճարել իր ամենաթանկ արժեքով՝ միլիոնավոր մարդկանց կյանքի, ինչպես նաև քաղաքներ և գյուղեր ավերակների վերածելու գնով:

Հասարակության զարգացման համար նախընտրելի է սոցիալական աստիճանական վերափոխումների ուղին: Այս դեպքում կյանքն ընթանում է առանց ցնցումների: Նախադրյալներ են ստեղծվում արմատական որակական փոփոխությունների համար ինչպես հասարակական գործունեության առանձին ոլորտներում, այնպես էլ՝ հասարակության ողջ համակարգում:

Ուստի նախընտրելի է սոցիալական առաջադիմության սահուն, էվոլյուցիոն զարգացման ձևը:

Պատմական զարգացման շրջադարձային փուլերից են տեղային և մասշտաբային պատերազմները, որոնք առավել կամ նվազ չափով ազդում են մարդկային հասարակության, հատկապես փոքր ժողովուրդների ծակատագրի վրա: Ուստի կարևոր է դրանց համակողմանի քննությունը: Այս իմաստով անհրաժեշտ է ռազմական բախումների, պատերազմական իրողությունների ծագման պատճառների, դրանց հրահրող ուժերի բուն նպատակների անկանխակալ, մորովի ընթռնումն ու գնահատումը:

Նամանավաճ, երբ ընդամենը մեկ տասնամյակ առաջ պատերազմի և խաղաղության պրոբլեմը մարքսիստական և բուրժուական պատմագիտության առավել վիճահարույց խնդիրներից է եղել և իր արտացոլումը գտել դեռևս շրջանառության մեջ գտնվող գրականության մեջ:

Գիտական մոտեցման տեսանկյունից պահանջվում է պատերազմական

գործողությունները դիտել որպես համաշխարհային պատմական գործընթացների բաղկացուցիչ մաս, որը ենթարկվում է հասարակության զարգացման համընդհանուր օրենքներին: Ուստի պատերազմների պատմության իմացությունը, նրանց ծագման պատճառների բացահայտումը, ենթադրում է հաշվի առնել այն օրինաչափությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս պարզելու ռազմական գործողությունների ընթացքը, պատերազմի ելքը, պատմական դասերը, բախումների զարգացման ներքին տրամաբանությունը: Այս իմաստով պատերազմների արդարացի և անարդարացի բնույթի հարցը դառնում է վիճահարույց: Անգամ միջազգային հանրության կողմից համընդհանուր ճանաչում գտած փաստաթղթերում շատ հաճախ հաստատված են պատերազմների հրահրման առիթ հանդիսացող միմյանց հակադիր երկու սկզբունք՝ պետությունների տարածքային ամբողջականության հարգում և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում:

Նշված սկզբունքներից ո՞րին առաջնություն տալ, համաշխարհային հանրությունը որո՞վ պետք է առաջնորդվի՝ ահա այն հարցը, որ ներկա և առաջիկա դարաշրջաններում կարող է ռազմական բախումների առիթ հանդիսանալ:

Յուրաքանչյուր, այդ թվում և հայ ժողովրդի պատմության մեջ, կան իրադարձություններ, որոնք կրում են տևական բնույթ և իրենց հետևանքներով որոշիչ են նրա ճակատագրի համար:

Մեր ժողովրդի դարավոր պատմության և ազգային առանձնահատկությունների թելադրանքով բախտորոշ իրադարձություններ են Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը, հայ դատն ու Արցախի խնդիրը և այլն: Վերջիններիս քննությունը հետազոտողից պահանջում է ազգի ճակատագրի մտահոգությամբ թելադրված և գիտականորեն հիմնավորված մոտեցում:

Այս հարցի քննությունը միայն տեսական նշանակություն չունի: Դա անմիջականորեն ազդում է հասարակական կարծիքի ձևավորման և ի վերջո անկախ Հայաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի, առավել ևս փոքր ազգի համար, առաջնային խնդիր է որոշելու, թե ընդունելի է արդյո՞ք կողմնորոշիչ /օրինետացիոն/ քաղաքականությունը: Այսօրվա հրատապությամբ այն դուրս է գալիս պատմափիլիսոփայական մտքի մեթոդաբանության շրջանակներից և վերածվում պետական կարևորություն ունեցող գործնական խնդրի:

Անցյալի և ներկայի պատմական իրողությունների համակողմանի վերլուծությունը բերում է այն համոզման, որ հայ ժողովրդի ճակատագրի համար

Ժամանակավրեպ է կողմնորոշիչ քաղաքականությունը:

Արդի դարաշրջանում նկատվում է պատմական գիտելիքների կիրառական նշանակության մեծացումը: Անցյալի և ներկայի կարևոր իրադարձությունների, այդ թվում և հասարակական առաջադիմության գնահատման չափանիշների տեսական իմաստավորումը բարձրացնում է պատմագիտական աշխատությունների գործնական նշանակությունը:

Գիտության շահերով է թելադրված այն, որ պատմության առանցքային հարցերը վերլուծելիս հետազոտողը նախ և առաջ հստակեցնի իր դիրքորոշումը պատմական առաջադիմության հիմնախնդրի ըմբռնման հարցում:

Արդի պատմագիտության պրոբլեմները քննարկելիս կարևորվում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքի գնահատությունը: Յուրաքանչյուր ուսումնասիրող հարկադրված է գիտական հիմնավորում տալ, թե արդյո՞ք պատմաբանն իր հետազոտություններում առաջնորդվել է դասակարգերի, նրանց միջև հակամարտության թե՞ սոցիալական խմբերի միջև ներդաշնակ հարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտության մեկնակետով: Այս խնդրում միակարծություն չկա արդի ժամանակաշրջանի պատմափիլիսոփայության մեջ:

Վերը նշված հարցադրման հիմնավորումը ներկայիս սոցիալական պրակտիկան է: Հայաստանի Հանրապետությունում ձևավորված հասարակական հարաբերությունների համակողմանի վերլուծության հիման վրա կարելի է ցույց տալ, որ արդի իրողությունների բացատրության խնդրում կիրառելի չէ հակադիր դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի, նրանց միջև անխուսափելի պայքարի մարքսիստական տեսությունը: Արդի հասարակության պրոբլեմները քննարկելիս ճիշտ կլինի առաջնորդվել սոցիալական մոբիլության տեսությամբ, ըստ որի յուրաքանչյուր սոցիալական համակարգում գոյություն ունի անհավասարություն և մարդկանց ազատ տեղաշարժ, որն արդյունք է նրանց անձնական ընդունակությունների և ներդրած ջանքերի:

Տեսական պատրաստականությունը և հասարակության զարգացման օրենքների իմացությունը պատմաբանին հնարավորություն են տալիս բացահայտելու անցյալ և ներկա դարաշրջանների, առանձին երկրների, տարածաշրջանների և անգամ աշխարհամասերի պատմական զարգացման օրինաչափությունները: Դա կարևոր է պատմական գիտելիքների կիրառական նշանակության մեծացման տեսանկյունից:

Համաշխարհային, այդ թվում և հայ պատմագիտական միտքը մշտապես

իր ուշադրության կենտրոնում պահել է հասարակության, ազգի բարոյական ոգու խնդիրները: Չնայած, բոլոր ժամանակների համար բարոյականության հիմնական սկզբունքների ընդհանրությանը, յուրաքանչյուր դարաշրջանում տիրապետել են որոշակի բարոյական նորմեր: Այս իմաստով մտածողներն ստիպված են եղել վերաքննության ենթարկել և վերաիմաստավորել նաև բարոյականության հիմնահարցերը: Նման մոտեցումն արդարացվում է այն առումով, որ պատմությունը ոչ միայն գիտական մտածողության արտահայտությունն է, այլ նաև սերունդների դաստիարակության գործուն միջոց:

Պատմագիտության հարցերի քննության ժամանակ արդի հետազոտողներն ստիպված ավելի հաճախ են դիմում հոգեբանական տարբեր դպրոցների եզրահանգումներին, որոնք ինքնըստիմյան վերդասակարգային մոտեցման արդյունք են:

Առաջավոր ազգերի և մասնավորապես հայ պատմափիլիսոփայական մտքին բնորոշ է ժողովրդի լուսավորության, մշակույթի արժեքներին հաղորդակից դարձնելու խնդիրը:

Ամենևին տուրք չտալով պարփակվածությանը և համաշխարհային հոգևոր արժեքներից տարանջատվելու միտումին, այսօր հրատապ է ձևով ազգային մշակույթի, որպես հոգևոր հարստացման գործոնի վերածնունդը: Ելակետ է ընդունվել այն, որ դրա արտացոլման օբյեկտիվ հիմքը բուն իսկ պատմականորեն ձևավորված առանձնահատկություններն են: Իսկ ազգն էլ իր հերթին մշակույթի կրողն ու ստեղծողն է:

Մշակույթի հարցերը, որոնք հաճախ անուշադրության են մատնվել, կամ մեկնաբանվել գաղափարախոսական տեսանկյունով, պահանջում են պատմագիտական նորովի վերլուծություն, որի առանցքը նոր մեթոդաբանության սկզբունքներն են:

Հայ պատմափիլիսոփայության մեջ արդիական է կրոնի հիմնահարցի քննությունը, որն անհնարին է տարանջատել քաղաքականությունից, մշակույթից, կրթությունից:

Դրա անհրաժեշտությունը մեծանում է, քանի որ այս հիմնախնդրի նկատմամբ մոտեցումները պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում արմատական փոփոխություններ են կրել:

Կրոնի, եկեղեցու դերը ազգի, պետության ճակատագրում կամ գերազնահատվել է, կամ թերազնահատվել:

Թե հասարակության անդամներն իրենց կենսական խնդիրների լուծումը որքանով կարող են կապել կրոնական հավատքի հետ, պայմանավորված

է աշխարհիկ գործերի հաջող ընթացքով, որը նրանց հեռու է պահում աստծուն ապավինելու ծգտումից: Իրոք, կրոնի ապագան որոշվում է նաև նրանով, թե հասարակությունը որքան արագ կլուծի զանգվածների կենսապահովման, կրթության, մշակույթի, սոցիալական հիմնական ոլորտի խնդիրները: Այսինքն, եթե դրանք լուծվեն աշխարհիկ ճանապարհով, մեր կարծիքով, հասարակության մեծ մասը կդադարի աստծուն ապավինելուց կամ բարոյական արժեքների և նորմերի կրոնական մոտիվացիային հանգելուց: Նման դեպքում կրոնը և եկեղեցին կիրականացնեն իրենց առաջնահերթ նպատակային խնդիրը, այն է՝ անհատի հոգևոր հարստացումը:

Պատմագիտության առաջնային խնդիրներից է համակարգված մոտեցումն ազգային գաղափարախոսության հիմնահարցին: Դիտումները ցույց են տալիս, որ ժողովրդավարական երկրներում ազգային և պետական գաղափարախոսությունը մարդկանց տարբեր խմբերի շահերն հաշվի առնող գաղափարական համաձայնությունն է հասարակության հիմնախնդիրների լուծման հարցում: Միաժամանակ գաղափարախոսությունը կարող է լինել նաև հասարակական կյանքի կառուցման որոշակի համակարգ, ծրագիր:

Պատմագիտության առանցքային հարց է պատմության մեջ ժողովրդական զանգվածների և անհատի դերի իմաստավորումը, որն ավելի է կարևորվում տիրապետող երկու ծայրահեղ տեսակետների առկայության պայմաններում:

Մի դեպքում ժողովուրդը անվանվել է անդեն զանգված, իսկ մյուս դեպքում՝ պատմության կերտող:

Հայ պատմափիլիսոփայական գրականության մեջ ժողովրդական զանգվածների և անհատների դերի գնահատությունը տարբեր դարաշրջաններում կրել է փոփոխություն: Ճշմարիտն այն է, որ անհատների և ժողովրդական զանգվածների դերը պատմության մեջ պետք է դիտել փոխկապակցված: Ժողովրդական զանգվածներն իրենց հասարակական-քաղաքական ակտիվությամբ, կամ ընդհակառակը, պասիվությամբ ձևավորում են անհատների, այդ թվում նաև նշանակավոր գործիչների որոշակի տիպ: Իսկ անհատները, հաշվի առնելով զանգվածների տրամադրությունները, ներքին ուժը և ճիշտ որսալով պահը, նրանց առաջնորդում են որոշակի գործողությունների:

Պատմափիլիսոփայության վիճահարույց հարցերից է պատմաբանի և իր դարաշրջանի փոխկապակցությունը: Այսինքն, կարևոր է իմանալ, թե ինչքանով են ժամանակաշրջանը, նրանում տիրապետող հասարակական

հարաբերությունները, պետական կառավարման ձևը, տնտեսության և մշակույթի զարգացման աստիճանն իրենց կնիքը դնում պատմաբանի գիտական մտածողության և աշխարհըմբռնման վրա:

Իրոք, պատմագիտական յուրաքանչյուր աշխատություն արժեքավորելիս ծառանում է հեղինակի հասարակական-քաղաքական հայացքների, ընդհանուր և մասնագիտական գիտելիքների գնահատությունը, որում միակարծություն լինել չի կարող գիտական տարբեր ուղղությունների և դպրոցների միջև: Հետազոտողների մի մասը գտնում է, որ ընթերցողին առիթ չպետք է տալ խորհելու աշխատության հեղինակի հանրապետական, կամ միապետական, ազատամիտ կամ հետադիմական լինելու մասին:

Մինչդեռ փորձը ցույց է տալիս, որ պատմական իմացության առանձնահատկությունը նրանում է, որ ճանաչող սուբյեկտը, տվյալ դեպքում հետազոտական աշխատանքի հեղինակը, ի սկզբանե զրկված է չեզոք դիրքորոշումից: Իրոք, պատմաբանը որպես հասարակության անդամ, իր ժամանակի արժեքային կողմնորոշումների կրողն է: Ներթափանցելով հասարակության, առանձին մարդկանց գործունեության ոլորտը, նա կամաթե ակամա սեփական դիրքորոշումն է մշակում:

Ուստի արդի պատմագիտության հրատապ խնդիրներից է աշխարհայացքի, գիտական ճանաչողության գործընթացում դրա դերի գնահատության հարցը:

Այն պատմաբանին կողմնորոշում է ընդհանուր տեսական եզրահանգումներ կատարել առանձին իրողությունների փաստացի վերլուծությամբ և գնահատմամբ:

Աշխատության շարադրման մեթոդը պայմանավորված է ոչ միայն ուսումնասիրության օբյեկտի, այս կամ այն իրողության բովանդակությամբ, այլ նաև նպատակներով, որոնք կարող են դառնալ հետազա հետազոտությունների տեսությունն ու պրակտիկան միավորելու ելակետային սկզբունքներ: Իհարկե, մեթոդն ինքնին վերցրած, առանց հետազոտողի գիտելիքների և հմտությունների, դեռևս չի կարող հաջողության ապահովման երաշխիք լինել: Իր հերթին, գիտնականն էլ, առանց կոնկրետ մեթոդաբանության տիրապետման, կուրորեն կխաբխափի փաստերի քառսում: Ուստի կարևորվում է և՛ մեթոդի, և՛ այն կիրառողի աշխարհայացքային դիրքորոշման նշանակությունը:

Ամեն հետազոտողի առջև ծառացած հիմնական դժվարությունն այն է, որ նա լինելով իր ժամանակաշրջանի մտածողության և քաղաքակրթության կրողը, նաև պետք է ըմբռնի անցյալի մտածողությունը և հասարակական

պրոցեսների վերաբերյալ մարդկանց պատկերացումները: Այլ կերպ ասած, պատմաբանի համար ժամանակային և տարածական գործոնները պայմանական նշանակություն են ձեռք բերում: Ուստի հետազոտողի հիմնական խնդիրն հանգում է տարբեր դարաշրջանների իրադարձություններն իր ժամանակաշրջանի մտածողության և հասկացությունների լեզվով վերլուծելուն:

Միաժամանակ գիտնականից պահանջվում է ներկայացնել դարաշրջանի հավաստի պատկերը, որում ճանաչողական նպատակի իրականացումը պայմանավորված է տվյալ ժամանակաշրջանի իմացաբանական խնդիրներով: Իհարկե, չպետք է անտեսել նաև դարաշրջանի լեզվամտածողությունը:

Անցյալի իրողությունների քննությունն հաստատում է, որ պատմական իմացությունը միայն հետազոտության փաստական նյութով է ուղղված անցյալը: Իրականում այն հետապնդում է ներկայի խնդիրների լուծման և ապագայի կանխատեսման նպատակ:

20-րդ դարն հասարակական-քաղաքական կյանքով խիստ տարբերվում է նախորդ դարաշրջաններից: Այն լի է կտրուկ շրջադարձերով, մարդկության ճակատագրում հոգեցունց իրադարձություններով: Ողջ դարաշրջանը նշանավորվել է հասարակական անմախադեպ առաջընթացով, մոր քաղաքակրթության և մշակույթի ստեղծմամբ: Գիտատեխնիկական առաջընթացը փոխել է արտադրողական ուժերի, դրանց զարգացման ընթացքի, մարդկանց հնարավորությունների սահմանների վերաբերյալ նախկին պատկերացումները: Այս ամենը մոր հեռանկարներ է բացել մարդու գործունեության և ընդունակությունների ծավալման համար:

21-րդ դարում տնտեսության զարգացումը, մոր տեխնոլոգիաների ներդրումն ըստ ամենայնի ավելի սրընթաց զարգացում կստանան: Սպասվում է նաև հասարակական զարգացման արագացում:

Մեր օրերում, երբ խախտվել է ոչ հեռավոր անցյալի և ներկայի տրամաբանական կապը, մեծանում է տեսական բնույթի այն աշխատությունների դերն ու նշանակությունը, որոնք հիմք կստեղծեն պատմական իրողությունների մորով իմաստավորման համար:

21-րդ դարն, ըստ ամենայնի, կդառնա տեսական մտածողության և աշխարհայացքային գիտելիքների զարգացման ժամանակաշրջան:

20-րդ դարի ճանաչված մտածողներից Ա. Շվեյցերը քաղաքակրթության զարգացման մեջ տեսնում է ինչպես դրական, այնպես էլ շատ բացասական կողմեր: Հասարակական բուռն զարգացման պայմաններում, ըստ նրա,

մարդը կարծեք վեր է ածվում սոսկ բանող ուժի, որի հետևանքով նրա մեջ մահանում է հոգևոր սկիզբը:

Նման դեպքում նա ելքը տեսնում է աշխարհայացքի ձևավորման մեջ, քանի որ «ինչպես հասարակության, այնպես էլ անհատի համար, առանց աշխարհայացքի կյանքը դառնում է կողմնորոշման բարձրագույն զգացումի պաթոլոգիական խախտում»³:

Արդիականությունն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ա. Ռակիտովը, կոնկրետ սոցիալական ֆենոմեն է, որի իրադարձություններն ու գործընթացները կարող են մեր վրա ազդեցություն թողնել այսօր և տեսանելի ապագայում, մեր կողմից հակադարձ ներգործության ենթարկվել⁴:

Անկասկած, անհնարին է պատմական այս կամ այն անցանկալի իրողության կանխման հետադարձ փորձը, ինչպես օրինակ, Ղարաբաղի բռնակցումն Ադրբեջանին: Սակայն հանրությունն ի վիճակի է ներկայումս վերանայել կոնսակցական մարմնի միջազգային իրավունքի տեսակետից ապօրինի որոշումը և վերացնել դրա բացասական հետևանքները:

Մարդկությունը կանգնած լինելով նոր հազարամյակի շեմին, փորձում է գնահատել և ամփոփել անցած ուղին, կանխատեսել ապագան: Արժանապատիվ ապագայի հիմնախնդիրն է բռնության կանխումն իր բոլոր դրսևորումներով, հասարակական համաձայնության գալը, սոցիալական ծրագրերի իրականացումը և մշակույթի զարգացումը: Աշխարհը նոր մտածողության ձևավորման անհրաժեշտության առջև է, երբ գիտելիքների և արժեքների կիրառումը դուրս գալով ազգային շրջանակներից, դառնում է ժողովրդավարության և միջազգային համագործակցության սկզբունք:

Հասարակական կյանքի բարելավումն հնարավոր չէ միայն տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական վերափոխումների միջոցով: Այն պահանջում է նաև որոշակի փոփոխություններ իշխանության և ժողովրդի փոխհարաբերություններում, մարդկանց ըմբռնումներում, մոտեցումներում, աշխարհընկալման մեջ: Դա նշանակում է, որ ժողովրդավարությունը չի սահմանափակվում միայն համապատասխան կարգերի հաստատմամբ: Այն պահանջում է նաև որոշակի սկզբունքների կիրառման արդյունավետության ապահովում, որն հնարավոր է միայն պատմական ու մշակութային առաջընթացի և քաղաքական ուժերի միջև համաձայնության կայացման պայմաններում:

Նոր կեցությունն իր հետ բերում է նոր մտածողություն, որն իր արտացոլումն է գտնում նաև պատմագիտության մեթոդաբանության մեջ: Նման գաղափար դեռևս զարգացնում էր 19-20-րդ դարի փիլիսոփա Ու. Ջեյմսը:

Նրա մետաֆիզիկայում կարևորվում է ազատ ստեղծագործող անհատի և իրականության մեջ բազմազանության ճանաչումը: Նա ի նկատի ունի պլուրալիզմը, համաձայն որի իրականությունն իրենից ներկայացնում է բացարձակ միասնություն չկազմող բազմաթիվ ինքնուրույն էություններ: Առաջնորդվելով դրանով, Ու. Ջեյմսը փորձում է ստեղծել, ինչպես ինքն է ասում, «առավել օբյեկտիվ և առավել սուբյեկտիվ վերջին աստիճանի աշխարհայացք»:

Պատմագիտության մեթոդաբանության մշակման խնդրի տեսանկյունից ուսանելի է Ու. Ջեյմսի այն դատողությունը, որ ամեն մի նոր ուսմունք գնահատման երեք փուլ է անցնում: Սկզբում վերջինիս վրա գրոհում են, համարելով անհեթեթություն, ապա ընդունում են այն որպես արդարացի, բայց՝ ոչ էական: Վերջապես հաստատվում է, որ այն ճշմարիտ է ու կարևոր և այդ ժամանակ էլ վիճարկվում է դրա հայտնագործման պատիվը:

Հեռու ենք այն մտայնությունից, թե մեր առաջ քաշած տեսական դրույթներն այնքան նշանակալից են, որ հավակնություն կունենանք վիճարկելու դրանց «հայտնագործման» պատիվը: Սակայն հանդգլած ենք, որ բարձրացված հարցերը, դրանց վերլուծությունը, ընդհանրացումներն ու եզրահանգումները կարժանանան մասնագետների ուշադրությանը: Համակարծիք ենք փիլիսոփա Պ. Ֆեյերբաեհնդի այն տեսակետին, համաձայն որի, չկա այնպիսի գաղափար, որը ինչ-որ տեղից փոխառնված չլինի: Դրա վառ օրինակը ըստ նրա կոպեռնիկոսյան հեղափոխությունն է: Եվ հենց ինքը, Կոպեռնիկոսը խոստովանում է, որ իր գաղափարները վերցրել է հին հեղինակներից:

Այս մոտեցումն ամենևին չի նսեմացնում գիտնականի հետազոտական պրպտուն աշխատանքների դերը:

Այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր սերունդ նորովի է վերարտադրում պատմությունը, ոմանց հիմք է տալիս պատմական ճանաչողությունն համարելու արդյունավետ: Մինչդեռ անցյալն հնարավորություն է տալիս մոդելավորելու ժամանակակից դիալեկտիկական բարդ և հակասական վիճակները, որն էլ վկայում է օբյեկտիվ գիտական ճանաչողության կարեւորությունը: Հիմանալով արդիականության պատմական ակունքները, անհնարին է ճիշտ գնահատել և խորությամբ ճանաչել տեղի ունեցող հեղափոխական վերափոխությունները: Թերևս կոպիտ, բայց դիպուկ է ասված՝ Նապոլեոնի կողմից «Գլուխն առանց հիշողության միևնույն է, թե ամբողջ առանց կայազորի»: Պատմագիտության գլխավոր ֆունկցիաներից է իրողորտի զարգացումը կանխատեսելու հնարավորությունը: Իրավացի է

Բ. Մոգիլնիցկին, պնդելով, որ «Գիտական ճանաչողությանը բնորոշ է իր բնագավառում կանխատեսումներ կատարելը»⁵:

Պատմագիտության առանձնահատկությունն է ոչ միայն սեփական, այլև ընդհանրապես զարգացման հեռանկարի առումով հասարակական կյանքի ոլորտում կանխատեսումներ կատարելը: Սոցիալական կանխատեսման համար հնարավոր ելակետ կարող են ծառայել միայն ժամանակի քննությունը բռնած գիտական հիմնադրույթները:

Հասարակական առաջընթացը պայմանավորում է գիտության տարբեր բնագավառների, այդ թվում նաև պատմական իմացաբանության անընդհատ զարգացումը: Նման պարագայում հետազոտողը պետք է կարողանա հաղթահարել տեսական և մեթոդաբանական մի շարք դժվարություններ: Դրա լուծմանը մեծապես կարող է նպաստել հետազոտական երկարաժամկետ գիտական ծրագրերի մշակումը՝ փորձառու և երիտասարդ ուժերի ներառմամբ:

Մեթոդը, որը բովանդակում է գիտական գործունեության խիստ անփոփոխ և բացարձակ պարտադիր սկզբունքներ, պատմական հետազոտության արդյունքների համադրման ժամանակ բախվում է զգալի դժվարությունների:

Մեր կողմից նախորդ գլուխներում քննադատաբար վերլուծվել և արժեքավորվել են պատմագիտական հիմնական տեսությունները: Նրանցից յուրաքանչյուրի նկատմամբ ոչ միայն արտահայտել ենք սեփական տեսակետը, այլև փորձել վերցնել այն դրականը, որն օգտակար կարող է լինել մեթոդաբանական նոր մոտեցումների համար:

Իրավացի է Գյոթեն, պնդելով, թե անհամեմատ հեշտ է գտնել սխալը, քան՝ ճշմարտությունը: Սխալն ընկած է մակերեսին, և այն նկատում ես անմիջապես, իսկ ճշմարտությունը թաքնված է խորքում և ամեն ոք չի կարող այն գտնել:

Սույն աշխատության մեջ ոչ միայն քննադատական մեկնակետով վերլուծվել են պատմագիտության մեթոդաբանական պրոբլեմները, այլև փորձ է կատարվել ձերբագատվել ժամանակավրեպ տեսություններից, դրանց փոխարենը առաջադրելով նոր հիմնարար դրույթներ: Հեղինակն իր առջև ամենևին խնդիր չի դրել մշակելու մեթոդաբանության համապարփակ տեսություն, քանի որ այն կոդիվի որպես դոգմատիկ մոտեցում և կիսակասի գիտության զարգացման տրամաբանությանը:

Իրականում չկան և չեն կարող լինել պատմագիտության համընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներ: Ամեն մի հետազոտություն լինի այն մենա-

գրություն, թե կոլեկտիվ աշխատություն, պատմության բազմաթիվ հիմնահարցերի քննության խնդրում պարտադրված է առաջադրելու այլընտրանքային տարբերակներ: Նոր տեսությունները և քննական հետազոտությունները գիտական աշխարհի կողմից միշտ էլ ընկալվել են ոչ միանշանակ և տիրապետող դառնալու ճանապարհին հաղթահարել են դժվարին խոչընդոտներ:

Յուրաքանչյուր հասարակություն կարող է գոյատևել և զարգանալ միայն այն դեպքում, երբ դրանում ներդաշնակորեն զուգակցվում են նյութական և հոգևոր սկիզբները: Մարդը որպես կենդանի համակարգ՝ իրենից ներկայացնում է ֆիզիկականի և հոգևորի, բանականի և կյանքի ընթացքում ձեռք բերված սոցիալ-կուլտուրական ժառանգության միասնություն:

Կենսունակ հասարակության մեջ մարդու որպես հոգևոր սուբստանցիայի վերարտադրությունը դառնում է առաջնային: Մինչդեռ 21-րդ դարի շեմին Հայաստանում շուկայական հարաբերությունների պայմաններում դա էլ ավելի է սոցիալապես դետերմինավորված միլիոնավոր մարդկանց գոյության համար մղված պայքարով: Փաստորեն ընթանում է մարդկանց սոսկ ֆիզիկական սահմանափակ քանակով վերարտադրության գործընթացը:

Այս պարագայում գիտության այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են տեխնիկականը և բնագիտականը, դժվար թե մոտ ապագայում զարգացման հեռանկար ունենան, քանի որ այն կապված է նյութական հարուստ բազայի և մշտական ֆինանսավորման հետ: Մինչդեռ հումանիտար գիտությունները և հատկապես պատմությունը, փիլիսոփայությունը և գրականագիտությունը համեմատաբար զերծ են նման պայմանականությունից: Ուստի և չեն բացառվում պատմագիտության ասպարեզում գիտական ուշագրավ հետազոտությունները:

Իմի բերելով իրականացված հետազոտական աշխատանքի արդյունքները, հիշեցնեմ Սենեկա կրտսերի հետևյալ խոսքերը. առանձին գործերի արժեքավորությունը ոչ այնքան նրանց չափերի, որքան պատեհաժամության մեջ է:

Տեսության զարգացումն անհնարին է առանց պատմական գործընթացների կանխագուշակումների գիտական հիմնավորման: Իրավամբ 19-րդ դարը բնութագրվում է որպես արդյունաբերական հեղափոխության դար, իսկ 20-րդը՝ գիտատեխնիկական: Որոշ գիտնականներ փորձում են հիմնավորել, որ 21-րդ դարը կդառնա կիբեռնետիկական հեղափոխության դար: Սակայն դժվար է գուշակել աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետագա ընթացքը:

Ակադեմիկոս Ս. Պ. Կապիցան իր «Մարդկության աճի ընդհանուր տեսություն» գրքում կարևորում է ժողովրդագրական գործընթացը մարդկության ճակատագրում: Նա ընդգծում է, որ մարդկության քանակն առաջիկա 100 տարում կհասնի տասից տասներկու միլիարդի և մեր մոլորակը բնակեցնող մարդկանց թվի կտրուկ աճին կփոխարինի նույնպիսի անկումը, իսկ այնուհետև մարդկանց քանակական աճը կկայունանա:

Ժողովրդագրական գործընթացներին համաքայլ ընթացել է և մարդկության պատմությունը: Այն սկիզբ է առել պալեոլիթից, որը տևել է միլիոն տարի: Դա մարդկային պարզագույն հասարակությունն էր, որն ավարտվել է կես միլիոն տարի առաջ: Այնուհետև քաղաքակրթության զարգացման յուրաքանչյուր նոր փուլ նախորդից գրեթե կրկնակի անգամ կարճ է տևել: Դին աշխարհի պատմությունն սկսվել է Քրիստոսի ծնունդից 2000 տարի առաջ և ավարտվել Դոմինի անկումով՝ մեր թվարկության 500 թվականին, այսինքն տևել է մոտ երկուս ու կես հազար տարի: Այնուհետև գալիս է փոխարինելու հազարամյա միջնադարը, իսկ մոտավորապես 300 տարի է տևել նոր պատմությունը և Վերածննդի ժամանակաշրջանը, նորագույն պատմությունը՝ գրեթե հարյուր:

Հնագույն դարաշրջանի զարգացումն հարաբերականորեն կայուն է եղել, միջնադարում իրադարձություններն ընթացել են համեմատաբար դանդաղ: Օրինակ՝ եվրոպական երկրներում թագավորներին նույն անունով կոչում էին առաջինից մինչև քսաներորդը, հայ իրականության մեջ այս թիվը կրճատվեց ավելի քան չորս անգամ: Նախորդ-դարաշրջանների իրադարձությունների դանդաղ ընթացքը հնարավորություն է տվել դրանց հասարակական գիտակցությամբ անտիճանաբար հարմարվելուն: Նկատելի է, որ 21-րդ դարի շեմին քաղաքակրթության զարգացման ընթացքն այնքան արագ է, որ մարդկության հոգևոր զարգացումը հետ է մնում դրանից: Ըստ որում, տեղի է ունենում ոչ միայն զարգացում, այլև՝ քայքայում և այն էլ ավելի արագ, քան նախորդ դարաշրջաններում: Եթե Դոմենական կայսրությունը քայքայվեց 1500 տարում, իսկ բրիտանականը՝ 20-30, ապա ԽՍՀՄ-ը՝ մի քանի տարվա ընթացքում:

Դիմնավոր են այն տեսակետները, որ բոլոր հեղափոխական դարաշրջանները (ֆրանսիական, ռուսական, չինական) կապված են ժողովրդագրական անցումների հետ: 21-րդ դարի պատմաբանը կամա թե ակամա հարկադրված կլինի ավելի շատ ուշադրություն դարձնել մարդու պրոբլեմին, զանգվածային իրադարձություններին, զանգվածային գիտակցությամբ:

Սույն աշխատությունն ամենից առաջ գնահատելի է, քանի որ ժամանակի

թելադրանքով պատմագիտության տեսական դրույթների և նոր մոտեցումների մշակման անհրաժեշտություն է ծագել:

Պատմագիտության տեսության զարգացումը, ըստ ամենայնի, ընթանալու է գիտական մտածողության ավանդական և նոր մեթոդների զուգակցմամբ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Պատմագիտության մեթոդաբանությունը, որում գիտական հայացքների ողջ էվոլյուցիան է հասցնում է առավելապես գաղափարների և տեսակետների բյուրեղացմանը:

Դրանում խոշոր մտածողների աշխարհըմբռնումն է. գիտական էրուդիցիայի դրսևորումը, նրանց բարոյաէթիկական հայացքների յուրատեսակ հանրագումարը:

Պատմագիտության մեթոդաբանական պրոբլեմներին վերաբերող սույն հետազոտության արդյունքների ամփոփումը բերում է հետևյալ եզրահանգումների:

Աշխատության մեջ կիրառություն են գտել և զուգակցվել գիտական ճանաչողության երկու հիմնական էմպիրիկ և տեսական մեթոդները: Ելնելով առաջադրված հարցերի բնույթից, նախապատվությունը վերապահել ենք տեսականին: Նման մոտեցումն հիմնավոր է, քանի որ ճանաչողության տեսական ծներն առնչվում են գիտության կատեգորիալ ապարատի կատարելագործմանն ու զարգացմանը և ուղղված են օբյեկտիվ իրականության համակողմանի ճանաչողությանը: Սակայն այս դեպքում ամենևին չի թերագնահատվում էմպիրիկ ճանաչողության նշանակությունը, որը կառուցվում է դիտարկումների և փորձարկման վրա:

Պատմության հիմնախնդիրների քննության հարցում չի ծագում դիտարկումների նշանակությունը հիմնավորելու անհրաժեշտություն: Որոշակի տրամաբանական մեկնաբանություն է պահանջում փորձարկումը:

Անկասկած, հասարակական ոչ մի ուժ, ոչ մի անհատ, ի վիճակի չեն կամայականորեն, առանց օբյեկտիվ նախադրյալների առկայության, սոցիալական ցնցում առաջացնել կամ մեծամասշտաբ պատերազմներ հրահրել: Սակայն տրամաբանորեն կարելի է այն հետևությանը հանգել, որ հասարակության բնականոն ընթացքից շեղումները հեղափոխության, կամ, լայնամասշտաբ ռեֆորմների միջոցով, դիտվեն որպես փորձարկումներ: Մեր ուսումնասիրության փիլիսոփայական-մեթոդաբանական տեսանկյունից կարևորվում է նաև էմպիրիկի կատեգորիայի նշանակությունը:

Ուսումնասիրության արդյունքներն հավաստում են, որ պատմագիտության մեթոդաբանությունն հիմք է հանդիսանում մարդկային գործունեության տնտեսական, մշակութային, ռազմական և տեխնիկական ոլորտների համակողմանի քննության համար:

Մեթոդաբանության խնդիրները բարդ են քե բովանդակային և թե

կառուցվածքային առումով: Տեսության զարգացումն ընթանում է գիտելիքների կուտակմանը, ծանաչողության խորացմանը զուգընթաց: Ուստի մեթոդաբանության հարցերի քննությունը, առավել ևս, տեսական դրույթների մշակումը չի կարող սպառիչ լինել և դառնալ այս կամ այն հետադոտորի մենաշնորհը:

Պատմագիտության մեջ տեղի է ունենում փաստական նյութի հարստացման և տեսական դրույթների խորացման պրոցես: Սակայն, այստեղ առաջնությունը պետք է վերապահվի փաստական նյութի հարստացման հիմքի վրա նոր տեսական դրույթների մշակմանը: Այս դեպքում մեծանում է ոչ միայն նոր գիտելիքների ծնոթերման, այլ նաև գոյություն ունեցող տեսակետների վերանայման և նոր մեթոդաբանության մշակման հնարավորությունը:

Մեթոդաբանական նոր սկզբունքները ենթարկվում են ժամանակի քննությանը: Ձևավորվում է նաև պատմափիլիսոփաների նոր սերունդ: Ժամանակակից գիտնականների հնարավորությունները մեծանում են համակարգիչների օգտագործման շնորհիվ, որը նրանց օգնում է ինչպես նյութեր հավաքելու, այնպես էլ մշակելու գործում:

Այսպիսով, այս աշխատանքը մեթոդաբանության ամբողջական պատմափիլիսոփայական ուսումնասիրության առաջին փորձն է հայ իրականության մեջ: Նրանում պատմական իմացաբանության ոլորտում հայրենական և համաշխարհային փորձի ընդհանրացման հիմքի վրա իմաստավորվել են տեսական մտքի նվաճումները:

Գիտական իմացության ցանկացած մեթոդ, որքան էլ այն լինի խորը և համակողմանի, չի կարող համապարփակ լինել: Ուստի, մեթոդաբանության հարցերի քննությունը պահանջում է հետազոտական ջանքերի ներդրում:

Պատմության ուսումնասիրության նոր մեթոդաբանության մշակումը ենթադրում է անընդհատ զարգացում և խորացում: Այդ խնդրի իրականացման անհրաժեշտությունը նկատվում է հետազոտությունների և տեսական որոնումների ընդլայնման ընթացքում:

Գրքում հիմնավորվում է, որ գիտական հետազոտությունների տեսական մակարդակն ապահովվում է հետևյալ պայմանների շնորհիվ՝ հետազոտության արդյունավետ մեթոդների մշակում, վերջիններիս յուրացում և հիմնավոր տիրապետում և, վերջապես, դրանց գործնական, նպատակասլաց կիրառում:

Հեղինակի կողմից փորձ է կատարվում մշակել նոր մեթոդաբանության կողմնորոշիչների կիրառման սկզբունքները պատմական բնույթի հետազոտական աշխատանքներում:

РЕЗЮМЕ

Методология историографии, где заметна вся эволюция научных взглядов, в большей степени является кристаллизацией идей и взглядов.

В них отражается мировоззрение крупных мыслителей, проявляющих научной строгости, своеобразная кристаллизация их нравственно-этических взглядов.

Обобщая результаты данного труда, посвященные методологическим проблемам исторической науки, мы приходим к следующим выводам:

В труде нашли применение и сочетались две основные формы научного познания: эмпирическая и теоретическая. Исходя из характеров поставленных задач, приоритетным стало теоретическое. Подобный подход обоснован, поскольку теоретические формы познания сопрягаются с развитием и усовершенствованием категориального аппарата, и направлены на познание объективной действительности. Но в этом случае несколько не обесценивается значение эмпирического познания, которое строится на наблюдениях и опытах.

При исследовании проблем истории не возникает необходимости обосновать значимость наблюдений. Исследование требует определенных логических комментариев.

Несомненно, никакая общественная сила, ни одна личность не в состоянии произвольно, без наличия объективных предпосылок вызвать социальный взрыв или спровоцировать крупномасштабную войну. Однако логически можно прийти к такому выводу, что отклонение от закономерного общественного развития путем революции или крупномасштабных реформ рассматривается как испытание. С философско-методологической точки зрения нашего исследования, большую значимость имеет эмпирическая категория.

Результаты исследований убеждают, что основой исторической методологии являются всесторонний анализ таких сфер деятельности, как экономическая, культурная, военная.

Задачи методологии сложны как в содержательных, так и в структурных аспектах. Развитие теории сопровождается накоплением научных знаний параллельно углублением познаний. Следовательно, изучение методологических вопросов, тем более разработка теоретических концепций, не может стать исчерпывающим или стать монополией того или иного исследователя.

В историографии происходит процесс обогащения фактического материала и углубления теоретических концепций. Однако, здесь приоритетным должна быть разработка новых теоретических концепций на

основе обогащения фактического материала. В этом случае увеличивается возможность не только приобретения новых знаний, но и возможность пересмотра существующих концепций и разработки новой методологии.

Новые принципы методологии излагаются языком времени. Формируется также новое поколение историков и философов в своих исследованиях отличающихся глубиной анализа и объективностью оценок. Возможности современных ученых расширяются благодаря использованию компьютеров, которые им помогают как в сборе, так и в обработке материалов.

Таким образом, данная работа является первым опытом методологии всестороннего историко-философского изучения армянской действительности. В ней на основе обобщения отечественного и мирового опыта исторического познания выявлены достижения теоретической мысли.

Любой метод научного познания, насколько бы он ни был глубоким и всесторонним, не может быть всеобъемлющим. Следовательно, изучение вопросов методологии требует исследовательского вклада.

Разработка новой методологии изучения истории подразумевает непрерывное развитие и углубление. Претворение этой задачи в жизнь наблюдается в процессе исследований и поисков теоретического характера.

В книге дается обоснование теоретического уровня научных исследований, обеспечиваемых наличием следующих условий: разработкой эффективных методов исследования и, наконец, их практическим целеустремленным применением.

Автором сделана попытка разработать ориентиры применения принципов новой методологии в исследовательских работах исторического характера.

RESUME

The methodology of the historical science in which the whole evolution of scientific views is noticed, is mainly the classification of ideas and points.

It is the outstanding men's world cognition, expression of scientific erudition and the specific summing up of the moral-ethical views.

The resume of this research's results concerning the problems of methodology of the historical science arrives at the following conclusion.

Two main scientific forms i.e. empiric and theoretical are applied and combined in this work (report).

Taking into account the nature of given questions we gave preference to the theoretical one. Such kind of approach is proved as the theoretical forms of cognition relate to the improvement and development of the categorical institution of science and directed to the overall cognition of the actual reality. However the importance of empiric cognition, which is formed due to experiments and observations is not underestimated.

During the discussion of the historical main goals, the necessity of steadying the consideration of the meaning is not arisen. The experiment demands certain logical comment. Undoubtedly none of the social forces, none of individuals is able wilfully bring about social objective rebellion or war.

However it is logically possible to come to the conclusion, that the deviation from the normal social movement can be observed as experiment carried out by means of wide-scale reforms and revolution.

From the philosophical methodological viewpoint of our investigation the importance of empiric category is also emphasized. The results of the investigation proved that the historical methodology is the base for the global examination of economic, technical, cultural and military standpoint spheres of the human activity.

The problems of methodology are complicated both by their structure and meaning. The development of the theory moves on parallel with the storing of the knowledge and the deepening of the cognition.

So, the discussion of the methodological questions as well as the summary of the theoretical views can't be exhaustive and become one's monopoly.

The process of developing of the factual materials and deepening of the theoretical views take place in the historical science.

However, the preference here must be given to the elaboration of the new theoretical conditions based on the developing of the factual materials. In this case not only the

possibility of getting more knowledge but also revision of the objective points and the possibility of working out new methodology is becoming more necessary.

New principles of methodology answer all the time requirement of the present time.

A new generation of historians and philosophers is being formed. Modern scientist's opportunities are increased by means of computers, which help them both in getting materials and in summerizing.

So, methodology historical and philosophical research of metholodology on the whole, is the first experiment in Armenian reality.

In this works there has been made an attempt to comprehend the theoretical achievemnts based on the generalisation of our native and world cognitive experience.

Each method of scientific cognition being deep and global, can't be completed.

So, the research of the methodological questions requires a great deal of efforts. The summary of the new methodology of historical researches needs continuous development and deepening.

The realization of these subjects is noticed is the process of expansion of theoretical envestigation.

It is stressed that the theoretical standard is guaranted by means of the following conditions, such as work out of effective methods of research understanding of latter ones, and their usage with purpose.

The author has made an attempt to work out new methodological indentifying principles to study works on history.

RESUME

La méthodologie de la science historique où est exprimée toute l'évolution des opinions scientifique, est principalement la cristallisation des idées et des points de vue. Ici sont concentrés la conception du monde de grands penseurs, l'expression de l'érudition scientifique, la totalité de leurs opinions morales et éthiques.

Le résumé des résultats des recherches mentionnées concernant les problèmes méthodologiques de la science historique aboutit aux conclusions suivantes.

Dans l'ouvrage ont été appliquées et associées deux formes essentielles de la connaissance scientifique: empiriques et théoriques. Ayant en vue la nature des problèmes proposés nous avons donné la préférence à la forme empirique. La pareille méthode est argumentée, car les formes théoriques de la connaissance touchent au perfectionnement et au développement de l'appareil catégoriel de la science et sont orientées vers la connaissance approfondie de la réalité objective. En ce cas cependant le rôle de la connaissance empirique basé sur les observations et l'expérience n'est point ignoré.

Il n'est pas nécessaire d'argumenter la portée des observations des problèmes de L'histoire. L'expérience demande un certain commentaire logique.

Certes, aucune force sociale, aucun individu volontairement, sans conditions objectives ne sont même de provoquer des bouleversements sociaux ou d'inciter de grandes guerres. Logiquement cependant on peut aboutir à la conclusion que les écartements du cours normal de la société sous formes de révolutions ou de grandes réformes soient considérés comme expérimentations. Du point de vue philosophique-méthodologique de notre étude s'agrandit l'importance de la catégorie empirique.

Les résultats de notre étude témoignent que la méthodologie de la science historique sert de base pour l'examen approfondi des sphères de départ économique, culturelle, militaire et technique de l'activité humaine.

Les problèmes methodologiques sont compliqués et du point de vue de contenu et du point de vue de structure. Le développement de la théorie se déroule parallèlement avec l'accumulation des savoirs, l'approfondissement de la connaissance. Il en résulte que L'examen des problèmes méthodologiques, notamment l'élaboration des thèses théoriques ne peuvent pas être exhaustifs et devenir le monopole de tel ou tel savant.

Dans la science historique a lieu le processus d'enrichissement de la matière réelle et d'approfondissement des thèses théoriques. Ici il faut donner la préférence à l'étude de nouvelles thèses théoriques sur la base d'enrichissement de la matière

réelle.

En ce cas s'accroît non seulement la possibilité d'acquisition de nouveaux savoirs, mais aussi de révision des opinions existantes et d'élaboration de la nouvelle méthodologie.

Les nouveaux principes méthodologiques subissent L'examen du temps. Se forme aussi une nouvelle génération d'historiens - philosophes. Les possibilités des savants actuels s'élargissent grâce aux ordinateurs qui les aident non seulement à ramasser les matières, mais aussi à les étudier.

De cette façon cet ouvrage est le premier essai de l'étude totale historico - philosophique de la méthodologie dans la réalité arménienne. Ici ont retrouvé le sens les conquêtes de l'esprit théorique dans le domaine de la sémiologie historique sur la base de la généralisation de l'expérience locale et mondiale.

Toute méthode de la connaissance scientifique autant qu'elle soit totale et approfondie ne peut pas être universelle. Il en résulte que l'examen des questions méthodologiques demande beaucoup d'efforts de recherches scientifiques.

L'élaboration de la nouvelle méthodologie de l'étude de l'histoire doit se développer et s'approfondir incessamment. La réalisation de cette question s'aperçoit au cours de l'élargissement des recherches théoriques. Dans l'ouvrage on argumente que le niveau théorique des recherches scientifiques est garanti par les conditions suivantes: élaboration des méthodes productives de recherches, étude profonde et mise en pratique rationnelle de ces résultats.

Ainsi, l'auteur essaie d'élaborer les principes de l'emploi de nouveaux déterminants de la méthodologie dans les recherches de nature historique.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ 1

1. Блок, М., Анатомия исторического процесса, Москва, 1973г., стр. 18
2. Lamprecht K., Moderne Geschichte Senshast, 1909, 8, 1, 16
3. Գևորգյան Յ. «Հայ փիլիսոփայության պատմության մշակութաբանական տեսանկյունները»: «Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում» ժողովածուում: Երևան, 1992թ. էջ 32
4. Միրզոյան Յ., 17-րդ դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983թ.
5. Գևորգյան Յ., «Հայ փիլիսոփայության պատմության մշակութաբանական տեսանկյունները»: «Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում» ժողովածուում: Երևան, 1992թ. էջ 26
6. LvonPankeii Uber die Weltgeschichte Helmont Trans Weltgeschichte 4 Bdc, 1910 9B dc, 1913, 1924

ԳԼՈՒԽ 2

1. Տես, Բ. Հարությունյան «Աշխարհացացույց» -ը և չորս հայքերի խնդիրը, Երևան, 1997
2. Ստ. Մելիք-Բախշյան, «Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն», Երևան, 1996, էջ 96
3. Տես նույն տեղում, էջ 108
4. «Յովհաննու կաթողիկոսի Ղրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց» Թիֆլիս, 1912, էջ 258-259
5. Մաթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 53
6. Յովհաննու կաթողիկոսի Ղրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց» Թիֆլիս 1912, էջ 258-259
7. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 53
8. Սիրումյան Կ. «Գիտափիլիսոփայական մտքի դետերմինիզացիայի խնդիրը միջնադարյան Հայաստանում /6-7-րդ դարերում/, Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 1-ին, Երևան, 1992, էջ 97
9. Սարգսյան Ս., 19-րդ դարի հայ փիլիսոփայության ու նրա ուսումնասիրության որոշ առանձնահատկությունների շուրջ: Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 2-րդ, Երևան, 1995, էջ 25

10. Վայտենբերգ Ժ., 17-րդ դարի լատինատիպ քերականությունը: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1990
11. Ե. Ֆրանգեան. Սեր փիլիսոփայության աշխարհայացքը: Իրապաշտ փիլիսոփայություն, Փարիզ, 1929
12. Շահան Ռ. Պերպերեան, Պատմութիւն իմաստասիրութեան, Անթիլիաս, 1977
13. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, հ.1, Երևան, 1971, հ.2, Երևան, 1984, Հ.3, Ե., 1979թ., հ.4, Ե., 1979թ., հ.5, 1974, հ.6, Ե., 1981, հ.7, Ե., 1967, հ.8, Ե., 1968թ.:
14. Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու լուսնի տարբերանշանները, Ե., 1962թ.:
15. Աճառյան Հ., Հայոց ծագումը և նախապատմական շրջանը, «Վտակ» Թիֆլիս, 1901թ.
16. Բարսեղյան Լ., Հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ, Երևան, 1996թ. Айвазян С. История Рожденья армянского след. М., 1998г.
17. Սիրզախանյան Ե., Ուրվագծեր Հին Հունաստանի պատմագիտության, Երևան, 1967թ.
18. Саргсян Г., Худавердян К., Юзбаниян К., Потомки Хайка. Очерк истории и культуры Армении с давних времен до становления третьей республики, Ереван, 1998
19. Մանասերյան Ռ., Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Ե., 1998թ.
20. Ջուլալյան Կ., Հայ ժողովրդի 13-18-րդ դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Ե. 1990թ.: Բաբայան Լ. Ակնարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունից, Երևան 1966թ.
21. Երենյան Ա., Հայաստանը ըստ աշխարհացույցի, Ե. 1963թ.
22. Ներսիսյան Մ., Սուվորովը և ռուսական ու հայկական հարաբերությունները 1770-1774թ.թ., Երևան, 1974թ.
- Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Երևան, 1976
- Բարխուդարյան Վ., Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, 1978թ.
- Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և հայ ռուսական հարաբերությունները, Երևան 1947թ.
- Գրիգորյան Զ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960թ.
- Ուլուբաբյան Բ., Ոսկե շղթա, Երևան, 1979թ.
- Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին և հայ ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989թ.

23. Հովհաննիսյան Աշ., Հայ-ռուսական օրինետացիայի ծագման խնդիրները, Երևան, 1921

Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1975թ.

24. Հովհաննիսյան Աբ., «Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը, Երևան, 1965

Հովհաննիսյան Աբ., Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1967թ.

Հովհաննիսյան Աբ., Նապոլեոնի արշավանքը Ռուսաստանի դեմ և 1812 թվականի հայրենական պատերազմը, Երևան, 1941թ.

25. Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964թ. Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմությունը, Երևան, 1964թ. Միքայելյան Վ., Դրիմահայոց պատմություն, Երևան, 1989թ. Մելքոնյան Ա., Ջավախք /պատմության ուրվագծեր/, Երևան, 1999թ. Միքայելյան Վ., Հայ-իտալական առնչությունները, Երևան, 1974թ.

26. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիության պատմությունը 1929-1932թ.թ., Երևան, 1978թ.

Գեղամյան Գ., Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի ժամանակաշրջանում 1946-1953թ.թ., Երևան, 1963թ. Շառոյան Գ., Գյուղի ներքին հողաբաժանումը Սովետական Հայաստանում 1921-1929թ.թ., Երևան, 1965թ.

Ռշտունի Վ., Ագրարային հարաբերությունները Հայաստանում, Երևան, 1962թ.

27. Խուրշուդյան Լ., Հայաստանում սոցիալիստական մրցության պատմություն-նից /1928-32/, Երևան, 1961թ.

Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում ՆԷՊ-ի տարիներին /1921-1936/, Երևան, 1978թ.

Ամիրյան Ս., Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի վերափոխումն ու զարգացումը, Երևան, 1981թ.

Ամիրյան Ս., Փոփոխություններ սովետական հասարակության սոցիալական կառուցվածքում, Երևան, 1973թ.

Աբրահամյան Հ., Հայաստանի կոմկուսի գործունեությունը բանվոր դասակարգի կոլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ, Երևան, 1975թ.

28. Ղարիբջանյան Գ., Ալեքսանդրոպոլի բուլշևիկյան կազմակերպությունը 1917-1920թ.թ., Երևան, 1958թ.

Ղարիբջանյան Գ., Մայիսյան ապստամբությունը 1920թ., Երևան, 1955թ.

Գալոյան Գ., Հերոսական մայիսից հաղթական նոյեմբեր, Երևան, 1980թ.

Ենգոյան Փ., Բոլշևիկյան կուսակցության ստրատեգիան և տակտիկան օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիայի և քաղաքացիական պատերազմի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1979թ.

Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914-1917թ.թ., Երևան, 1982թ.

Ավետիսյան Հ., Մայիսյան ապստամբությունը կոմիտեերնի նյութերում, Երևան, 1981թ.

Աղայան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1982թ.

29. Աղայան Ծ., Անդրանիկ, Երևան, 1997թ.

Սիմոնյան Հ., Անդրանիկ, Երևան. 1996թ.

Ղարիբջանյան Գ., Անդրանիկ, Երևան, 1995թ.

Ղարիբջանյան Գ., Այոդա Ջափարիձե, Երևան, 1979թ.

Ղարիբջանյան Գ. Ա. Մյասնիկյան, Երևան, 1976թ.

Կարապետյան Հ., Լենինը և Հայաստանը, Երևան, 1986թ.

Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, գիրք 1-ին, 2-րդ, Երևան, 1967թ.

30. Ղարբինյան Հ., Կոմիտեերնը և Հայաստանը, Երևան, 1985թ.

31. Ավետիսյան Հ., Հայաստանի կոմերիտմիությունը սոցիալիզմի կառուցման համար մղված պայքարում, Երևան, 1961թ.

Պողոսյան Վ., Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության պատմությունից /1927-1933/, Երևան, 1961թ.

Ղազանչյան Վ., Կուսակցությունը կոմերիտմիության գաղափարական ղեկավարն է, Երևան, 1975թ.

32. Ջոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-22թ.թ., Երևան, 1979թ.

Ջոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-իրանական հարաբերությունները 1920-1922թ.թ., Երևան, 1985թ.

Ջոհրաբյան Է., 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997թ.

33. Համբարյան Ա., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը: Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979թ.

Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 1, 2, Երևան, 1982թ.

Խուդավերդյան Կ., Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Երևան, 1986թ.

Լազյան Գ., Հայաստանը և հայ դատը, Կահիրե, 1944թ.

Армянский вопрос и геноцид армян в Турции, (под. ред. В. Микаеляна). Ереван,

1995ր.

Авакян А., Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1999г.

34. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918թ., Երևան, 1997թ.

Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը 1918թ. մայիսին, Երևան, 1998թ.

35. Армянский вопрос, энциклопедия (под ред. Худавердяна), Ереван, 1998г.

36. Ջաքարյան Ս., Հայ իմաստասերներ, Երևան, 1997, 1998թ.

37. Մուրադյան Մ., Հայոց պատմության հիմնահարցերը ռուսական պատմագիտության գնահատմամբ, Երևան 1995թ.

38. Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք - սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունները /1926-1980/, Երևան, 1985թ.

39. Սիմոնյան Ա., Անմահ սխրանքներ, Երևան, 1985թ.

Մուրադյան Վ., Պարտքին հավատարիմ, Երևան, 1983թ.

Աբրահամյան Գ., 89-րդ հայկական Թամանյան հրաձգային դիվիզիան հայրենական մեծ պատերազմի փուլում, Երևան, 1994թ.

40. Ենգոյան Փ., Համալսարանականները մեծ հայրենականում, Երևան, 1976թ.

41. Վարդապետյան Ա., Հայաստանի արհմիությունները, Երևան, 1961թ.

42. Աբրահամյան Հ., Հայաստանի կոմկուսի գործունեության քննական վերլուծությունը բանվոր դասակարգի կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի և ստեղծագործական ակտիվության բարձրացման ուղղությամբ, Երևան, 1990թ.

43. Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ /մ.թ.ա. 7-6-րդ դ.դ./, Երևան, 1998թ.

Հարությունյան Բ., «Աշխարհացույց»-ը և չորս հայքերի խնդիրը, Երևան, 1997թ.

44. Ժամկոչյան Հ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1972թ.

Ներսիսյան Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1975թ.

Պողոսյան Ս., Աբրահամյան Ա., Հայոց պատմություն, Երևան, 1973թ.

Պարսամյան Վ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1978թ.

Աղայան Ծ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1979թ.

Մելիք-Բախչյան Ս. Տ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1993թ.

45. Քեոյան Գ., Քաղաքական կուսակցություններ, Երևան, 1996թ.

46. Мирумян К., О природе национальной интеллигенции и ее задачах, Ереван, 1995г.

47. Սիրունյան Ս., Հայ գաղափարաբանություն, Երևան, 1998թ.

Հակոբյան Պ., Խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1967թ.

48. Սարգսյան Կ., Պատմություն և իրականությունը, Երևան, 1991թ.

Սարգսյան Կ., Պետական սկիզբ և ազգային շարունակություն, Երևան, 1999թ.
49. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը /սկզբից մինչև մեր օրերը/, Երևան, 1994թ.

Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1997թ.

Խոջաբեկյան Յու. Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1994թ.

Մելքունյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի համրապետության պատմատնտեսա-
աշխարհագրական ուսումնասիրություն, Երևան, 1997թ.

50. Ազատյան Գ., ճակատագրական պայմանագրեր, Երևան, 1998թ.

51. Барг М., Категории и методы исторической науки, М., 1984г.

Уваров А., Философские и методологические проблемы исторического познания, М., 1982г.

Петров Ю., Методологические проблемы исторического познания, М., 1981г.

Иванов Г., Жуков Е., Очерки методологии истории, М., 1987г.

Иванов В., Методология исторической науки, М., 1985г.

Марков Д., Сравнительно-исторические и комплексные исследования в
общественных науках, М., 1983г.

Мозышинский Б. Г., О природе исторического познания, Томск, 1978г.

52. Ракитов А., Историческое познание, М., 1982г.

53. Гуревич А., Об исторической закономерности (философские проблемы
исторической науки), М., 1969г.

Ерофеев Н., Что такое история, 1976г.

Санцевич А., Методика исторического исследования, Киев 1984г.

Вопросы методологии истории и источниковедение, Томск, 1980г.

54. Goldstein E. Historical knowing history

Theory of History. 1977

Aron R. Introduction a la philosophie de l'histoire p. 1938

Jaspers K. Vom cersprung and rid ler cresohichte, Munchen, 1952

55. Чалоян В., История Армянской философии, Ереван, 1959г.

Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, 4 հատորով, Երևան,
1956-1964թ.թ.

56. Տես, Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 1,
Երևան, 1993թ., էջ 21

Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Երևան, Հ., 3, 1959թ.,
էջ 32

57. Պերպերյան Շ., Պատմութիւն իմաստասիրութեան, Անթիլիս, 1977թ., էջ 293

58. Ֆրանգեան Ե., Մեր փիլիսոփայական աշխարհայացքը, Փարիզ, 1929թ., էջ

59. Ֆրանգեան Ե., Մեր փիլիսոփայական աշխարհայացքը, Փարիզ, 1929, էջ 155
60. Հովսեփյան Ա., Ս. Հովհաննիսյան, Քաղաքականության պատմական դասերը և արդիականությունը, Երևան, 1999թ.
61. Սուքիասյան Ա., Մխիթար Գոշ, Երևան, 1961թ.
Գալստյան Ա., Սմբատ Սպարապետ, Երևան, 1961թ.
62. Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Երևան, 1959թ., Հ., 3, էջ 22
63. Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայության պատմություն, Երևան, 1976թ., էջ 69
64. Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Հ., 4, էջ 169
65. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, 1917-1923թ.թ., Երևան, 1999թ.

ԳԼՈՒԽ 3

1. Сл., Порошин В., К истории философских концепций средневековой школы, Ереван, 1979г., стр. 72
2. B Lakenbrink Hegels dialiectische Ontologie und thomistische. Analektik Kbln, 1955, s 11
3. Bernheim E. Lehrbuch der Historichen.
Methode und der Geschichtsphilosophie Leiprig 1903, ss 18-37
4. Mandel Baum M., The Problem of Historical Knowledge. No 4, 1938
5. Gollingwood R., The idea of History. L., 1966
6. Berkhofer R. F. A Behavioural Approach to Historical Analysis N.Y.L. 1969
7. Гегель Г. Ф., Философия истории. Соч., Т., VIII, М., 1935г., стр. 19
8. Droysen J. G. Gnendriiss der Historik Leiprig, 1868
9. Jaspers K., Chiffen der Transzendent, Munchen, 1970, p. 21
10. Husserl E. Tijdschrift voor philosophie, 1, 2, Louvain, 1939, p. 229
11. Նույն տեղում, էջ 243
12. Նույն տեղում, էջ 249

ԳԼՈՒԽ 4

1. Տե՛ս, Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 3, Երևան, 1998թ., էջ 27
2. Хаджиницолов В., Некоторые методологические проблемы периодизации истории и методологические проблемы об исторических науках. Соффия, 1983г., том I, стр. 57
3. Jaspers K. Chifen der Transzchdent, Munchen, 1970, p. 36

ԳԼՈՒԽ 5

1. Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Երևան, 1992թ., էջ 27
2. Տե՛ս, Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Երևան, 1992թ., էջ 9, 49
3. Сен-Симон, Соч. Том II, Москва, 1948г., стр. 78
4. Brunner A., Die Grundfragen der philosophie Treulrary, 1956, 123
5. См. Мир философии, М., 1991, Ч., II, ст., 389
6. Garaudy Pour un modile fransais du socialisme, p. 124
7. Aron R., Plaidoyer pour l'Europe decadente, p. 443
8. См., Мир философии, М., 1991г., ч., II, ст., 463
9. Schaff A. Die Kommunistische Bewesung am Scheideweg, Wien, 1982
10. Могильницкий Б. Г. ,Объективность и партийность в исторической науке и методологические, историографические вопросы исторической науки, Томск, 1974г., в. II, стр. 9
11. Aron R. Introduction to the Philosophy of History, Boston, 1961, p. 129
12. Լեճի՛ն Վ. Ի., ԵԼԺ, Հ., 23, էջ 46
13. Haberma Y. Rechnik and Wisennschaft als «Ideologie» Aufe. Eufe. Erankfut a M..., 1969
14. Mannheim K. Ideologie und Utopie J, 1936
15. Murdal G. Value in social S.V. theory. A selection of essays on methodology. V J, 1958
16. Ракитов А., Историческое познание, М., 1982г., ст., 120
17. Петрушевский Д. М., К вопросу о логическом стиле исторической науки, Прага, 1915г., ст., 14-16
18. Topolski Y. Methodology of history, Warszawa, 1973, s. 280

ԳԼՈՒԽ 6

1. См., Гринцер П. А., Древнесицилийский эпос, М., 1974г., ст., 28
- Рифтин Б. Л., Историческая эпосея и фольклорная традиция в Китае. М., 1976
2. См., Кодзь., Скрибнер С., Культура и мифология, М., 1987г.
3. Де Куланж Ф., История общественного строя древней Франции, сбб. 1907г, том 3, стр. 12
4. Штофф В., Введение в историю, М., 1998г.
5. Ковальченко И., Методы исторического исследования, М., 1987г., ст. 130
6. Մելիք-Բախշյան Ստ., հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Երևան, 1996թ., էջ 3
7. Goldstein I. Theory of History, 1977, p. 42
8. Aron R., Introduction to the Philosophy of History. Boston, 1961, p. 118 9. Croce B. Threory and History Historyography. London 1921, 23
10. Marrou H - I p - e La connaissance historique Editions du seuil Paris, 1955, p.5

ԳԼՈՒԽ 7

1. Гегель Г., Соч., М., 1932г., т. 9, ст., 102
2. Бродель Ф., История и общественные науки. Историческая длительность. «Философия и методология истории». Сборник статей, М., 1977г., ст., 128
3. Петров Ю. В., Практика и историческая наука, М.,1991, ст., 374
4. Шидов Т., Различия между историческим методом и методом социальных наук. М., 1970г., ст., 15

ԳԼՈՒԽ 8

1. Шпенглер О., Закат Европы, М-Пг., 1923г., Т., 1, ст., 6
2. Тоунбее А. А. Study of History, V 7, p. 425
3. Маркзян Э., Очерки теории культуры. Ереван, 1989г., ст., 114

ԳԼՈՒԽ 9

1. Бердяев Н. А., Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы, Париж, 1969г. ст., 23, 25

2. Հերոդոտոս, Պատմությունը ինը գրքից, Երևան, 1986թ., էջ 5
3. Հերոդոտոս, Պատմությունը ինը գրքից, Երևան, 1986թ., էջ 7
4. Խորենացի Մովսես, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981թ., էջ 16
5. Aron R. Introduction a la philosophie de l'histoire resai sur les limites, p. 69
6. Mandelbaum history. Mer ang Reoson Astudy un vineteenthcerty II hajht Baltimore. London, 1971, p. 133
7. Dawson Ch. The Making of Europe, vy. 1945, p. 25
8. Bruner Adie Brundfragen der philosophie Freiburg 1956, p. 178
9. Տես նույն տեղում
10. Popper K. R. Objective Knowledge. Oxford, 1972, p. 146
11. L. A. Chance and Fortuitous in a Philisophy of History, 1948, No 3, 310

ԳԼՈՒԽ 10

1. Կաղանկատվացի Մ., Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969թ., էջ 65-69
2. Morgan, Histoire du peuple armenien, Paris, 1919, p. 203-204
3. Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Երևան, 1965թ., էջ 5
4. Cardinal de Richelieu. Testament politique, Paris, 1947, p. 253
5. Cardinal de Richelieu. Testament politique, Paris, 1947, p. 371
6. Համբարձումյան Ռ., Որոգայթ փառաց, Երևան, 1999թ., էջ 71
7. Նույն տեղում, էջ 126
8. Дидро Д., Собр. соч., М., т. 2, ст., 74
9. Աբովյան Խ., Երկեր, Հ., 2, էջ 29
10. Նալբանդյան Մ., Երկեր, Հ., 1, էջ 68
11. Schieder Th. The Role of Historical consciousness in Political Action. History and Theory, 1978, VXXVII, L. I. Beiheft 17, p. 8
12. Фриден Я., Методы изучения истории, Главные периоды европейской истории, М., 1893г., ст. 32
13. Mawrick A. The denial of History, No J, 1971, p. 271
14. K. Jaspers Chiffen der Transzendent. Munchen, 1970, p. 89

ԳԼՈՒԽ 11

1. Токвил А., О демократии в Америке, М., 1997г., ст. 4
2. Holte E. Zeitgeschichte als Theorie Eine Erwiderung Historische zeitschrift. 1976, B d

3. Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ., Երկեր, Դ., 3, էջ 5
4. J. P. Sartre L'Être et le Neant, Paris 1957, p. 39
5. Sartre J. P. L'Être et le Neant, Paris, 1957, p. 65
6. Brunner A. Die Grundfragen der Philosophie, Freiburg, 1956, Pi, 178

ԳԼՈՒԽ 12

1. Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ., Երկեր, Դ., 3, էջ 92
2. Л. Троцкий, Критический факт, 1905г., 2-е изд. Госиздат, 1922г., ст. 180
3. J. P. Sartre, La critique de la raison dialectique, Paris, 1960, p. 376
4. Մարդարյան Կ., Պատմություն և իրականությունը Երևան, 1991թ., էջ 52

ԳԼՈՒԽ 13

1. W. Ogborn YIY, 1959, 328 «About aviation of two social sustems»
2. Տե՛ս, Եպիսկոպոսյան Դ. Լ., «Տեխնիկա և սոցիոլոգիա», Երևան, 1982թ., էջ 107
3. Россия Армении, под ред. Б. Брюсова, Ереван, 1973г., ст., 28
4. См. Солоневич П. Л. Народная монархия, М., 1991г., ст., 49
5. Staten som livsform, stockh, 1916, p. 121
6. Հովսեփյան Ա., Հովհաննիսյան Ս. Քաղաքականության պատմական դասերը և արդիականությունը, Երևան, 1999թ., էջ 232
3. Швейцер А., Культура и этика, М., 1973г., ст. 82
4. Ракитов А., Историческое познание, М., 1982г., ст. 186
5. Могильницкий Б., О природе исторического познания, Томск, 1978г., ст. 202-203

ԳԼՈՒԽ 14

1. Մատթեոս Ուռհայեցի ,Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898թ., էջ 62
2. Վարդան Այգեկցի, Երկեր, Երևան, 1967թ.
3. Sartre J.P. L'existentialisme est une humanisme. Paris, 1947
4. Brightman E.Sh Nature and Values, No 7
5. Hocking W. Man and the State. New Haven, 1926. p. 453

6. Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ., Երկեր, Դ., 3, էջ 3
7. Шеллер М., Проблема человека в западной философии. М., 1988г., стр. 65
8. Տես՝, Մշակ. 1876թ., քիվ 43
9. Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ., Լենին Վ., Կրոնի մասին, Երևան, 1977թ., էջ 43

ԳԼՈՒԽ 15

1. Гегель Г., Сочинения, Москва, 1932г., том 10, стр. 87
2. Նույն տեղում, էջ 164

ԳԼՈՒԽ 16

1. Jaspers K., Chiffren der Transzendenr, Munchen 1970, p. 42
2. Հեգել Գ., Ոգու ֆենոմենոլոգիա, Երևան, 1972թ., էջ 61
3. Герцен А. И., Избранные философские сочинения, М., 1940г., ст., 154
4. Моргантау Г., Политика между нациями, борьба за власть и мир, Москва. 1997г., ст., 58
5. Поппер К., Открытое общество и его враги, М., 1971г., ст. 18

ԳԼՈՒԽ 17

1. Против методологического принуждения // избранные труды по методологии науки, М., 1986г., с., 473
2. Там же, ст. 165

- Աբազա Վ. - 59
- Աբաս - 31
- Աբեդյան Մ. - 59
- Աբոշ Պ. - 140
- Աբովյան Խ. - 62, 225, 226, 272, 311, 332
- Աբրահամյան Ա. - 59, 60, 62
- Աբրահամյան Գ. - 62
- Աբրահամյան Յ. - 60, 62
- Ագաթանգեղոս - 18, 26, 30, 32, 33, 36, 39, 45, 47, 54, 201, 319
- Ագուլեցի Զաքարիա - 48
- Ադամ - 27, 195, 196
- Ադոնց Ն. - 51, 52, 53, 59, 231, 330
- Ազատյան Գ. - 63
- Ալարիխ - 319
- Ալեհեյմ Շ. - 268
- Ալեքսանդր 1-ին - 319
- Ալեքսեյ - 319
- Ալիգերի Պ. - 327
- Ակնեիցի Գ. - 35, 40, 43
- Աղայան Ծ. - 60, 61
- Աճառյան Յ. - 59
- Ամիրյան Ս. - 60, 74
- Այգեկցի Վ. - 312
- Այվազյան Ս. - 59
- Այվազովսկի Գ. - 352
- Անաքսիմանդրոս - 13
- Անդրանիկ - 61, 237
- Անցի Սամուել - 29, 46
- Անթեյ - 42, 203
- Աշոտ 2-րդ - 31, 315, 373
- Աշոտ 3-րդ - 31
- Առաքելյան Բ. - 59

Ասատրյան Հ. - 229, 230
 Ասորի Դանիել - 332
 Ավագյան Ռ. - 59
 Ավագյան Ս. - 61, 62
 Ավետիսյան Հ. - 60, 61, 62, 74
 Արա - 195
 Արամ - 26
 Արզումանյան Մ. - 60, 276
 Արիստոտել - 19, 22, 46, 67, 79, 81, 82, 89, 113, 115, 126, 201, 284, 301, 302,
 349, 350, 371, 383
 Արծրունի Գ. - 258, 338
 Արծրունի Թ. - 29, 31, 34, 34, 39, 46
 Արծրունի Մ. - 319, 356
 Արղության Հովսեփ - 224, 356
 Արշակ 2-րդ - 30, 42, 44, 203, 356
 Արշակունիներ - 29, 30, 32
 Արոն Ռ. - 24, 64, 124, 138, 139, 145, 159, 163, 197
 Արտավազդ 2-րդ - 30, 332
 Արտաշես 1-ին - 30
 Արևելքի Վարդան - 35, 37, 40, 48
 Արևշատյան Ս. - 65, 66, 124
 Ափարվես Խոսրով 2-րդ - 42
 Աքվինացի Թոմաս - 81, 337

- Բ -

Բաբայան Լ. - 60
 Բաբան Ա. - 336
 Բագրատունի Ս. - 31
 Բալզակ - 327, 336
 Բաղրամյան Մ. - 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 226, 356
 Բարզ Մ. - 63
 Բարետ - 107
 Բարթիկյան Հ. - 59
 Բարխուդարյան Վ. - 60
 Բարո Ռ. - 139

Բարսեղյան Լ. - 59
 Բարսեղյան Խ. - 62
 Բել Ռ. - 29
 Բեկոն - Միլ - 108
 Բեկոն Ֆ. - 79, 89, 90, 284, 285
 Բեյլ Պիեռ - 313
 Բեռնարդ Ա. - 289
 Բեռնհեյմ Է. - 162
 Բեռնշտայն Է. - 260
 Բերդյան Ն. - 86, 193, 262, 293
 Բերկզոֆեր Ռ. - 84
 Բերնհայմ Ե. - 83, 84
 Բերնհայմ Ջ. - 355
 Բժեզինսկի Չ. - 24, 124, 139, 140, 289, 290
 Բիսմարկ - 105, 359
 Բլոկ Մ. - 15
 Բոգարդիուս - 357
 Բոդեն Ժ. - 302, 327
 Բոնապարտ Ն. - 105, 232, 318, 359, 383
 Բոսյուե Ժ. - 14
 Բորն Կ. - 96
 Բրեժնև Լ.Ի - 360
 Բրեյզինգ Կ. - 84
 Բրիգթիման - 320
 Բրյուսով Վ. - 262, 300
 Բրոդել Ֆ. - 178
 Բրուներ Ա. - 132, 198, 251
 Բրուս Յու. - 220, 221
 Բուզանդ Փ. - 26, 30, 32, 33, 34, 39, 41, 42, 43, 45, 54, 160, 201, 239
 Բուլգակով Ա. - 262
 Բուլա - 39
 Բուրհարդ Յու. - 21, 242

- Գ -

Գաբրիելյան Յ. - 64, 65, 67, 68

Գագիկ 1-ին - 31
 Գաթըրճյան Յ. - 49, 50
 Գալանոս Կղեմես - 19
 Գալոյան Գ. - 60, 74
 Գալստյան Ա. - 68
 Գամկրելիձե Թ. - 59
 Գալլ Վահան -
 Գանձակեցի Կիրակոս - 29, 35, 40, 42
 Գառզու Ժ. - 331
 Գարագաշյան Ա. - 51, 52
 Գարոդի Ռ. - 138
 Գեղամյան Գ. - 60, 61, 74
 Գերցեն Ա. - 248, 374
 Գիզո Ֆ. - 20, 350
 Գլակ Զ. - 32, 33, 37, 42
 Գլինկա Ս. - 53, 59
 Գյոթե Վ. - 12, 13, 234, 327, 328
 Գողման Ժ. - 305
 Շ. դե Գոլ - 357, 359
 Գոլդստեյն Լ. - 64, 164
 Գոյա Ֆ. - 177
 Գոշ Մ. - 38, 54, 67, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 226
 Գորբաչով Մ. - 189, 190, 360
 Գորկի Մ. - 359
 Գրիգորյան Գ. - 65
 Գրիգորյան Զ. - 60
 Գուրկիչ Ա. - 154
 Գևորգյան Յ. - 18, 64, 76

- Դ -

Դավիթ Անհաղթ - 39, 40, 53, 67, 68, 69, 203, 331
 Դավիթ Բեկ - 62, 298, 356
 Դավրիժեցի Առ. - 31, 43, 48
 Դարանաղեցի Գ. - 45, 48
 Դարբինյան Յ. - 61

Դեկարտ Ռ. - 79, 89, 90, 283, 286, 327, 383
Դելտե - 63
Դեմիրճյան Դ. - 62
Դեմիրճյան Կ. - 360
Դեյն Կ. - 292
Դիդրո Դ. - 90, 91, 177, 184, 196, 214, 223, 248
Դիլթեյ Վ. - 92, 94
Դիլոյան Վ. - 60, 128
Դիոկղետիանոս - 39
Դյուկանով Ի. - 59
Դոստևսկի Ա. - 328
Դրո - 237
Դրոյզե Ի. - 93, 94, 162
Դրախանակերցի Հ. - 29, 31, 33, 34, 37, 44

- Ե -

Եկատերինա 2-րդ - 142
Եդիշե - 27, 30, 32, 33, 36, 54, 83, 160, 201, 202, 203, 239, 311, 315, 319
Եմգոյան Փ. - 60, 62
Եվսեբիոս - 88
Երանելի Ավգուստինոս - 14, 319, 337
Երենյան Ս. - 59, 60
Երևանցի Ս. - 38

- Զ -

Զարյան Ն. - 336
Զաքարյան Ս. - 61
Զելեն Ռ. - 307
Զոհրաբյան Է. - 61
Զորյան Ստ. - 62
Ա. Զրուցագիր - 31, 33, 39, 44, 47, 57
Զուլալյան Կ. - 60

- է -

Էդիպ արքա - 328

Էմին Յ. - 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 224, 226, 275

Էյզենհաուեր Դ. - 359

Էյնկեն Յ. - 21

Էյնշտեյն Ա. - 359

Էնգելս Ֆ. - 21, 125, 126, 127, 147, 196, 263, 312, 254

Էպիկուր - 312

- Թ -

Թալես Միլերացի - 13, 81

Թեոդորոս - 85

Թելլեր Է. - 359

Թիերի Օ. - 20, 350

Թյուրգո Ա. - 79, 286, 288

Թոյնբի Ա. - 118, 132, 185, 192, 197

Թոպուսկի Ե. - 154

Թոքվիլ Ա. - 240, 242

Թրակացի Դ. - 40, 46

Թրուայա Ա. - 331

Թումանյան Յ. - 223, 314

Թուկիդիդիս - 83, 199, 239

Թևոսյան Ա. - 65

- Ժ -

Ժամկոչյան Յ. - 61

Ժորես Ժ. - 263

Ժուկով Գ. - 359

Ժուկով Ե. - 63

- Ի -

Ինճիճյան Դ. - 50, 52

Իսահակյան Ավ. - 12, 13, 314, 327, 332, 336

Իսահակյան Յ. - 62, 74

Իվան Ահեղ - 328

Իվանով Գ. - 63

Իվանով Վ. - 59, 63

- L -

Լազեան Գաբրիել - 61

Լակեբրինկ Բ. - 79

Լամետրի - 214

Լամբրոնացի Ն. - 312

Լայբնից Գ. - 15

Լամբրեխտ Կ. - 15

Լանգլուա Շ. - 54, 162, 163, 164

Լաստիվերցի Արիստակես - 35, 37, 40, 42, 44

Լատենակ - 264

Լենին Վ. Ի. - 21, 87, 134, 143, 144, 146, 147, 196, 262, 266, 265, 266, 335, 336,
354, 359

Լենկթեմուր - 41, 43

Լեո - 20, 51, 52, 379, 381

Լեոնարդի դա Վինչի - 328

Լինկոլն Ա. - 105

Լյուդովիկոս 14-րդ - 105, 313, 359

Լորիս - Մելիքով - 276

Լուկրեցիոս - 288

Լուսավորիչ Գ. - 30, 37, 38, 342

Լուցիլիոս - 79

Լևոն 3-րդ - 316

- Խ -

Խայամ Օմար - 319

Խանտինգտոն Ս. - 292

Խառատյան Ա. - 62

Խոջաբեկյան Յու. - 62

Խոսքով - 30

Խորենացի Մ. - 26, 28, 30, 32, 34, 37, 41, 44, 46, 47, 48, 49, 54, 56, 83, 160,
194, 195, 201, 202, 239, 319

Խռլոպյան Գ. - 65

Խրիմյան Մ. -

Խրուշչով Ն. Ս - 359

Խուրավերդյան Կ. - 59, 61

Խուրշուդյան Լ. - 60, 74, 230

- Ծ -

Ծերենց - 237

- Կ -

Կալվին - 313

Կաղանկատվացի Մովսես - 27, 30, 32, 33, 37, 39, 204

Կամպանելա Թ - 133

Կանտ Ի. - 22, 81, 90, 93, 131, 176, 268, 309, 326, 327, 368, 372, 383

Կապիցա Ս. Պ. - 412

Կարապետյան Հ. - 61, 74

Կառլեյլ Թ. - 95, 390

Կարինյան Ա. - 62

Կեսարացի Եվ. - 46

Կեսար Հուլիս - 318, 350, 359

Կիերկեգոր - 368

Կիրակոսյան Զ - 61

Կյուչևսկի Վ. - 20

Կյուրոս 1-ին - 41

Կոդբացի Եզնիկ - 27, 33, 36, 46, 141, 319, 326

Կոլ. Հ. - 360

Կոլինգվուդ Ռ. Ջ. - 84, 85, 86, 157

Կենդորսե Մ. - 80, 214, 286

Կոնտ Օ. - 119, 177, 246

Կոնֆուցիոս - 119, 325

Կորյուն - 26, 27, 30, 32, 33, 36, 39, 43, 54, 83, 160, 201, 331, 332

Կորշունով Ա. - 63

Կովալչենկո Ի. - 159
Կորչագին Պ. - 318
Կրոչե Ֆ. - 163, 177
Կուլանժ դե Ֆ. - 21, 157, 164, 170, 266
Կուպեր Կ. - 197

- 3 -

Հաբերմաս Յու. - 86, 151
Հակոբյան Գ. - 318
Հակոբյան Մ. - 74
Հակոբյան Թ. - 60
Հակոբյան Պ. - 62
Համբարյան Ա. - 61
Համբարձումյան Ռ. - 220
Հահիուրաբի - 201, 207
Հայկ - 29
Հաջինիկուլով Վ. - 117
Հարությունյան Բ. - 27, 28, 60, 62
Հարությունյան Շ. - 188
Հաուսիոֆեր Կ. - 304
Հեգել Գ. - 22, 79, 80, 89, 93, 105, 107, 131, 155, 174, 190, 191, 196, 259, 268
287, 288, 349, 350, 352, 358, 368, 372, 374, 383
Հեթում Պատմիչ - 35, 40
Հելբրայթ - 357
Հելմոնտ Ֆ. - 22, 299
Հելվեցիուս Կ. - 166, 214, 248, 371, 372
Հեմինգուեյ Է. - 327, 359
Հեսիոդոս - 79, 284
Հերակլ 2-րդ - 21, 90, 224
Հերակլես - 42, 203
Հերակլիտ - 119
Հերդեր Ի. - 92, 93, 268, 288
Հերոդոտոս - 14, 46, 83, 194, 195, 239
Հիտլեր Ա. - 354, 359
Հյուգո Վ. - 264, 327, 358

Հյուն Դ. - 345, 345
 Հոբս Թ. - 327
 Հոլբախ Պ. - 214, 248, 372
 Հոկինգ - 324
 Հոմերոս - 156
 Հովհաննիսյան Ա. - 134, 224
 Հովհաննիսյան Աբ. - 54, 60
 Հովհաննիսյան Աշ. - 54, 60, 136, 225
 Հովհաննիսյան Ս. - 67, 308
 Հովսեփյան Ա. - 67, 308
 Հռոմի Պապ - 337
 Հուսեյն Սադդամ - 359
 Հուսեռլ Է. - 95, 96
 Հուստինիանոս - 52, 207

- Դ -

Ղազանչյան Վ. - 61
 Ղազախեցյան Վ. - 60, 62, 74
 Ղարիբջանյան Գ. - 60, 61, 74
 Ղափանցյան Գ. - 59, 276
 Ղուկասյան Ղ. - 318
 Ղևոնդ պատմիչ - 34, 39, 47

- Ս -

Սագիստրոս Գ. - 46
 Սակեդոնացի Ա. - 27, 360, 383
 Սակկինդեր Խ. - 304, 305
 Սամիկոնյան Մուշեղ - 338
 Սամիկոնյան Հովհան - 32, 33, 37, 42
 Սամիկոնյան Սամվել - 63, 319, 328
 Սամիկոնյան Վահան - 32, 33, 204, 328
 Սամիկոնյան Վարդան - 319, 356
 Սամիկոնյաններ - 30, 32
 Սամուլյան Ռ. - 331
 Սամուրյան Մ. - 331
 Սանանդյան Հ. - 51, 53, 136

Մանասարյան Ռ. - 60
 Մանդելբաում Մ. - 84, 85, 86, 197
 Ման Թ. - 314
 Մանհեյմ Կ. - 151, 232
 Մաշտոց Մ. - 26, 32, 33, 37, 39, 44, 56, 83, 319, 326, 331, 332
 Մառ Ցզե Դուն - 149
 Մառ Ն. - 54, 135, 381
 Մավրիկոս - 40
 Մարգարյան Է. - 185
 Մարգաբետունի Գևորգ - 315
 Մարկով Դ. - 64
 Մավրիկ Ա. - 227
 Մարու Ն. - 163, 164
 Մարքս Կ. - 21, 66, 125, 126, 147, 148, 196, 259, 260, 263, 265, 338, 354, 372
 Մաքիավելի Ն. - 316, 327
 Մեդոուս Դ. - 246
 Մելիք-Բախչյան Ա. - 28, 29, 59, 62, 160, 161
 Մելիքսեթյան Ջ. - 61
 Մելքոնյան Ա. - 60
 Մելքունյան Ս. - 62
 Մեծոթեցի Թովմա - 34, 38, 41, 43, 45, 314
 Մեյի Ա. - 59
 Մենիսեն Ա. - 304
 Մերկուրով Ա. - 336
 Միլլերան Ա. - 260
 Մինյե - 350
 Միրզախանյան Ե. - 59
 Միրզոյան Ջ. - 19, 65
 Միրունյան Կ. - 55, 62, 64, 65, 69, 76, 100, 125, 230
 Միքայելյան Վ. - 60, 61, 75
 Միքայելյան Զ. - 315
 Մխիթարյան Մ. - 62
 Մկրյան Մ. - 59
 Մյուռդալ Գ. - 151
 Մեզիլնիցկի Ֆ. - 63, 144, 145, 410
 Մոնտեսքյո Շ. - 17, 113, 303

Մորզան - 208
Մորզենթաու Գ. - 376
Մոր Թ. - 133
Մորոզով Պ. - 318
Մորուա Ա. - 318
Մուհամեդ - 39, 47
Մունիե - 292
Մուսոլինի - 354, 359
Մուրադբեկյան Ա. - 341
Մուրադյան Մ. - 61
Մուրադյան Վ. - 62
Մուրացան - 237, 315, 333

- Յ -

Յասպերս Կ. - 65, 95, 118, 119, 235, 368
Յուզբաշյան Կ. - 59
Յուսուֆ - 39

- Ն -

Նազարյանց Ստ. - 261, 287, 332, 352
Նալբանդյան Դ. - 336
Նալբանդյան Վ. - 331
Նալբանդյան Մ. - 54, 225, 226, 248, 261, 287, 352
Նար-Դոս - 327
Նարեկացի Գ. - 327, 332, 336
Ներսես Մեծ - 36, 338
Ներսիսյան Մ. - 60, 61, 74, 118, 276, 281
Նժդեհ Գ. - 237, 275, 280, 314
Նիբոտ Բ. - 162, 163
Նիցշե Ֆ. - 254, 314, 351, 352, 368, 383
Նյուտոն Ի. - 55
Նոլտե Է. - 243
Նոյ - 215

Շահամիրյան Դ. - 214, 219, 220, 222, 223
Շահամիրյան Ե. - 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 352
Շամիրամ - 195
Շապուհ Վ. - 31, 203
Շառոյան Վ. - 39, 42, 60
Տ դե Շարդեն - 292
Շաքարյան Դ. - 64
Շաֆի Ա. - 139
Շելլեր Մ. - 330
Շելլինգ Մ. - 94
Շեքսպիր - 19, 328, 336, 381
Շիդեր Տ. - 217
Շիդով Տ. - 180
Շիլլեր Ֆ. - 82
Շիրազ Դ. - 327, 336
Շիրակացի Ա. - 27, 28, 48
Շիրվանզադե Ա. - 327
Շնորհալի Ն. - 312
Շուրիտով Ա. - 359
Շոպենհաուեր Ա. - 17, 18, 154, 310, 311, 351, 352
Շոտականվիչ Դ. - 359
Շպենգլեր Օ. - 132, 183, 184, 185, 192, 197
Շվեյցեր Ա. - 408
Շտիռներ Մ. - 352
Շտոֆ Վ. - 158, 170

Որոտնեցի Դովհան - 38, 46

Չալոյան Վ. - 64, 65, 68, 69
Չամչյան Մ. - 48, 49, 50, 52, 65, 381

Չապլին Չ. - 359
 Չարենց Ե. - 264, 280, 314
 Չեխով Ա. Պ. - 359
 Չերնիշևսկի - 248
 Չերչիլ Ու. - 359
 Չոպանյան Ա. - 352

- Պ -

Պալասանյան Ստ. - 50, 287, 288
 Պապ թագավոր - 63, 338, 340
 Պավել 1-ին - 328
 Պատրև Ս. - 32, 37, 44
 Պարոնյան Հ. - 261
 Պարսամյան Վ. - 60, 62, 74, 188, 276
 Պարետո Վ. - 355
 Պետերսեն Հ. - 59
 Պետրով Յու. - 63, 177, 178, 179
 Պետրոս 1-ին - 142, 328
 Պետրուշևսկի Ռ. - 154
 Պերպերյան Շ. - 57, 58, 65
 Պերոզ - 29
 Պիկասո Պ. - 359
 Պլատոն - 19, 22, 67, 79, 81, 82, 89, 107, 115, 119, 201, 284, 349, 355, 368, 371, 383
 Պլեխանով Գ. - 343
 Պլուզ Հ. Ե. - 316
 Պլուտարքոս - 310, 311
 Պոլիբիոս - 79, 89, 119, 284
 Պոդոսյան Ս. - 62
 Պոդոսյան Վ. - 79, 231
 Պոդոսյան Հ. - 61
 Պոպեր Կ. - 89, 99, 132, 152, 198, 379
 Պորփյուր - 67
 Պռոշյան Պ. - 261
 Պրադոն Պ. - 259, 260

- Ջ -

Ջալալ Էդ-Դին - 41
Ջահուկյան Գ. - 59
Ջեյմս Ու. - 172, 409
Ջեֆերսոն - 220
Ջոյս Լ. - 314
Ջվանշիր - 33
Ջուդայեցի Խ. - 29, 41
Ջուդայեցի Մ. - 314

- Ռ -

Ռադով Ա. - 154
Ռակիտով Ա. - 63, 153, 194, 309, 362, 408
Ռանկե Լ. - 22, 93, 162, 163, 196
Ռասել Բ. - 379
Ռատցել Ֆ. - 303
Ռիբենտրոպ - Մոլոտով - 167
Ռիկերտ Գ. - 94, 152, 153, 154, 157, 170
Ռիշելյե - 218, 221
Ռիտեր Կ. - 303
Ռշտունի Վ. - 60, 68
Ռոսթոմ Ռ. - 127, 155, 197
Ռուդաքի - 319
Ռուզվելտ Ֆ. - 359
Ռուսո Ժ. Ժ. - 79, 90, 105, 177, 184, 196, 214, 286, 326
Ռուսինյան Ն. - 261, 341, 352
Ռուստան Էդ. - 331

- Ս -

Սախարով Ա. - 359
Սավինի Կ. - 95
Սարգսյան Ա. - 336
Սարգսյան Գ. - 59
Սարգսյան Ս. - 56
Սարդարյան Կ. - 62, 275
Սարինյան Ս. - 62

Սարոյան Վ. - 327, 331
 Սարտր ժ. Պ. - 249, 250, 264, 265, 319, 320
 Սեբեոս - 29, 37, 42, 46, 47
 Սեյլե Յ. - 363, 365, 366
 Սենեկա Լ. - 79, 284
 Սենոբոս Շ. - 163, 164
 Սեն-Սիմոն - 131, 132, 133, 148, 248
 Սերվանտես Մ. - 329, 336
 Սիմոնյան Յ. - 61, 74
 Սիմոնով Ռ. - 331
 Սկոտ Վ. - 19
 Սմբատ 2-րդ - 31
 Սմբատ իշխան - 32
 Սմբատ Սպարապետ - 35, 43, 48, 67, 208, 209, 210, 211, 226
 Սյունեցի Առաքել - 314
 Սյունեցի Վասակ - 319, 340, 356
 Սոլովյով Ա. - 19, 303
 Սոլովևիչ Ի. - 303
 Սոֆոկլես - 98
 Սոկրատես - 89, 312, 325, 383
 Սպայնկմեն Լ. - 305
 Սպինոզա - 383
 Ստալին Ի. Վ. - 336, 359
 Ստեպին Վ. - 384
 Ստեփանյան Ա. - 61
 Ստրուվե Պ. - 262
 Սունդուկյան Գ. - 261
 Սուքիասյան Ա. - 67
 Սևակ Պ. - 327, 347

- Վ -

Վազանովա - 331
 Վախթանգով Ե. - 331
 Վաղարշակ - 195
 Վայդեներ - 89

Վայտենքերոգ ժ. - 57
 Վաշինգտոն Ջ. - 105, 220, 279
 Վաչագան - 204
 Վարդապետյան Ա. - 62
 Վեբեր Ս. - 94, 197
 Վիլհելմ 1-ին - 92
 Վիկո Ջ. - 79, 90, 91, 105, 153, 286
 Վիկտորիա - 105
 Վինդելբանդ Վ. - 95, 152, 153, 154, 157, 170, 287
 Վիրո - 33
 Վոլտեր Ֆ. - 15, 90, 91, 177, 184, 196, 214, 248, 267, 283
 Վռամշապուհ - 30

- S -

Տաթևացի Գրիգոր - 35, 313, 314,
 Տակիտոս - 83
 Տարլե Ե. - 379
 Տատրյան Վ. - 61,
 Տարոնեցի Ստեփանոս - 29, 31, 37, 40, 46
 Տեր-Պետրոսյան Լ. - 282
 Տիբոն ժ. - 95
 Տիգրան Կրտսեր - 328
 Տիգրան Մեծ - 30, 51, 142, 166, 194, 195, 328, 332
 Տիտոս Լիվիոս - 89
 Տոլստոյ Լ. Ն. - 359
 Տրանկվիլիոս Ա. - 142, 310
 Տրանսե Ա.Ղ. - 369
 Տրդատ 1-ին - 30
 Տրդատ 3-րդ - 30, 39, 356
 Տրդատ / Ճարտարապետ - 40
 Տրոցկի Լ. - 264
 Տուրգենև - 336
 Տուրե Ա. - 138

- Ր -

Րաբունի Վահրամ - 316

Րաֆֆի - 63, 237

- Ց -

Ցիցերոն - 301, 302, 330

- Ռ -

Ռեւսոն Ռ. - 138

Ռվաթաբյան Բ. - 60, 62, 63

Ռավարով Ա. - 64

Ռախայանցի Մատթեոս - 34, 35, 40, 42, 45, 47, 312

- Փ -

Փարաջանով Ա. - 331

Փարաջանով Վ. - 333

Փարսենցի Դավաթ - 26, 30, 32, 33, 36, 39, 42, 44, 45, 54

- Ք -

Քանաքեռցի Չաքապոյան - 36, 41, 43, 45

Քեռնուրդյան Երեմիայ - 48

Քեոյան Պ. - 62

Քերթն խան - 30

Քրիստինքեր Դ. - 24, 124, 139, 140

Քաննաթեոն - 119

Քրիստոս - 312

- Օ -

Օգլոջն Ռ. - 289

Օպենհայմեր Ռ. - 359

Օտյան Գ. - 261
Օրբելի Յ. - 53, 381
Օրբելյաններ - 31
Օրբելյան Ստ. - 29, 31, 35, 38, 41, 43, 46, 48
Օրի Իսրայել - 213, 275, 356
Օուեն Ռ. - 134, 148, 248

- Ֆ -

Ֆաուստ - 13, 365
Ֆելեքյան Յ. - 62
Ֆեյերաբենդ Պ. - 385, 409
Ֆերմի Է. - 359
Ֆիդել Կաստրո - 359
Ֆիլիպ 2-րդ - 105, 359
Ֆիխտե Ի. - 92, 93, 155
Ֆիրդուսի - 319
Ֆոլմար Գ. - 260
Ֆռանգյան Ե. - 57, 58, 65, 66
Ֆրանգյուլ Մելիք - 319, 356
Ֆրանկլին - 220
Ֆրանկո - 354
Ֆրիդ Ֆ. - 305
Ֆրիլեն Է. - 227
Ֆրոյդ Զ. - 15, 16, 142, 327, 328
Ֆուրյե Շ. - 134, 148, 248

*ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԼՈՒԽՆԵՐ*

Առաջաբան	եջ 5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
Պատմական գիտությունը, նրա զարգացման ընթացքը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը	10
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Պատմական իմացության հարցերի քննությունը հայ իրականության մեջ	24
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
Պատմական իմացության հարցերի մշակումը և վերլուծությունը հասարակական մտքի զարգացման տարբեր փուլերում	76
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
Պատմական իմացության և հետազոտության մեթոդաբանական սկզբունքները	100
ԳԼՈՒԽ ԴԻՆԳԵՐՈՐԴ	
Պատմության վերաբերյալ առանձին տեսությունների ու նրանց պրակտիկ կիրառման քննադատական վերլուծությունը	123
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ	
Պատմական փաստ և ճշմարտություն	156
ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ	
Պատմական և տրամաբանական մեթոդներ. տիպականացում	171
ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ	
Պատմական անհրաժեշտություն և պատահականություն	183
ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ	
«Հիստորիզմ» հասկացություն: Ընդհանուր բնութագրումը	193
ԳԼՈՒԽ ՏԱՍԵՐՈՐԴ	
Հասարակական-քաղաքական հայացքների ծնավորումը հայ իրականության մեջ	201
ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՍԵԿԵՐՈՐԴ	
Պատմագիտության դերը հասարակական մտածողության ծնավորման գործում	239
ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ	
Պատմության շրջադարձային փուլերի	

զննահատման ակզբումքները	258
ՉԼՈՒԽ ՏԱՄԼԵՐԵՔԵՐՈՐԴ	
Հասարակական ամենադիմադրական զննահատման չափանիշները պատմաագիտության մեջ	283
ՉԼՈՒԽ ՏԱՄԼՆՈՐԱՅԵՐՈՐԴ	
Բարոյականության, կրոնի, մշակույթի մեթոդաբանական նիմնահարցերը հայ պատմագիտության մեջ	309
ՉԼՈՒԽ ՏԱՄԼՆՃԻՆՊԵՐՈՐԴ	
Մեհապոյի և Ժողովրդական զանգվածների դերը պատմության մեջ	349
ՉԼՈՒԽ ՏԱՄԼՎԵՑԵՐՈՐԴ	
Պատմաբանը և դարաշրջանը	363
ՉԼՈՒԽ ՏԱՄԼՅՈՒԹԵՐՈՐԴ	
Պատմագիտության և նրա մեթոդաբանության զարգացման միտումները	384
Սնվորություն	413
Ծանոթագրություն	421
Մեծնամունքներ	433
Բովանդակություն	453

ՄԵՐԳԵՅ ՄՏԵԹԱՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽԱՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԽԱՆԱՏՈՒ ԽԱՐԱԳԻՐՆԵՐ՝

փիլ. գիտ. թեկ. Մ. Մ. ԷԼԱՐՅԱՆ

փիլ. գիտ. դոկ., պրոֆ. Ս. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

պատմ. գիտ. թեկ., դոց. Վ. Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

փիլ. գիտ. թեկ., դոց. Բ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Ստորագրված է
տպագրության 19.05.2000թ.
ֆորմատ՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ «օֆսեթ»
Շարվածքը՝ համակարգչային:
Գինը՝ պայմանագրային:

[1486/1]

Национальная Академия Наук Армении
Институт истории

Armenian National Academy of Sciences
Institute of history

Сергей Айрапетян
Sergei Hairapetyan

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ**

***METHODOLOGICAL PROBLEMS OF
HISTORICAL SCIENCE***

Ереван-2000
Yerevan-2000

գԱԱ Հիմնարար գիտ. գրադ.



FL0065282

A π
87107